

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τμήμα Νομικής

Τομέας Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

***Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση:
Στο μεταίχμιο μεταξύ αναδιανομής και
αυταποδοτικότητας***

Θωμάς Ψήμμος

Επιβλέπων Καθηγητής:

Κώστας Σταμάτης, Καθηγητής Νομικής ΑΠΘ

Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Ανδρέας Τάκης, Επίκουρος Καθηγητής Νομικής ΑΠΘ

Άγγελος Στεργίου, Καθηγητής Νομικής ΑΠΘ

* Το παρόν ερευνητικό έργο υποστηρίχθηκε οικονομικά από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) και το Ελληνικό Ίδρυμα για την Έρευνα και την Καινοτομία (ΕΛΙΔΕΚ) (Κωδικός Έργου: 95554).

Θεσσαλονίκη, Μάιος 2020

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Από την πρώτη στιγμή της ενασχόλησής μου με ένα –κατά τα φαινόμενα– τεχνικό αντικείμενο, όπως η κοινωνική ασφάλιση, συνειδητοποίησα ότι πρόκειται για επίκαιρο και διαχρονικό ζήτημα με ανεξάντλητο φιλοσοφικό βάθος και, επιπροσθέτως, για ένα κρίσιμο πεδίο στον αδιάκοπο πολιτικό και επιστημονικό αγώνα για μια δίκαιη κοινωνία. Μετά από 3,5 χρόνια συστηματικής προσπάθειας βρίσκομαι στην ευχάριστη θέση να εκθέτω στην ακαδημαϊκή κοινότητα και την κοινή γνώμη ένα κομμάτι του συνήθως κλειστού εαυτού μου. Για τυχόν αβλεψίες ή ατέλειες του πονήματος τούτου είμαι ο αποκλειστικός υπεύθυνος.

Η διεκπεραίωση μιας διδακτορικής διατριβής δεν μπορεί παρά να είναι μια (ενίοτε ψυχικά και πνευματικά επίπονη) μοναχική διαδικασία. Ποτέ, ωστόσο, δεν παύει να αποτελεί συνεργατικό παίγνιο ανάμεσα στον ενθουσιώδη πλην άπειρο ερευνητή-μαθητή και στους πολύπειρους διδάσκοντες. Θα ήθελα, λοιπόν, να απευθύνω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες σε όλους τους μετέχοντες στο κοπιώδες αυτό έργο, το οποίο κινείται στον εφαιπτόμενο χώρο του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης, της φιλοσοφίας δικαίου, της πολιτικής φιλοσοφίας και του συνταγματικού δικαίου.

Κατ' αρχάς, στον Επιβλέποντα, και Επιστημονικό Υπεύθυνο του – χρηματοδοτούμενου από το ΕΛΙΔΕΚ– έργου, Καθηγητή Κώστα Σταμάτη. Η ορθολογική επιχειρηματολογία, η κριτική αναλυτική ικανότητα και η τελειομανής έμφαση στην υφολογική λεπτομέρεια, καθώς επίσης και στις ουσιώδεις αποχρώσεις του ακαδημαϊκού στοχασμού. ήταν αποφασιστικοί παράγοντες στην ωρίμανση της σκέψης του γράφοντος και στη διαρκή αναμόρφωση του κειμένου-ζωντανού οργανισμού. Τον ευχαριστώ ολόψυχα για την αδιάκοπη εμπιστοσύνη, την οποία μου δείχνει και για την ώθηση που μου δίνει σε κάθε επόμενο βήμα, το οποίο δειλά-δειλά πραγματοποιώ.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω από τα βάθη της καρδιάς μου τα άλλα δύο μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, τον Επίκουρο Καθηγητή Φιλοσοφίας του Δικαίου, Ανδρέα Τάκη και τον Καθηγητή Εργατικού Δικαίου-Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης, Άγγελο Στεργίου. Ο κ. Τάκης προσφέρει συνεχώς ερεθίσματα για γόνιμη ανταλλαγή απόψεων επί πλήθους ζητημάτων, επιστημονικού και ευρύτερα κοινωνικοπολιτικού ενδιαφέροντος, αποτελώντας εξαιρετικό συνομιλητή-αρωγό στην άοκνη προσπάθεια για διάπλοτο άνοιγμα των οριζώντων κατά την αναζήτηση της αλήθειας. Ο κ. Στεργίου με κέρδισε κατευθείαν με την ευγένεια χαρακτήρα, το ακαδημαϊκό ήθος και την επιστημονική γνώση, κάνοντάς με να φωτίσω τα πιο ζωηρά σημεία σε ένα απαιτητικό και εν μέρει στρυφνό αντικείμενο, να ξεδιαλύνω αφηρημένες και εν πολλοίς άγνωστες

έννοιες και, έπειτα, να τις προσεγγίσω μέσα από το φακό της κοινωνικής ευαισθησίας.

Οφείλω επίσης θερμές ευχαριστίες στα λοιπά μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής (κκ. Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Παναγιώτη Μαντζούφα, Καθηγητή Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Ιφιγένεια Καμτσιδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ και Διονύση Δρόσο, Καθηγητή Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ) για την προσήλωση, με την οποία μελέτησαν τη διατριβή, και για τις διεισδυτικές παρατηρήσεις, τις οποίες προσπάθησα να ενσωματώσω στο τελικό κείμενο.

Τέλος, δεν φτάνουν ποτέ τα λόγια για να ευχαριστήσω την Έλλη, πολύτιμη σύντροφο στα εύκολα και, κυρίως, στα δύσκολα κομμάτια της καθημερινότητας, και τους γονείς μου, οι οποίοι στηρίζουν με όλες τους τις δυνάμεις και με κάθε τρόπο (ηθικό, ψυχικό και υλικό) κάθε – επιτυχημένο ή αποτυχημένο– νέο εγχείρημά μου.

Ελπίζω ότι η παρούσα διατριβή θα ανταποκριθεί στις προσδοκίες των αξιότιμων Καθηγητών, με τους οποίους συνεργαστήκαμε αρμονικά, και, πάνω απ’ όλα, θα βάλει ένα μικρό λιθαράκι στην τόνωση της αλληλεγγύης και της ενσυναίσθησης στον –όλο και πιο εξατομικευμένο– κοινωνικό βίο.

Θεσσαλονίκη, Μάϊος 2020

Θωμάς Ψήμματος

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

α.ν.= αναγκαστικός νόμος
ΑΕΔ= Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο
ΑΕΚΧ= Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης
αναθ. έκδ.= αναθεωρημένη έκδοση
ΑΠ= Άρειος Πάγος
απόδ.= απόδοση
άρθ.= άρθρο
Αρμ.= Αρμενόπουλος
ΑρχΝ= Αρχεϊόν Νομολογίας
βλ.= βλέπε
ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ= Γενική Ομοσπονδία Προσωπικού ΔΕΗ
ΔΕΕ= Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΕΚ= Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ= Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔιΔικ= Διοικητική Δίκη
ΔτΑ= Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΔτΚΑ= Δίκαιο της Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΔΔ= Επιθεώρηση Δικαίου του Δημοσίου
ΕΔΔΑ= Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΔΔ= Επιθεώρηση Δημοσίου & Διοικητικού Δικαίου
ΕΔΚΑ= Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ= Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ= Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου
ΕΕΚΔ= Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων
ΕΕργΔ= Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου
ΕΚ= Ευρωπαϊκές Κοινότητες
εκδ.= εκδόσεις
ΕΚΧ= Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης
ΕΛΣυν= Ελεγκτικό Συνέδριο
ΕλλΔνη= Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΟΚ= Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
επ.= επόμενα
επιμ.= επιμέλεια
ΕΣΔΑ= Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΤΑΤ= Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Τραπεζοϋπαλλήλων
ΕΤΕΑ= Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης
ΕΤΕΑΕΠ= Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης & Εφάπαξ Παροχών

Εφημερίδα= Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΕΦΚΑ= Ενιαίος Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης
ΘΠΔΔ = Θεωρία & Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΙΚΑ= Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΙΚΑ-ΕΤΑΜ= Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων – Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Μισθωτών
κ.λπ.= και λοιπά
ΚΕΑ= Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης
κεφ.= κεφάλαιο
λ.χ.= λόγου χάριν
μιτφρ.= μετάφραση
ν.= νόμος
ν.π.δ.δ.= νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου
ν.π.ι.δ.= νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου
ΝοΒ= Νομικό Βήμα
ό.π.= όπως παραπάνω
ΟΑΕΔ= Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
Ολ.= Ολομέλεια
π.δ.= προεδρικό διάταγμα
π.χ.= παραδείγματος χάριν
παρ.= παράγραφος
περ.= περίοδος
ΠΠΠ= Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο
προσφ.= προσφυγή
σ.= σελίδα
ΣΔΙΤ= Σύμπραξη Δημοσίου & Ιδιωτικού Τομέα
ΣΕΚ= Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας
σκ.= σκέψη
ΣΛΕΕ= Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣτΕ= Συμβούλιο της Επικρατείας
Συλλ.= Συλλογή
Συνδ Επιθ= Συνδικαλιστική Επιθεώρηση
Συντ.= Σύνταγμα
ΤΕΑ= Ταμείο Επαγγελματικής Ασφάλισης
τόμ.= τόμος
ΤοΣ= Το Σύνταγμα
Τριμ Διοικ Πρωτ Αθ= Τριμελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών
τχ.= τεύχος
υποσημ.= υποσημείωση
Φ.Ε.Κ.= Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως

ΧΘΔΕΕ= Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης

BVerGE= Bundesverfassungsgericht (Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο)

ed.= edited

ELRev= European Law Review

ILO= International Labour Organization (=Διεθνής Οργάνωση Εργασίας)

No.= Number

transl.= translated

Vol.= Volume

Πίνακας Περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ	4
Προλεγόμενα.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Διαχωρισμός ισότητας και διανεμητικής δικαιοσύνης	6
1. Θεωρία των δικαιωμάτων-ιδιοκτησιακών τίτλων	6
2. Η αγορά ως «αυθόρμητη τάξη του κόσμου»	9
3. Η ισότητα ως «νόθευση των κινήτρων»	14
4. Σχέση διανεμητικής και μη διανεμητικής δικαιοσύνης	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η αξία του προσώπου και η ανάγκη ως ανταγωνιστικά κριτήρια διανεμητικής δικαιοσύνης.....	25
1. Η αξία του προσώπου ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης.....	25
2. Κριτική στην αξία του προσώπου ως αποκλειστικό κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης	27
2.1. «Βασική κοινωνική δομή».....	27
2.2. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ανάγκη.....	29
3. Η ανάγκη ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η διαλεκτική σύμπραξη αξίας και ανάγκης.....	36
1. Γενικές παρατηρήσεις.....	36
2. Ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών	37
2.1. Κριτική από ελευθεριστική σκοπιά	40
2.2. Κριτική από εξισωτική σκοπιά	41
3. Ισότητα ως προς την ευημερία.....	42
4. Ισότητα των πόρων.....	45
5. Ισότητα ως προς τις «ικανότητες».....	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Κριτική επισκόπηση στην «κοινοιστική» και τη «φιλελεύθερη» σύλληψη του εξισωτικού ιδεώδους	52
1. Κοινοιστική πρόσληψη της ισότητας.....	52

2. Φιλελεύθερη πρόσληψη της ισότητας	55
3. Σύνθεση προσωπικής και κοινωνικής αυτονομίας	59
4. Μια καθολικεύσιμη επισκόπηση της αρχής της ισότητας.....	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Η ουσιαστική ισότητα ως όρος προαγωγής της ελευθερίας και ως αυταξία	66
1. Η ουσιαστική ισότητα ως όρος πραγμάτωσης της ελευθερίας	66
1.1. Αρνητική και θετική όψη της ελευθερίας	66
1.2. Ίση πολιτική ελευθερία	70
1.3. Η διανεμητική ισότητα ως εκέγγυο ουσιαστικής ελευθερίας.....	71
2. Ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη.....	74
Ενδιάμεσο Συμπέρασμα του πρώτου μέρους	79
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Έννοια και περιεχόμενο της κοινωνικής ασφάλισης	81
1. Η κοινωνική ασφάλιση ως δημόσια ρύθμιση των συλλογικών κινδύνων ...	81
2. Κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων ή κοινωνική ασφάλεια των πολιτών;	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Αλληλεγγύη και κοινωνική ασφάλιση	88
1. Η αλληλεγγύη ως αρχή δικαίου.....	88
1.1. Η αλληλεγγύη ως «ευγενές αίσθημα».....	88
1.2. Η αλληλεγγύη ως «κρατικός σκοπός».....	90
1.3. Η αλληλεγγύη ως ρήτρα κοινωνικής ελευθερίας	91
2. Η τριπλή διάσταση της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης στην κοινωνική ασφάλιση	95
2.1. Ενδογενεακή αλληλεγγύη.....	96
2.2. Διαγενεακή αλληλεγγύη	99
2.3. Αλληλεγγύη μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Ανταποδοτικότητα και κοινωνική ασφάλιση.....	108
1. Η ανταποδοτικότητα ως μη αυτοτελής αρχή της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης	108
2. Προστασία της εξαρτημένης εργασίας.....	111

3. Δικαιολογημένη εμπιστοσύνη και σχετικό κοινωνικό κεκτημένο	114
4. Περιουσιακός χαρακτήρας του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος	118
5. Παράδειγμα: Το εφ' άπαξ βοήθημα ως αμιγώς ανταποδοτική παροχή; ..	122
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η υποχρεωτικότητα και η καθολικότητα ως αρχές της κοινωνικής ασφάλισης	127
1. Προλεγόμενα.....	127
2. Υποχρεωτική υπαγωγή σε έναν δημόσιο διανεμητικό θεσμό	128
3. Η έννοια της «δημόσιας υπηρεσίας» στην κοινωνική ασφάλιση.....	130
4. Δικαίωμα καθολικής πρόσβασης στην κοινωνική προστασία.....	135
4.1. Το Existenzminimum ως πυρήνας του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση.....	138
4.2. Από το minimum στο optimum.....	142
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Απαγόρευση διακρίσεων και κοινωνική ασφάλιση ...	146
1. Καθολικότητα και απαγόρευση των αθέμιτων διακρίσεων	146
2. Παρέκβαση: καθολική υγειονομική κάλυψη του πληθυσμού της χώρας	149
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Η ισότητα των φύλων στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης	152
1. Γενικές παρατηρήσεις.....	152
2. Η κανονιστική και νομολογιακή αποτύπωση της ισότητας των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση	154
3. Έμμεσες διακρίσεις λόγω φύλου	161
4. Αφηρημένο πρόσωπο της «πρωταρχικής θέσης».....	163
5. Κοινωνική κατασκευή του φύλου	165
6. Η ανισότητα των φύλων ως ζήτημα κυριάρχησης επί του ασθενεστέρου .	166
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: Καθολική κοινωνική προστασία και ιθαγένεια	169
1. Εθνική διάσταση της διανεμητικής δικαιοσύνης	169
2. Διανεμητική δικαιοσύνη σε κλίμακα υπερεθνική	173
2.1. Δεοντοκρατικός χαρακτήρας της κοσμοπολιτικής διανεμητικής δικαιοσύνης	175

2.2. Ιστορική θεώρηση της κοσμοπολιτικής διανεμητικής δικαιοσύνης.....	177
3. Κοινωνική ασφάλεια ως υλικό έρεισμα του «δικαιώματος να έχεις δικαιώματα»	179
4. Η κανονιστική αποτύπωση ενός οικουμενικού δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλεια	181
5. Ο Κανονισμός 883/2004/ΕΚ ως θεσμικό εργαλείο για τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας σε ενωσιακό επίπεδο.....	185
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ: Το ζήτημα της ενοποίησης των ασφαλιστικών ταμείων: η οργανωτική διάσταση της καθολικότητας	192
1. Η πολυδιάσπαση ως οργανωτικό γνώρισμα του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος στην Ελλάδα	192
2. Νομοθετικοί σταθμοί στην αργόσυρτη διαδικασία ενοποίησης του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος στην Ελλάδα.....	196
3. Ενοποίηση κοινωνικοασφαλιστικών φορέων και αρχή της ισότητας.....	204
4. Ενοποίηση ασφαλιστικών οργανισμών και αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης	209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ: Το δημόσιο συμφέρον ως λόγος περιορισμού ή εμπέδωσης του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος	213
1. Το δημόσιο συμφέρον ως ρήτρα περιορισμού των δικαιωμάτων	213
1.1. Το δημόσιο συμφέρον ως «γενική βούληση» προς πραγμάτωση του κοινού καλού	214
1.2. Το δημόσιο συμφέρον ως άθροισμα των επιμέρους ατομικών συμφερόντων	216
1.3. Το δημόσιο συμφέρον ως γνώμονας καθολίκευσης των δικαιωμάτων....	218
2. Κίνδυνοι από την υιοθέτηση ενός αόριστου γενικού συμφέροντος και από την περιπτωσιολογική εξειδίκευσή του	219
3. Το δημοσιονομικό συμφέρον ως ειδικότερη έκφανση του δημόσιου συμφέροντος	226
3.1. Ο οριακός δικαστικός έλεγχος του δημοσιονομικού συμφέροντος.....	227
3.2. Επιφύλαξη του εφικτού και χρυσός δημοσιονομικός κανόνας	229
3.3. Κριτική αποτίμηση του δημοσιονομικού συμφέροντος	233
4. Το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον ως αυτοτελής λόγος δημόσιου συμφέροντος	235

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ: Η αρχή της ισότητας ως βάση για περιορισμό του δημόσιου συμφέροντος στην κοινωνική ασφάλιση240

1. Η ισότητα ως αρχή δικαίου240

2. Πρακτικές εφαρμογές της αρχής της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση242

3. Σχέση ισότητας και δημόσιου συμφέροντος στην κοινωνική ασφάλιση ..246

3.1. Επεκτατική εφαρμογή των ευνοϊκών κοινωνικοασφαλιστικών διατάξεων247

3.2. Στενή ερμηνεία των ευμενών κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων 252

3.3. Συμπέρασμα: Η αλληλοσυμπλήρωση ισότητας και γενικού συμφέροντος 254

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ: Η ισότητα ως αναδιανεμητική σχέση στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης256

1. Η ισότητα ως διανεμητική προτεραιότητα της πολιτικής κοινότητας υπέρ των οικονομικώς ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου256

2. Η καθολικότητα ως συστατική αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου...257

3. Το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων»259

3.1. Πρώτος πυλώνας..... 259

3.2. Δεύτερος πυλώνας 264

3.3. Τρίτος πυλώνας 268

4. Κριτική αποτίμηση του συστήματος των «πολλαπλών πυλώνων»269

5. Ενδεικτικές προτάσεις για την ενίσχυση του αναδιανεμητικού χαρακτήρα της κοινωνικής ασφάλισης σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο.....280

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ283

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η δημοκρατική οργάνωση του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού.....284

1. Αναλογιστική επιτήρηση και ασφαλιστική αρχή284

2. Συμμετοχική δημοκρατία και κοινωνική ασφάλιση: Η αυτοδιοίκηση των ασφαλιστικών οργανισμών.....290

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Κοινωνική ασφάλεια και ιδιότητα του πολίτη296

1. Η βιοτική αυτοτέλεια ως όρος νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας..296

2. Διαβουλευτική δημοκρατία και κοινωνική ιδιότητα του πολίτη299

3. Κριτική στην εξατομίκευση της κοινωνικής ασφάλισης από τη σκοπιά της δημοκρατικής αρχής	308
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα ως πρακτική εφαρμογή της βιοτικής αυτοτέλειας	314
1. Ιστορικές καταβολές και έννοια του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος	314
2. Ratio καθιέρωσης του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος	315
2.1. Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και ίση πολιτική ελευθερία	315
2.2. Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και κοινωνική δικαιοσύνη	316
2.3. Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και εύρυθμη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς	318
3. Η κανονιστική αποτύπωση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην ελληνική έννομη τάξη	319
4. Προοπτικές και κίνδυνοι από τη θεσμοθέτηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος	322
4.1. Προοπτικές	322
4.2. Κίνδυνοι	323
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	325
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ	331
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ	359

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεντρικό επιθύμημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η θεωρητική και νομολογιακή επισκόπηση των ηθικοπολιτικών και κανονιστικών αρχών που συνέχουν την κοινωνική ασφάλιση, καθώς και η αναγόρευση του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού σε –δημοσίως διαρρυθμισμένο– τρόπο αλληλέγγυας διαχείρισης βασικών κινδύνων στον κοινωνικό βίο. Η διατριβή διαρθρώνεται σε τρία μέρη, προκειμένου η κοινωνική ασφάλιση να περιιαχθεί με συστηματικό τρόπο στο πεδίο αναφοράς μιας θεωρίας διανεμητικής δικαιοσύνης με όρους κοινωνικής ισότητας, αλλά και μιας θεωρίας δημοκρατίας με όρους ίσης πολιτικής ελευθερίας.

Στο πρώτο μέρος επιχειρείται η συσχέτιση μεταξύ ισότητας και διανεμητικής δικαιοσύνης. Εν πρώτοις εκτίθενται, με κριτικό τρόπο, τρεις μορφές –απόλυτου ή σχετικού– παραμερισμού της ισότητας από το πεδίο της διανεμητικής δικαιοσύνης (θεωρία των δικαιωμάτων-ιδιοκτησιακών τίτλων του Robert Nozick, η αγορά ως αυθόρμητη «τάξη» του κόσμου στο έργο του Friedrich Hayek και η ισότητα ως ανεπιθύμητη νόθευση των κινήτρων στη σκέψη του Vilfredo Pareto).

Στη συνέχεια αναλύεται, ανατοποθετούμενη σε νεωτερικά συμφραζόμενα, η αριστοτελική διάκριση μεταξύ διανεμητικής και μη διανεμητικής δικαιοσύνης και καταφάσκει το λογικό και κανονιστικό πρωτείο της διανεμητικής έναντι της μη διανεμητικής δικαιοσύνης. Ακολούθως, προβάλλονται τα προτερήματα και τα ελαττώματα που παρουσιάζουν η αξία του προσώπου και η ανάγκη ως αυτοτελή κριτήρια διανεμητικής δικαιοσύνης και επιδιώκεται η διάπλεξη των δύο αυτών κριτηρίων στο πλαίσιο μιας συνεκτικής θεωρίας διανεμητικής δικαιοσύνης. Ως ενδεικτικά υποδείγματα μικτών θεωριών εξετάζονται η ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών του John Rawls, η ισότητα ως προς την ευημερία του G.A. Cohen και του Richard Arneson, η ισότητα των πόρων του Ronald Dworkin και η ισότητα ως προς τις «ικανότητες» του Amartya Sen.

Μέσα από την ανάδειξη της προσωπικής και της κοινωνικής όψης της αυτονομίας ανανοηματοδοτείται η ισότητα ως αρχή δικαίου. Ειδικότερα, η αρχή της ισότητας προβάλλεται ως αδιαχώριστη με την ελευθερία και ως διανεμητική αυταξία. Υπό το πρίσμα της ισότητας στα δημόσια βάρη «ανάλογα με τις δυνάμεις του καθενός» (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.), η ισότητα διασταυρώνεται με την κοινωνική ασφάλιση ως διανεμητικό θεσμό δημόσιου ενδιαφέροντος.

Το δεύτερο και κύριο μέρος της διατριβής εστιάζει στις ηθικοπολιτικές και κανονιστικές βάσεις της κοινωνικής ασφάλισης (διανεμητική δικαιοσύνη, καθολικότητα, ισότητα). Κατ' αρχάς, επιχειρείται αναλυτική επισκόπηση της αλληλεγγύης και της ανταποδοτικότητας ως κριτηρίων διανεμητικής δικαιοσύνης, τα οποία νοηματοδοτούν καιρία τον κοινωνικοασφαλιστικό θεσμό. Μέσα από την αναζήτηση τόσο ενός κατ' ελάχιστον ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης (Existenzminimum) όσο και της διαρκούς βελτιστοποίησης (optimization) των ατομικών και συλλογικών όρων της κοινωνικής προστασίας, η ανταποδοτικότητα αναπτύσσει την κανονιστική της δυναμική μόνον υπό την αιγίδα του χρέους κοινωνικής/εθνικής αλληλεγγύης (άρθ. 25 παρ. 4 Συντ.).

Η καθολικότητα αποτελεί κεφαλαιώδη παράμετρο της κοινωνικής ασφάλισης και εξετάζεται υπό το πρίσμα της απαγόρευσης άμεσων ή έμμεσων διακρίσεων. Προκειμένου να διακριβωθεί το υποκείμενο και το αντικείμενο της καθολικής μέριμνας, θεματοποιούνται το φύλο και η ιθαγένεια ως παράγοντες «ύποπτοι» για διακρίσεις μεταξύ των προσώπων ως προς τα κοινωνικοασφαλιστικά τους δικαιώματα. Επιπλέον, το ζήτημα της ενοποίησης των φορέων κοινωνικής ασφάλισης εκτίθεται ως η οργανωτική και λειτουργική αποτύπωση της καθολικότητας του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού.

Παράλληλα, προβάλλεται η αρχή της ισότητας ως δομικό συστατικό της κοινωνικής ασφάλισης. Συγκεκριμένα, εντοπίζεται η παραπληρωματική και ανταγωνιστική σχέση μεταξύ του δημόσιου συμφέροντος ως ρήτρας περιορισμού των κοινωνικών δικαιωμάτων και της ισότητας ως αρχής-«περιορισμού των περιορισμών» στο ενδεχόμενο αποδυνάμωσης της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας. Η αρχή της ισότητας ευνοεί μια δυναμική αναδιανεμητικής υφής και έτσι επιτρέπει κριτική προσέγγιση στο σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων» (multi-pillar system), το οποίο διευρύνει τις ανισότητες μεταξύ των insiders και των outsiders στο κοινωνικοασφαλιστικό πεδίο.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος συνιστά μια απόπειρα να διαφανεί η άμεση συνάφεια μεταξύ της κοινωνικής ασφάλειας και της δημοκρατικής αρχής. Από τη μία πλευρά, αναδεικνύεται η δημοκρατική οργάνωση του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού ως προς τη διαχείριση συλλογικών πόρων της κοινωνίας, αφενός με την υποχρέωση για αναλογιστική επιτήρηση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και αφετέρου με την κρατικά εποπτευόμενη αυτοδιοίκηση των ασφαλιστικών οργανισμών. Από την άλλη, η κοινωνική ασφάλεια προσεγγίζεται ως ο κατεξοχήν υλικός και θεσμικός όρος της βιοτικής αυτοτέλειας των ανθρώπων, η οποία αποτελεί, με τη σειρά της, αναγκαίο προαπαιτούμενο για τη νομιμοποίηση της πο-

λιτικής εξουσίας και, περαιτέρω, για την εμβάθυνση της ιδιότητας του πολίτη (κοινωνική ιδιότητα του πολίτη). Στο σημείο αυτό ασκείται εκ νέου κριτική στο επιμεριστικό και εξατομικευτικό σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων», αλλά από τη σκοπιά της ίσης πολιτικής ελευθερίας. Τέλος, παρουσιάζεται η ιδέα για ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα ως πρακτική εφαρμογή της βιοτικής αυτοτέλειας στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας και καταγράφονται οι προοπτικές που αυτή διανοίγει, αλλά και ορισμένοι κίνδυνοι που εγκυμονεί η θεσμοθέτησή της.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Προλεγόμενα

Σύμφωνα με μια εύλογη άποψη, «ίσως θα ήταν αδύνατο να αναγνωρίσουμε αν υπάρχει πλήρης ισότητα, αλλά είναι πολύ εύκολο να αναγνωρίσουμε την ανισότητα»¹. Από τη σκέψη αυτή μπορεί να αντληθεί ένα κατ' αρχήν διαισθητικό τεκμήριο για την αποδοχή της *ισότητας* ως ηθικοπολιτικής αρχής στα ποικίλα διακυβεύματα του ανθρώπινου βίου².

Δεν είναι τυχαίο ότι το σύνολο του φιλοσοφικού στοχασμού περί δικαιοσύνης επιφυλάσσει διακεκριμένη θέση σε κάποια εκδοχή του εξισωτικού ιδεώδους³. Η ισότητα, σε διάφορες και ενίοτε ανταγωνιστικές εκφάνσεις της, λειτουργεί ως αυτεξάρτητο αξιολογικό κριτήριο σε ποικίλες, ακόμα και ιδεολογικά αντίρροπες, θεωρίες δικαιοσύνης⁴. Η βασική διαχωριστική γραμμή χαράσσεται ανάμεσα σε όσους θεωρητικούς περιορίζουν την ισότητα αποκλειστικά στην τυπική της εκδοχή (ίση μεταχείριση ενώπιον του νόμου) και σε όσους επιχειρούν να προσδώσουν στην εξισωτική αρχή εμβαθυμένο περιεχόμενο (ουσιαστική-αναλογική ισότητα).

¹ Arthur M. Okun, *Equality and Efficiency: The Big Tradeoff*, εκδ. Brookings, Washington DC, 1975, σ. 64.

² Μια διαισθητική πρόσληψη της ανισότητας ως αδικίας απαντάται στο βιβλίο της Judith Shklar, *The Faces of Injustice*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1992.

³ Στο περίφημο δυσσερμηνευτο χωρίο του Αναξίμανδρου «*εξ ων δε η γένεσις εστι τοις ούσι και την φθοράν εις ταύτα γίνεσθαι κατά το χρεών' δίδοναι γαρ αυτά δίκην και τίσιω ἀλλήλοις της αδικίας κατά την του χρόνου τάξιν*», οι έννοιες «δίκη» και «αδικία» αποκτούν οσιονεί κοσμολογικό περιεχόμενο, νοηματοδοτούμενες ως ισορροπία (τάξη) και διατάραξη της ισορροπίας (αταξία) αντίστοιχα. Η «αδικία» ως συμπαντική διαταραχή δεν αίρεται απ' εαυτής, αλλά απαιτείται η επανορθωτική παρέμβαση της κοσμικής δικαιοσύνης. Βλ. τη σχετική ερμηνεία του χωρίου του Αναξίμανδρου στο: Martin Heidegger, "The Anaximander Fragment", στο: M. Heidegger, *Early Greek Thinking*, μτφρ. David Farrell Krell / Frank A. Capuzzi, εκδ. Harper & Row, New York, 1975, σ. 13-58. Για μια κριτική αποτίμηση της έννοιας της κοσμικής δικαιοσύνης στη σκέψη του Αναξίμανδρου, ως αντικείμενη στην αρχή της πολιτικής ισότητας, βλ. Joyce Engmann, "Cosmic Justice in Anaximander", *Phronesis*, Vol. 36, No. 1 (1991), σ. 1-25.

⁴ Η αξιοποίηση της εξισωτικής αρχής από ποικίλες και αποκλίνουσες θεωρίες δικαιοσύνης αποτελεί μια πειστική απάντηση στην αφοριστική απόρριψη της ισότητας από τον Westen ως έννοιας κενής περιεχομένου, βλ. Peter Westen, "The Empty Idea of Equality", *Harvard Law Review*, 95 (3), 1982, σ. 537-596. Κατά τα λοιπά, για την αναπόδραστη ποικιλομορφία των εξισωτικών θεωριών ενόψει της στάθμισης πληθώρας διαφορετικών αξιών, βλ. J.J.C. Smart / Bernard Williams (eds.), *Utilitarianism: For and Against*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 1973.

Οι μεν πρώτοι συνδέουν την ισότητα με έναν κατά βάση συμβατικό, εν πολλοίς συναλλακτικό, δεσμό μεταξύ δύο ατόμων. Εν τωιαύτη περιπτώσει, η ισότητα παροχής-αντιπαροχής ανάγεται σε κατεξοχήν νομιμοποιητική *ratio* για *μη διανεμητική* δικαιοσύνη⁵, ενώ διαχωρίζεται πλήρως από τη διανομή των πόρων στο κοινωνικοπολιτικό επίπεδο (διανεμητική δικαιοσύνη). Οι δε δεύτεροι αντιμετωπίζουν την ισότητα ως ζήτημα δικαιοσύνης⁶, το οποίο δεν αναπαράγει μονάχα συμβατικές αποτυπώσεις των ατομικών προτιμήσεων, αλλά αποτελεί πυρήνα κάθε κοινωνικοπολιτικού ενεργήματος⁷, προσλαμβάνοντας κατά τα λοιπά διαφορετικές ερμηνείες ανάλογα με το διανεμόμενο αντικείμενο (*distribuendum*)⁸.

⁵ Βλ. π.χ. Φίλιππο Βασιλόγιαννη, *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: Ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2015, σ. 46-47.

⁶ Σχετικά με τη στενή σύνδεση μεταξύ ισότητας και διανεμητικής δικαιοσύνης, βλ. David Miller, *Principles of Social Justice*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1999, σ. 230 επ.

⁷ Βλ. Ronald Dworkin, *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass.-London, 2000, κεφ. 3 (“What Is Equality?”, Part 3: “The Place of Liberty”).

⁸ Όπως επισημαίνει δικαιολογημένα ο Amartya Sen, «οι διαμάχες για τα διανεμητικά ζητήματα συνήθως δεν περιστρέφονται γύρω από το ερώτημα “γιατί να υπάρχει ισότητα;”, αλλά γύρω από το ερώτημα “ισότητα ως προς τι;”», *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μτφρ. Γ. Χρησιτίδη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015, σ. 333.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Διαχωρισμός ισότητας και διανεμητικής δικαιοσύνης

Η αποσύνδεση της ισότητας από το εύλογο περιεχόμενο μιας θεωρίας διανεμητικής δικαιοσύνης και, εν γένει, η αποδοκιμασία κάθε θεωρίας διανεμητικής δικαιοσύνης ως ηθικά –δεοντοκρατικά ή συνεπειοκρατικά– επιλήψιμης στηρίζεται σε τρία διακριτά, αλλά αλληλοεξαρτώμενα, επιχειρήματα:

Πρώτον, ότι η εξισωτική διανομή των πόρων τεκμαίρεται αμάχητα ότι προσβάλλει τα «φυσικά δικαιώματα» ως ιδιοκτησιακούς τίτλους του προσώπου (Robert Nozick). Δεύτερον, ότι η παρεμβολή ενός –εμπνεόμενου από την ισότητα– διανεμητικού μηχανισμού αντίκειται στην αγορά ως «αυθόρμητη τάξη του κόσμου» (Friedrich A. Hayek). Και τρίτον, ότι κάθε απόπειρα για επίτευξη ισότητας είναι καταδικασμένη να αποτύχει, επειδή νοθεύει εξαρχής τα προσωπικά κίνητρα των –ωφελιμιστικώς– δρώντων υποκειμένων (Vilfredo Pareto).

1. Θεωρία των δικαιωμάτων-ιδιοκτησιακών τίτλων

Ο Robert Nozick δηλώνει ότι εμπνέεται τόσο από την καντιανή κατηγορική προσταγή («*πράτε έτσι, ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο*»⁹) όσο και από την λοκιανή έννοια της «ιδιοκτησίας του εαυτού»¹⁰. Προσδίδει, ωστόσο, στις προαναφερόμενες φιλοσοφικές επιρροές του ένα ατομοκεντρικό ή, ακριβέστερα, περιουσιοκεντρικό νόημα.

Κατά τον Nozick, τα δικαιώματα αποτελούν έμφυτους και αναπαλλοτριώτους ιδιοκτησιακούς τίτλους καθενός προσώπου. Η ελευθεριστική (libertarian) πρόσληψη των δικαιωμάτων δίνει έμφαση στην έννοια της νόμιμης πρωταρχικής κτήσης (original acquisition of holdings), ως ύπατη πηγή νομιμοποίησης των ιδιοκτησιακών τίτλων του προσώπου¹¹. Εφό-

⁹ Immanuel Kant, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1984, σ. 81.

¹⁰ John Locke, *Δεύτερη Πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μτφρ. Π. Κιτρομηλίδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1990, σ. 103 επ.

¹¹ Σχετικά με την κτήση ενός «νόμιμου τίτλου», ο Robert Nozick θέτει σωρευτικά τις εξής προϋποθέσεις: α) «*Ένα πρόσωπο που αποκτά έναν τίτλο σύμφωνα με την αρχή της δικαιοσύνης κατά την κτήση, δικαιούται αυτόν τον τίτλο*», β) «*Ένα πρόσωπο που αποκτά έναν τίτλο σύμφωνα με την αρχή της δικαιοσύνης κατά τη μεταβίβαση, από κάποιον άλλο*

σον πληρούνται οι όροι της νόμιμης κτήσης, ο δεοντοκρατικός ελευθερισμός θεωρεί ότι κάθε διανομή των κτηθέντων πόρων από ένα τρίτο, μη συμμετέχον στη διανομή, μέρος (π.χ. Κράτος), προσβάλλει τα δικαιώματα του προσώπου¹². Εξάλλου, κατά τον Nozick, η υιοθέτηση ενός κριτηρίου διανομής, πέραν των σωρευτικών προϋποθέσεων για νόμιμη κτήση, ισοδυναμεί με ετερόνομη εισαγωγή ενός πατερναλιστικού σκοπού (π.χ. ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη)¹³, κάτι που αναιρεί συθέμελα την προσωπική αυτονομία ως όρο ύπαρξης κάθε ανθρώπου¹⁴.

Σε πολιτικό επίπεδο, ο Nozick προτάσσει το «ελάχιστο Κράτος» (minimal state) ως μόνη νομιμοποιημένη εκδοχή έννομου καταναγκασμού¹⁵, το οποίο θα λειτουργεί με αποκλειστικό σκοπό τη διαφύλαξη των φυσικών και αναπαλλοτριώτων ιδιοκτησιακών τίτλων κάθε προσώπου. Μοναδικό εγγενή περιορισμό στα δικαιώματα καθενός προσώπου αποτελούν τα αντίστοιχα, εξίσου απόλυτα, δικαιώματα των άλλων προσώπων¹⁶. Με αυτόν τον τρόπο, το (κοινωνικό) σύνολο εξισούται με ένα άθροισμα τυπικώς ισότιμων ατόμων-ιδιοκτητών.

*που έχει δικαίωμα επί του τίτλου, δικαιούται αυτόν τον τίτλο», γ) «Κανένας δεν έχει δικαίωμα σε έναν τίτλο εκτός εάν συντρέχουν (επαναλαμβανόμενες) εφαρμογές του α και του β» (μτφρ. δική μου), *Anarchy, State and Utopia*, εκδ. Basic Books, New York, 1974, σ. 151.*

¹² Εισφέροντας το παράδειγμα του εξαιρετικά ταλαντούχου καλαθοσφαιριστή Will Chamberlain, ο Nozick αναρωτιέται «κατά ποια διαδικασία και βάσει ποιας αρχής δικαιοσύνης θα διεξαχθεί μια μεταβίβαση πόρων από τον πραγματικό δικαιούχο προς ένα τρίτο μέρος, το οποίο δεν θεμελιώνει κανένα νόμιμο τίτλο για αυτή τη μεταβίβαση;», στο ίδιο, σ. 162.

¹³ Η υιοθέτηση ενός «αρετολογικού» σκοπού συνιστά, κατά τον Nozick, ανεπίτρεπτη ωφελιμιστική νόθευση μιας συνεπούς δεοντοκρατικής θεωρίας δικαιοσύνης, στο ίδιο, σ. 153 επ., ιδίως σ. 163.

¹⁴ Ασκώντας σφοδρή κριτική, από ελευθεριστική σκοπιά, στον εξισωτικό φιλελευθερισμό του Rawls, ο Nozick επισημαίνει ότι «η υποτίμηση της αυτονομίας του προσώπου και της πρωταρχικής ευθύνης για τις πράξεις του είναι μια επικίνδυνη οδός για κάθε θεωρία που επιθυμεί να αξιοποιήσει την ακεραιότητα και τον αυτοσεβασμό των αυτόνομων υποκειμένων» (μτφρ. δική μου), στο ίδιο, σ. 214.

¹⁵ Στον έννομο καταναγκασμό, τον οποίο δύναται να ασκήσει το «ελάχιστο Κράτος», δεν συμπεριλαμβάνεται, πάντως, η άσκηση φορολογικής εξουσίας, καθώς η φορολόγηση των εισοδημάτων, δηλαδή του καρπού της εργασίας, αποτελεί μορφή εξαναγκασμένης εργασίας του προσώπου, στο ίδιο, σ. 169. Εξ αντιδιαστολής, αποδέχεται την ιδιωτική φιλανθρωπική δράση ως τη μόνη ηθικά δικαιολογημένη μορφή αρωγής, στο ίδιο, σ. 265-268.

¹⁶ Ο Arthur Ripstein ενστερνίζεται την ατομοκεντρική θεώρηση των δικαιωμάτων ως τίτλων-αξιώσεων για αμοιβαίο εξαναγκασμό στις σχέσεις μεταξύ αυτεξούσιων προσώπων, χωρίς πάντως να προσκωρεί στην αμιγώς ιδιοκτησιακή οπτική του Nozick, *Force and Freedom: Kant's legal and political philosophy*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass.-London, 2009, σ. 52 επ.

Συνεπώς, η καταστατική απόρριψη της διανεμητικής δικαιοσύνης στο έργο του Nozick εκπορεύεται από τρεις βασικές προκείμενες. Πρώτον, την ατομοκεντρική ανάγνωση του Kant, βάσει της οποίας τεκμαίρεται ότι η συνέργεια της ανάγκης στη διανεμητική διαδικασία έρχεται σε πρόδηλη αντίθεση με την αυταξία του προσώπου. Δεύτερον, την ανάδειξη της μη διανεμητικής (διορθωτικής) δικαιοσύνης σε αποκλειστική αρχή δικαιοσύνης, με τη μορφή μιας αυτόνομης (συμβατικής) ανταλλαγής μεταξύ ιδιωτών. Και τρίτον, την αξεδιάλυτη σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και τη διανομή του πλούτου εντός μιας εμπορευματικής κοινωνίας, καθώς πιστεύει ότι τα «*πράγματα έρχονται στον κόσμο ήδη συνδεδεμένα με ανθρώπους που έχουν δικαιώματα επί αυτών*»¹⁷.

Η δεοντοκρατική απόρριψη της ισότητας ως διανεμητικής αρχής από τον ελευθερισμό ενέχει μια λογική αντίφαση. Ο Nozick αντιμετωπίζει την ιδιοκτησία ως *φυσικό* δικαίωμα, ωστόσο ο ίδιος νομιμοποιεί τους ιδιοκτησιακούς τίτλους των προσώπων με *ιστορική* αναγωγή σε κάποιο συμβατικό δεσμό. Έτσι, τίθεται το αμείλικτο ερώτημα αν είναι η φύση ή η σύμβαση που προσφέρει την απόλυτη προστασία στα άτομα-ιδιοκτήτες¹⁸. Στην ίδια γραμμή σκέψης, η θεωρία του Nozick προβαίνει σε λήψη του ζητουμένου. Κάνει λόγο για *ιδιοκτησία επί του εαυτού*, η οποία εξωτερικεύεται μέσα στα όρια της αγοράς ως αποκλειστικού πεδίου δράσης των ατόμων, ενώ υποτίθεται ότι η ιδιοκτησία του εαυτού, ως φυσικό δικαίωμα, προηγείται a priori του επιλεγόμενου κοινωνικοοικονομικού προτύπου διανομής των πόρων.

Εν συνεχεία, ο Nozick διαστρεβλώνει την καντιανή κατηγορική προσταγή, υποπίπτοντας ταυτόχρονα σε ένα πατερναλιστικό ατόπημα και σε ένα (νεοφιλελεύθερο) αναλυτικό ολίσθημα. Αφενός, το άτομο, κατά την οπτική του Nozick, επιχειρεί πάση θυσία να αποφύγει τη μετατροπή του σε μέσο για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών, ωστόσο αλλοτριώνεται θεληματικά το ίδιο σε μέσο για την κτήση-ολοκλήρωση του ίδιου του εαυτού του¹⁹. Αφειτέρου, η κατηγορική προσταγή της ανθρώπινης αξιο-

¹⁷ Nozick, *ό.π.*, σ. 160. Από εντελώς διαφορετική οπτική γωνία, στο πλαίσιο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και της αστικής κοινωνίας εν γένει, ο Marx θεωρεί ότι οι σχέσεις παραγωγής καθορίζουν κυριαρχικά τις σχέσεις διανομής, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2015, σ. 24. Ωστόσο, ο Marx εκλαμβάνει την παραγωγή και τη διανομή ως κοινωνικές σχέσεις και όχι ως ατομικά ενεργήματα, όπως ο Nozick.

¹⁸ Για μια κριτική στην ιστορικοδικαιολόγηση της ιδιοκτησίας από τον Nozick, βλ. G.A. Cohen, *Self-ownership, freedom and equality*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1995, σ. 74.

¹⁹ Κατά τον Kant, το μόνο έμφυτο και a priori δικαίωμα είναι γενικώς η ελευθερία καθενός, ως φορέα έλλογης ανθρωπιάς, βλ. Immanuel Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2013, σ. 59-60.

πρέπειας εκλαμβάνεται σε μια αποκλειστικά περιουσιακή διάσταση, εγκλωβισμένη στην ιδεολογική προαπόφαση να αναγορευθεί η σύμβαση σε φυσικό δίκαιο και η ατομική ιδιοκτησία σε *φυσικό* δικαίωμα²⁰.

Η ερμηνευτική αυτή προαντίληψη οδηγεί, με τη σειρά της, αναπόφευκτα τον Nozick να σχετικοποιήσει τον δικαιωματοκρατικό χαρακτήρα της θεωρίας του. Τα δικαιώματα που συνδέονται κατ' εξοχήν με αιτήματα διανεμητικής δικαιοσύνης (κοινωνικά δικαιώματα) αντιμετωπίζονται από εκείνον ως κύρια απειλή για τα ατομικά δικαιώματα.

Εντέλει, η θεωρία των δικαιωμάτων-ιδιοκτησιακών τίτλων του Nozick απεκδύεται και του δεοντοκρατικού χαρακτήρα της. Προκειμένου να αποφύγει την πρόσδεση της εκούσιας, συμβατικής ανταλλαγής στην υπηρεσία κάποιου (κοινωνικοπολιτικού) σκοπού, όπως η αρχή της ισότητας²¹, δεν διαθέτει καν κάτι ανάλογο με τον «καθολικό νόμο του δικαίου», που δέχεται ο Kant, βάσει του οποίου αποτιμάται η ηθική ποιότητα μιας πράξης ή η ευταξία μιας κοινωνικής δομής²². Έτσι, το νομιμοποιητικό θεμέλιο των δικαιωμάτων παύει να είναι η αυταξία τους και υποκαθίσταται από τη συναίνεση (consent) μεταξύ των συναλλασσομένων κατά την κτήση ιδιοκτησιακών τίτλων πάνω σε πράγματα²³. Όπως θα γίνει κατωτέρω αντιληπτό, τόσο η δεοντοκρατική (Nozick) όσο και η αυθορμησιακή (Hayek) εκδοχή του νεοφιλελευθερισμού συμμερίζονται, σε τελική ανάλυση, τον αξιολογικό σχετικισμό των ηθικών κρίσεων επί του πρακτέου.

2. Η αγορά ως «αυθόρμητη τάξη του κόσμου»

Η απαλοιφή της διανεμητικής ισότητας από την ελευθεριστική θεωρία δικαιοσύνης του Nozick διακηρυκτικά στηρίζεται, όπως προαναφέρθηκε, σε δεοντοκρατικούς λόγους. Απεναντίας, στην επίσης ελευθερι-

²⁰ Μια κριτική αποτίμηση της νεοφιλελεύθερης θεωρίας δικαιοσύνης του Nozick απαιτάται στο έργο του Κώστα Σταμάτη, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1995, σ. 167-233. Κατά τον Σταμάτη, «αυτό που χρησιμοποιείται ως μέσον για την εξυπηρέτηση του σκοπού της κοινής ευημερίας δεν είναι τα πρόσωπα, αλλ' απλώς κάποιες ξεχωριστές ιδιότητές τους», στο ίδιο, σ. 209.

²¹ Nozick, *ό.π.*, σ. 233.

²² Βλ. Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, *ό.π.*, σ. 51. «Δίκαιη» είναι μια πράξη, όταν «η ελεύθερη χρήση της προαίρεσής σου μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία του καθενός σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο».

²³ Από εξισωτική σκοπιά, η θεωρία της συναίνεσης αξιοποιείται ως επιχείρημα, προκειμένου να σχετικοποιηθεί η απολυτότητα των δικαιωμάτων-ιδιοκτησιακών τίτλων, βλ. G.A. Cohen, *Self-ownership...*, *ό.π.*, σ. 238-244, ιδίως σ. 243.

σική θεώρηση του Hayek, η απόρριψη της –διανεμητικά νοούμενης– εξισωτικής αρχής εδράζεται σε νατουραλιστικά θεμέλια. Κατά τον Hayek, η αγορά, ως το κατεξοχήν πεδίο ελεύθερου και ανόθευτου ανταγωνισμού μεταξύ των ατόμων, αποτελεί την αυθόρμητη τάξη του κόσμου. Συνεπώς, η ύπαρξη αγοράς θεμελιώνεται φυσιοκρατικά, κατά κάποιον τρόπο ως εγγενές στοιχείο της συμπαντικής αρμονίας.

Για τον Hayek η λειτουργικότητα των αγοραίων διαρρυθμίσεων, όμως, εδράζεται πάνω σε οντολογική βάση, ήτοι σε ένα απέραντο φάσμα εκδηλωμένων ατομικών προτιμήσεων-συμπεριφορών. Η «τάξη» δεν αποτελεί, λοιπόν, προαιώνια και αναλλοίωτη, οιονεί μεταφυσική δομή. Αντιθέτως, ορίζεται ως «*μια κατάσταση πραγμάτων όπου πολλαπλά και διάφορα στοιχεία σχετίζονται με τέτοιον τρόπο ώστε, από τη γνώση ενός χρονικού ή χωρικού μέρους του συνόλου, είναι δυνατή η διαμόρφωση σωστών προσδοκιών για τα άλλα μέρη του συνόλου ή, τουλάχιστον, προσδοκιών με μεγάλες πιθανότητες να αποδειχθούν σωστές*»²⁴.

Η κοινωνία, κατά τον Hayek, δεν συνιστά διακριτή έννοια, αντιθέτως νοηματοδοτείται αποκλειστικά και μόνον εντός της αγοράς, όπου τα άτομα είναι απολύτως ελεύθερα να χρησιμοποιούν τις δεξιότητές τους προς εξυπηρέτηση σκοπών που θέτουν τα ίδια²⁵. Επιπλέον, δεν μπορεί να έχει ούτε αυτοτελή ηθικοπολιτική αξία, καθώς δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα άθροισμα επιμέρους ατομικών συμφερόντων που εκδηλώνονται εμπειρικά. Έτσι, η κοινωνία ταυτίζεται με τη σωρευτική αξιοποίηση των ατομικών ικανοτήτων, από την οποία δεν ωφελείται γενικά κι αφηρημένα το κοινωνικό σύνολο, αλλά πάλι οι επιμέρους ατομικότητες²⁶.

Ως εκ τούτου, η κοινωνία δεν μπορεί να θεωρείται ως αυτόνομο υποκείμενο με ιδιαίτερους σκοπούς, εφόσον μια τέτοια μεταφυσική πρόσληψη («ανθρωπομορφισμός της κοινωνίας») θα ισοδυναμούσε με θεομοποιημένη καταπίεση της ατομικής βούλησης²⁷. Οπότε οποιαδήποτε

²⁴ Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Vol. 1 (“Rules and Order”), εκδ. Routledge & Kegan Paul, London, 1982, σ. 36.

²⁵ Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Vol. 2 (“The Mirage of Social Justice”), ό.π., σ. 2.

²⁶ Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, ed. by R. Hamowy, εκδ. The University of Chicago Press, Chicago, 2011, σ. 161.

²⁷ Ο Hayek διατείνεται ότι «... το να αντιμετωπίζουμε την κοινωνία όχι ως αυθόρμητη τάξη ελεύθερων ανθρώπων αλλά ως οργάνωση της οποίας όλα τα μέλη προορίζονται να υπηρετούν απλώς μία ιεραρχία σκοπών (...) αναπόδραστα θα ήταν ένα ολοκληρωτικό σύστημα, από το οποίο θα απουσίαζε εντελώς η προσωπική ελευθερία» (μτφρ. δική μου), *Law, Legislation and Liberty*, Vol. 2, ό.π., σ. 75-76. Με τα λόγια του ελευθεριστή (libertarian) πολιτικού φιλοσόφου, H.B. Acton, «το να πιέζει κανείς υπέρ μιας καθολικής διανεμητικής δικαιοσύνης σημαίνει να πιέζει υπέρ μιας καθολικής εξουσιαστικής αρχής

αρχή δικαιοσύνης δεν είναι ακριβώς κοινωνικό αίτημα, αλλά αξίωση *ατόμων* ή επιμέρους ομάδων στο πλαίσιο της αγοραίας τάξης.

Στην «αγοραία τάξη του κόσμου», η δικαιοσύνη μακροπρόθεσμα υλοποιείται μέσω ποικίλων ατομικών συμπεριφορών, το δε περιεχόμενό της εξαντλείται σε μια δι-ατομική συγκατάθεση. Η ίδια η έννοια της κοινωνικής ή της διανεμητικής δικαιοσύνης, κατά τον Hayek, στην καλύτερη των περιπτώσεων είναι κενό γράμμα²⁸.

Ακόμα χειρότερα, λειτουργεί ως δούρειος ίππος για πατερναλιστική νόθευση της ατομικής ελευθερίας, εφόσον συνιστά έξωθεν επιβολή σκοπού στην ανθρώπινη μοναδικότητα²⁹. Η κοινωνική δικαιοσύνη παριστα, λοιπόν, ένα ψευδεπίγραφο ιδανικό, βάσει του οποίου παρεμποδίζεται το πρόσωπο να αναπτύξει πλήρως τις πνευματικές και τεχνικές του δεξιότητες, ώστε να συμβάλει στον μοναδικό έμφυτο σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης, στην εύρυθμη λειτουργία της αγοράς³⁰.

Παρά ταύτα, η εννοιολογική και συνεπειοκρατική απόρριψη της κοινωνικής –κατ’ ουσίαν, διανεμητικής– δικαιοσύνης δεν συνεπάγεται άνευ ετέρου και την πλήρη έκλειψη της εξισωτικής αρχής από την αγοραία τάξη του κόσμου. Απλώς, η εξισωτική αρχή, στην ελευθεριστική θεώρηση του Hayek, έχει καθαρά τυπικό, φορμαλιστικό περιεχόμενο, καθώς συνίσταται σε ισότητα μεταξύ των –εκ φύσεως ανομοιομορφων– ατόμων ενώπιον των νόμων που διέπουν τις αγοραίες σχέσεις. Έτσι, κατ’ ουσίαν η ισότητα ταυτίζεται με τον γενικό κι αφηρημένο χαρακτήρα των έννομων ρυθμίσεων σε έναν αγοραία διαρρυθμισμένο κόσμο.

Απεναντίας, η θεσμική επέκταση (λ.χ. ίση πολιτική ελευθερία) ή, κατά μείζονα λόγο, η *κοινωνική* νοσηματοδότηση (λ.χ. ουσιαστική-αναλογική ισότητα) της εξισωτικής αρχής τεκμαίρονται αμάχητα ως τροχοπέδη για την ατομική ελευθερία³¹. Παράλληλα, η αξιοποίηση της ισότητας σε ένα διανεμητικό εγχείρημα θεωρείται ότι υπονομεύει την τυπική ισότητα ως δικαιοκρατική εγγύηση της ελεύθερης αγοράς³². Ακόμα κι αν υποτεθεί, πάντως, ότι η –διανεμητικά προσδιορισμένη– ισότητα είναι ένα

(*authority*)», Harry Burrows Acton, *The Morals of Markets and Related Essays*, ed. by David Gordon / Jeremy Shearmur, εκδ. Liberty Fund, Indianapolis, 1993, σ. 132.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 100.

²⁹ Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 1994, σ. 225.

³⁰ Hayek, *The Constitution of Liberty*, ό.π., σ. 200-201.

³¹ Στο ίδιο, σ. 148.

³² Στο ίδιο, σ. 150.

ηθικά δικαιολογήσιμο εγχείρημα, ο Hayek πιστεύει ότι ο τρόπος πραγμάτωσής της (κεντρικός σχεδιασμός) είναι αθέμιτος, καθώς διαταράσσει τις αυθόρμητες, αγοραίες διεργασίες³³.

Συνοψίζοντας, ο Hayek επιχειρεί να αποφυσικοποιήσει και, εν συνεχεία, να εργαλειοποιήσει την αρχή της ισότητας. Συγκεκριμένα, αντιμετωπίζει την ισότητα ως φορμαλιστική, θεσμική κατασκευή. Το γεγονός ότι τα άτομα παρουσιάζουν εκ γενετής σημαντικές διαφορές ως προς τις φυσικές τους ιδιότητες εκλαμβάνεται ως επαρκές εγχείρημα για την πλήρη απεμπλοκή της ισότητας από ζητήματα διανομής των πόρων και, εντέλει, για τη δικαιολόγηση των κοινωνικών ανισοτήτων που προκύπτουν από την «αυθόρμησία» της αγοράς.

Η κριτική αποτίμηση της ελευθεριστικής θεωρίας του Hayek εκκινεί αναμφίβολα από την εξόχως ατομιστική πρόσληψη του νοήματος της δικαιοσύνης. Εστιάζοντας τον δίκαιο ή άδικο χαρακτήρα μιας ανθρώπινης συμπεριφοράς αποκλειστικά και μόνο στις υποκειμενικές προτιμήσεις των ατόμων, όπως αυτές διαμορφώνονται στο πλαίσιο της αυθόρμητης αγοραίας τάξης, η δικαιοσύνη παύει να θεωρείται ως κοινωνικά ενδιαφέρουσα ή, έστω, ως ισότιμη σχέση μεταξύ δύο τουλάχιστον προσώπων³⁴.

Ακριβώς σε αυτό το σημείο, μάλιστα, ξεπροβάλλει μια μεθοδολογική αντίφαση στη σκέψη του Hayek. Η α-ηθικότητα των κοινωνικών σχέσεων θεμελιώνεται στο οντολογικό, σχετικιστικό υπόβαθρο της θεωρίας του (υποκειμενισμός των προτιμήσεων). Ωστόσο, η κατανόηση των υποκειμενικών προτιμήσεων συντελείται μέσα από το φίλτρο ενός αφηρημένου, οιονεί *μεταφυσικού*, ηθικού υποκειμένου (η αγορά ως «αυθόρμητη τάξη του κόσμου»)³⁵.

³³ Hayek, *The Road to Serfdom*, ό.π., σ. 37 επ. Ως «κεντρικός σχεδιασμός» ορίζεται, κατά τον Hayek, «η κεντρική διεύθυνση κάθε οικονομικής δραστηριότητας σύμφωνα με ένα ορισμένο πλάνο, το οποίο να αφορά στο πως οι πόροι της κοινωνίας πρέπει να «κατευθύνονται εύλογα», προκειμένου να υπηρετούν συγκεκριμένους σκοπούς με ορισμένο τρόπο», στο ίδιο, σ. 40.

³⁴ Μια διεισδυτική κριτική στην καταστατική απόρριψη της κοινωνικής δικαιοσύνης από τον Hayek μπορεί να βρει κανείς εις: Πάνο Μαραβέλια, «Η νεοφιλελεύθερη θεμελίωση της ηθικής. Ο Hayek ως κριτικός της κοινωνικής δικαιοσύνης», *Αξιολογικά*, τχ. 3, Ιανουάριος 1992, σ. 56-84, και Δημήτρη Σαραφιάνο, «Θεωρητική θεμελίωση του νομικού νεοφιλελευθερισμού», στο: Θ.Κ. Παπαχρίστου (επιμ.), *Νεοφιλελευθερισμός και δίκαιο: μια κριτική προσέγγιση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σ. 51-107, ιδίως σ. 69-71.

³⁵ Η μεθοδολογική αντίφαση του Hayek αναδεικνύεται εύστοχα στην κριτική προσέγγιση του έργου του από τον Δ. Δρόσο με την ακόλουθη διατύπωση: «η θεωρία καταλήγει σε μια ιδιόζουσα ηθικοποίηση της value: η αποτίμηση της value γίνεται η μοναδική επιτρεπτή

Επιπλέον, ο Hayek αποπειράται να δικαιολογήσει την αγοραία τάξη του κόσμου με ιστοριστικά επιχειρήματα, δηλαδή ως προϊόν της ανθρώπινης εξέλιξης. Αν και επιστρατεύει έναν εμπειριοκρατικό μηχανισμό για την ηθική νομιμοποίηση της αγοράς, λησμονεί ότι η αγορά, εν τοις πράγμασι, αποτελεί σύνολο *κοινωνικών* (παραγωγικών) σχέσεων, προσιδιάζοντας μάλλον σε μια καθορισμένη κοινωνική δομή, παρά σε άθροισμα αυθόρμητων σχέσεων μεταξύ αυτεξούσιων ατόμων.

Περαιτέρω, αναζητώντας τη δικαιολόγηση της κοινωνικής ανισότητας στη βάση της φυσικής ανομοιομορφίας των ατόμων, συγχέει τους φυσικούς νόμους με τις ηθικές αρχές και τις κοινωνικές αξίες. Παραγνωρίζει ότι, σε αντίστιξη προς τη φυσική νομοτέλεια, οι κοινωνικές σχέσεις μπορούν να μεταβληθούν διά της ανθρώπινης αυτενέργειας. Και η ίδια η αγορά, συνεπώς, εάν ιδωθεί ως κοινωνική δομή και όχι ως φυσική τάξη πραγμάτων, υπόκειται αναπόδραστα σε μεταλλαγές του αξιακού περιγράμματος και της υποστατής υφής της.

Τέλος, ο Hayek, αμφισβητώντας εκ βάθρων τη δυνατότητα μιας κανονιστικής, ηθικοπολιτικής θεωρίας σε κοινωνικό επίπεδο, αποιστορικοποιεί την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη, εγκλωβίζοντας την αυτονομία του ανθρώπινου βίου σε έναν προδιαγεγραμμένο τελολογικό ορίζοντα, στην αυτοδικαίωση του κρατούντος κοινωνικοοικονομικού status quo³⁶.

Συμπερασματικά, ο Hayek, αφορμώμενος από πρίσμα νατουραλιστικό-εμπειριοκρατικό, επιδίωξε να καταδείξει ότι η διανεμητική δικαιοσύνη είναι ασύμβατη με την ιδέα της αγοράς ως αυθόρμητης τάξης του κόσμου. Η ωφελιμιστική προσέγγιση, η οποία θα εκτεθεί κατωτέρω, συμμερίζεται μεν την εμπειριοκρατία του Hayek, ωστόσο αντιμετωπίζει τα αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης ως a posteriori κίνδυνο κατά τη λειτουργία της αγοράς και όχι ως a priori απειλή για την ίδια την ύπαρξη αγοράς.

αποτίμηση, η «αποθητικοποίηση» των οικονομικών-αγοραίων σχέσεων καταλήγει να τους αποδίδει ηθική αποκλειστικότητα, εφόσον απαξιώνεται ηθικά κάθε άλλου τύπου διανεμητική αρχή, τελικά δηλαδή, κάθε άλλου τύπου κοινωνικότητα πλην της αγοραίας», Διονύσης Δρόσος, «Αγορά, Πολιτεία και πολιτική απόφαση: Τα όρια του νεοφιλελεύθερου αντικρατισμού», Αξιολογικά, Ιούνιος 1998, σ. 326-367, ιδίως σ. 340.

³⁶ Βλ. Γιάννη Βούλγαρη, *Φιλελευθερισμός-Συντηρητισμός-Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2003, σ. 144-145.

3. Η ισότητα ως «νόθευση των κινήτρων»

Μια τρίτη ένσταση απέναντι στη διανεμητική δικαιοσύνη προέρχεται από ορισμένη ωφελμιστική, ευημεριστική εκδοχή της συνεπειοκρατίας.

Ο ωφελμισμός εκκινεί από τη φιλοσοφική αφετηρία ότι οι ιδέες δεν είναι μια αφηρημένη κατασκευή, αλλά εκπορεύονται μονάχα από την ανθρώπινη εμπειρία. Στην πραξολογική του διάσταση (act-orientated utilitarianism), έχει κρίσει την αποφυγή του πόνου και την αποζήτηση της ηδονής ως πρωταρχικούς ρυθμιστές της ανθρώπινης συμπεριφοράς³⁷. Υποτίθεται ότι, προσανατολισμένοι προς την αρχή της ωφελιμότητας, οι άνθρωποι (ακριβέστερα, τα άτομα) επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της ευτυχίας και τον περιορισμό της δυστυχίας στην επικοινωνία τους³⁸.

Η αρχή της ωφελιμότητας βρίσκει ίδια και अपαράλλακτη εφαρμογή και στο κοινωνικό επίπεδο, καθόσον η πολιτική κοινότητα δεν αποτελεί τίποτε παραπάνω από ένα πλάσμα δικαίου, το οποίο συνίσταται στο άθροισμα των επιμέρους συμφερόντων των ατόμων-μελών της³⁹. Συνεπώς, η ηθική αρχή που διέπει την κοινωνική δομή είναι η επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ατόμων.

Σ' αυτή τη θεώρηση, η δικαιοσύνη δεν αποτελεί έναν a priori αξιακά φορτισμένο ιδεότυπο, αλλά λειτουργεί εργαλειακά, δηλαδή ως μέσον προς έναν διακριτό, προδεδομένο σκοπό. Παρέχει μονάχα το ηθικοπολιτικό υπόβαθρο για την εμπρόθετη δράση των ατόμων ως φορέων συμφερόντων και κινήτρων δράσης.

Η αξιοποίηση αρχών για τη δικαιολόγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς θεωρείται ως εκ των υστέρων επινόηση για την απόκρυψη του αληθούς ηθικού κριτηρίου δράσης, δηλαδή των εσωτερικών κινήτρων-προαιρέσεων. Εξάλλου, τα άτομα-ορθολογικοί οικονομικοί δρώντες (homo economicus)⁴⁰ προσέρχονται στο κοινωνικό παίγνιο με μοναδικά

³⁷ Jeremy Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, εκδ. Prometheus Books, New York, 1988, σ. 1.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 2.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 3.

⁴⁰ Ο Daniel Cohen καταθέτει τον προβληματισμό του για τη –νεοδαρβινικής υφής– ανάδυση του homo economicus ως ανθρώπινου ιδεότυπου στις άκρως ανταγωνιστικές κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας, *Homo economicus*, μτφρ. Μ. Μητσού, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2013.

τους εφόδια το προσωπικό συμφέρον και την ατομική, συχνά εγωιστική, προδιάθεσή τους. Έτσι, η μεγιστοποίηση της κοινωνικής ωφελιμότητας εδράζεται κατ' αποκλειστικότητα στην κατά το δυνατόν ισορροπημένη διαχείριση των ανθρώπινων παθών και στην εύλογη προαγωγή των ατομικών συμφερόντων⁴¹.

Βάσει των προαναφερόμενων παραδοχών, τα ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης δεν είναι τίποτε άλλο παρά μεταμφιεσμένος φθόνος και οδηγούν νομοτελειακά στην αντικατάσταση της παλαιάς ελίτ από μια νέα ελίτ⁴². Ως πολιτικό αίτημα, λοιπόν, η κοινωνική δικαιοσύνη ταυτίζεται με τη σοσιαλιστική ιδεολογία, ενώ η διερεύνηση του κοινωνικού ζητήματος, με τη σειρά του, υποβιβάζεται σε «επιστημονική πλευρά της θρησκείας»⁴³, στο βαθμό που αναφέρεται στην υλική, ηθική και πνευματική εξύψωση των φτωχών.

Από μια συνεπειοκρατική οπτική γωνία, η εμπλοκή του Κράτους ή της κοινωνίας στη διανομή των πόρων αποτελεί νόθευση του αυθόρμητου οικονομικού κύκλου με απρόβλεπτες, ανυπολόγιστου κόστους «εξωτερικότητες» (externalities)⁴⁴. Ειδικότερα, οι αναδιανεμητικές παρεμβάσεις κάποιου δημόσιου θεσμού σε μια κοινωνία βασισμένη στο πρότυπο της αγοραίας διανομής των πόρων διαστρεβλώνουν την –κατά Pareto– ιδανική (optimal) θέση ή κατάσταση των υποκειμένων⁴⁵.

Επομένως, μια περισσότερο εξισωτική (ανα)διανομή των πόρων απορρίπτεται για πραγματιστικούς λόγους, καθώς υποτίθεται ότι παραβιάζει τα κίνητρα των επιμέρους δρώντων, παράγοντας αθροιστικά μικρότερη ευημερία σε επίπεδο κοινωνικού συνόλου. Εξ αντιδιαστολής, η αυτορρυθμισμό της αγοράς επιτρέπει στα πιο ταλαντούχα μέλη της κοινωνί-

⁴¹ Βλ. Vilfredo Pareto, *Η άνοδος και η πτώση των ελίτ*, μτφρ. Α. Δουκούρη / Γ. Μερτίκα, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017, σ. 202.

⁴² Κατά την αφοριστική προσέγγιση του Pareto, «η ενίσχυση των αλιτροιστικών, ανιδιοτελών αισθημάτων δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ψευδαίσθηση που υποκρύπτει τη νίκη του εγωισμού μιας νέας ελίτ», στο *ίδιο*, σ. 116.

⁴³ Στο *ίδιο*, σ. 111.

⁴⁴ Βλ. James Buchanan / Gordon Tullock, *The calculus of consent*, εκδ. The University of Michigan Press, Michigan, 1962, σ. 189 επ.

⁴⁵ Ως –κατά Pareto– ιδανική (Pareto-optimal) θέση ή κατάσταση θεωρείται εκείνη, στην οποία οποιαδήποτε παρέμβαση οδηγεί αναπότρεπτα σε βλάβη τουλάχιστον ενός μέλους της εκάστοτε ομάδας, Buchanan / Tullock, στο *ίδιο*, σ. 189. Ο ίδιος ο Pareto, εξάλλου, πίστευε ότι η πρόταξη των αναγκών της πολιτικής έναντι των αναγκών της οικονομίας διαταράσσει την optimal διανομή των πόρων, *ό.π.*, σ. 250.

ας να αναπτύξουν τις κλίσεις τους, διαχέοντας ταυτόχρονα την –ατομικά παραγόμενη– ευημερία προς τα «κάτω» (trickle-down effect)⁴⁶.

Απέναντι στην –κατά Pareto– βέλτιστη κατανομή των πόρων έχει διατυπωθεί, μεταξύ άλλων, η εύστοχη κριτική ότι πρόκειται για συνηγορία υπέρ της αμετάκλητης σταθερότητας των ανισοτήτων, για άκριτη αποδοχή της ματαιότητας της παρέμβασης της κρατικής εξουσίας στη ροή της ιστορίας⁴⁷. Πίσω από την ευλογοφανή εξήγηση της δικαιολόγησης των ανισοτήτων (νόθευση των κινήτρων με την παρεμβολή «εξωτερικών παραγόντων») υποκρύπτεται μια μεταφυσική πρόσληψη των ατομικών, εν δυνάμει ιδιοτελών, κινήτρων ως αμετάκλητων νόμων της ανθρώπινης φύσης.

Το πρότυπο του Pareto, εξάλλου, προϋποθέτει έναν προϋφιστάμενο –δημόσιο, κοινωνικό ή αγοραίο– μηχανισμό κατανομής των πόρων. Άρα η ιδεατή (optimal) απεικόνισή του εκ των πραγμάτων αλλοιώνεται από τις κρατούσες κοινωνικοοικονομικές αξιολογήσεις. Παραδειγματος χάριν, σε ένα αγοραίο σύστημα διανομής των πόρων, η αξιολόγηση του δίκαιου ή άδικου χαρακτήρα της εκάστοτε διανομής συντελείται στη βάση του αθροίσματος ατομικής ευδαιμονίας, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη λοιπά αξιολογικά κριτήρια, όπως η αναπλήρωση όρων αξιοπρεπούς ζωής για την πλειονότητα όσων στερούνται τέτοιων, υπό το βάρος της κοινωνικής ανισότητας.

Επιπλέον, η ωφελιμιστική μέτρηση της ευτυχίας παρακάμπτει την ισότητα, χωρίς ωστόσο να εγγυάται καν την ελευθερία του προσώπου. Ενδέχεται το συνολικά παραγόμενο άθροισμα ευδαιμονίας επιμέρους ατόμων να είναι μεγαλύτερο, αλλά και επαχθέστερο σε μια κοινωνία όπου παραβιάζονται θεμελιώδη δικαιώματα σε σύγκριση με κοινωνία στην οποία γίνεται σεβαστή η ελευθερία κάθε προσώπου.

Παρά ταύτα, στο ωφελιμιστικό ρεύμα ιδεών έγινε έγκαιρα αντιληπτό, με τη μορφή εσωτερικής (internal) κριτικής, ότι η ατομική προαίρεση για προσωπικό όφελος δεν επαρκεί ως ratio για την αναγόρευση της

⁴⁶ Κατά τον William Graham Summer, «... αυτοί που έχουν το μεγαλύτερο συμφέρον για την αδιατάρακτη συνέχεια της (ενν. καπιταλιστικής) αλυσίδας, της τελειοποίησης της (ενν. ιδιοκτησιακής) κοινωνικής οργάνωσης και της αύξησης των κεφαλαιακών ροών είναι όσοι βρίσκονται στον βυθό (ενν. της κοινωνικής ιεραρχίας)» (μτφρ. δική μου), *What Social Classes Owe to Each Other*, εκδ. The Caxton Printers, Caldwell (Idaho), 1974, σ. 59.

⁴⁷ Ο Albert O. Hirschman αποκρυπτογραφεί, με κριτική διάθεση, το επιχείρημα της ματαιότητας, το οποίο αποτελεί κεντρικό άξονα της συντηρητικής κριτικής απέναντι στο κράτος πρόνοιας και στη θεσμική ρύθμιση του κοινωνικού ζητήματος εν γένει, *Η αντιδραστική ρητορική*, μτφρ. Κ. Σπαθαράκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017, σ. 83-93.

ωφέλειας σε θεμελιώδη ηθική αρχή του διατομικού ή του κοινωνικού βίου. Έτσι, ο John Stuart Mill προσπάθησε να εμπλουτίσει το περιεχόμενο της –ωφελιμιστικά ιδωμένης– δικαιοσύνης. Κατά τον Mill, η δικαιοσύνη δεν είναι απλώς ατομικό αίσθημα, αλλά προϋποθέτει και ορισμένο βασικό κανόνα διαγωγής, ο οποίος να αποτυπώνει θεσμικά το συγκεκριμένο αίσθημα⁴⁸.

Ειδικότερα, η δικαιοσύνη αποτελεί αίσθημα δυσανεξίας από την πρόκληση βλάβης, αλλά και ικανοποίησης από την τιμώρηση του βλάπτοντος. Τούτο, όμως, διαθλάται μέσα από ορισμένο κανόνα που επιβάλλει κάποια κύρωση για την πρόκληση βλάβης⁴⁹. Εξάλλου, η δικαιοσύνη ως αίτημα σχετίζεται και με την κατανομή κοινωνικών ωφελημάτων, τα οποία διαφέρουν όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά⁵⁰. Η ποιοτική διαφοροποίηση των «ηδονών» δεν οφείλεται μόνο στη διακριτή υποκειμενική συνείδηση εκάστου δρώντος. Παράλληλα, απορρέει από το κανονιστικό πλαίσιο ορισμένης κοινωνίας, όπως εκφράζεται μέσα από την καθιέρωση ηθικών και δικαϊκών υποχρεώσεων και, συνακόλουθα, μέσα από την πρόβλεψη διαβαθμισμένων κυρώσεων στους παραβάτες αυτών των υποχρεώσεων⁵¹.

Η προσμέτρηση θεσμών δημόσιου ενδιαφέροντος στη σφαίρα διαμόρφωσης των ατομικών προτιμήσεων-συμφερόντων διευρύνει τη δυνατότητα ορθολογικής επιλογής. Συγκεκριμένα, τα πρόσωπα ως ορθολογικοί δρώντες δεν προσανατολίζουν την δράση τους αποκλειστικά και μόνο βάσει της αρχής της ωφέλειας⁵², αλλά το αξιολογικό τους κριτήριο ποικίλλει ανάλογα με το ενεχόμενο ατομικό, διατομικό ή κοινωνικό περιγγραμμά του πράττειν. Έτσι, αξιοποιούν την αρχή της ωφελιμότητας, όταν προβαίνουν σε μια καθαρά ατομική επιλογή, μετέρχονται απλώς κανόνες φρόνησης, όταν μετέχουν σε μια διατομική σχέση και επικαλούνται κα-

⁴⁸ Κατά τον John Stuart Mill, «η ιδέα της δικαιοσύνης προϋποθέτει δύο τινά: έναν κανόνα διαγωγής και ένα αίσθημα που δικαιολογεί τον εν λόγω κανόνα. Ο κανόνας πρέπει να είναι κοινός για ολόκληρη την ανθρωπότητα και να επιζητεί το καλό της. Το δεύτερο (το αίσθημα) είναι η επιθυμία να τιμωρούνται όσοι παραβιάζουν τον κανόνα», *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φ. Παιονίδη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2002, σ. 147.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 144.

⁵⁰ Τη διάκριση μεταξύ «ανώτερων» και «κατώτερων» ηδονών εισηγείται ο Mill, στο ίδιο, σ. 163.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 163.

⁵² Ενδεικτικά, η θεωρία της «δημόσιας επιλογής» περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στη θέαση των ατομικών κινήτρων εκάστου μετέχοντος σε μια συλλογική δράση, Buchanan / Tullock, *ό.π.*, σ. 43 επ. Βλ. κριτική στη «θεωρία της δημόσιας επιλογής» από σοσιαλδημοκρατική σκοπιά σε: Βούλγαρη, *Φιλελευθερισμός-Συντηρητισμός-Κοινωνικό Κράτος...*, *ό.π.*, σ. 96 επ.

θολικεύσιμες ηθικές αξίες, όταν λαμβάνουν αποφάσεις για το κοινό καλό, ήτοι τη συνολική ωφέλεια της κοινωνίας⁵³.

Στο πεδίο της διανεμητικής δικαιοσύνης, η διευρυμένη αυτή ωφελιμιστική προσέγγιση αποπειράται να ενσωματώσει τις ατομικές αξίες-προτιμήσεις μέσα σε ένα φάσμα ευρύτερων κοινωνικών επιλογών. Έτσι, σε επίπεδο πολιτικής κοινωνίας, δεν έχει νόημα να αθροίσουμε απλώς τις ατομικές ωφέλειες, δεδομένου ότι ο σκοπός της κοινωνικής συνύπαρξης έγκειται στη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ωφελιμότητας⁵⁴.

Σύμφωνα με τη θεωρία της «κοινωνικής επιλογής», πάντως, ο τρόπος, με τον οποίο θα επέλθει η μεγιστοποίηση, δεν προκαθορίζεται βάσει οικουμενικών ηθικοπολιτικών αρχών-αξιών. Αντιθέτως, κρίνεται *ad hoc*, ανάλογα με τις αξίες που τυγχάνει να ασπάζεται μια μεγάλη μερίδα ατόμων σε δεδομένη κοινωνία⁵⁵. Έτσι, οι προκρινόμενες αξίες άλλοτε τείνουν προς μια παραδοσιοκρατική, κομφορμιστική στασιμότητα, προκειμένου να μην αναληφθεί το ρίσκο που ενέχει μια κοινωνική μεταβολή. Άλλοτε πάλι προάγουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό ως συνθήκη για την ικανοποίηση των –ευρύτερων δυνατών– προσωπικών συμφερόντων⁵⁶.

Ο «ωφελιμισμός του κανόνα» (*rule-orientated utilitarianism*) αναζητεί πράγματι ηθικοπολιτικά ερείσματα για την –κατά το δυνατόν– σύμμετρη ικανοποίηση των επιμέρους συμφερόντων⁵⁷. Συνάμα υπερασπίζεται τα ατομικά δικαιώματα (αξιώσεις μη πρόκλησης βλάβης) όχι μόνον ως προσωπικά συμφέροντα, αλλά και για λόγους γενικής (κοινωνικής) ωφέλειας⁵⁸. Ωστόσο, ακόμα και στην πιο κοινωνιοκεντρική του εκδοχή, ο ωφελιμισμός διέπεται από την καταστατική αρχή ότι η κοινωνική δομή είναι απλό παρακολούθημα των ατομικών προτιμήσεων.

Υπό αυτή τη διόπτρα, όμως, κάθε αίτημα για αναδιανομή των πόρων αναπόφευκτα εκφεύγει του πεδίου της διανεμητικής (κοινωνικοπολι-

⁵³ Βλ. John Harsanyi, *Essays on ethics, social behavior, and scientific explanation*, εκδ. D. Reidel, Dordrecht-Boston-London, 1980, σ. 97-98.

⁵⁴ Βλ. Kenneth Arrow, *Social Choice and Individual Values*, εκδ. Wiley & Sons, New York, 1951, σ. 22.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 22.

⁵⁶ Harsanyi, *ό.π.*, σ. 134-135.

⁵⁷ Σύμφωνα με τον Mill, «μια κοινωνία ίσων μπορεί να υπάρξει μόνο υπό την προϋπόθεση ότι τα συμφέροντα όλων λαμβάνονται εξίσου υπόψη», *Ωφελιμισμός, ό.π.*, σ. 116. Για μια εξισωτική παραλλαγή ωφελιμισμού (ίσες ευκαιρίες στην κατανομή των ωφελειών), βλ. ενδεικτικά Richard Hare, *Moral Thinking: Its Level, Method and Point*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1981, σ. 26.

⁵⁸ Βλ. Mill, *ό.π.*, σ. 149.

τικής) δικαιοσύνης και μετατίθεται στις ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων-ορθολογικών δρώντων. Ανάγοντας, λοιπόν, την ατομική προτίμηση σε αυτεξάρτητη αξία και τοποθετώντας τα κίνητρα σε ρόλο μηχανοδηγού της ανθρώπινης ιστορίας, η ισότιμη μεταχείριση των επιμέρους συμφερόντων μοιάζει περισσότερο με διακηρυκτική ευχή και λιγότερο με αρχή που διαθέτει αυτοτελή ηθικοπολιτική και κανονιστική σημασία, δραστική στο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον.

4. Σχέση διανεμητικής και μη διανεμητικής δικαιοσύνης

Οι προαναφερόμενες θεωρίες νομιμοποίησης των ιδιοκτησιακών τίτλων του ατόμου (δεοντοκρατικές, εμπειριστικές, ωφελιμιστικές) συγκλίνουν σε *μη διανεμητική* (ανταποδοτική) δικαιοσύνη. Έτσι, αφήνουν στην άκρη την ανεύρεση ενός εύλογου κριτηρίου για δίκαιη διανομή των πόρων υπό κοινωνικοπολιτικό πρίσμα (διανεμητική δικαιοσύνη). Στην παρούσα ενότητα θα εξεταστούν οι παραπληρωματικές ή ανταγωνιστικές όψεις στη σχέση μεταξύ διανεμητικής και μη διανεμητικής δικαιοσύνης.

Ήδη στις προνεωτερικές κοινωνίες, το ζήτημα της δίκαιης διανομής υλικών πόρων και δημόσιων αξιωμάτων μεταξύ των μελών εκάστης πολιτικής κοινότητας κέντρισε το ενδιαφέρον της φιλοσοφικής σκέψης. Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης αναγορεύει τη δικαιοσύνη σε βασική αρετή στην Πολιτεία, ταυτίζοντας μάλιστα την αρετή της δικαιοσύνης με το εξισωτικό ιδεώδες. Η διάκριση μεταξύ «διανεμητικής» και «μη διανεμητικής» δικαιοσύνης ενυπάρχει, σε σπερματική μορφή, στο πέμπτο βιβλίο των «Ηθικών Νικομαχείων»⁵⁹.

Στο πεδίο της *διανεμητικής* δικαιοσύνης, κατατάσσονται ζητήματα διανομής αξιωμάτων, πλούτου και, γενικά, κάθε άλλου μεριδίου, το οποίο σχετίζεται με τη συμμετοχή του ατόμου («ζώου πολιτικού») στην πολιτική κοινότητα⁶⁰. Η *επαυροθωτική* (μη διανεμητική) δικαιοσύνη εστιάζει στη διανομή πόρων ενόψει της εκούσιας συναλλακτικής δραστηριότη-

⁵⁹ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια: Δεύτερος Τόμος (Βιβλία Ε-Κ)*, μτφρ. Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006, Ε' Βιβλίο, 1130 b-1131 a. Ο Θωμάς Ακινάτης, επίσης, κάνει την ενδιαφέρουσα σκέψη ότι οι σχέσεις διορθωτικής δικαιοσύνης (commutative justice) είναι σχέσεις μεταξύ δύο μερών, ενώ οι σχέσεις διανεμητικής δικαιοσύνης (distributive justice) είναι μεταξύ ενός μέρους και του όλου, *The Summa theologiae of Saint Thomas Aquinas*, εκδ. Encyclopaedia Britannica, Chicago, 1952, II.II.Q. 61.a.1.

⁶⁰ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1130 b («τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν δικαίου ἐν μὲν ἔστιν εἶδος τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας ἐν τούτοις γὰρ ἔστι καὶ ἄνισον ἔχειν καὶ ἴσον ἕτερον ἑτέρον»).

τας στο πλαίσιο της –υπό διαμόρφωση ακόμα– ιδιωτικής σφαίρας των ατόμων⁶¹.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αναγνωρίζει το πρωτείο της διανεμητικής έναντι της μη διανεμητικής δικαιοσύνης, ανυψώνοντας την προαγωγή της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας (ίση μεταχείριση όμοιων περιστάσεων και άνιση των ανόμοιων)⁶² σε θεμέλιο λίθο της δίκαιης πολιτικής κοινωνίας. Υιοθετεί, πάντως, μια ήπια σχετικιστική αντίληψη ως προς το κριτήριο των διανεμόμενων μεριδίων σε επίπεδο «πόλεως», ανάλογα με την εκάστοτε άρχουσα πολιτειακή τάξη. Έτσι, σε ύπατο αξιολογικό κριτήριο μιας –πολιτειακά οργανωμένης– διανεμητικής δικαιοσύνης αναγορεύεται η «ελευθερία» για τους δημοκρατικούς, ο «πλούτος» για τους ολιγαρχικούς και η «αρετή» για τους αριστοκρατικούς⁶³.

Η δικαιοσύνη, ως εν μέρει διανεμητικό (*justitia attributiva*) κι εν μέρει ανταποδοτικό (*justitia retributiva*) αίτημα, εμφανίζεται επίσης στη ρωμαϊκή *res publica*. Ο Κικέρων επαναλαμβάνει κατ’ ουσίαν το στοχασμό του Αριστοτέλη, εκφέροντας το αίτημα για αναλογική δικαιοσύνη σε πολιτειακό επίπεδο («*suum cuique tribuere*»= «στον καθένα όπως του αρμόζει»)⁶⁴. Ακολουθώντας, στους Νέους Χρόνους, η διάκριση μεταξύ διορθωτικής και διανεμητικής δικαιοσύνης εκτείνεται πέρα και από τη διατομική ή την πολιτειακή σφαίρα, σε επίπεδο διεθνών σχέσεων⁶⁵.

Η κοινή παρουσία των δύο αυτών εκδοχών δικαιοσύνης (διανεμητική-μη διανεμητική), ως προς την ισότιμη αυτονομία των ανθρώπων εντός μιας πολιτειακής δομής, καθιστά προσπελάσιμη τη διακρίβωση της μεταξύ τους σχέσης.

Σε νεωτερικά συμφραζόμενα, η αριστοτελική διάκριση μεταξύ επανορθωτικής και διανεμητικής δικαιοσύνης έχει αξιοποιηθεί, ιδίως υπό φιλελεύθερη οπτική γωνία, ως ηθικοπολιτικό έρεισμα για την κανονιστι-

⁶¹ «*ἐν δὲ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν*», στο *ίδιο*, 1131 α.

⁶² Αριστοτέλης, *Πολιτικά: Τρίτος Τόμος (Βιβλία Ε-ΣΤ)*, μτφρ. Π. Τζιώκα-Ευαγγέλου, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2005, Ε' Βιβλίο, 1301 α («*τὸ κατ' ἀναλογίαν ἴσον*»).

⁶³ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131 α.

⁶⁴ “*iustitia, quae suum cuique distribuit*”, M. Tullius Cicero, *De Natura Deorum*, ed. by O. Plasberg, εκδ. Teubner, Leipzig, 1917, III, 38.

⁶⁵ Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace*, ed. Richard Tuck, εκδ. Liberty Fund, Indianapolis, 2005, Βιβλίο Ι, κεφ. Ι, VII, σ. 141.

κή οριοθέτηση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου δικαίου αντίστοιχα⁶⁶. Πρόκειται, μάλλον, για ερμηνευτική ακροβασία της λακωνικής διατύπωσης των «Ηθικών Νικομαχείων», καθώς ο Αριστοτέλης περιορίστηκε να επισημάνει την εφαρμογή δύο διακριτών μορφών δικαιοσύνης σε διακριτά είδη σχέσεων (ανταλλαγή-διανομή) όπου, μάλιστα, κυριαρχούν προσίδιοι τύποι ισότητας⁶⁷.

Η σύμβαση αποτελεί την κανονιστική αποτύπωση της επανορθωτικής δικαιοσύνης, όπου κάθε πρόσωπο μετέχει σε αμιγώς προσωποπαγείς σχέσεις ως εξατομικευμένος φορέας δικαιωμάτων. Ωστόσο, υπό ένα πιο ατομοκεντρικό πρίσμα, η επανορθωτική δικαιοσύνη αποτελεί επιτομή της απόλυτης ή εξ αντικειμένου ισότητας, καθώς προσιδιάζει στην αφηρημένη σύλληψη του ίσου και ελεύθερου προσώπου, το οποίο προσχωρεί εκούσια σε ισότιμο συμβατικό δεσμό με ένα εξίσου ίσο και ελεύθερο πρόσωπο⁶⁸.

Σύμφωνα με την αφηρημένη αυτή σύλληψη του εαυτού-συναλλασσόμενου, η διανεμητική δικαιοσύνη κρίνεται επισφαλής για βασική αρχή δικαιοσύνης. Φέρεται να αναπαριστά μια σχετική ή εξ υποκειμένου εκδοχή της ισότητας, ανάλογα με το εκάστοτε επικρατούν συλλογικό κριτήριο περί του τι αρμόζει στον λήπτη της παροχής. Η αντικειμενική θέαση των όρων λειτουργίας της μη διανεμητικής δικαιοσύνης και, αντίστροφα, η σχετικοποίηση του ηθικοπολιτικού ορίζοντα της δια-

⁶⁶ Για μια κριτική στη φιλελεύθερη αντίληψη ενός στεγανού διαχωρισμού μεταξύ ιδιωτικού δικαίου και δημόσιου δικαίου ή, αλλιώς, μεταξύ προσωπικής αυτονομίας και κρατικής εξουσίας, βλ. Κώστα Σταμάτη / Ανδρέα Τάκη, *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, 2^η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2018, σ. 188-189.

⁶⁷ Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Σούρλας, «ο Αριστοτέλης περιορίστηκε να τονίσει ότι αυτές οι δυο μορφές δικαιοσύνης εφαρμόζονται σε διαφορετικά είδη σχέσεων, η μεν πρώτη στις ανταλλακτικές σχέσεις, ενώ η δεύτερη παντού όπου εντός της πόλεως λαμβάνει χώρα μια διανομή αγαθών, προσθέτοντας ότι στην καθεμία από αυτές κυριαρχεί ένας διαφορετικός τύπος ισότητας: στη μεν πρώτη η ισότητα αφορά την αντικειμενική αξία των ανταλλασσόμενων παροχών ανεξάρτητα από την αξία των εμπλεκόμενων προσώπων, ενώ στη δεύτερη η ισότητα αφορά τον λόγο της μερίδας του καθενός προς τον βαθμό της προσωπικής αξίας σε σχέση με κάποιο προκαθορισμένο κοινό κριτήριο αξίας», «Διορθωτική δικαιοσύνη: αυτοτελής ή υποτελής στη διανεμητική; Σχόλια στον John Rawls», στο: Παύλος Σούρλας, *Δημοκρατία και αυτονομία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2017, σ. 330 επ., ιδίως σ. 332.

⁶⁸ Βλ. Βασιλόγιαννη, *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα...*, ό.π., σ. 48. Κατά τον Βασιλόγιαννη, «από τη σκοπιά της ανταλλαγής, τα κόποις παραγόμενα αγαθά ανταλλάσσονται ως εμπορεύματα, ακριβώς όπως και το παραγόμενο «μάννα εξ ουρανού», αρκεί να είναι δεκτικό ατομικής ιδιοποίησης. Εφ' όσον οι συμβαλλόμενοι ενεργούν ως ελεύθεροι και ισότιμοι, ζήτημα εκμεταλλεύσεως του άλλου απλώς δεν τίθεται», στο ίδιο, σ. 96. Παρατηρητέον ότι κατά τον Marx, πράγματι, υφίσταται ισοτιμία στη σφαίρα της ανταλλαγής. Τούτο, όμως, διότι στη αγορά ανταλλάσσονται ισοδύναμα πράγματα με την ίδια ανταλλακτική αξία και δευτερογενώς επειδή οι συναλλασσόμενοι είναι τυπικά ίσοι(!).

νεμητικής δικαιοσύνης, δηλαδή η κατηγορική διαφοροποίησή τους, οδηγεί αναπόδραστα σε άρνηση της συνισχύος τους⁶⁹.

Μέσα σε ένα πλαίσιο κανονιστικής αυτάρκειας της μη διανεμητικής δικαιοσύνης, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς σε τι διαφέρει η πρόσληψη του προσώπου ως ίσου και ελεύθερου συμβαλλόμενου μέρους από τη νοζικιανή θεωρία των δικαιωμάτων-ιδιοκτησιακών τίτλων. Η συνδρομή της διανεμητικής δικαιοσύνης, δηλαδή η θεσμική παρεμβολή της πολιτικής κοινότητας, δικαιολογείται αποκλειστικά και μόνο για την οριστικοποίηση των προσωρινών μη διανεμητικών τίτλων του προσώπου⁷⁰. Έτσι, όμως, οι *erga omnes* αξιώσεις των προσώπων στο πεδίο της διανεμητικής δικαιοσύνης, κατ' ουσίαν, λειτουργούν ως ασφαλιστικές δικλείδες μιας ήδη γεγεννημένης, προθεσμικής διατομικής σχέσης. Το βεληνεκές της διανεμητικής δικαιοσύνης, υπό αυτή την έννοια, περιορίζεται δραστικά σε τούτο: την αποτροπή βλάβης του προσώπου, δηλαδή πρακτικά στην απόκρουση της προσβολής των ιδιοκτησιακών του τίτλων⁷¹.

Το ηθικοπολιτικό και, εν συνεχεία, θεσμικά δεκτό πρωτείο της μη διανεμητικής δικαιοσύνης εκπορεύεται από την αφετηριακή παραδοχή ότι η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί πρωτίστως σχέση μεταξύ τυπικώς ελεύθερων και ίσων προσώπων⁷², προτού καν αναγνωρισθεί θεσμικά από

⁶⁹ Ο Βασιλόγιαννης επισημαίνει, πάντως, έναν ενδοιασμό ως προς την αντίληψη του κανονιστικού πρωτείου της μη διανεμητικής δικαιοσύνης, «... οι αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης πρέπει να συμβαδίζουν με τις αρχές της διανεμητικής. Κάτι τέτοιο όμως είναι, από την οπτική γωνία του ιδιωτικού δικαίου, κατηγορικώς αδύνατο. Εν κατακλείδι, τα μεν διανεμητικά κριτήρια φαίνεται ότι αναιρούν την προσωπική ευθύνη, τα δε μη διανεμητικά την κοινωνική», στο ίδιο, σ. 116.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 261. Στο σημείο αυτό, ο συγγραφέας φαίνεται να παρορά, από μια ατομοκεντρική-ιδιοκτησιακή σκοπιά, την –κατά Kant– απαιτούμενη μετάβαση από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κοινωνία, προκειμένου να κατοχυρωθεί κανονιστικά το status της (τυπικώς) ίσης ελευθερίας των προσώπων. Κατά τον Kant, «μόνο χάριν της έννομης ετυμηγορίας ενώπιον δικαστηρίου (*in favorem iustitiae distributivae*=χάριν της διανεμητικής δικαιοσύνης) γίνεται δεκτό το δικαίωμα σε σχέση με ένα πράγμα, και το πραγματεύονται (ενν. τα πρόσωπα) όχι όπως είναι αυτό καθ' εαυτό (ως προσωπικό δικαίωμα), αλλά όπως μπορεί να απονεμηθεί κατά τον ευχερέστερο και τον ασφαλέστερο τρόπο (ως εμπράγματο δικαίωμα), εν τούτοις όμως σύμφωνα με μία καθαρή *a priori* αρχή», *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 135.

⁷¹ Για τη μάλλον περιοριστική θεώρηση της δικαιοσύνης ως «αποτροπή βλάβης», βλ. John Stuart Mill, *Περί ελευθερίας*, μτφρ. Ν. Μπαλή, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα, 1983, σ. 32.

⁷² Αντιθέτως, οι Liam Murphy και Thomas Nagel αποφυσικοποιούν την ιδιοκτησία και την αναπαριστούν ως θεσμικό προϊόν, δηλαδή ως κατασκευή της κρατικά οργανωμένης πολιτικής κοινότητας, *The Myth of Ownership: Taxes and Justice*, εκδ. Oxford University Press, New York, 2002, σ. 8.

την έννομη τάξη. Έτσι, όμως, παρέπεται ότι το αίτημα ακεραιότητας ή, ορθότερα, ακριβοδικίας⁷³, δεν απευθύνεται προς την πολιτική κοινωνία εν όλω, αλλά μόνο προς τους *ενεργούς* συναλλασσόμενους σε μια *φύσει κατεστημένη, προπολιτικώς ισχύουσα* αγορά⁷⁴.

Κατά τη γνώμη μας, η αυτοδέσμευση των υποκειμένων με συναλλακτικούς κανόνες, προκειμένου να υπηρετήσει οιοδήποτε –τυπικό ή ουσιαστικό– εξισωτικό αίτημα, προϋποθέτει κατά λογική αναγκαιότητα την ύπαρξη μιας θεσμικής δομής, εντός της οποίας οι ανταλλακτικές σχέσεις των προσώπων όχι απλώς επικυρώνονται, αλλά αποκτούν ηθικοπολιτικό και κανονιστικό νόημα⁷⁵. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι τόσο η επανορθωτική όσο και η διανεμητική δικαιοσύνη εδράζονται σε κοινά θεμέλια (ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη), τα οποία αποτελούν τις αξιακές και οργανωτικές συνιστώσες ενός φιλελεύθερου, δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου⁷⁶.

Κατά συνέπεια, η μη διανεμητική δικαιοσύνη δεν αποτελεί αντίπαλο δέος στη διανεμητική δικαιοσύνη, αλλά επιμέρους πτυχή της. Η υποκατάσταση της διανεμητικής από τη μη διανεμητική δικαιοσύνη τοποθετεί αξιωματικά ένα μέσο (ευθεία αναλογία παροχής-αντιπαροχής) στη θέση του επιδιωκόμενου σκοπού (δίκαιη διανομή των πόρων). Εξάλλου, η αναπόφευκτη ποικιλομορφία των κριτηρίων διανομής των πόρων σε επίπεδο πολιτικής κοινότητας, ως απόρροια της φυσικής ανομοιομορφίας και της κοινωνικής ανισότητας των ανθρώπων, δεν συνιστά επαρκή δικαιολογητικό λόγο, προκειμένου να εγκαταλείψουμε την αναζη-

⁷³ Ως προς την έννοια της «ακριβοδικίας», βλ. John Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία: Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση*, μτφρ. Φ. Παιονίδη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006, σ. 30-31.

⁷⁴ Κατά τον Βασιλόγιαννη, τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα αποτελούν «*ανταλλακτικές αξίες χρήσης εντός όχι μιας τυχαίας, αλλά μιας «ακέραιης αγοράς»*», *ό.π.*, σ. 258.

⁷⁵ Σχετικά με τη διανεμητική δικαιοσύνη ως –λογικά αναγκαία– κανονιστική προϋπόθεση για την αυτοδέσμευση των υποκειμένων με ανταλλακτικούς κανόνες, βλ. Murphy / Nagel, *ό.π.*, σ. 73-74. Προσηνώς υποστηρίζει ο Σούρλας, «... *χωρίς το θεσμικό υπόστρωμα της διανεμητικής δικαιοσύνης, το σύστημα των κανόνων ανταλλαγής παραμένει κανονιστικά μετέωρο*», «*Διορθωτική δικαιοσύνη...*», *ό.π.*, σ. 339-340.

⁷⁶ Η διανεμητική δικαιοσύνη παρίσταται ως έκφραση της αλληλεγγύης των πολιτών, ενώ, αντιστρόφως, η (προσωπική και συλλογική) αυτονομία επενεργεί ως όριο στη διανεμητική δράση του κράτους, όπως τονίζεται από τον Σούρλα, *στο ίδιο*, σ. 350-351. Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης είναι ριζικά αντίθετος στην υποβάθμιση της διανεμητικής δικαιοσύνης σε απλό κανονιστικό συμπλήρωμα της επανορθωτικής-συναλλακτικής δικαιοσύνης, επειδή έτσι αίρεται η ελεύθερη κοινωνικότητα των ίσων και αλληλέγγυων προσώπων, ιδίως όταν αυτά αποφασίσουν να μετασχηματίσουν την κατεστημένη κοινωνική δομή, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1999, σ. 552.

τηση μιας συνεκτικής θεώρησης της ισότητας με βάση ένα ή περισσότερα εύλογα διανεμητικά κριτήρια⁷⁷.

Υφίσταται, πάντως, μια προθεσμική, μη διανεμητική συνθήκη, η οποία λειτουργεί ως το νομιμοποιητικό θεμέλιο κάθε διανομής πόρων που πρόκειται να συντελεσθεί σε επίπεδο θεσμικά διαρθρωμένης πολιτικής κοινωνίας. Οι βασικοί θεσμοί οικοδομούνται και ενθυλακώνουν τις διατομικές σχέσεις μεταξύ των μελών της πολιτικής κοινωνίας, μόνον εφόσον λαμβάνονται υπόψη και συνυπολογίζονται *εξίσου* οι προσδοκίες ζωής όλων ανεξαιρέτως των προσώπων-εν δυνάμει πολιτών, δίχως αυθαίρετους (ποιοτικούς και ποσοτικούς) αποκλεισμούς⁷⁸.

Έτσι, η εκδίπλωση των διανεμητικών διεργασιών σε κάθε πολιτική κοινωνία εδράζεται στην ισότητα ως μη κυριάρχηση (non-domination) κάποιων προσώπων έναντι άλλων σε μια –διηγεκώς παρούσα– πρωταρχική θέση, δηλαδή στο αφειρητικό εκείνο σημείο όπου επιλέγονται και τροποποιούνται οι θεσμοί που διέπουν την κοινωνική συμβίωση. Εν κατακλείδι, η ιδέα της πολιτικής ισότητας ανάγεται σε προπολιτική αρχή δικαίου, νοούμενη ως ισότιμη συμμετοχή σε ένα συνεργατικό σχήμα διαρρυθμισμένο με όρους αμοιβαιότητας. Ωστόσο, η κανονιστική αναγνώριση και δεσμευτική εφαρμογή της προπολιτικής αυτής αρχής διαμεσολαβείται μέσα από θεσμούς, άρα διαχέεται και υποστυλώνεται μέσα από μια συλλογικά οργανωμένη (από τον κυρίαρχο λαό) διανεμητική πρακτική⁷⁹.

⁷⁷ Για μια κατατοπιστική επισκόπηση και κριτικό αναστοχασμό επί των ποικίλων θεωριών διανεμητικής δικαιοσύνης, βλ. ενδεικτικά Brian Barry, *Theories of justice*, εκδ. Harvester Wheatsheaf, London, 1989. Στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Γρηγόρη Μολύβα, *Ηδονές, προτιμήσεις και ανάγκες: διακυβεύματα δικαιοσύνης και ισότητας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2010.

⁷⁸ Η (μη διανεμητική) αρχή της πολιτικής ισότητας ως λογική (logical) προϋπόθεση κάθε εξισωτικού διανεμητικού εγχειρήματος είναι η κεντρική ιδέα του Thomas M. Scanlon, *Why Does Inequality Matter?*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2018. Βλ. τη σχετική βιβλιοκρισία του Φιλήμονα Παιονίδη, «Σε ποιες ανισότητες οφείλουμε να αντιδρούμε;», *Athens Review of Books*, τχ. 99, Οκτώβριος 2018, σ. 34-37, ιδίως σ. 36.

⁷⁹ Βλ. Étienne Balibar, *Ο Σπινόζα και η πολιτική*, μτφρ. Αρ. Στυλιανού, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2010, σ. 94-95.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Η αξία του προσώπου και η ανάγκη ως ανταγωνιστικά κριτήρια διανεμητικής δικαιοσύνης

1. Η αξία του προσώπου ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης

A. Ο Amartya Sen επινοεί το παράδειγμα της φλογέρας, προκειμένου να καταδείξει την ύπαρξη διαφορετικών προτύπων διανεμητικής δικαιοσύνης, τα οποία ικανοποιούν εύλογα το χαρακτηρισμό του αμερόληπτου κριτηρίου διανομής των πόρων⁸⁰. Συγκεκριμένα, τρία παιδιά, η Ανν, ο Μπομπ και η Κάρλα μαλώνουν για μια φλογέρα και εμείς πρέπει να επιλέξουμε ποιο από τα τρία αρμόζει να την πάρει.

Η Ανν τη διεκδικεί με το σκεπτικό ότι είναι η μόνη από τα τρία παιδιά που ξέρει να παίζει φλογέρα, οπότε θα ήταν πολύ άδικο να στερηθεί τη φλογέρα το μοναδικό παιδί που μπορεί να τη χρησιμοποιήσει.

Ο Μπομπ υποστηρίζει ότι είναι το μόνο από τα τρία παιδιά που είναι τόσο φτωχό, ώστε δεν έχει κανένα παιχνίδι, ενώ τα άλλα δύο παιδιά είναι πιο εύπορα κι έχουν στη διάθεσή τους πολλές εναλλακτικές λύσεις, για να διασκεδάσουν.

Η Κάρλα δηλώνει ότι δούλεψε σκληρά επί πολλούς μήνες, για να φτιάξει με τη δική της εργασία τη φλογέρα και, ως εκ τούτου, δικαιούται να ανταμειφθεί με τον καρπό του προσωπικού της μόχθου.

Από το προαναφερθέν παράδειγμα μπορεί να συναχθεί ότι η εφαρμογή της αριστοτελικής αρχής «εκάστω ίδιον αποδιδόναι» περιστρέφεται γύρω από την επιβράβευση της αξίας ή τη θεραπεία της ανάγκης ως πρωταρχικό αίτημα διανεμητικής δικαιοσύνης.

Η κατ' αξίαν απόδοση του διανεμητέου αντικειμένου, δηλαδή η προσφορά του παιχνιδιού του ανωτέρω παραδείγματος στην Κάρλα, εδράζεται στη λοκιανή θεωρία της «πρόσμιξης εργασίας»⁸¹. Ο κάθε άνθρωπος διαθέτει αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα ιδιοποίησης κάθε προϊόντος ή τμήματος των κοινών γαιών, χάρη στο σωματικό μόχθο και την προσωπική εργασία που κατέβαλε⁸², αποσυνδέοντας, έτσι, αυτοδικαίως τα υλικά αντικείμενα από την κοινοκτημοσύνη της φυσικής κατάστασης⁸³.

⁸⁰ Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 45-48.

⁸¹ Locke, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, ό.π., σ. 104-105.

⁸² Στο ίδιο, σ. 105, «*Η ιδιοποίηση αυτού ή εκείνου του τμήματος των κοινών γαιών δεν εξαρτάται από τη ρητή συναίνεση όλων των μελών της κοινότητας ... Ο δικός μου μόχθος*,

Η αρχή της αξιοκρατίας (meritocracy) έχει, επομένως, την ερμηνευτική της αφετηρία στην –όχι και τόσο αυτονόητη– παραδοχή ότι η ισοσύτητα και, συνακόλουθα, η δίκαιη διανομή αποτελεί ατομικό διακύβευμα, καθώς τα βάρη και τα ωφελήματα δεν δωρίζονται από τη φύση με βάση την ανθρώπινη ιδιότητα και μόνο. Η αξιοκρατική διανομή των πόρων στηρίζεται στην ηθική αρχή της *επάξιας ανταμοιβής*. Αυτή, με τη σειρά της, νοηματοδοτείται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η αξία ενός εξωτερικού αντικειμένου να ταυτίζεται με το προσωπικό επίτευγμα, οπότε η διανομή να αποτελεί μια διαδικασία επιβράβευσης⁸⁴.

Συνεπώς, η αξία του προσώπου αναπαριστάται ως συνισταμένη της έμφυτης ευφυΐας και του καταβαλλόμενου μόχθου⁸⁵ και, αυτομάτως, ανάγεται σε θεμέλιο οργάνωσης του κοινωνικού βίου. Υπό αυτή τη σκοπιά, όμως, η αρχή της ισοσύτητας δεν μπορεί να ισχύει για κοινωνικά αιτήματα, καθώς τα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα γίνονται αντιληπτά ως διτομικές σχέσεις, εξ ολοκλήρου βασισμένες στην αμιγή ανταπόδοση ωφελειών και βαρών.

Παρά ταύτα, η αυτεξουσιότητα (ελευθερία επιλογής και δράσης) του προσώπου που φέρεται να δικαιολογεί ηθικοπολιτικά την επάξια ανταμοιβή, ως κριτήριο διανομής των βαρών και των ωφελημάτων, έχει επιτρέψει να χρησιμοποιηθεί η αξιοκρατική αρχή και από ριζοσπαστική σκοπιά, ως επιχείρημα εναντίον των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων και των διακρίσεων εν γένει. Από αυτή την πλευρά, η αξία επανερμηνεύεται, ώστε να υπερβαίνει μια –οικονομικά αποτιμητή– παράμετρο και να ορίζεται ως σύνολο λειτουργικών ικανοτήτων στη διάθεση καθενός⁸⁶. Κατ’

που τα έβγαλε από την κατάσταση του κοινού κτήματος, έχει στερήσει την ιδιοκτησία μου σ’ αυτά».

⁸³ Στο ίδιο, σ. 104.

⁸⁴ Κατά τον Daniel Bell, «η αξιοκρατία αφορά σε εκείνους που έχουν κερδίσει την αυθεντία τους... Η αξιοκρατία, με τον τρόπο που χρησιμοποιείται κατά κόρον ο όρος, σημαίνει την έμφαση στα ατομικά επιτεύγματα και στο κύρος που κερδίζει κάποιος, όπως επιβεβαιώνεται από τους ομοίους του... Αν και όλοι οι άνθρωποι δικαιούνται το σεβασμό, δεν δικαιούνται όλοι τον έπαινο. Η αξιοκρατία με την ορθότερη (best) σημασία της λέξης, αποτελείται από τους αξιέπαιτους», *The Coming of Post-Industrial Society*, εκδ. Basic Books, New York, 1973, σ. 453-454.

⁸⁵ Ο Michael Young, από μια καθαρά ατομοκεντρική σκοπιά, ορίζει την αξία του προσώπου ως συνισταμένη της ευφυΐας και της προσπάθειας, *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033*, εκδ. Penguin Books, Middlesex, 1961, σ. 94.

⁸⁶ Έτσι, βλ. Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 291 επ.

αυτόν τον τρόπο, η αξία αντικατοπτρίζει την καθολική ανομοιομορφία των ανθρώπων, χωρίς να πριμοδοτεί την ανισότητα μεταξύ τους⁸⁷.

Β. Ωστόσο, η αξιοκρατία ως κριτήριο διανομής των πόρων έχει επιφέρει σφοδρή κριτική από ποικίλες κατευθύνσεις⁸⁸. Π.χ. από ελευθεριστική σκοπιά, θεωρείται πατερναλιστική επιβολή ενός διανεμητικού κριτηρίου έξω από την ατομική προαίρεση καθενός δρώντος. Επιπλέον, τυχόν αφειρητική ισότητα των ευκαιριών ως νομιμοποιητικό κρηπίδωμα της αξιοκρατίας εκλαμβάνεται ως δούρειος ίππος υπέρ σοσιαλιστικού μετασχηματισμού με κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας. Συνεπώς, η αξιοκρατία απορρίπτεται, καθώς στρεβλώνει τις κατανομές πόρων που εγγυάται η αυθόρμητη αγοραία τάξη του κόσμου⁸⁹.

Εστιάζοντας στο πεδίο της διανεμητικής δικαιοσύνης, πάντως, η κριτική που εκτοξεύεται στην αξιοκρατική διανομή των πόρων ελαύνεται συνήθως από ρεπουμπλικανικά και εξισωτικά προτάγματα⁹⁰. Συγκεκριμένα, η απόρριψη της αξίας ως αυτοτελούς και, κατά μείζονα λόγο, αποκλειστικού κριτηρίου διανομής επικεντρώνεται σε δύο βασικούς άξονες:

α) στη –λογικά πρότερη– οικοδόμηση μιας εύτακτης «βασικής κοινωνικής δομής», και

β) στην –ηθικοπολιτική και κανονιστική– προτεραιότητα της ανάγκης.

2. Κριτική στην αξία του προσώπου ως αποκλειστικό κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης

2.1. «Βασική κοινωνική δομή»

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, σύμφωνα με την αριστοτελική πρόσληψη της διανεμητικής δικαιοσύνης («εκάστω ίδιον αποδίδοναι»), στο κάθε μέλος της πολιτικής κοινωνίας αποδίδεται «ό, τι του αναλογεί/αρμόζει», χωρίς να τίθεται a priori κάποιο αξιολογικό κριτήριο. Η κρίση περί αξιο-

⁸⁷ Βλ. John Schaar, “Equality of Opportunity and the Just Society”, στο: Gene Blocker / Elizabeth Smith (eds.), *John Rawls’ Theory of Social Justice*, εκδ. Ohio University Press, Athens (U.S.A.), 1980, σ. 162-184, ιδίως σ. 182.

⁸⁸ Μια ευσύνοπτη επισκόπηση της κριτικής στην αξιοκρατία ως δήθεν αποκλειστικού κριτηρίου διανεμητικής δικαιοσύνης επιχειρείται από τον Brian Barry, *Why Social Justice Matters*, εκδ. Polity Press, Cambridge-Malden, 2005, σ. 109-127.

⁸⁹ Βλ. Hayek, *The Constitution of Liberty*, ό.π., κεφ. 6.

⁹⁰ Μια καλή σύνοψη της ρεπουμπλικανικής και εξισωτικής κριτικής προς την αξιοκρατική αρχή προσφέρεται εις: Stuart White, *Equality*, εκδ. Polity Press, Cambridge, 2007, σ. 68 επ.

σύνης ή αναξιοσύνης, εξάλλου, είναι αδύνατο να λάβει χώρα εκτός μιας προκαθορισμένης κοινωνικοοικονομικής και θεσμικής διευθέτησης⁹¹.

Ως «βασική κοινωνική δομή», κατά τον ύστερο Rawls, θα μπορούσε να οριστεί το «*σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών θεσμών μιας κοινωνίας, καθώς και η συναρμογή όλων αυτών των θεσμών σε ένα ενιαίο σύστημα κοινωνικής συνεργασίας, που συνεχίζεται από τη μία γενιά στην άλλη*»⁹². Πάντως, η βασική κοινωνική δομή δεν αποτελεί απλώς μια αναπαράσταση των κατεστημένων θεσμών, αλλά πρέπει να διασφαλίζει την «επάλληλη συναίνεση», με όρους «εύλογων περιεκτικών δογμάτων»⁹³, τόσο της παρούσας γενεάς όσο και των μελλοντικών γενεών.

Σύμφωνα με αυτήν την τοποθέτηση, η αποτίμηση της αξίας κάθε ατόμου ως αυτόνομου ηθικού υποκειμένου προϋποθέτει κάποιο εύλογο κριτήριο καθορισμού της αξίας, ώστε, εν συνεχεία, να μπορεί να χαρακτηριστεί ως δίκαιη ή άδικη μια διανομή πόρων, δικαιωμάτων, υποχρεώσεων, ωφελημάτων, βαρών, συμφερόντων κ.λπ. Η αυτάρκεια της αξίας, όμως, εδράζεται σε μια αντίληψη καθαρά εξατομικευμένης εξίσωσης των ευκαιριών, παραγνωρίζοντας το κοινωνικό, το πολιτικό, το οικονομικό και το ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς, εντός του οποίου πραγματώνεται η διανεμητική διαδικασία⁹⁴.

Στην πράξη, η ατομοκεντρική πρόσληψη της αξίας, κατά την εφαρμογή μιας θεωρίας διανεμητικής δικαιοσύνης, καταλήγει σε άκριτη απολογία υπέρ του εκάστοτε κοινωνικοοικονομικού συστήματος, εντός του οποίου διενεργείται η αποτίμηση της αξίας. Παραδείγματος χάριν, σε μια αστική κοινωνία με ελεύθερη αγορά, όπου η διανομή των πόρων, εφοδίων, ευκαιριών ζωής κ.λπ. καθορίζεται αποκλειστικά και μόνο από

⁹¹ Βλ. σχετικά Γρηγόρη Μολύβα, *Αξιοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2018, σ. 100 επ., ιδίως σ. 101.

⁹² John Rawls, *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004, σ. 36.

⁹³ Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία: Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία*, ό.π., σ. 77 επ.

⁹⁴ Ως προς την αποδόμηση της αξιοκρατίας ως αυτάρκους, προπολιτικού διανεμητικού κριτηρίου σταχυολογούμε το ακόλουθο χωρίο από τη ρωσισανή θεωρία δικαιοσύνης: «*η έννοια της ηθικής αξιοσύνης είναι δευτερεύουσα σε σχέση με εκείνες του δικαίου και της δικαιοσύνης, και δεν παίζει κανέναν καθοριστικό ρόλο στον ουσιαστικό καθορισμό των διανεμητικών μεριδίων. Η περίπτωση είναι ανάλογη με τη σχέση μεταξύ των ουσιαστικών κανόνων ιδιοκτησίας και των διατάξεων για τη ληστεία και την κλοπή. Αυτά τα αδικήματα, καθώς και η απαξία την οποία συνεπάγονται, προϋποθέτουν το θεσμό της ιδιοκτησίας που έχει καθιερωθεί για πρότερους και ανεξάρτητους κοινωνικούς σκοπούς. Το να οργανωθεί μια κοινωνία με τον σκοπό της ηθικής αξιότητας ως πρώτη αρχή, θα ήταν σαν να έχουμε τον θεσμό της ιδιοκτησίας, προκειμένου να τιμωρούμε τους κλέφτες*», John Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννη, Α. Τάκη κ.λπ., εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001, σ. 366-367.

το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, η αξία του ικανότερου τσαγκάρη του κόσμου θα αποτιμηθεί σε πολύ χαμηλότερο βαθμό σε σχέση με την αξία του ικανότερου ποδοσφαιριστή του κόσμου.

Τα ταλέντα κάθε ατόμου, πάντως, δεν αποτελούν ένα ιδιόκτητο βασίλειο γενετικών χαρισμάτων⁹⁵. Αντιθέτως, αποκτούν βαθιά κοινωνική διάσταση, η οποία αποκαλύπτεται στην επίδραση του οικογενειακού περιγύρου, στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στην τυχαιότητα της επιβράβευσης των ταλέντων ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικοοικονομικό πρότυπο⁹⁶ και, εντέλει, στην εξέλιξη των κλίσεων μέσα από ευρύτερα θέσμια δημόσιου ενδιαφέροντος (π.χ. εκπαίδευση).

2.2. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ανάγκη

Κατά τη γνώμη μας, η αξιοκρατία, στην ισχυρή (strong) ερμηνευτική εκδοχή της, συνιστά μείζονα απειλή για την κοινωνική ισότητα. Εκτός των άλλων, δεν αποδίδει σημασία στις εναλλακτικές διαδρομές ζωής εκάστου ατόμου-κοινωνικού υποκειμένου. Ειδικότερα, η κατ' αξίαν διανομή των πόρων καθίσταται ασύμβατη ακόμα και με την αφετηριακή ισοότητα των ευκαιριών, από τη στιγμή που οι ευκαιρίες των ατόμων επιβραβεύονται ή αποδοκιμάζονται ανάλογα με τις δεξιότητες που πριμοδοτούνται από την εκάστοτε κοινωνική δομή⁹⁷.

⁹⁵ Όπως υποστηρίζει ορθά ο Patrick Savidan, «... η ισότητα των ευκαιριών ανοίγει για κάθε άτομο έναν χώρο στον οποίο εικάζει (ελπίζει) ότι μπορεί να επενδύσει βάσει των ταλέντων, των ικανοτήτων, των επιθυμιών και των προτιμήσεών του. Του παρέχει τη δυνατότητα να εξατομικεύεται ολοένα και περισσότερο και να εκλαμβάνει τη διαδρομή του ως «ατομικό πεπρωμένο». Αν αποτελέσει κανόνα της διανεμητικής δικαιοσύνης που θα επιτύχει τη γενική συναίνεση, μπορούμε να προβλέψουμε ότι θα οδηγήσει στην αποδοχή της κοινωνικής τάξης που θα προέλθει από αυτήν», *Η ισότητα των ευκαιριών*, μτφρ. Β. Βουτσάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2011, σ. 263-264.

⁹⁶ Κατά την κοινοτιστική οπτική του Jean-Fabien Spitz, «δεν είμαστε τόσο άτομα όσο εκπρόσωποι και εκφραστές της καταγωγής και του τόπου μας», *Γιατί πρέπει να αγωνιζόμαστε κατά των ανισοτήτων*, μτφρ. Μ. Τσεβρένη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015, σ. 17.

⁹⁷ Για την απόρριψη της αξιοκρατίας στην ισχυρή (strong) εκδοχή της, από θέση αρχής, βλ. το ακόλουθο ευφάνταστο παράδειγμα από τον Bernard Williams, “The Idea of Equality” στο: Bernard Williams, *Problems of the Self*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1973, σ. 230-249, ιδίως σ. 244-245: «Ας υποθέσουμε ότι σε μια ορισμένη κοινωνία προσδίδεται μεγαλύτερο κύρος στην ιδιότητα του μέλους μιας τάξης πολεμιστών, τα καθήκοντα της οποίας απαιτούν μεγάλη φυσική δύναμη. Αυτή η τάξη έχει στο παρελθόν στελεχωθεί αποκλειστικά και μόνο από συγκεκριμένες πλούσιες οικογένειες. Αλλά οι εξισωτιστές μεταρρυθμιστές επιτυγχάνουν μια αλλαγή των κανόνων, ώστε οι πολεμιστές να επιλέγονται από όλα τα τμήματα της κοινωνίας, επί τη βάση των αποτελεσμάτων ενός προσηκόντος διαγωνισμού. Ωστόσο, εκ του αποτελέσματος το σύνολο των πολεμιστών εξακολουθεί να προέρχεται από τις πλούσιες οικογένειες, επειδή το υπόλοιπο του πληθυσμού είναι τόσο υποσιτισμένο εξαιτίας της φτώχειας, ώστε η φυσική του δύναμη υπολείπεται σε σύγκριση με την αντίστοιχη των πλούσιων και καλοσυντηρημένων.

Η απάντηση στο ερώτημα «τι αξίζει το τάδε συγκεκριμένο άτομο» προϋποθέτει την διανοητική απόπειρα να απαντήσουμε στο – δεοντοκρατικής φύσεως– ερώτημα «τι πρέπει να αξιώνει ο κάθε άνθρωπος εν γένει». Η προαγωγή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας οριοθετεί, λοιπόν, το πλαίσιο, εντός του οποίου κινείται η αξία ως κριτήριο διανομής των πόρων. Με τη σειρά της, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί βασική παράμετρο στον κριτικό αναστοχασμό επί της διανεμητικής δικαιοσύνης. Τούτο συμβαίνει διότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνιστά ορίζοντα σκοπών κάθε αυτόνομου προσωπικού βίου και γενικότερα κάθε δίκαιης κοινωνίας⁹⁸.

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ως συστατικό στοιχείο τόσο της ιδιωτικής όσο και της δημόσιας δράσης των ανθρώπων, προσφέρει το κατάλληλο δικαιοπολιτικό βάθος για την εγγύηση των υλικών και θεσμικών μέσων για μια αυτόνομη ζωή σε όλα τα μέλη της κοινωνίας, ανεξαρτήτως αν «αξίζουν» ή «δεν αξίζουν» σε κάποιο είδος δραστηριότητας.

Η αξιοκρατία μπορεί, πράγματι, να συμβάλλει σε μια δίκαιη λειτουργία της κοινωνίας, εφόσον, όμως, έχει προηγηθεί η διασφάλιση των όρων της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δηλαδή η κάλυψη ενός «καλαθιού» βασικών αναγκών σε κάθε ον, προσωπικά και συλλογικά αυτόνομο. Ως εκ τούτου, η ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών των προσώπων συνιστά αναγκαίο προαπαιτούμενο για την καλλιέργεια φρονήματος αυτόνομης επιλογής, για τη διάπλαση ελεύθερου, υπεύθυνου πολίτη και, μακροπρόθεσμα, για «το πέρασμα από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας»⁹⁹.

3. Η ανάγκη ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης

A. Η κατ' αξίαν διανομή των πόρων εδράζεται, κατά τον Marx, σε σαθρά νομιμοποιητικά θεμέλια, καθώς η λοκιανή θεωρία της ιδιοποίη-

Οι μεταρρυθμιστές διαμαρτύρονται, επειδή δεν έχει επιτευχθεί ισότητα ευκαιριών. Οι πλούσιοι απαντούν ότι πλέον οι φτωχοί έχουν την ευκαιρία να γίνουν πολεμιστές –το γεγονός ότι δεν έχουν τα κατάλληλα χαρακτηριστικά, για να επιτύχουν στον διαγωνισμό, οφείλεται απλώς στην κακή τύχη. (Οι πλούσιοι) θα λέγανε ότι “δεν αποκλείουμε κανέναν επειδή είναι φτωχός. Αποκλείουμε ανθρώπους επειδή είναι αδύναμοι, απλώς είναι ατυχές ότι εκείνοι που είναι φτωχοί είναι επίσης και αδύναμοι”. Αυτή η απάντηση θα φαινόταν στους περισσότερους ανθρώπους ανεπαρκής, αν όχι κυνική» (μτφρ. δική μου).

⁹⁸ Έτσι, βλ. Θεοδώρα Αντωνίου, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010, σ. 85 επ.

⁹⁹ Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. γ', μτφρ. Π. Μαυρομμάτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 1007-1008.

σης των πόρων μέσω της πρόσμιξης της εργασίας αποκρύπτει τις σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης μεταξύ των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και των εργαζόμενων ως αληθινών παραγωγών του πλούτου. Στο πλαίσιο της ιστορικοϋλιστικής προσέγγισής του, ο Marx εκτιμά ότι η θεωρία της «πρόσμιξης εργασίας» διαψεύδεται πανηγυρικά, από τη στιγμή που διά της «πρωταρχικής συσσώρευσης» ο παραγωγός αποχωρίζεται πλέον διά της βίας από τα μέσα παραγωγής. Η αξία, λοιπόν, υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ωραιοποιημένη έκφραση της τιμής της παρεχόμενης εργασίας¹⁰⁰.

Απορρίπτοντας την αξία ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης, ο Marx εισηγείται μια «θεωρία των αναγκών» ως θεμέλιο λίθο της διανεμητικής διαδικασίας στο πλαίσιο μιας υποθετικής αταξικής *κοινωνίας της αφθονίας*. Συγκεκριμένα, προτείνει το ακόλουθο κριτήριο διανομής των πόρων: «Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του»¹⁰¹.

Προτού όμως εγκαθιδρυθεί αυτή (ενν. η κομμουνιστική κοινωνία), στη φάση της σοσιαλιστικής οικοδόμησης, ο Marx δέχεται την αρχή «στον καθένα ανάλογα με τη συμβολή του στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου»¹⁰². Έτσι, η διανεμητική διεργασία, κατά τον Marx, στο στάδιο της (ακόμα) *καπιταλιστικής* ή, έστω, *σοσιαλιστικής* κοινωνίας, ευρίσκεται σε αδιάρρηκτο δεσμό με την παραγωγική διαδικασία, χωρίς να εμφανίζει ουδεμία αυτοτέλεια. Ο τρόπος διανομής των αγαθών, συνεπώς, καθορίζεται κατ' αποκλειστικότητα από τις σχέσεις παραγωγής ή, ακριβέστερα, από τις ταξικές σχέσεις των εμπλεκόμενων υποκειμένων κατά την παραγωγή.

Στην «Κριτική του προγράμματος της Γκότα», ο Marx επικρίνει την ηγεσία του γερμανικού Σοσιαλιστικού Κόμματος ότι διαχωρίζει εν μέρει την εξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας από την αντανάκλαση των εκμεταλλευτικών σχέσεων παραγωγής στην υποδομή της κοινωνίας¹⁰³. Κατά τον Marx, η τυπική ισότητα ενώπιον του νόμου συ-

¹⁰⁰ Karl Marx, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σ. 30.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 23.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 21. Ο Marx, όμως, διευκρινίζει ότι «εδώ έχουμε να κάνουμε με μια ... κοινωνία, όχι όπως έχει εξελιχθεί πάνω στη δική της βάση, αλλά αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την καπιταλιστική κοινωνία», στο ίδιο, σ. 21. Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στην κεφαλαιοκρατική και στη σοσιαλιστική οπτική του κοινωνικώς ωφέλιμου χρόνου έγκειται στο αν οι εμπράγματοι όροι παραγωγής (και κατ' επέκταση, διανομής) πλούτου βασίζονται σε ατομική ιδιοκτησία ή αποτελούν συνεργατικό εγχείρημα αντίστοιχα, στο ίδιο, σ. 24.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 28-31.

γκαλύπτει ιδεολογικά την ουσιαστική ανισότητα των –τυπικά ισοδύναμων– μερών μέσα στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας¹⁰⁴.

Στο έργο του Marx, το φάσμα των αναγκών νοηματοδοτείται από τον χειραφετητικό ορίζοντα της άρσης των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας μεταξύ των ανθρώπων. Οπότε, το πεδίο της διανεμητικής δικαιοσύνης οριοθετείται κατά το περιεχόμενό του κριτικά προς τις κρατούσες παραγωγικές σχέσεις στην υποδομή της κοινωνίας¹⁰⁵.

Β. Κατά της μαρξικής πρόσληψης των «κοινωνικών αναγκών» έχει διατυπωθεί κριτική τόσο για μεθοδολογική ασυνέπεια, όσο και για αντιφιλελεύθερη ιεράρχηση των προσώπων-υποκειμένων δικαίου.

α) Ο ιστορικός υλισμός εγκυβόρειται ότι στηρίζεται στον αιτιοκρατικό αναγωγισμό ως μεθοδολογικό εργαλείο. Ειδικότερα, φέρεται να θεμελιώνει υλιστικά την αντικειμενικότητα-καθολικότητα ηθικών αξιών πάνω σε οντολογικά δεδομένα της εκάστοτε ιστορικής «στιγμής», οπότε υποπίπτει σε ερμηνευτική σύγχυση μεταξύ του «δέοντος» και του «είναι»¹⁰⁶. Τα ιστορικά, γενετικού τύπου, επιχειρήματα, εξάλλου, είναι αρκετά αδύναμα και, πάντως, μη επαρκή για την αξιολόγηση των θεσμικών διαρρυθμίσεων και, κατά μείζονα λόγο, για τη διατύπωση καθολικευσιμών, ηθικοπολιτικών κρίσεων περί του πρακτέου¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Όπως επισημαίνει ο Marx στην «Κριτική του προγράμματος της Γκότα», «*αυτό το ίσο δίκαιο είναι άνισο δίκαιο για άνιση εργασία. Δεν αναγνωρίζει ταξικές διαφορές, γιατί ο καθένας δεν είναι παρά εργάτης όπως κι ο άλλος, αναγνωρίζει, όμως, σιωπηρά σαν φυσικά προνόμια τις άνισες ατομικές ικανότητες και επομένως την άνιση παραγωγική ικανότητα. Στο περιεχόμενό του είναι λοιπόν δίκαιο της ανισότητας, όπως κάθε δίκαιο*», στο ίδιο, σ. 22-23.

¹⁰⁵ Αρμόζει, πάντως, να σημειωθεί ότι στους κόλπους του μαρξισμού υφίστανται αντιλήψεις που υποστηρίζουν τη σχετική αυτονόμηση μεταξύ εποικοδομήματος και υποδομής στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας, βλ. Νίκο Πουλιαντζά, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμ. α', γ' έκδ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1985, σ. 74-134 («Πολιτικό στοιχείο και κοινωνικές τάξεις») δίνοντας έμφαση είτε στη δικαιοκή, βλ. Evgeni Pashukanis, *Μαρξισμός και δίκαιο*, β' έκδ., μτφρ. Α. Χριστόπουλου – Μ. Ζορμπά, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1985, είτε στην ιδεολογική διάσταση του εποικοδομήματος, βλ. Antonio Gramsci, *Ιστορικός υλισμός: Τετράδια τις φυλακής*, μτφρ. Τ. Μυλωνόπουλου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1973.

¹⁰⁶ Βλ. Φίλιππο Βασιλόγιαννη, «Δύο επιχειρήματα του Marx κατά της ατομικής ιδιοκτησίας», *Ισοπολιτεία*, τόμ. VI, τχ. 1, 2002, σ. 82 επ., ιδίως σ. 86. Στο σημείο αυτό αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Βασιλόγιαννης έχει κατά νου μάλλον μια δογματική και νατουραλιστική εκδοχή της σκέψης του Marx, η οποία πράγματι υπήρξε κυρίαρχο ρεύμα εντός του μαρξισμού. Πολύ διαφορετική, όμως, είναι η (διαφωτιστική) ανακατάληψη της σκέψης του ώριμου Marx από τη «Σχολή Ψυχοπαίδη», η οποία υιοθετείται και από τον Σταμάτη, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., σ. 133-165.

¹⁰⁷ Βλ. Βασιλόγιαννη, «Δύο επιχειρήματα...», ό.π., σ. 90.

β) Η μαρξική πρόσληψη των «αναγκών» ψέγεται επίσης ως υπέρμετρα πατερναλιστική, άρα εξ ορισμού αντιφιλελεύθερη. Το πεπερασμένο του χώρου και η σπάνη των διαθέσιμων πόρων (σε μια κοινωνία «μη αφθονίας») καθιστούν την ανάγκη ευεπίφορη σε άνωθεν ιεραρχήσεις σκοπών και στην προτεραιοποίηση κάποιων προσώπων ως περισσότερο ίσων και ελεύθερων έναντι άλλων¹⁰⁸. Έτσι, όμως, η –κεντρικά σχεδιαζόμενη και υλοποιούμενη– διακρίβωση και κάλυψη των αναγκών κάποιων μελών του κοινωνικού συνόλου σε βάρος κάποιων άλλων θίγει την αυτεξουσιότητα εκάστου προσώπου ως ηθικού υποκειμένου.

Γ. Παρά τις προαναφερόμενες ενστάσεις, ωστόσο, η ανάγκη, εφόσον επανερμηνευθεί, μπορεί και πρέπει να λειτουργήσει ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης¹⁰⁹. Κατ' αρχάς, απαιτείται μια καθολική πρόσληψη της ανάγκης, ώστε να υπερβούμε το εγγενώς σχεσιακό υπόβαθρο της μαρξικής θεωρίας. Καθίσταται, λοιπόν, επιτακτικό να απορρίψουμε τον ηθικό σχετικισμό, ο οποίος υποκρύπτεται πίσω από την κρατούσα νοσηματοδότηση της ανάγκης.

Το νόημα των αναγκών αποκτά πρόδηλο κανονιστικό ενδιαφέρον, ως αντικείμενο προς ρύθμιση μέσα σε πολιτική ένωση ελεύθερων, ίσων και αλληλέγγυων για το κοινό καλό πολιτών. Για το κοινώς ευ ζην η πολιτική κοινότητα δέον να μεριμνά για τις *βασικές* ανάγκες του ανθρώπινου βίου γενικά, δηλαδή για στέγαση, εκπαίδευση, υγεία, πρόσβαση σε υπηρεσίες δημόσιας ωφέλειας, διασφάλιση από βασικούς βιοτικούς κινδύνους (όπως ανεργία, ασθένεια, γήρας). Με γνώμονα να συντρέξει κατά το δυνατόν σύμμετρη αντιμετώπιση αυτών των βασικών αναγκών και προβλεπών κινδύνων, άρα με καθολικότητα αντίστοιχων παροχών, προς επίτευξη ουσιαστικής ισότητας μεταξύ των ανθρώπων. Από εκεί και πέρα ποια θα είναι τα καλύτερα μέσα και ποιες οι διαθέσιμες δυνατότητες έμπρακτης εφαρμογής του προαναφερόμενου ηθικοπολιτικού γνώμονα, αυτά πέπρωται να είναι ιστορικά ανοικτά ζητήματα, τα οποία η κανονιστική θεωρία αδυνατεί να προδικάσει¹¹⁰.

Μια σύγχρονη θεωρία αναγκών είναι κατ' ανάγκην σύνθετη. Συνάπτεται με το γενικότερο και εξαρχής αξιολογικό ζήτημα: ποιοι είναι οι

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 98.

¹⁰⁹ Για μια εξαιρετική απόπειρα θεμελίωσης αρχών διανεμητικής δικαιοσύνης πάνω στο ιστορικούλιστικό υπόβαθρο της μαρξικής θεωρίας, βλ. Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Η υλιστική θεωρία της “δίκαιης” ιδιοποίησης», στο: Κώστα Σταμάτη (επιμ.), *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 127 επ.

¹¹⁰ Σχετικά με τον εν μέρει ευμετάβλητο χαρακτήρα των ανθρώπινων αναγκών κατά την έμπρακτη εφαρμογή τους, βλ. Agnes Heller, *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, μτφρ. Λ. Ρινόπουλου, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2018, σ. 60.

όροι για αναπαραγωγή του κοινωνικού βίου στο διηνεκές σε πολιτική κοινότητα στην οποία αξίζει να ζει κανείς; Η διευθέτηση των «κοινωνικών αναγκών» προϋποθέτει, συνεπώς, μια *a priori* –δηλαδή εκ των προτέρων έγκυρη– αντικειμενική σύλληψη της ανάγκης ως διακεκριμένου κριτηρίου διανεμητικής δικαιοσύνης¹¹¹.

Μια εύλογη, καθολικεύσιμη πρόσληψη της ανάγκης δεν συνεπάγεται πατερναλιστική επιβολή στα άτομα ως κοινωνικά υποκείμενα. Ο μη αυταρχικός τρόπος διάγνωσης των αναγκών δεν αποτελεί απλώς ένα βήμα για την υλοποίησή τους, αλλά συνιστά γνωστικό όρο της ευθυκρισίας μας ως προς αυτές. Σε τελική ανάλυση, η βασικότερη ανάγκη του ανθρώπου ως πολιτικού και κοινωνικού όντος είναι ηθικοπολιτική: ο *ισότιμος σεβασμός των αναγκών καθενός και όλων από κοινού*¹¹². Επομένως, κρίνεται απαραίτητο να αποσαφηνίζονται οι «βασικές ανάγκες» μέσα από δημοκρατικούς θεσμούς διάπλασης γενικής βούλησης, με όρους ίσης πολιτικής ελευθερίας¹¹³.

Στο σημείο αυτό, προσήκει να διακρίνουμε, από άποψη περιεχομένου, την *ανάγκη* από την *προτίμηση*. Ειδικότερα, η ανάγκη συνιστά όρο διαμόρφωσης και «υπαρξιακό όριο» για την ικανοποίηση των αυτόνομων προτιμήσεων-προαιρέσεων του κάθε προσώπου¹¹⁴.

Σε αντίστιξη προς την –υποκειμενικά ιδωμένη– προτίμηση, η ανάγκη έχει καθολικεύσιμο χαρακτήρα. Συνάπτεται με την ηθική αξίωση να μη διαπράττεται αθέμιτη βλάβη στη βιοτική σφαίρα του κάθε ανθρώπου. Η αποτροπή και, συνάμα, η αποκατάσταση της βλάβης, ως όψη της λαχτάρας των ανθρώπων για ελεύθερη δράση εν κοινωνία, προσλαμβάνει ταυτόχρονα μια φιλελεύθερη (προσωπική αυτονομία) και μια εξισωτική διάσταση (συλλογική αυτονομία). Συγκεκριμένα, συμβάλλει από την πλευρά της σε χάραξη αυτόνομων, διακριτών σχεδίων ζωής. Συγχρόνως, συνεισφέρει στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, ώστε να συσταθεί μια δίκαιη συνεργατική δομή, η οποία εγγυάται τους υλικούς (λ.χ. βιοτική αυτοτέ-

¹¹¹ Βλ. Len Doyal / Ian Gough, *A Theory of Human Need*, εκδ. Macmillan, London, 1991, σ. 22-34.

¹¹² Βλ. Agnes Heller, «Οι «αληθινές» και οι «ψεύτικες» ανάγκες», στο: David Cooper / Agnes Heller, *Οι ριζικές ανάγκες*, μτφρ. Μ. Τσοσκούνουγλου / Γ. Καραμπελιά, εκδ. Κομμούνα, Αθήνα, 1981, σ. 63 επ., ιδίως σ. 92.

¹¹³ Κατά την Heller, η θεσμοποίηση και, εν συνεχεία, η έμπρακτη υλοποίηση των αναγκών συνδέεται αναπόσπαστα με «τη δημοκρατική οργάνωση του συλλογικού βίου», αφού προϋποθέτει ελεύθερη δημόσια διαβούλευση, «Οι «αληθινές» και οι «ψεύτικες» ανάγκες», *ό.π.*, σ. 70.

¹¹⁴ Βλ. Doyal / Gough, *ό.π.*, σ. 49, Heller, *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, *ό.π.*, σ. 47.

λεια) και θεσμικούς (λ.χ. συμμετοχική δημοκρατία) όρους για την πραγμάτωση των αυτόνομων σχεδίων ζωής¹¹⁵.

Με άλλα λόγια, σε μια θεωρία αυτόνομης σύλληψης των αναγκών, οι «ριζικές ανάγκες» προσλαμβάνουν διπλό χαρακτήρα. Αφενός, συνίσταται στην ποσοτική κάλυψη των όρων του «έχειν» (π.χ. τροφή, στέγη)¹¹⁶. Αφετέρου, εκφράζουν την ποιοτική αξίωση του προσώπου για αυτόνομη δράση (π.χ. αυτοδιαμόρφωση και συμμετοχή σε μεταρρύθμιση ή μεταβολή του κοινωνικού γίνεσθαι)¹¹⁷. Η διάκριση μεταξύ αναγκών και προτιμήσεων και, εν συνεχεία, μεταξύ «βασικών» και «δευτερευουσών» αναγκών πρέπει να ερμηνεύεται, συνεπώς, υπό το φως μιας πολύπλευρης (ατομικής, διατομικής και κοινωνικής συνάμα), διηνεκούς διεργασίας αυτοπραγμάτωσης¹¹⁸.

Εν συνόψει, η σύνθετη κάλυψη των –σύμφυτων με την ανθρώπινη ύπαρξη– αναγκών εξυπηρετεί ταυτόχρονα ένα φιλελεύθερο μέλημα (αυτονομία του προσώπου)¹¹⁹, ένα ρεπουμπλικανικό πρόταγμα (διαβουλευτική δημοκρατία)¹²⁰ κι ένα εξισωτικό αίτημα (κοινωνική νοηματοδότηση των καλώς νοούμενων αναγκών των ανθρώπων)¹²¹.

¹¹⁵ Βλ. Raymond Plant / Harry Lesser / Peter Taylor-Gooby, *Political Philosophy and Social Welfare*, εκδ. Routledge & Kegan Paul, London, 1980, σ. 93.

¹¹⁶ David Cooper, «Ποιες είναι οι ριζικές ανάγκες», στο Cooper / Heller, *Οι ριζικές ανάγκες*, ό.π., σ. 24.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 26.

¹¹⁸ Για μια θεώρηση των «αναγκών» ως κινήτρων, δηλαδή ως εξελικτικών διαδραστικών σταδίων με προοπτική την αξιοπρεπή αυτοπραγμάτωση, βλ. την ενδιαφέρουσα ιεραρχική κατάταξη «αναγκών» από τον Abraham Maslow, “A theory of human motivation”, *Psychological Review*, 50, 1943, σ. 370-396. Παρεμφερώς η Heller τονίζει ότι, «όταν παύει η κυριαρχία των πραγμάτων επί των ανθρώπινων όντων, όταν οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπινων όντων δεν εμφανίζονται πια σαν σχέσεις πραγμάτων, τότε κάθε ανάγκη κυβερνά την «ανάγκη ανάπτυξης του ατόμου», την ανάγκη αυτοπραγμάτωσης της ανθρώπινης προσωπικότητας», *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, ό.π., σ. 106.

¹¹⁹ «Οι σκοποί (οσοδήποτε διαφορετικοί) και τα καθήκοντα (οσοδήποτε ποικιλόμορφα) μπορούν να επιδιωχθούν και να εκπληρωθούν μόνον από ανθρώπινα όντα, που δρουν αυτόνομα» (μτφρ. δική μου), Plant / Lesser / Taylor-Gooby, ό.π., σ. 93.

¹²⁰ «Τα κράτη πρόνοιας πρέπει με κάποιον τρόπο να συνδυάζουν το ατομικό δικαίωμα στην ικανοποίηση αναγκών με το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων σχετικά με τον τρόπο κάλυψης των αναγκών» (μτφρ. δική μου), Doyal / Gough, ό.π., σ. 4.

¹²¹ Σχετικά με την ανάγκη ως «κοινωνικά νοηματοδοτούμενη ζήτηση», βλ. Allan Williams, “Need” as a demand concept”, στο: A.J. Culyer (ed.), *Economic Policies and Social Goals*, εκδ. Martin Robertson, London, 1974, σ. 60-76.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η διαλεκτική σύμπραξη αξίας και ανάγκης

1. Γενικές παρατηρήσεις

Ο εξισωτικός φιλελευθερισμός και ο αναλυτικός μαρξισμός, ως φιλοσοφικά ρεύματα που εμπλέκονται στο αναστοχαστικό εγχείρημα περί της διανεμητικής δικαιοσύνης, οπωσδήποτε παρουσιάζουν μεταξύ τους, αλλά και στο εσωτερικό καθενός ρεύματος, κρίσιμες διαφορές¹²². Αφενός, σημασιοδοτούν με διακριτό τρόπο τις θεμελιώδεις έννοιες (αξία, ανάγκη). Αφετέρου, διαφωνούν σχετικά με το ιδεατό κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, εντός του οποίου θα αμβλυνθούν οι ανισότητες μεταξύ των μελών της πολιτικής κοινότητας (ρύθμιση της ελεύθερης αγοράς και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός αντίστοιχα). Παρά τις μεταξύ τους διαφορές, όμως, συμμερίζονται τη διαλεκτική σύνθεση των διανεμητικών κριτηρίων (αξία και ανάγκη) ως ηθικοπολιτικό υπόβαθρο του εξισωτικού ιδεώδους.

Από αυτή τη σκοπιά, κάθε αξία λόγου θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης συγκεράζει δύο διακριτά, αλλά αλληλοσυμπληρούμενα αιτήματα (προσωπική αυτονομία, ίση πολιτική ελευθερία), διασυνδέοντας την ατομική ευθύνη-επιλογή με την ισότητα πρόσβασης σε ένα «καλάθι» βασικών, πρωταρχικών αγαθών. Από τη μία πλευρά, η ικανοποίηση βασικών αναγκών προάγει πολιτική και οικονομική ισότητα, διασφαλίζοντας την – τυπικώς και ουσιαστικώς– ισάξια συμμετοχή των αυτόνομα δρώντων σε ορισμένη κοινωνικοοικονομική συνεργατική δομή. Από την άλλη πλευρά, προέχει ως περιοπτη αξία η διατήρηση της φυσικής ανομοιομορφίας και της ηθικής μοναδικότητας κάθε ανθρώπινου όντος.

Έκαστο προτιμώμενο κριτήριο διανομής, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν αποτελεί εκλογίκευση καθαρά ατομικών σχέσεων, αλλά λειτουργεί εντός μιας εύτακτης πολιτικής κοινότητας, με στόχο να διασφαλίσει τη δίκαιη διευθέτηση αυτής. Η αρχή της ισότητας αυτή καθεαυτή, εξάλλου, προϋποθέτει τη σημασιοδότηση μιας κρίσιμης ομάδας ίσων προσώπων¹²³. Κάθε άνθρωπος προσπαθεί ταυτόχρονα να αναδείξει την προσωπική αξία του και να καλύψει τις ανάγκες του, εκλεπτύνοντας τις κλί-

¹²² Για τις λεπτές, πλην διακριτές, εσωτερικές αποχρώσεις του εξισωτικού φιλελευθερισμού ως προς το ηθικοπολιτικό θεμέλιο της ισότητας, βλ. Paul Kelly, “Why Equality? On Justifying liberal egalitarianism”, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 13 (1), 2010, σ. 55-70.

¹²³ Βλ. Joseph Raz, *The Morality of Freedom*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 1986, κεφ. 9.

σεις-προτιμήσεις του και επιδιώκοντας, συνάμα, αναγνώριση εκ μέρους των λοιπών μελών της πολιτικής κοινότητας, μέσα από τη συμβολή του και στη *συλλογική ευημερία*¹²⁴.

Ως εκ τούτου, η διαλεκτική σύμπραξη αξίας και ανάγκης μας φέρνει αναπόδραστα μπροστά σε ένα ποικιλόμορφο φάσμα διανεμητικών κριτηρίων. Ενδεικτικά, θα εκτεθούν τέσσερις θεωρίες διανεμητικής δικαιοσύνης που επιχειρούν να θεμελιώσουν την αρχή της ισότητας στην ηθικοπολιτική μίξη αξίας και ανάγκης. Η επισκόπηση των επιλεγόμενων θεωριών δεν αποτελεί αφηρημένη ενατένιση στην οικεία φιλοσοφική συζήτηση περί αξίας και ανάγκης. Αποσκοπεί στην ηθικοπολιτική υποστήλωση του δεύτερου και κύριου μέρους της παρούσας διατριβής, ήτοι στην –κριτικά αναστοχαστική– ανάδειξη της ανταπόδοσης (συσχέτιση δούναι και λαβείν) και της αλληλεγγύης (διασφάλιση βασικών ανθρωπινων αναγκών) σε θεμέλια του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού. Συγκεκριμένα, θα παρουσιαστούν αδρομερώς: α) η ακριβοδίκαιη ισότητα των ευκαιριών (Rawls), β) η ισότητα ως προς την ευημερία (G.A. Cohen, Arneson), γ) η ισότητα των πόρων (Dworkin) και δ) η ισότητα ως προς τις «ικανότητες» (Sen).

2. Ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών

Ο John Rawls, στη θεωρία δικαιοσύνης που εισηγείται, επιχειρεί να θεμελιώσει τη διανεμητική δικαιοσύνη πάνω στο στέρεο έδαφος κατάλληλων πολιτικών και νομικών θεσμών. Χωρίς την ύπαρξη του αναγκαίου θεσμικού υποβάθρου, το αποτέλεσμα της διανομής δεν θα είναι δίκαιο, ακριβώς επειδή θα λείπουν ουσιώδη στοιχεία ακριβοδικίας. Συνεπώς, κατά τον Rawls, προέχει ο καθορισμός των απαιτούμενων θεσμών και κανόνων για τη διεξαγωγή ενός ακριβοδίκαιου κοινωνικοπολιτικού παιχνιδιού (fair play)¹²⁵.

¹²⁴ Albert Einstein, “Why Socialism?”, *Monthly Review*, May 1949, αναδημοσίευση στο: *Monthly Review*, 61 (1), 2009, σ. 55-61. «Ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα μοναχικό και κοινωνικό ον. Ως μοναχικό ον, προσπαθεί να προστατέψει την ύπαρξή του και την ύπαρξη των πιο οικείων του ανθρώπων, να ικανοποιήσει τις προσωπικές του επιθυμίες, και να αναπτύξει τις έμφυτες ικανότητές του. Ως κοινωνικό ον, αποζητά να κερδίσει την αναγνώριση και τη συμπάθεια των συνανθρώπων του, να συμμεριστεί την ευχαρίστησή τους, να τους παρηγορήσει στις στενοχώριες τους, και να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής τους».

¹²⁵ Δικαιολογημένα ο Rawls υποστηρίζει ότι «η φυσική διανομή δεν είναι ούτε δίκαιη ούτε άδικη ... Αυτά είναι απλώς φυσικά γεγονότα. Εκείνο που είναι δίκαιο ή άδικο είναι ο τρόπος με τον οποίο οι θεσμοί αντιμετωπίζουν αυτά τα γεγονότα», *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 135.

Με άλλα λόγια, η υιοθέτηση αρχών δικαιοσύνης αποτελεί προϋπόθεση για την άξια λόγου και ισότιμη ρύθμιση των βασικών όρων της κοινωνικής μας συμβίωσης. Οι αρχές δικαιοσύνης επιτάσσουν κρίσιμες μεταβάσεις ανάμεσα στο θεσμικό και το κοινωνικοπολιτικό πεδίο, καθώς ρυθμίζουν ταυτόχρονα την απονομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στο πλαίσιο δίκαιων θεσμών, ενώ συνάμα «καθορίζουν την προσήκουσα διανομή των ωφελημάτων και των βαρών της κοινωνικής ζωής»¹²⁶.

Ενόψει της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας (justice as fairness), κατά τον Rawls, τα μέρη σε μια επινοημένη «πρωταρχική θέση» (original position), πίσω από την υποθετική κατασκευή-κατάσταση ενός «πέπλου άγνοιας» (veil of ignorance), θα κατέληγαν στις εξής δύο ύπατες αρχές δικαιοσύνης:

1) «Κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών, που να είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθερίας για τους άλλους»¹²⁷.

Η κατοχύρωση ίσης ελευθερίας για όλους (π.χ. ελευθερία έκφρασης) δεν κινείται σε καθαρά ατομικό επίπεδο, αλλά προσλαμβάνει πολιτική-ρεπουμπλικανική χροιά, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια και μιας ηθικής της αυτονομίας, δηλαδή στην εμπέδωση φρονήματος ελεύθερου και υπεύθυνου πολίτη. Παράλληλα, η ηθική της αυτονομίας συνοδεύεται από ηθική αδιαφορία ως προς τις προσωπικές προτιμήσεις καθενός προσώπου περί αγαθού βίου. Ο Rawls δικαίως παραμένει προσδεμένος σε πλαίσιο δεοντοκρατικού φιλελεύθερου στοχασμού, χωρίς να διαπράττει κοινοτιστικές εκπώσεις σε ζητήματα προτιμήσεων-πεποιθήσεων.

2) «Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διευθετούνται έτσι, ώστε (α) να αναμένεται εύλογα ότι θα αποβούν προς όφελος των ασθενέστερων και, ταυτόχρονα, (β) να τελούν σε συνάρτηση με θέσεις και αξιώματα που είναι ανοικτά σε όλους»¹²⁸.

Η δεύτερη αρχή δικαιοσύνης αναλύεται σε δύο επιμέρους αιτήματα ισότητας, ένα πολιτικό και ένα κοινωνικοοικονομικό αντίστοιχα, τα οποία φαίνεται να συντείνουν από κοινού στην πραγμάτωση μιας ακριβοδικαίας ισότητας ευκαιριών. Αφενός, κατοχυρώνεται ισότητα πρόσβασης στα δημόσια αξιώματα, έτσι ώστε να μην αποκλείεται a priori κάποιος αθέμιτα, ήτοι για λόγους τυχαιότητας (π.χ. ανεπαρκή φυσικά χαρίσματα/προσόντα, ένταξη σε ορισμένη κοινωνική ή θρησκευτική μειο-

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 85.

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 92.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 92.

νοτική ομάδα). Αφετέρου, δικαιολογούνται μόνον οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες εκείνες που θα λειτουργούσαν προς όφελος των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας («αρχή της διαφοράς»).

Η «αρχή της διαφοράς» (difference principle) έχει κατ' αρχήν αποκαταστατικό χαρακτήρα, ώστε να εξαλειφθούν, στο μέτρο του δυνατού, οι αδικίες-ανισότητες που βασιζονται στη φύση (π.χ. χαρίσματα, ταλέντα, κλίσεις) ή στην τύχη (π.χ. κληρονομημένες ιδιότητες, ταξική διαστρωμάτωση της κοινωνίας). Μέσω της αρχής αυτής, ο Rawls επιδιώκει εύλογα να διασφαλίσει το βέλτιστο δυνατό ενδεχόμενο για τους αδικημένους της «πρωταρχικής θέσης» ακόμη και στην περίπτωση της χειρότερης δυνατής διανομής πόρων (maximin)¹²⁹.

Η «αρχή της διαφοράς» αποτελεί ασφαλώς ένα ευφυές και πρωτότυπο επινόημα στη ρωλιανή –κονστρουκτιβιστική και συμβολαϊακή συνάμα– θεωρία. Στη θετική της ερμηνευτική εκδοχή, νοιάζεται για δίκαιη σύνταξη της βασικής κοινωνικής δομής σε πραγματικές κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, αναδεικνύοντας έτσι το κανονιστικό βάθος της αρχής της αδελφότητας (αλληλεγγύη), χωρίς να πλήττει την ελευθερία ως αυταξία στον προσωπικό και τον κοινωνικό βίο. Η διανεμητική δικαιοσύνη λειτουργεί, συνεπώς, ως βατήρας για κατοχύρωση ίσων ευκαιριών σε διανομικό και πολιτικό επίπεδο. Η ακριβοδίκαιη ισότητα των ευκαιριών, υπό τον διακριτό φωτισμό της «αρχής της διαφοράς», τείνει προς τη διασφάλιση ενός –κοινωνικά προκύπτοντος– minimum αξιοπρεπούς διαβίωσης¹³⁰.

Εντούτοις, απέναντι στην «αρχή της διαφοράς» έχουν διατυπωθεί δύο βασικές ενστάσεις από αντίρροπες οπτικές γωνίες, ήτοι από ελευθεριστική (libertarian) και από εξισωτική (egalitarian) αφετηρία. Αμφότερες οι αιτιάσεις, πάντως, συγκλίνουν στο ότι η δεύτερη αρχή δικαιοσύνης εν μέρει παρεισάγει μια ωφελμιστική νόθευση σε μια κατ' αρχήν δεοντοκρατική θεωρία δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι στο

¹²⁹ Για την «αρχή της διαφοράς» ως αποκαταστατική αρχή δικαιοσύνης (υπέρ των ασθενέστερων μελών της πολιτικής κοινωνίας) σε περίπτωση μη ακριβοδίκαιης θεσμικής οργάνωσης (άνιση βασική κοινωνική δομή), βλ. Tom Beauchamp, “Distributive Justice and the Difference Principle”, στο: Gene Blocker / Elizabeth Smith (eds.), *John Rawls' Theory of Social Justice*, ό.π., σ. 132-161.

¹³⁰ Έτσι, Frank Michelman, “Constitutional Welfare Rights and A Theory of Justice”, στο: Norman Daniels (ed.), *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls' 'A Theory of Justice'*, εκδ. Stanford University Press, Stanford, 1989, σ. 319 επ., ιδίως σ. 347. Κατά τον Thomas Pogge, η αρχή της διαφοράς συμβάλλει στη βελτιστοποίηση της ισότητας ευκαιριών, προσδίδοντας κοινωνικοκεντρικό περιεχόμενο στην αξίωση για ίσες ευκαιρίες, *Realizing Rawls*, εκδ. Cornell University Press, Ithaca (U.S.A.), 1989, σ. 174-175.

έργο του Rawls, ιδίως όσον αφορά στην «αρχή της διαφοράς», υποβόσκει κάποια αντίφαση ανάμεσα σε μια υποθετική «πρωταρχική θέση» και στην αποδοχή των υφιστάμενων κοινωνικοπολιτικών θεσμών από τα πρόσωπα ως εν δυνάμει πολιτικά υποκείμενα¹³¹. Επιπλέον, απουσιάζει κάποια ηθική δικαιολόγηση ή κοινωνιολογική –ποιοτική και ποσοτική– εξήγηση για το εύλογο εύρος των επιτρεπτών ανισοτήτων κατά την έμπρακτη εφαρμογή της ως άνω αρχής¹³².

2.1. Κριτική από ελευθεριστική σκοπιά

Ο Nozick, προασπίζοντας μια θεωρία των δικαιωμάτων ως ιδιοκτησιακών τίτλων του προσώπου (entitlement theory), στρέφει τα βέλη της κριτικής του, αφενός, στη «βασική κοινωνική δομή» ως αφετηριακή κατασκευή του Rawls και, αφετέρου, στην «αρχή της διαφοράς» ως θεμελιώδη αρχή δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα, ο Nozick αμφισβητεί τη βασική κοινωνική δομή ως πολιτικό διακύβευμα, θεωρώντας πως η συνεργασία των ανθρώπων δέον να υφίσταται αποκλειστικά και μόνο στο πλαίσιο εκούσιων (ιδιωτικών) ανταλλαγών¹³³.

Στο ατομιστικό credo του Nozick, εξάλλου, η κοινωνία δεν αποτελεί διακριτή οντότητα, αλλά μονάχα άθροισμα *ατόμων*. Συνεπώς, εγείρεται το ερώτημα για ποιον λόγο τα πρόσωπα ως ορθολογικοί δράντες στην «πρωταρχική θέση» θα επέλεγαν αρχές δικαιοσύνης εδραζόμενες σε κάποιον *κοινωνικό* δεσμό πέραν της ατομικής ύπαρξης ενός εκάστου.

Ακολούθως, επικρίνεται η «αρχή της διαφοράς» ως θεμελιώδης και εύλογη επιλογή των προσώπων στην πρωταρχική θέση. Κατά τον Nozick, η εφαρμογή της αρχής της διαφοράς, ως προς τη διανομή ωφελημάτων και βαρών, συνεπάγεται την εργαλειοποίηση των ιδιοκτητών-μελών της πολιτικής κοινότητας προς την επίτευξη ενός εξω-ατομικού σκοπού, όπως η βελτίωση της θέσης των ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου. Έτσι, όμως, διατείνεται ο ίδιος, σχετικοποιούνται υπέρ του δέοντος τα δικαιώματα-πρωταρχικά αγαθά, τα οποία, υπό το πρίσμα της εκούσιας ανταλλαγής, αποτελούν το αποκλειστικό νομιμοποιητικό θεμέλιο για την κατοχή ενός πόρου ή για την αναγνώριση ενός έννομα προστατευόμενου συμφέροντος¹³⁴.

¹³¹ Βλ. ενδεικτικά, T.M. Scanlon, “Rawls’ Theory of Justice”, στο: N. Daniels (ed.), *Reading Rawls*, ό.π., σ. 169 επ., ιδίως σ. 203.

¹³² Βλ. Norman Daniels, “Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty”, στο: N. Daniels (ed.), *Reading Rawls*, ό.π., σ. 253 επ., ιδίως σ. 254.

¹³³ Βλ. Nozick, ό.π., σ. 187.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 198-199.

Τέλος, υπό ελευθεριστική πάντα σκοπιά, αντιτείνεται ότι η καθιέρωση της «αρχής της διαφοράς» από τον Rawls συνιστά έμμεση παραδοχή ότι η εξισωτική διανομή των πόρων είναι ανέφικτη¹³⁵. Η αρχή της ισότητας, ιδωμένη από αμιγώς υποκειμενική, μερικευτική σκοπιά, δεν κρίνεται απλώς ως ανεφάρμοστη, αλλά και ως *a priori* ασύμβατη με τη διανοητική απαίτηση για καθολικευσιμότητα της ύπατης ελευθεριακής αρχής για αυτόνομη ύπαρξη της ατομικότητας ενός εκάστου.

2.2. Κριτική από εξισωτική σκοπιά

Θεμελιώνοντας τον ακριβοδίκαιο τρόπο κατανομής βαρών και ωφελημάτων στη βάση ενός ευρύτερου, απώτερου αμοιβαίου οφέλους, ο Rawls αντιμετωπίζει τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες μάλλον ως κίνητρα για τη βελτίωση της θέσης των λιγότερο ευνοημένων μελών της πολιτικής κοινότητας, παρά ως ηθικοπολιτικά επίμεμπτο ζήτημα. Υπό αυτό το πρίσμα, όμως, παύει να έχει κρίσιμο ηθικό ενδιαφέρον ποιος παράγει τον πλούτο (παραγωγή) και ποιος απολαμβάνει τους καρπούς της συνολικής εργασίας (διανομή)¹³⁶.

Η έμφαση στην αμοιβαία ωφέλεια συνεπάγεται, εντέλει, την αναζήτηση θετικών κινήτρων δράσης σε όσους βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση για την προώθηση αποκαταστατικών μέτρων υπέρ των ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου. Στη συμβολαιακή πτυχή της ρωλσιανής «θεωρίας δικαιοσύνης», όμως, ο συναινετικός χαρακτήρας της «πρωταρχικής συμφωνίας» περιορίζεται κανονιστικά στη σύμμετρη ικανοποίηση των επιμέρους συμφερόντων¹³⁷.

Η ρωλσιανή αρχή της διαφοράς θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αξιοποιηθεί υποθετικά σε θεσμικό επίπεδο για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, ωστόσο ο ατομοκεντρικός της πυρήνας την έλκει μάλλον προς –εν μέρει ωφελιμιστική– δικαίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μια φιλόδοξη κανονιστική θεωρία

¹³⁵ Βλ. και Jan Narveson, “The right to liberty is incompatible with the right to equality”, στο: J. Narveson / James P. Sterba, *Are Liberty and Equality Compatible?*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2010, σ. 123-250, ιδίως σ. 145.

¹³⁶ Για μια κριτική της ρωλσιανής «αρχής της διαφοράς» από τη σκοπιά του αναλυτικού μαρξισμού, βλ. G.A. Cohen, “On the Currency of Egalitarian Justice”, *Ethics* 99 (4), 1989, σ. 906-944.

¹³⁷ Βλ. Λία Μελά, *John Rawls: Η προβληματική του συμβολαίου*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 2007, σ. 127. Για μια κριτική ανασκευή της ρωλσιανής «αρχής της διαφοράς» από τη σκοπιά του εξισωτικού, συμπεριληπτικού ωφελιμισμού, βλ. John Harsanyi, “Can the Maximin Principle Serve as a Basis of Morality? A Critique of John Rawls’ Theory”, *American Political Science Review* 69 (1975), σ. 594-606.

δικαιοσύνης απολήγει, ως προς το κοινωνικοοικονομικό ισοδύναμό της, σε μια στάθμιση οικονομικής αποτελεσματικότητας.

Υπό το φως μιας ριζοσπαστικής ανάγνωσης του Kant, επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι ο Rawls, αποδεχόμενος την ύπαρξη ανισοτήτων ακόμη και σε επίπεδο αρχών (principles) της ιδεατής πολιτικής κοινότητας, κατεβάζει αισθητά τον πήχυ (optimum) μιας συνεκτικής, δεοντοκρατικής αντίληψης περί δίκαιης κοινωνίας¹³⁸. Η διάπλαση μιας καθολικά εϋτακτης κοινωνικής δομής διαστρεβλώνεται από την ατομοκεντρική ιδιότητα ανταγωνιστικών συμφερόντων και κινήτρων¹³⁹. Επομένως, το τμήμα της δευτέρης αρχής δικαιοσύνης («αρχή της διαφοράς») είναι ότι σχετικοποιείται και η πρώτη αρχή δικαιοσύνης («ίση ελευθερία για όλους»), καθώς η ισότιμη ιδιότητα του πολίτη καλείται να συνυπάρχει με ταξική μεροληψία υπέρ της άνισης διανομής πλούτου και ισχύος.

3. Ισότητα ως προς την ευημερία

Η εξισωτική κριτική προς τη ρωσιανή θεωρία δικαιοσύνης συνιστά, πρωτίστως, κριτική προς το θεσμικό αντίκρουσμα του εξισωτικού ιδεώδους. Πράγματι, η αρχή της ισότητας διέπει μεν τον καθορισμό των διανεμητικών μεριδίων, ωστόσο δεν εξαντλείται σε εξίσωση των υλικών και θεσμικών όρων σε μια καθ' υπόθεσιν «πρωταρχική θέση», αλλά εμπλέκεται στο διηνεκές στην καθημερινή αποτύπωση αξιών, εν πολλοίς ανταγωνιστικών.

Ενώ ο εξισωτικός φιλελευθερισμός δίνει έμφαση στην πρωταρχική διανομή ως κοινωνικοπολιτικό διακύβευμα, εντούτοις, εν συνεχεία, αντιμετωπίζει τη διανεμητική διαδικασία πρωτίστως ως ατομικό ζήτημα, που ανάγεται στην προσωπική σφαίρα του ηθικού υποκειμένου. Με άλλα λόγια, οι ρωσιανές βασικές αρχές δικαιοσύνης εμμένουν σε μια προληπτική εξασφάλιση πρωταρχικών αγαθών επί ίσοις όροις, ενώ, ταυτόχρονα, η «αρχή της διαφοράς» φαίνεται να δικαιολογεί a posteriori άνισες εκβάσεις.

Η δίκαιη διανομή των πόρων αξιώνει, λοιπόν, το πρόσωπο να έχει στη διάθεσή του μια σειρά θεμιτών επιλογών στο διηνεκές, οι οποίες να

¹³⁸ Βλ. σχετικά Κώστα Σταμάτη, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης: Θεμελίωση αρχών*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2011, σ. 336-337, και Ψυχοπαίδη, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 530-541.

¹³⁹ Κατά τη Μελά, «η αναγωγή σε πραγματιστικούς υπολογισμούς με βάση το ατομικό συμφέρον δημιουργεί ζήτημα οριοθέτησης του κοινού αγαθού», ιδίως ενός – ρεπουμπλικανικά ιδωμένου – «κοινού αγαθού», ό.π., σ. 89.

ικανοποιούν ένα –αυτόνομα διαμορφωμένο– φάσμα προτιμήσεων καθενός. Η ικανοποίηση των προτιμήσεων δεν αρμόζει να ερμηνεύεται συσταλτικά, αφού δεν περιορίζεται σε υλική ευημερία των προσώπων, αλλά επιτάσσει ίση πρόσβαση στο πλεονέκτημα της ευρύτερης κοινωνικής συνεργασίας (equal access to advantage)¹⁴⁰.

Η διασταλτική αυτή εκδοχή ευημερισμού επιδιώκει να άρει τις εστίες ανισοκατανομής ισχύος, οι οποίες εκφεύγουν της αυτόνομης δράσης των προσώπων. Η αυτόνομη δράση, όμως, δεν πρέπει να συγχέεται με την ατομική ευθύνη, διότι προϋποθέτει περιθώρια για εύλογες επιλογές στη διάθεση των προσώπων και συνάμα πραγματική –υλική και θεσμική– ικανότητα εκάστου δρώντος να «διαπραγματευτεί» τις διαθέσιμες επιλογές¹⁴¹.

Η ιδέα για ισότητα πρόσβασης στο πλεονέκτημα εκκινεί από ορισμένη εκδοχή «ιδιοκτησίας του εαυτού», ωστόσο γίνεται αντιληπτή κατ' ουσίαν ως αυτοκυριαρχία (δηλαδή ως αυτοπροσδιορισμός και συγχρόνως ως συλλογικός πόρος)¹⁴². Ο G.A. Cohen επιχειρεί να ανανοηματοδοτήσει την έννοια της ιδιοκτησίας του εαυτού με όρους αυτόνομου κοινωνικού υποκειμένου και όχι ατόμου-ιδιοκτήτη. Η κατ' αποτέλεσμα εξίσωση των πόρων, αγαθών, πλεονεκτημάτων κ.λπ. προεκτείνει τη συλλογική ιδιοποίηση (κοινοκτημοσύνη) των πόρων στη φυσική, *προπολιτική* κατάσταση¹⁴³.

Ωστόσο, κατά τη διανεμητική διαδικασία στον πραγματικό κόσμο, η αυτονομία του προσώπου υποσκάπτεται από το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας. Έτσι, η διασφάλιση της ίσης αυτονομίας στο διανεμητικό πεδίο (ίση πρόσβαση στο πλεονέκτημα) απαιτεί ενίοτε την επιβολή περιορισμών στην περιουσιοκρατικά ιδωμένη «ιδιοκτησία του εαυτού»¹⁴⁴.

Μολαταύτα, η επιβολή περιορισμών στην ατομική ιδιοκτησία δεν συνεπάγεται απαραίτητα την καταστατική αμφισβήτηση της αγοράς ως πεδίου συναλλακτικών πράξεων και κυκλοφορίας αγαθών. Κρίνεται όμως ότι η εύρυθμη λειτουργία της αγοράς δεν διασφαλίζεται αυτομάτως απ' εαυτής. Η αγορά δεν είναι απλώς χώρος σύναψης ανταλλακτικών σχέσεων, βασιζόμενων κατ' αποκλειστικότητα στην προαγωγή του ατομικού

¹⁴⁰ G.A. Cohen, "On the Currency of Egalitarian Justice", *ό.π.*, σ. 907.

¹⁴¹ Βλ. Richard Arneson, "Equality and Equality of Opportunity for Welfare", *Philosophical Studies*, Vol. 55 (1989), σ. 77-93.

¹⁴² Βλ. G.A. Cohen, *Self-ownership, freedom and equality*, *ό.π.*, σ. 94 επ.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 94.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 237.

συμφέροντος. Απεναντίας, τα διανεμητικά της αποτελέσματα δέον να νομιμοποιούνται χάρη σε μια πιο συμπεριληπτική, αλληλέγγυα διάρθρωσή της, ώστε το ατομικό συμφέρον να ανυψωθεί σε δημόσια ευθύνη.

Η (ανα)διανεμητική παρέμβαση στη λειτουργία της αγοράς είναι αναγκαίο βήμα για την εμπέδωση της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας¹⁴⁵. Στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς, εξάλλου, η αυτονομία επιλογής και δράσης προϋποθέτει όχι απλώς να εξαλειφθεί η ασύμμετρη πληροφόρηση, αλλά πρωτευόντως να αμβλυνθούν οι κοινωνικοοικονομικές εστίες εκμετάλλευσης, εξαιτίας των οποίων θολώνει ή ασφυκτιά η κριτική ικανότητα των συμμετεχόντων¹⁴⁶.

Συμπερασματικά, η ευημεριστική αντίληψη της ισότητας τείνει προς τη διασφάλιση ίσων όρων πρόσβασης στο προϊόν της διανομής και ταυτόχρονα προς την κατ' αποτέλεσμα εξίσωση των διανεμόμενων μεριδίων. Η θεώρηση αυτή θα μπορούσε να επικριθεί από φιλελεύθερη σκοπιά ως υπέρμετρα πατερναλιστική, άρα υπονομευτική προς την ελευθερία ως αυταξία. Συγκεκριμένα, η ισότητα ως προς την ευημερία, σε πολιτικό επίπεδο, μοιάζει να παραπέμπει σε ορισμένη αντίληψη περί αγαθού, άρα φαίνεται ότι θέτει έναν τελικό, μάλλον ετερόνομο, σκοπό επί της αυτόνομης δράσης των προσώπων. Ακόμα κι εάν ο τελικός αυτός σκοπός είναι η προώθηση της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας του προσώπου ως «κυρίου του εαυτού του», είναι θεμιτό να υποστηριχθεί ότι πρόκειται κατ' ουσίαν για μεμπτή παραβατικότητα της Πολιτείας στη διαχείριση του βίου των ανθρώπων.

Ο αναλυτικός μαρξιστής G.A. Cohen θα αντέτασσε, ωστόσο, στη φιλελεύθερη ένταση, την οποία διατυπώνουμε στο σημείο αυτό, ότι δεν εργαλειοποιεί τους αυτόνομους δρώντες, θέτοντας τις ευχέρειες δράσης τους στην υπηρεσία κάποιου προκαθορισμένου (από το κοινωνικό σύνολο) λειτουργικού προσανατολισμού. Απεναντίας, επιχειρεί να διευρύνει τα δυνητικά πεδία ατομικού και συλλογικού αυτοπροσδιορισμού των προσώπων, με πρωταρχικό μέλημα να αρθούν οι εστίες εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο.

Η συστηματικότερη αμφισβήτηση, πάντως, της ευημεριστικής πρόσληψης της ισότητας (equality of welfare) προέρχεται από τον Ronald Dworkin. Αφορά, όπως θα δούμε, στην ασυμβατότητα του ευημερισμού τόσο με την ισότητα (προβληματική των «ακριβών προτιμήσεων») όσο και με την ελευθερία (υποβάθμιση των δικαιωμάτων-«ατού» του προσώπου).

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 263.

¹⁴⁶ Βλ. G.A. Cohen, "On the Currency of Egalitarian Justice", *ό.π.*, σ. 934.

4. Ισότητα των πόρων

A. Ο Ronald Dworkin, εμβαθύνοντας τόσο στην τυπική-διαδικαστική όσο και στην ουσιαστική-αναλογική διάσταση της ισότητας, αναζητά το πλήρες κανονιστικό ανάπτυγμα του εξισωτικού ιδεώδους, το οποίο, εν συνεχεία, εκβάλλει σε ζητήματα διανεμητικής δικαιοσύνης στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο.

Ο Dworkin παίρνει σαφείς αποστάσεις από την ευημεριστική πρόσληψη της εξισωτικής αρχής, δηλαδή από τη διανεμητική ισότητα, η οποία κατατείνει στην εξίσωση των *τελικών* μεριδίων των ατόμων, διατυπώνοντας τρία διαφορετικά, αλλά συνεχόμενα μεταξύ τους, επιχειρήματα.

Πρώτον, θεωρεί ότι η ευημερία, ακόμη και στην πιο διασταλτική της εκδοχή, συνίσταται σε ικανοποίηση *υποκειμενικών* προτιμήσεων του προσώπου, δηλαδή των αγαθών εκείνων που ο καθένας ατομικά υπολαμβάνει ως πιο σημαντικά στη ζωή του¹⁴⁷. Έτσι, όμως, η ευημεριστική αντίληψη της ισότητας υπονομεύεται εξ αρχής από πρόδηλο σχετικισμό. Όταν εστιάζουμε στο διατομικό πεδίο της ακριβοδίκαιης διανομής, απολήγουμε σε έναν παράλληλο μονόλογο –εν πολλοίς ασυμφιλίωτων– προτιμήσεων των ατόμων. Σε πολιτικό-ρεπουμπλικανικό επίπεδο, η ισότητα ως προς την ευημερία καθίσταται μη επιτεύξιμη, καθόσον απαιτεί ομοφωνία τόσο ως προς τη συγκεκριμένη πρόσληψη της ισότητας όσο και ως προς ένα καθολικά αποδεκτό αντικείμενο-«αγαθό»¹⁴⁸.

Δεύτερον, ο Dworkin εκτιμά ότι ο ευημερισμός ενέχει ισχυρή δόση ωφελιμισμού, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο τα δικαιώματα ως «ατού» εκάστου προσώπου¹⁴⁹. Η θεσμοποίηση των δικαιωμάτων του προσώπου είναι επιτακτική, καθώς κατοχυρώνει την ακεραιότητα και την ίση ελευθερία των ατόμων-μειοψηφιών απέναντι στις ενδεχόμενες καταχρήσεις της πλειοψηφίας¹⁵⁰. Το ηθικοπολιτικό αίτημα της ίσης ελευθερίας για όλους υποχρεώνει την εκάστοτε κυβέρνηση να αντιμετωπίζει τους πολίτες με όρους

¹⁴⁷ Βλ. Dworkin, *Sovereign Virtue*, ό.π., σ. 17.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 25. Βλ. όμως κριτική της γνώμης αυτής στο: Σταμάτης, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 350-366, ιδίως σ. 360, όπου υποστηρίζεται, σε αντίθεση με το σχετικιστικό επιχειρήμα του Dworkin, ότι «... μπορεί να αιτιολογηθεί ορθολογικά εκ προοιμίου μια πολιτική αντίληψη ως προς την ιδιοποίηση (ενν. του *distribuendum*)».

¹⁴⁹ Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, εκδ. Bloomsbury, London-New York 2013, σ. 222 επ.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 246.

αμοιβαίου σεβασμού σε πραγματικές συνθήκες σπάνης των υλικών πόρων. Η ίση ελευθερία, όμως, υπονομεύεται, όταν η αντίληψη περί αγαθού κάποιας ομάδας ικανοποιείται σε πολλαπλάσιο βαθμό σε σχέση με τα λοιπά μέλη της πολιτικής κοινότητας¹⁵¹.

Τρίτον, αναζητώντας διακαώς την ισότητα ως προς την ευημερία, ερχόμαστε αναπόδραστα αντιμέτωποι με το πρόβλημα των «ακριβών προτιμήσεων» (*expensive tastes*). Η εκπλήρωση των ακριβών προτιμήσεων είναι πιθανό να οδηγήσει όχι μόνο σε προφανή ανισοκατανομή πόρων και εισοδημάτων, αλλά και σε υποβάθμιση της συνολικής στάθμης ευημερίας σε επίπεδο πολιτικής κοινότητας¹⁵². Η προβληματική των «ακριβών προτιμήσεων» γεννά, επιπλέον, το ερώτημα αν οι «προτιμήσεις» και, δη, οι «ακριβές προτιμήσεις» καθενός ατόμου είναι προσωπικά ή κοινωνικά διαμορφωμένες και αν, με τη σειρά της, η διάκριση «ατομικό-κοινωνικό» γεννά την απαίτηση για διαφορετική μεταχείριση στην εκάστοτε περίπτωση¹⁵³.

Αποκρούοντας, για τους τρεις προαναφερόμενους λόγους, την ευημεριστική ισότητα ως ηθικοπολιτική αρχή του κοινωνικοπολιτικού βίου, ο Dworkin προτείνει την ισότητα των πόρων ως κριτήριο διανεμητικής δικαιοσύνης. Ο Αμερικανός πολιτικός φιλόσοφος αποδίδει ευρύτατο νόημα στην έννοια των «πόρων», καθώς διαβλέπει ότι η κατοχή ιδιωτικής περιουσίας συνεπάγεται διαφοροποιημένη δυνατότητα για επιρροή καθενός προσώπου¹⁵⁴.

Κατά τον Dworkin, η επίλυση του ζητήματος των «ακριβών προτιμήσεων» δεν αποκρούεται με έναν αδιάλειπτο πατερναλισμό της κοινότητας ως προς τη διαμόρφωση των προτιμήσεων του κάθε ατόμου. Αντίθετα, προϋποθέτει μια αφειρητική θεσμική διαρρύθμιση των πόρων σε πολιτειακό επίπεδο, ώστε στη συνέχεια κάθε άτομο να είναι ελεύθερο να προβεί στην διαχείριση της ζωής του, αξιοποιώντας το εξ υποθέσεως ακριβοδίκαιο μερίδιο κοινωνικών πόρων που του έχουν αναγνωρισθεί.

Προκειμένου να διακριβωθεί το ίσο (δίκαιο) μερίδιο, χρειάζεται οι διαθέσιμοι πόροι να ανταποκρίνονται με επιτυχία στη βάσανο του φθόνου (*envy-test*). Έτσι, κανένα άτομο, καθόλη τη διάρκεια της ζωής του,

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 326-327.

¹⁵² Βλ. Dworkin, *Sovereign Virtue*, ό.π., σ. 48 επ., ιδίως σ. 48-49.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 52.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, κεφ. 2 (“Equality of Resources”), σ. 65 επ. Όπως εύλογα δέχεται ο ίδιος, «η ατομική ιδιοκτησία δεν είναι μια απλή και μοναδική σχέση ανάμεσα σε ένα πρόσωπο και σε έναν υλικό πόρο, αλλά μια σχέση ανοικτής υφής (*open-textured*), πολλές πτυχές της οποίας πρέπει να ρυθμιστούν με πολιτικό τρόπο» (μτφρ. δική μου), στο ίδιο, σ. 65.

δεν πρέπει να βρεθεί ενάντια στη βούλησή του σε μειονεκτική θέση ή, κι εάν ακόμη βρεθεί, να υφίσταται κάποιος αποζημιωτικός μηχανισμός, προκειμένου η φυσική μειονεξία να μην εκπέσει σε κοινωνική ανισότητα¹⁵⁵.

Ο Dworkin διακρίνει ανάμεσα στα μειονεκτήματα που οφείλονται σε καθαρή τύχη (brute luck) και σε εκείνα που ανάγονται στη σφαίρα της αυτόνομης επιλογής του προσώπου (option luck), ώστε να κρίνεται ad hoc από την πολιτική κοινωνία πότε είναι αδικαιολόγητη ή επιτρεπτή, αντίστοιχα, μια άνιση διανομή των πόρων¹⁵⁶. Πάντως, η καταστατική διάκριση «τύχη-επιλογή» προϋποθέτει την οικοδόμηση μιας «υποθετικής ασφαλιστικής αγοράς» ως αφειρητική κατασκευή, ώστε να υπάρξει αποζημίωση για τα φυσικά μειονεκτήματα, προτού λειτουργήσει ο μηχανισμός της διανεμητικής δικαιοσύνης¹⁵⁷.

B. Μπορούμε να εκτιμήσουμε, ωστόσο, ότι, παρά την ύπαρξη «υποθετικής ασφαλιστικής αγοράς», μένει έωλη η διάκριση μεταξύ τύχης και επιλογής. Παραδείγματος χάριν, κάποιος ερασιτέχνης ορειβάτης που έσπασε το πόδι του, εν μέρει λόγω απροσεξίας και εν μέρει λόγω αιφνίδιας χιονοθύελλας, δικαιούται άραγε δωρεάν ασφαλιστική κάλυψη για τη θεραπεία του; Εάν η απάντηση είναι καταφατική, τίθεται εν αμφιβόλω το βασικό αναλυτικό εργαλείο του Dworkin, δηλαδή η δήθεν ευδιάκριτη διάκριση μεταξύ τύχης και επιλογής. Εάν η απάντηση είναι αρνητική, ο συμπολίτης μας, όχι μόνο θα στερηθεί της αρωγής των άλλων μελών της κοινωνίας, αλλά θα επισύρει και ορισμένο ηθικό στιγματισμό!

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι ο εξισωτικός φιλελευθερισμός του Dworkin στηρίζεται σε δύο προκείμενες, οι οποίες έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό τους την αγορά. Πριν αναφερθούμε στις δύο βασικές αρχές της ισότητας των πόρων, αξίζει, πάντως, να διευκρινιστεί ότι η «αγορά» στο έργο του Dworkin δεν εξαντλείται στο «νόμο της προσφοράς και της ζήτησης», αλλά προσομοιάζει στη «βασική κοινωνική δομή» της ρωσιστικής θεωρίας δικαιοσύνης¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 85.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 73.

¹⁵⁷ Για την υποθετική ασφαλιστική αγορά (insurance market) ως «πέπλο της άγνοιας» στο διανεμητικό πεδίο, βλ. Dworkin, στο ίδιο, σ. 74.

¹⁵⁸ Κατά τον ίδιο τον Dworkin, στο ίδιο, σ. 84, το κανονιστικό ισοδύναμο του (οικονομικού) νόμου της «προσφοράς και της ζήτησης» αντιστρατεύεται την καντιανή κατηγορική προσταγή, καταλείποντας το πρόσωπο απλώς ως μέσο μιας αγοραίας κατανομής βαρών και ωφελημάτων.

Από τη μια πλευρά, η «αγορά» αποτελεί τον αναντικατάστατο μηχανισμό διανομής των πόρων, όταν η διανομή βασίζεται σε γνήσια αυτόνομες επιλογές των δρώντων. Από την άλλη πλευρά, όμως, απαιτείται διόρθωση των αγοραίων διαρρυθμίσεων μέσω μιας «υποθετικής ασφαλιστικής αγοράς», όταν η ανισοκατανομή πόρων οφείλεται σε παράγοντες εκτός του φάσματος επιλογών του προσώπου (π.χ. φυσικές μειονεξίες, τύχη, κληρονομημένοι πόροι). Σε επίπεδο πραγματικής κοινωνικοπολιτικής δομής, πάντως, ο Dworkin δεν παρέχει κάποια απάντηση στο ερώτημα αν η «υποθετική ασφαλιστική αγορά» αντιστοιχεί σε σύστημα δημόσιας (κοινωνικής) ή, αντιθέτως, ιδιωτικής ασφάλισης.

Διακρίνοντας ανάμεσα σε αδικαιολόγητες ανισότητες που οφείλονται στην τύχη και σε δικαιολογημένες ανισότητες που εκπορεύονται από αυτόνομες επιλογές, ο Dworkin διαπλάθει μια θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης (δίκαιη διανομή των πόρων) με πρώτη ύλη την ατομική ευθύνη. Η διάκριση μεταξύ τύχης και επιλογής, πάντως, δεν είναι διόλου εξόφθαλμη στον πραγματικό κόσμο, ιδίως σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από έντονη ταξική διαστρωμάτωση, ενώ εκθέτει τα άτομα-πολιτικά υποκείμενα στην ενδεχομενικότητα της ασύμμετρης πληροφόρησης κατά την πραγμάτωση των ευχερειών δράσης τους¹⁵⁹.

Η κανονιστική παρεμβολή της ατομικής ευθύνης συρρικνώνει το (ανα)διανεμητικό αποτύπωμα της θεωρίας του, καθώς η πρακτική εφαρμογή της ισότητας των πόρων οδηγεί σε μια κατ' αποτέλεσμα επανεμφάνιση των ανισοτήτων, τις οποίες παράγει εγγενώς η οικονομία της αγοράς¹⁶⁰.

Αντιμετωπίζοντας τα δικαιώματα ως «ατού» του προσώπου, ο Dworkin διαφοροποιείται μεν αισθητά από την ιδιοκτησιακή αντίληψη των δικαιωμάτων (Nozick), αλλά παραμένει προσηλωμένος στη θεώρησή τους ως «θεσμικών φραγμών» απέναντι σε κυβερνητική (και κοινοβουλευτική) πλειοψηφία, ύποπτη για αθέμιτο παρεμβατισμό. Τοιουτοτρόπως, όμως, παρεμποδίζεται η πλήρης εκδίπλωση του ηθικοπολιτικού και κανονιστικού δυναμικού των δικαιωμάτων, δηλαδή η ανάδειξη της ατομικής, της πολιτικής και της κοινωνικής διάστασης στην ενιαία ανθρώπινη

¹⁵⁹ Σχετικά με το πρόβλημα της «ασύμμετρης πληροφόρησης» των δρώντων κατά την εκάστοτε χωροχρονική συνθήκη, εντός της οποίας συντελείται η διανομή των πόρων, βλ. Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρ. Μολύβα, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 169 επ., ιδίως σ. 176-177.

¹⁶⁰ Κατά τον Kymlicka, ο Dworkin εκλαμβάνει ως δεδομένο το υφιστάμενο, άνισα κατανεμημένο, επίπεδο εισοδήματος, υπονομεύοντας τη θέση του, ότι «*οι άνθρωποι θα πρέπει εκ των προτέρων να έχουν ίση προικοδότηση, όταν εισέρχονται στην αγορά*», στο ίδιο, σ. 178.

ύπαρξη¹⁶¹. Σε παραπλήσια τροχιά σκέψης, ο Amartya Sen καταλογίζει στον δικαιωματισμό του Dworkin «θεσμικό φονταμενταλισμό»¹⁶² και, μάλιστα, αγοραίου τύπου¹⁶³, αντιπροτείνοντας την ενδελεχέστερη έμφαση στην *κοινωνική* διάσταση των θεσμικών διαρρυθμίσεων.

5. Ισότητα ως προς τις «ικανότητες»

Ο Amartya Sen προβαίνει σε διάκριση μεταξύ θεσμικής και συμπεριφορικής πρόσληψης της δίκαιης κοινωνίας, αναζητώντας ηθικοπολιτικό υπόβαθρο σε μια θεωρία δικαιοσύνης που θα δίνει έμφαση στην πραγμάτωση της ισότητας και όχι σε κάποιον ιδεατό καθορισμό της¹⁶⁴. Προς το σκοπό αυτόν εκπονεί τη θεωρία των «ικανοτήτων» (capabilities) ως προς την επίτευξη αληθινής ευζωίας. Ως «ικανότητες» ορίζονται οι δυνατότητες των προσώπων να επιδιώκουν ποικίλους σκοπούς, καθώς και η έμπρακτη κατοχύρωση ίσων ευκαιριών για πραγμάτωση ελευθερίας¹⁶⁵.

Με αυτόν τον τρόπο, καθίσταται δυνατό το πέρασμα από την ισότητα ως προς κάποια *αρχική* συνθήκη (πόροι, πρωταρχικά αγαθά) στην ισότητα ως προς τις πραγματικές ευκαιρίες ζωής *στο διηνεκές*. Τα πρωταρχικά αγαθά αποτελούν μεν μέσα για την επίτευξη μιας αφετηριακής ακριβοδικαίας διανομής, χωρίς όμως να εγγυώνται σταθερά εγγύτερο πλησίον στο εξισωτικό ιδεώδες.

Στη συγκριτική αξιολόγηση των πλεονεκτημάτων και της μειονεξίας μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων δεν μετράνε τόσο οι διαθέσιμοι πόροι όσο οι συνολικές «ικανότητες» του καθενός για τη διοχέτευση των πόρων σε αυτόνομα σχέδια ζωής¹⁶⁶. Πάντως, η πραγματική ελευθερία επιδίωξης-επίτευξης στόχων εξίσου για όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου

¹⁶¹ Βλ. Ψυχοπαίδη, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 561-562. Κατά τον Ψυχοπαίδη, τα ατομικά, τα πολιτικά και τα κοινωνικά δικαιώματα, σε αδιάσπαστη ενότητα μεταξύ τους, συντείνουν στο διηνεκές σε ανεπιφύλακτη αναγνώριση του «δικαιώματος στην αξιοπρέπεια και στη (συνακόλουθη) υποχρέωση ελέγχου των αναξιοπρεπών μορφών κοινωνικότητας», στο ίδιο, σ. 562.

¹⁶² Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 306.

¹⁶³ Κατά τον Sen, «στο σύστημα του Dworkin, η αγορά είναι αυτή που αναλαμβάνει την άσκηση μιας αξιολόγησης, η οποία προϋποθέτει μάλλον τον δημόσιο λόγο και τη συμμετοχική διαβούλευση», στο ίδιο, σ. 305.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 42.

¹⁶⁵ Κατά τον Sen, «οι δυνατότητες αποτελούν πρωτίστως αντανάκλαση της ελευθερίας επίτευξης πολύτιμων λειτουργικότητων», *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, μφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004, σ. 95.

¹⁶⁶ Βλ. Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 291 επ.

δεν απολήγει απαραίτητα σε ισότητα ως προς το αποτέλεσμα, δηλαδή ως προς τα επιτεύγματα που προκύπτουν από την αξιοποίηση των ίσων «ικανοτήτων»¹⁶⁷.

Για τον Sen, η ισότητα ως προς τις «ικανότητες» δεν υπονομεύει την προσωπική ελευθερία. Απαλλάσσει μεν το άτομο από τη συμμόρφωση σε μια a priori θεσμική πλαισίωση με τη μορφή της «βασικής κοινωνικής δομής», δίχως ωστόσο, παράλληλα, να θέτει τις «ικανότητες» του στην υπηρεσία κάποιου έξωθεν ταγμένου, τελικού σκοπού. Απεναντίας, η καλλιέργεια περισσότερων «ικανοτήτων» δράσης εν κοινωνία προάγει ουσιωδώς την ελευθερία του προσώπου να επιλέγει ανάμεσα σε εναλλακτικώς προσφερόμενα σχέδια ζωής¹⁶⁸.

Υπό αυτή τη διόπτρα, η φτώχεια αντιμετωπίζεται ως στέρηση ικανών εφοδίων προς επίτευξη ευζωίας. Συνεπώς, η ηθικοπολιτική της απαξία εδράζεται στο ότι επιδρά ανασταλτικά σε ποιοτική εκδίπλωση των ανθρώπινων ικανοτήτων. Προκειμένου, πάντως, να προσδιοριστεί η ανεπάρκεια των βασικών «ικανοτήτων» προς επίτευξη εύλογων σκοπών του ατόμου υπό συνθήκες «φτώχειας», απαιτείται η πρόβλεψη ενός minimum αποδεκτού επιπέδου διαβίωσης, άρα η οριοθέτηση και η διανομή μιας δέσμης «αναγκαίων αγαθών» σε κοινωνικό επίπεδο. Αντιμετωπίζοντας τη φτώχεια ως κοινωνικό ζήτημα, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι οι «ικανότητες» κάθε ατόμου *«υπερβαίνουν κατά πολύ τα στενά όρια της προσωπικής του ευζωίας»*¹⁶⁹. Αφού στο ίδιο πρόσωπο συγκεντρώνονται οι ιδιότητες του ατόμου, του πολίτη και του κοινωνικού υποκειμένου, η αξιοποίηση των «ικανοτήτων» καθενός από εμάς επιδρά ευεργετικά στον πολιτικό βίο και την κοινωνία, εντός των οποίων αναπτύσσεται η δράση μας.

Η θεωρία των «ικανοτήτων» βρίσκεται σε ενδιάμεση θέση μεταξύ των αφηρημένων, θεσμικών διαρρυθμίσεων και του υποκειμενικού επιπέδου των προτιμήσεων. Η συγκεκριμένη πρόσληψη της διανεμητικής δικαιοσύνης στηρίζεται σε λειτουργικό-συμπεριφορικό προσανατολισμό της αυτονομίας του προσώπου, συνδυάζοντας την αριστοτελική αρετολογία με τον εκλεπτυσμένο ωφελιμισμό του John Stuart Mill. Ενδυναμώνοντας την έμπρακτη ισότητα ευκαιριών, ο Sen επιζητεί να ανανοηματοδοτήσει την ελευθερία («ικανότητα προς επίτευξη ευζωίας») ως υψηλή α-

¹⁶⁷ Όπως διαπιστώνει γλαφυρά ο Sen, *«το να παρέχεται σε όλους η ευκαιρία να ζουν με στοιχειώδη αξιοπρέπεια δεν προϋποθέτει την απαίτηση όλοι οι πολίτες να αξιοποιούν τις ευκαιρίες που τους παρέχει το Κράτος (π.χ. το δικαίωμα όλων των πολιτών σε επαρκή ποσότητα τροφίμων δεν χρειάζεται να συνοδεύεται από κρατική απαγόρευση της νηστείας)»*, στο ίδιο, σ. 326-327.

¹⁶⁸ Sen, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, ό.π., σ. 82.

¹⁶⁹ Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 328.

ξία του κοινωνικού βίου, παίρνοντας σαφείς αποστάσεις τόσο από την αγοραία εξάρτηση των προσώπων όσο και από τον κρατικό πατερναλισμό ενός «κοινού αγαθού».

Η θεωρητική προσέγγιση των «ικανοτήτων» (capabilities approach) εκτίθεται, με τη σειρά της, σε δύο μορφές, οι οποίες εκκινούν από διαφορετικές ερμηνευτικές αφετηρίες, μία φιλελεύθερη και μία εξισωτική αντίστοιχα.

α) Σύμφωνα με τη φιλελεύθερη απόπειρα ανασκευής της θέσης του Sen, η θεωρία των ικανοτήτων φαίνεται να προϋποθέτει μια οιονεί ουσιολογική, νεο-αριστοτελική σύλληψη ενός «κοινού αγαθού», το οποίο να αποτελεί το «τέλος της διανεμητικής ιστορίας»¹⁷⁰. Εν τοιάυτη περιπτώσει, όμως, κάθε πρόσωπο δεν δρα αυτόνομα για την προαγωγή της αυτόνομα διαμορφωμένης ευζωίας του, αφού το ευ ζην ανάγεται τελικά στη σφαίρα ευθύνης της εκάστοτε κοινωνικής δομής¹⁷¹.

β) Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση της ισότητας ως ικανότητας επικρίνεται για το λόγο ότι δεν διερευνά, κατά την εξέταση των διατομικών υπολογισμών, τις άνισες σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης στο εσωτερικό μιας ταξικά διαρθρωμένης κοινωνίας. Δεν προάγει απαραίτητα μια προνοιακή αντίληψη για τη διάχυση της κοινωνικής ευημερίας, επειδή αρκείται σε ωφελιμιστική εξίσωση των βασικών προσδοκιών ζωής, χωρίς να επεμβαίνει δραστικά στην ανισότιμη πρόσβαση των υποκειμένων στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας¹⁷². Έτσι, όμως, οι ίσες ευκαιρίες κατά τη διαμόρφωση σχεδίων ζωής εμφανίζονται ως μια αφηρημένη εκδοχή ισότητας, διόλου συνεπή προς τον λειτουργιστικό προσανατολισμό της σκέψης του Sen.

¹⁷⁰ Κριτική της τελειοκρατικής θεωρίας του Sen από ευημεριστική σκοπιά ασκεί π.χ. ο Arneson, *ό.π.*, σ. 93, «*εν τη απουσία μιας εύλογης υπεράσπισης της τελειοκρατίας, η ισότητα ευκαιριών ως προς την ευημερία φαίνεται μια ελκυστική ερμηνεία της διανεμητικής ισότητας*» (μτφρ. δική μου).

¹⁷¹ Ο Φιλήμων Παιονίδης αναρωτιέται εύλογα «*μέχρι ποίου σημείου εκτείνεται η αναγνωριζόμενη από τον Sen ευθύνη της κοινωνίας για την ευζωία του καθενός;*», «*Η πρόταση του Sen για την ισότητα: Η επανεξέταση υπό εξέταση*», *Ισοπολιτεία*, τόμ. III, τχ. 2, 1999, σ. 251-274, ιδίως σ. 270.

¹⁷² Βλ. Κώστα Σταμάτη, «*Ο Amartya Sen και η κριτική της πολιτικής οικονομίας*», *Ισοπολιτεία*, τόμ. III, τχ. 2, 1999, σ. 321-352, ιδίως σ. 324-325.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Κριτική επισκόπηση στην «κοινοτιστική» και τη «φιλελεύθερη» σύλληψη του εξισωτικού ιδεώδους

Κάνοντας ένα βήμα περαιτέρω προς τη διατύπωση μιας θεωρίας που να συγκεράζει το εξισωτικό ιδεώδες με το επίκαιρο και διαχρονικό αίτημα για δίκαιη διανομή των ποικιλόμορφων μεριδίων στον κοινωνικό πλούτο, αξίζει να αναστοχαστούμε κριτικά τα κύρια σημεία της κοινοτιστικής (communitarian) και της φιλελεύθερης (liberal) πρόσληψης της ισότητας¹⁷³.

1. Κοινοτιστική πρόσληψη της ισότητας

Το κοινοτιστικό ρεύμα ιδεών εκκινεί από τη θεμελιακή παραδοχή ότι η κοινότητα αποτελεί a priori συγκροτησιακό όρο ύπαρξης του ατόμου¹⁷⁴. Ασκώντας δριμεία κριτική στον ιδεότυπο του υπερβατολογικού υποκειμένου της φιλελεύθερης παράδοσης, οι κοινοτιστές σχετικοποιούν, από θέση αρχής, την αυτονομία του προσώπου, αξιολογώντας από ηθική σκοπιά τις συμπεριφορές των ατόμων με κριτήρια αντλούμενα ad hoc από τον κρατούντα κοινωνικό δεσμό. Θέλοντας και μη, το πρόσωπο *εγγράφεται σε και επικαθορίζεται από την κοινωνία αναφοράς του*¹⁷⁵.

Θεωρείται ότι κάθε πρόσωπο αναλαμβάνει τη «λειτουργική» ευθύνη να συμβάλλει στην προαγωγή ενός «επίκοινου αγαθού», δηλαδή αγαθού που προσδίδει νόημα στο συλλογικό βίο *συγκεκριμένης*, ιδιαίτερης κοι-

¹⁷³ Μια εποπτική παρουσίαση της φιλοσοφικής διαμάχης μεταξύ φιλελεύθερων και κοινοτιστών σχετικά με ζητήματα ορθού και αγαθού δίνεται από τους Stephen Mulhall / Adam Swift, *Liberals and Communitarians*, εκδ. Blackwell, Oxford, 1992. Παρά τη σαφή απόκλιση των δύο αυτών διακριτών ρευμάτων σκέψης, έχουν αναληφθεί διανοητικές απόπειρες, οι οποίες αξιοποιούν τόσο φιλελεύθερες όσο και κοινοτιστικές προκείμενες, με απώτερη πηγή έμπνευσης τον «ωφελιμισμό του κανόνα» του John Stuart Mill. Έτσι, επιχειρείται να θεμελιωθούν η ανοιχτή κοινωνία και η αυτονομία του προσώπου πάνω σε μια αρετολογική, μάλλον τελειοκρατική, κατασκευή.

¹⁷⁴ Κατά τον Michael Sandel, «η κοινότητα δεν περιγράφει απλώς ένα συναίσθημα, αλλά έναν τρόπο αυτοκατανόησης, εν μέρει συγκροτησιακό της ταυτότητας του υποκειμένου δράσης», *Ο φιλελευθερισμός και τα όρια της δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2003, σ. 270.

¹⁷⁵ Σύμφωνα με τον Charles Taylor, «τα (ενν. κοινωνικά) πλαίσια παρέχουν το υπόβαθρο, ρητό ή άρητο, για τις ηθικές μας κρίσεις, τις διαισθήσεις ή τις αντιδράσεις μας» (μτφρ. δική μου), *Sources of the Self*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1989, σ. 26.

νότητας¹⁷⁶. Κατά συνέπεια, τα ζητήματα δίκαιης διανομής των πόρων κρίνονται πρωτίστως σε συνάρτηση με το κατά πόσον προάγουν το εν λόγω «επίκοινο αγαθό». Το θέμα τι αξίζει να λάβει κάθε πρόσωπο προϋποθέτει καταστατικά δεδομένη κοινότητα με την έννοια μιας προκατεστημένης ηθικής οντότητας, χωρίς να πρόκειται απαραίτητα για μια δημοκρατικά πλασμένη πολιτική κοινότητα.

Η ισότητα, κατά την κοινοτιστική εκδοχή της, συνίσταται στην ίση δυνατότητα θέασης, πρόσβασης και υλοποίησης του –πλειοψηφικά νομιμοποιημένου– κοινού αγαθού. Η κοινοτιστική εκδοχή της ισότητας, όμως, προϋποθέτει τη διακριτότητα μεταξύ των «κοινωνών» και των «μη κοινωνών» του αγαθού, οπότε επιτρέπει αναλόγως διακριτική μεταχείριση των προσώπων¹⁷⁷.

Ο κοινοτισμός, ως διακριτό φιλοσοφικό ρεύμα, χαρακτηρίζεται από την απουσία οριοθέτησης ανάμεσα στο ορθό (right) και στο αγαθό (good)¹⁷⁸. Η φιλοσοφική αυτή πρόκριση αντλείται από ένα οντολογικού τύπου επιχείρημα. Υποτίθεται ότι εντός ορισμένης υπαρκτής πολιτικής κοινότητας (με αποκρυσταλλωμένες ηθικές, θρησκευτικές και κοινωνικές αντιλήψεις) δεν είναι διόλου ευχερής η διάκριση μεταξύ ηθικοπολιτικών αξιών, ενδόμυχων πεποιθήσεων και ατομικών προαιρέσεων, ώστε να υφίσταται ευκρινής διαχωρισμός μεταξύ ορθού και αγαθού. Θεωρώντας, λοιπόν, δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ ορθού και αγαθού, οι κοινοτιστές υποπίπτουν στη διανοητική πλάνη να συγχέουν a priori το ιδεώδες της προσωπικής αυτονομίας με την ιδιοτέλεια ως de facto παθολογία της αυτονομίας¹⁷⁹.

Μπορεί ίσως να αναγνωριστεί ότι ο κοινοτισμός εντοπίζει με ενδιαφέροντα τρόπο εντάσεις ανάμεσα στην αφηρημένη σύλληψη του εαυτού και την εύτακτη πολιτική κοινότητα. Ωστόσο, προτάσσοντας αξιωματικά ένα συμμεριστό «επίκοινο αγαθό», ως τελολογικό ορίζοντα της δράσης των ατόμων, δεν κατορθώνει να αποκοπεί από τον κομφορμισμό του αποκαλούμενου «κοινού περί δικαίου αισθήματος», όπως αυτό φέρεται να αναπτύσσεται στους κόλπους μιας –μάλλον κλειστής– κοινωνικής συνύπαρ-

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 14.

¹⁷⁷ Σύμφωνα με τον Sandel, κατανοούμε τον εαυτό μας «ως τα συγκεκριμένα πρόσωπα που είμαστε ως μέλη αυτής της οικογένειας ή κοινότητας ή έθνους ή λαού, ως φορείς της συγκεκριμένης ιστορίας, ως υιοί και θυγατέρες της συγκεκριμένης επανάστασης, ως πολίτες της συγκεκριμένης πολιτείας», *Ο φιλελευθερισμός και τα όρια της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 306.

¹⁷⁸ Όπως παραδέχεται ο κοινοτιστής Sandel, στο ίδιο, σ. 289 επ.

¹⁷⁹ Βλ. Γρηγόρη Μολύβα, «Επανεξετάζοντας τα κριτήρια της αντιπαράθεσης φιλελευθερισμού-κοινοτισμού», *Ισοπολιτεία*, τόμ. VII, τχ. 1-2, 2003, σ. 225 επ., ιδίως σ. 254.

ξης¹⁸⁰. Εντός των τειχών μιας περικαρακωμένης κοινότητας, εκλείπει η δυνατότητα για ελεύθερη κοινωνική συνάφεια των ανθρώπων, με οδυνηρή συνέπεια να εκβλασταίνουν –χωρίς τη διαύγεια ενός αυτόνομου εξισωτισμού– μηδενιστικά αισθήματα για συλλογική απόρριψη του «άλλου» ή αντίστροφα για αυτοενοχοποίηση¹⁸¹.

Η αρχή της ισότητας, με τη σειρά της, εργαλειοποιείται χάριν της εξυπηρέτησης του «επίκοινου αγαθού». Τούτο ενδέχεται να ευνοεί ή να αναπαράγει ανισότιμες σχέσεις (π.χ. ιδιοκτησιακές) μεταξύ των κοινωνιών του «αγαθού», αρκεί αυτές να γίνονται παραδοσιακά αποδεκτές ή ανεκτές. Έτσι, όμως, η ισότητα χάνει την καθολικεύσιμη και χειραφετητική ακτινοβολία της, μεταπίπτοντας σε παθητικό παρακολούθημα της εκάστοτε κοινωνικά πλειοψηφικής πεποίθησης¹⁸².

Το πιο προβληματικό, πάντως, σημείο της κοινοτιστικά νοούμενης διανεμητικής δικαιοσύνης έγκειται στην ασυμβατότητα μεταξύ αρετολογικής τελειοκρατίας και αυτονομίας του προσώπου. Διότι, κατά την ενάσκηση της ίσης ελευθερίας του, το πρόσωπο δεν είναι ελεύθερο να επιλέξει ούτε τα μέσα ούτε τους σκοπούς της δράσης του, εάν αυτά αντιβαίνουν σε βασικές αξιολογήσεις μιας αδιευκρίνιστης «κοινωνίας». Το «επίκοινο αγαθό» έχει αναχθεί εκ προοιμίου σε υπερέχουσα ορίζουσα μιας αδιαφοροποίητης κοινότητας, με αποτέλεσμα η χρήση της αυτονομίας να αξιολογείται ως «ορθή» ή «εσφαλμένη» αποκλειστικά και μόνο εν όψει της προαγωγής ή της υπονόμησης του «κοινού αγαθού», που τυχαίνει να γίνεται δεκτό και περιφρουρούμενο από την κατεστημένη δομή εξουσίας¹⁸³.

Εν συνόψει, η απόρριψη του κοινοτιστικού πατερναλισμού δικαιολογείται από την αντίθεση προς την –αντιφιλελεύθερη και εντέλει αντικοινωνική– αναπαράσταση της κοινότητας ως δήθεν αυτοτελούς ηθικής

¹⁸⁰ Βλ. μια κριτική στο «κοινό περί δικαίου αίσθημα» ως δήθεν κριτήριο ορθότητας των πολιτικών αποφάσεων και των δικανικών κρίσεων από τον Κώστα Σταμάτη, «Το κοινό περί δικαίου αίσθημα ως απατηλό κριτήριο ορθότητας», *ΝοΒ*, 2005, σ. 817-835.

¹⁸¹ Βλ. ενδεικτικά, Margaret Gilbert, «Collective Guilt and Collective Guilt Feelings», *The Journal of Ethics* 6, No. 2 (2002), σ. 115-143.

¹⁸² Εναντιούμενος στον ηθικό σχετικισμό του κοινοτιστικού ρεύματος, ο ύστερος Rawls υποστηρίζει ότι: «προκειμένου να προσαρμοστεί, λοιπόν, η τάδε ή η δείνα πεποίθησή μας στα δεδομένα της πρωταρχικής θέσης, τα συμβαλλόμενα μέρη δεν επιτρέπεται να γνωρίζουν την κοινωνική θέση εκείνων τους οποίους αντιπροσωπεύουν, ούτε ποιο περιεκτικό δόγμα ενστερνίζονται τα πρόσωπα τα οποία αντιπροσωπεύουν», *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, ό.π., σ. 51.

¹⁸³ Βλ. τη σχετική κριτική από τον Χαράλαμπο Ανθόπουλο, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενόψει του άρθρου 25 παρ. 2, 3 και 4 του Συντάγματος*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 37.

οντότητας, ως μιας οιονεί υπερβατικής ολότητας, η οποία υφίσταται ανεξάρτητα, αλλά και ανεπηρέαστα από την αυτόνομη βούληση και δράση των προσώπων που τη συνθέτουν¹⁸⁴. Ωστόσο, παρότι η κοινότητα δεν συνιστά αυθύπαρκτο συλλογικό υποκείμενο, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να προσχωρήσουμε άκριτα στην αντίθετη θέση, ότι δηλαδή τα δικαιώματα του προσώπου αποτελούν κατά κάποιον τρόπο αυτοσκοπούς ενός αφηρημένου εαυτού, πέραν και έξω της πολιτικής κοινότητας, η οποία τα αναγνωρίζει και τα σέβεται χάρη στη γενική βούληση συντεταγμένου λαού.

2. Φιλελεύθερη πρόσληψη της ισότητας

Αποκρούοντας την (αντιφιλελεύθερη) τελολογία της κοινοτιστικής σκέψης, ο φιλελευθερισμός, ακόμα και στις πιο εξισωτικές του εκδοχές, εκκινεί από τη μεταφυσική ιδέα του «αδέσμευτου εαυτού» σε κάποια, κατά το δυνατόν αφαιρετική, «πρωταρχική θέση»¹⁸⁵. Μεταθέτοντας όμως το κέντρο βάρους στο αφηρημένο υποκείμενο της «πρωταρχικής θέσης», οι φιλελεύθεροι στοχαστές αναζητούν το διανοητικό τους θεμέλιο με υλικά μεθοδολογικού ατομισμού¹⁸⁶. Ως «μεθοδολογικός ατομισμός» χαρακτηρίζεται η αντίληψη εκείνη, σύμφωνα με την οποία «*όλα τα κοινωνικά φαινόμενα πρέπει να ερμηνεύονται με όρους των σκέψεων, επιλογών και πράξεων ατόμων*»¹⁸⁷.

Κατά τη γνώμη μας, ο μεθοδολογικός ατομισμός δεν αποτελεί, πάντως, αναγκαίο όρο για τη διάσωση της προσωπικής αυτονομίας. Απεναντίας, συνιστά μάλλον μια επιστημολογικά αυθαίρετη προαπόφαση, καθώς το ατομικό πράττειν αποσυνδέεται από κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα και νοηματοδοτείται από τις διανοητικές προεπιλογές εκά-

¹⁸⁴ Πρβλ. την κριτική στάση του νεαρού Marx, «*ό,τι πρέπει να αποφευχθεί, πρώτα και κύρια, είναι η αναπαράσταση της κοινωνίας ως αφαίρεσης σε σχέση με το άτομο*» (μτφρ. δική μου), *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, εκδ. Progress Publishers, Moscow, 1959, σ. 45.

¹⁸⁵ Όπως παραθέτει ο Μολύβας το κοινοτιστικό ρεύμα αντιτάσσει στους φιλελεύθερους στοχαστές ότι «*... ο άνθρωπος δεν μπορεί να αγνοήσει στο πολιτικό πεδίο τις αντιλήψεις για το αγαθό που έχουν διαμορφώσει τον χαρακτήρα του στην καθημερινή ζωή*», «Επανεξετάζοντας τα κριτήρια της αντιπαράθεσης φιλελευθερισμού-κοινοτισμού», *ό.π.*, σ. 232.

¹⁸⁶ Πώς ο μεθοδολογικός ατομισμός προασπίζει την κατ' αξίαν διανομή των πόρων, αναλύεται εις: Steven Lukes, *Individualism*, εκδ. Blackwell, Oxford, 1973.

¹⁸⁷ Βλ. τον ορισμό που παρατίθεται στη Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/methodological-individualism/>.

στου θεωρητικού¹⁸⁸. Η υποθετική κατασκευή μιας «πρωταρχικής θέσης», εξάλλου, προκειμένου να διασωθεί ο ιδεότυπος του «αφηρημένου εαυτού», παραγνωρίζει το πραγματολογικό πλαίσιο, δηλαδή το κοινωνικό έδαφος, πάνω στο οποίο η εξισωτική αρχή καλείται να εφαρμοστεί¹⁸⁹.

Αξιοποιώντας τον μεθοδολογικό ατομισμό για μια συνεκτική θεώρηση διανεμητικής δικαιοσύνης, ο εξισωτικός φιλελευθερισμός τέμνει μεταξύ ατομικής επιλογής-προσωπικής ευθύνης και φυσικών-τυχηρών μειονεξιών, προκειμένου να δικαιολογήσει αντίστοιχα άνιση μεταχείριση των προσώπων. Ωστόσο, η διάκριση ανάμεσα σε ατομική επιλογή και σε φυσική προδιάθεση καθίσταται έωλη, αφενός για δεοντοκρατικούς, αφετέρου, για πραγματιστικούς λόγους.

Από τη μία πλευρά, η διάπλαση μιας θεωρίας διανεμητικής δικαιοσύνης με αξιώσεις καθολικότητας συμπεριλαμβάνει, ασφαλώς, το ερευνητέο ζήτημα της ατομικής επιλογής και των υποκειμενικών προτιμήσεων των ανθρώπων, χωρίς, ωστόσο, το κανονιστικό της φορτίο να κατατρίβεται με αξιολόγηση της προσωπικής ευθύνης καθενός χωριστά. Η ατομική επιλογή, εξάλλου, δεν εκδηλώνεται εντός μιας ιδεατής κοινωνικοπολιτικής δομής, αλλά μέσα σε υποστατή, *ταξικά* διαμεσολαβημένη κοινωνική συνύπαρξη.

Από την άλλη πλευρά, η κατάταξη των μειονεξιών σε δικαιολογημένες και μη, αναλόγως αν εμπίπτουν στη σφαίρα ευθύνης του ατόμου ή όχι αντίστοιχα, συντηρεί κάποιο αίσθημα οίκτου έναντι των «άξιων φτωχών». Ακόμη επιτείνει την πατερναλιστική λογική, με τη μορφή μιας συνακόλουθης επιβράβευσης ή τιμώρησης στο θέμα της φτώχειας και γενικότερα των κοινωνικών ανισοτήτων¹⁹⁰. Επίπτωση είναι ότι συμπολίτες,

¹⁸⁸ Για μια σφοδρή κριτική στον μεθοδολογικό ατομισμό ως φιλοσοφική προαντίληψη του (εξισωτικού) φιλελευθερισμού, βλ. Κώστα Σταμάτη, «Κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης για την ισότητα», στον: *Τμητικό Τόμο για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη*, τόμ. Γ', εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 143-170, ιδίως σ. 146-152.

¹⁸⁹ Μια κριτική στον εξισωτικό φιλελευθερισμό από κοινωνιολογική σκοπιά εις: Sen, *Επανεξιάζοντας την ανισότητα*, ό.π., σ. 229-232.

¹⁹⁰ Βλ. Elizabeth Anderson, "What is the Point of Equality?", *Ethics* 99/2, 1999, σ. 287-337, και ιδίως το ακόλουθο απόσπασμα: «Οι εξισωτιστές ως προς την τύχη (*luck egalitarians*) συνδυάζουν μερικές από τις χειρότερες πιυχές του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού: από τη μια πλευρά, υιοθετούν μια αυστηρά ατομιστική στάση προς τα θύματα της κακής επιλογής (*option luck*), αφήνοντάς τα να υποφέρουν τις συνέπειες των δικών τους επιλογών (για παράδειγμα, με το να μένουν ανάπηροι εξαιτίας της δικής τους αμέλειας). Από την άλλη πλευρά, αρνούνται στα θύματα της κακής τύχης (*brute luck*) τον ίσο σεβασμό, τον οποίο δικαιούνται, αποζημιώνοντάς τους με πατερναλιστικό τρόπο εξαιτίας της μειονεξίας τους έναντι άλλων. Όχι μόνον εγκαθιδρύεται ξανά το «στιγματιστικό καθεστώς των Νόμων των Φτωχών, αλλά επιπλέον η οριοθέτηση της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στους «άξιους» και στους «ανάξιους μειονεκτούντες» θα απαιτούσε εκ μέρους του

μολονότι ισότιμοι συνδιαμορφωτές της «βασικής κοινωνικής δομής», αντιμετωπίζονται, ήδη από την «πρωταρχική θέση», ως εν δυνάμει free riders-«απατεώνες», με αποτέλεσμα να αποδυναμώνεται εξαρχής η ηθικοπολιτική αμοιβαιότητα του εγχειρήματος¹⁹¹.

Ο μεθοδολογικός ατομισμός δείχνει, λοιπόν, να χρωματίζεται ουσιωδώς από τον κτητικό ατομισμό του πρώιμου πολιτικού φιλελευθερισμού. Συγκεκριμένα, το υποκείμενο της εξ υποθέσεως πρωταρχικής θέσης, δηλαδή το άτομο γίνεται αντιληπτό ως κάτοχος ξεχωριστών ιδιοτήτων-προτιμήσεων του. Ο κτητικός ατομισμός περιστέλλει ασφυκτικά τη δικαιοπολιτική ratio για ίδρυση και οργάνωση μιας εύτακτης πολιτικής κοινότητας σε κατοχύρωση πλαισίου ανταλλακτικών σχέσεων μεταξύ ατόμων-ιδιοκτητών¹⁹².

Παρά ταύτα, σχεδίασμα διανεμητικής δικαιοσύνης δεν μπορεί να αναπαράγει παθητικά κατεστημένες ιδιοκτησιακές σχέσεις. Τουναντίον, αποτελεί αίτημα του πρακτικού Λόγου για επαναξιολόγηση και αναδόμηση των σχέσεων αυτών¹⁹³. Συνεπώς, η πολιτική κοινότητα δεν είναι απλώς επικυρωτικός μηχανισμός των προσωπικών δικαιωμάτων-ιδιοκτησιακών τίτλων. Είναι προεχόντως διαδραστικός όρος-όριο για τη διάπλαση, την κτήση και την απόλαυση των δικαιωμάτων αυτών.

Οι θεωρητικοί του εξισωτικού φιλελευθερισμού επιχειρούν πράγματι να αναπτύξουν μια θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης, αναγνωρίζοντας ότι τα φυσικά ταλέντα δεν είναι μονάχα ιδιοκτησιακοί τίτλοι, αλλά «συλλογικός πόρος» (collective asset). Προσπαθούν, συνεπώς, να προσδώσουν κοινωνικό πρόσημο στα «βασικά αγαθά» του «αφηρημένου ατόμου».

Ωστόσο, υποπίπτουν σε μια θεμελιώδη αντίφαση, εφόσον οικοδομούν ένα συνεργατικό, κοινωνικοπολιτικό εγχείρημα με εξόχως ατομικά υλικά (προτιμήσεις, κίνητρα, επιλογές, προσωπική ευθύνη). Επανεξετάζουν μεν, από τη σκοπιά της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, τους όρους διανομής των αγαθών, χωρίς όμως να τους απασχολούν οι άνισοι όροι παραγωγής¹⁹⁴. Δίνοντας έμφαση στην ελευθερία επι-

κράτους ιδιαίτερα παρεμβατικές, ηθικιστικές κρίσεις σχετικά με τις επιλογές του κάθε ατόμου» (μτφρ. δική μου), στο ίδιο, σ. 308.

¹⁹¹ Βλ. Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, ό.π., σ. 193.

¹⁹² Βλ. C.B. Macpherson, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, μτφρ. Ε. Κασίμη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986, σ. 17-18.

¹⁹³ Βλ. Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 128 επ.

¹⁹⁴ Βλ. Σταμάτη, «Κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης για την ισότητα», ό.π., σ. 152-153.

λογής παραμερίζουν το υλικό βάθρο, επί του οποίου εδράζεται η ατομική επιλογή στην αστική, κεφαλαιοκρατική κοινωνία: τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.

Κατά τον Marx, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας σε κεφαλαιοκρατική κοινωνία δεν σχετίζεται απλώς με την παραγωγή υλικών αγαθών, αλλά αντανάκλα και αναπαράγει διαρκώς ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων υποκειμένων¹⁹⁵. Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας επικαθορίζει καίρια το φάσμα της αυτόνομης επιλογής και δράσης των ανθρώπων¹⁹⁶. Η οικοδόμηση μιας ακριβοδίκαιης «βασικής» κοινωνικοπολιτικής δομής συνδέεται, λοιπόν, αξεδιάλυτα με θεσμική επέμβαση στην παραγωγική υποδομή της πολιτικής κοινότητας, ώστε και η ίδια η οικονομία να λειτουργεί επίσης, εν τινί μέτρω, ως συνεργατικό σχήμα¹⁹⁷.

Ανακεφαλιώνοντας, η –εξισωτικά φιλελεύθερη– μέριμνα για αναδιανομή πόρων κωλαίνει, ενόσω διατηρούνται στο απυρόβλητο οι σχέσεις εξάρτησης και κυριαρχίας ανάμεσα στα εμπλεκόμενα άτομα ως δρώντες εν κοινωνία¹⁹⁸. Ο μεθοδολογικός ατομισμός δεν επιτρέπει στη φιλελεύθερη σκέψη να θέσει υπό διερώτηση μια ευρύτερη σκοπιμότητα, που τίθεται έξωθεν στα άτομα ήδη από τη γέννησή τους, δηλαδή να συμβάλουν εν αγνοία τους στη διαίωνιση μιας κοινωνικά δρώσας ετερονομίας, ως κυριαρχησης (domination) των μεν επί των δε.

¹⁹⁵ Σύμφωνα με τον Marx, «ο κεφαλαιοκράτης και ο μισθωτός εργάτης, ως τέτοιοι, είναι απλώς ενσαρκώσεις, προσωποποιήσεις κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Είναι καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες, τους οποίους η κοινωνική διαδικασία παραγωγής εγκαθιστά στα άτομα, είναι προϊόντα αυτών των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής», *Το Κεφάλαιο*, τόμ. γ', ό.π., σ. 1080. Για μια κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης του κεφαλαίου ως «πράγματος» και όχι ως «κοινωνικής σχέσης», μεταξύ πολλών άλλων, βλ. Paul Warren, «Should Marxists Be Liberal Egalitarian?», *The Journal of Political Philosophy*, March 1997, σ. 47-68, ιδίως σ. 55.

¹⁹⁶ Βλ. John Baker, *Arguing for Equality*, εκδ. Verso, London-New York, 1987, σ. 88.

¹⁹⁷ Βλ. το σχετικό εύστοχο παράδειγμα της Anderson, «Ο Michael Jordan δεν θα μπορούσε να βάλει τόσα καλάθια αν κανείς δεν κρατούσε το γήπεδο μπάσκετ καθαρό» (μτφρ. δική μου), ό.π., σ. 322. Το παράδειγμα αυτό τελεί σε καταφανή αντίθεση με την ατομιστική (ιδιοκτησιακή) αντίληψη του ταλέντου, καθώς και με την πλήρη παραγνώριση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας εκ μέρους του Nozick (παράδειγμα του Will Chamberlain, ό.π., σ. 162).

¹⁹⁸ Όπως επισημαίνει ο Alex Callinicos, σε τελική ανάλυση, «η βασική αδυναμία του εξισωτικού φιλελευθερισμού έγκειται στο ότι αποτυγχάνει να αναγνωρίσει ότι η επίτευξη της ισότητας ... είναι ασύμβατη με τη διατήρηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής» (μτφρ. δική μου), *Equality*, εκδ. Polity Press, Cambridge, 2000, σ. 120.

3. Σύθεση προσωπικής και κοινωνικής αυτονομίας

Η άσκηση κριτικής τόσο στην κοινοτιστική όσο και στη φιλελεύθερη πρόσληψη της ισότητας έχει ως κοινή αξιολογική βάση την έννοια της αυτονομίας¹⁹⁹. Ο αυτόνομος προσδιορισμός του ευ ζην από τα πρόσωπα με όρους ίσης ελευθερίας για όλους μας απομακρύνει πλήρως από την κοινοτιστική αντίληψη του «επίκοινου αγαθού», ως τελικού σκοπού της πολιτικής κοινότητας, ακόμα και του ανθρώπινου βίου εν συνόλω. Υπό το πρίσμα της προσωπικής αυτονομίας, τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναμφίβολα ισχυρά ερείσματα καθενός προσώπου, ώστε τυχόν περιορισμός των δικαιωμάτων προς εξυπηρέτηση ενός συλλογικού σκοπού να τελεί πάντοτε υπό τον όρο της ίσης μεταχείρισης των προσώπων ως αυτοσκοπών²⁰⁰. Υποκείμενο αναφοράς της αυτονομίας είναι το – υπερβατολογικά νοούμενο– ανθρώπινο πρόσωπο στην ιδιωτική, τη δημόσια και την πολιτική του διάσταση, ως ενιαία προσωπικότητα, που αναπτύσσεται μόνο σε επικοινωνία με έτερους.

Επομένως, η αυτονομία δεν πρέπει να συγχέεται με τον ατομισμό. Το πρόσωπο, ακόμα κι όταν δρα με αποκλειστικό γνώμονα την επιδίωξη δικών του συμφερόντων, επικοινωνεί με άλλα πρόσωπα, καθότι εντασσόμενο στον κοινωνικό ιστό²⁰¹. Το status του προσώπου, συνεπώς, είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένο με τη συμμετοχή σε πολυποίκιλες εκφάνσεις του ιδιωτικού, του δημόσιου και του πολιτικού βίου γενικά. Η επέκταση του φάσματος των αυτόνομων επιλογών προϋποθέτει την ειλικρινή μέριμνα αλληλέγγυων πολιτών ως προς τους όρους για ουσιαστική ενάσκηση της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας. Τούτο όμως ουδόλως αποτελεί «πατερναλιστικό εξαναγκασμό», αλλά, τουναντίον, κριτήριο αποτίμησης της αυθεντικότητας προτιμήσεων, αυτόνομα διαμορφωμένων.

Η συμμετοχή του προσώπου στην κοινωνική και πολιτική ζωή, ως άθλημα αυτονομίας, φανερώνει, με τη σειρά της, ότι ένα αφαιρετικό σχήμα ίσων ελευθεριών, καιτοι αναγκαίο, δεν αρκεί. Προσ απαιτείται ου-

¹⁹⁹ Προς αυτή την κατεύθυνση, η αυτονομία εκλαμβάνεται ως φέρουσα αξία για αρχές δικαιοσύνης από τον Σταμάτη, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 285-287.

²⁰⁰ Για τα δικαιώματα ως «ατού» του προσώπου, βλ. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό.π., σ. 222 επ. Ο H.L.A. Hart, “Are There Any Natural Rights?”, *The Philosophical Review*, Vol. 64, No. 2 (Apr. 1955), σ. 175-191, πάντως, διακρίνει μεταξύ ειδικών (απευθυντέων προς συγκεκριμένα πρόσωπα) δικαιωμάτων, π.χ. ιδιοκτησία και γενικών (προς όλους) δικαιωμάτων, π.χ. ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

²⁰¹ Σχετικά με την κοινωνική διάσταση της αυτονομίας υπό το πρίσμα της καντιανής δεοντοκρατίας βλ. Andrews Reath, “Legislating for a Realm of Ends: The Social Dimension of Autonomy”, στο: Andrews Reath / Barbara Herman / Christine Korsgaard (eds.), *Reclaiming the History of Ethics: Essays for John Rawls*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 1997, σ. 214-239.

σιώδης κατοχύρωση και απόλαυση των ίσων δικαιωμάτων των εμπλεκόμενων δρώντων. Η απαίτηση για έμπρακτο σεβασμό των τύποις ίσων δικαιωμάτων των προσώπων συμβάλλει στη χειραφέτηση της αυτονομίας από ένα αμιγώς ιδιοκτησιακό περίγραμμα. Εντέλει, η κοινωνικά νοηματοδοτούμενη αυτονομία του προσώπου εγείρει αιτήματα για μετρίασμό ή μετασχηματισμό του θεσμού της ιδιοκτησίας, ώστε να μετατραπεί ενδεχομένως από «δικαίωμα αποκλεισμού των άλλων σε δικαίωμα πρόσβασης όλων σε κάποια αγαθά ζωικά για την ανθρώπινη ύπαρξη»²⁰².

4. Μια καθολικεύσιμη επισκόπηση της αρχής της ισότητας

Ο αναστοχασμός γύρω από δίκαιη κοινωνική δομή σε επίπεδο πολιτικής κοινότητας (διανεμητική δικαιοσύνη) αξιώνει συνδυασμό κριτηρίων διανομής. Η υπέρβαση του διπόλου «αξία-ανάγκη» και, ακολούθως, η συναρμογή αμφοτέρων των κριτηρίων διανομής αγαθών και ωφελημάτων δεν επαρκεί, για να προκύψει ένα προσήκον πλησίασμα στο εξισωτικό ιδεώδες.

Η αδυναμία εύρεσης ενός καθολικά έγκυρου πλαισίου λειτουργίας για την πραγμάτωση της αρχής της ισότητας έχει οδηγήσει μερίδα της θεωρίας σε μια *πλουραλιστική* ερμηνεία του εξισωτικού ιδεώδους. Ο Michael Walzer είναι, αναμφίβολα, ο σπουδαιότερος υπερασπιστής της πλουραλιστικής ισότητας (complex equality), ως θεμελίου της διανεμητικής δικαιοσύνης²⁰³.

Ο Walzer, κατ' αρχάς, αποδέχεται ότι η ανθρώπινη κοινωνία αποτελεί κοινότητα διανεμητική²⁰⁴. Επομένως, όλα τα διανεμόμενα αγαθά, εντασσόμενα σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, προσλαμβάνουν, μέχρι ενός βαθμού, χαρακτηριστικά «κοινωνικών αγαθών»²⁰⁵. Ωστόσο, θεωρεί πως τόσο τα διανεμόμενα αγαθά όσο και τα διανεμητικά κριτήρια δεν μπορούν να συνταιριαστούν ηθικά και υλικά σε όλους τους υφιστάμενους και δυνατούς κόσμους. Αλλά διαφέρουν ανάλογα με τις χωρο-

²⁰² Σταμάτης, «Κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης για την ισότητα», *ό.π.*, σ. 157.

²⁰³ Michael Walzer, *Spheres of Justice: A Defence of Pluralism and Equality*, εκδ. The Pitman Press, Oxford, 1983, σ. 3 επ. Για τη διάκριση μεταξύ απλής ("single") και πλουραλιστικής ("complex") ισότητας, βλ. David Miller, "Complex Equality", στο: David Miller / Michael Walzer, *Pluralism, Justice and Equality*, εκδ. Oxford University Press, New York, 1995, σ. 197 επ.

²⁰⁴ Βλ. Walzer, *ό.π.*, σ. 3.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 7.

χρονικές περιστάσεις, το γενικό ανάπτυγμα μιας κοινωνίας και τις αξιολογικές δεσμεύσεις των κοινωνικών υποκειμένων²⁰⁶.

Υπό αυτή την οπτική γωνία, η θεσμικά εγγεγραμμένη ισότητα αποτυπώνει την πολιτισμική ποικιλομορφία και τις διακριτές πολιτικές επιλογές των δρώντων έχοντας κατ' ανάγκην πολυσύνθετη διάσταση. Κατά τον Walzer, η αρχή της ισότητας έρχεται, σε κάθε περίπτωση δικαιοσύνης, αντιμέτωπη με το πρόβλημα της διανομής διαφορετικών αγαθών σε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, για διαφορετικούς λόγους, σε συνάρτηση με διαφορετικές διαδικασίες²⁰⁷. Η πολυπρισματική αντίληψη του συγγραφέα περί της ισότητας ασπάζεται τρεις βασικές διανεμητικές αρχές (εκούσια ανταλλαγή, προτίμηση, ανάγκη), οι οποίες, σε διάφορες παραλλαγές, διέπουν κάθε δυνατή εκδοχή του εξισωτικού ιδεώδους.

Ωστόσο, αρμόζει να μην παραγνωρισθεί ότι ο «πλουραλιστικός γαλαξίας μη συγκρίσιμων, άρα και μη ιεραρχημένων μεταξύ τους, αξιών»²⁰⁸ ενέχει τον κίνδυνο για υπέρμετρη σχετικοποίηση του ηθικοπολιτικού υποβάθρου της ισότητας, με πιθανή επίπτωση να απορριφθεί μια οικουμενική θεώρηση περί δικαιοσύνης. Η αρχή της ισότητας, όπως γίνεται δεκτή από τον Walzer, δεν νοθεύεται από την πολυφωνία περί του πρακτέου των επιμέρους φορέων συμφερόντων, αλλά κυρίως από τον *ηθικό και πολιτισμικό σχετικισμό* γύρω από το νόημα της Ιστορίας και των συλλογικών ταυτοτήτων.

Με άλλα λόγια, η σχέση μεταξύ του πλουραλιστικής νοούμενου διανεμητικού κριτηρίου και του αβέβαιου εξισωτικού αποτελέσματος αξιολογείται από τον Walzer με βάση όχι την προσωπική και συλλογική αυτονομία των δρώντων, αλλά με αφετηρία μια δήθεν επίκαιρη θέαση του «κοινού αγαθού» σε καθεμιά πολιτική κοινότητα χωριστά²⁰⁹. Είναι, μάλιστα, αξιοσημείωτο ότι ο Walzer, παρά τον κοινωνικο-ιστορικό χαρακτήρα της θεωρίας του, παραβλέπει μάλλον την πραγματική συνθήκη λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, δηλαδή την αλληλεπίδραση άνισων διανομών στις εν μέρει διακριτές σφαίρες δικαιοσύνης (παραγωγική-οικονομική υποδομή και θεσμικό-πολιτικό εποικοδόμημα).

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 3-4.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 26.

²⁰⁸ Τριανταφυλλιά Παπαδοπούλου, «Ισότητα εναντίον ισότητας: μοντέλα διανεμητικής δικαιοσύνης», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 13 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2004), σ. 167-199.

²⁰⁹ Ο Walzer χρησιμοποιεί ένα νεο-αριστοτελικό επιχείρημα («κοινωνικός προορισμός» του διανεμόμενου αγαθού), προκειμένου να διασφαλίσει (;) την τελολογική αντικειμενικότητα της σχετικιστικής θεωρίας του, *Spheres of Justice*, ό.π., σ. 9.

Σχετικοποιώντας όμως τα διανεμητικά κριτήρια από ιστορική σκοπιά, ο Walzer ανοίγει το παράθυρο για περαιτέρω σχετικοποίηση και των ίδιων των εξισωτικών αιτημάτων. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι οι διαφορετικές εκφάνσεις ισότητας ξετυλίγονται εντός του πλαισίου της διανεμητικής δικαιοσύνης και, σε κάθε περίπτωση, διασφαλίζουν όρους ισότητας ευκαιριών, προκειμένου όλοι οι άνθρωποι να έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν τις φυσικές τους κλίσεις. Εφόσον, όμως, η έμπρακτη εφαρμογή της εξισωτικής αρχής αφηθεί έρμαιο στο εκάστοτε κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο στην κοινωνία, ουδόλως αποκλείεται ακόμη και η καταστατική απόρριψη της ισότητας ως αρχής δικαιοσύνης²¹⁰.

Συνεπώς, ο εύλογος πλουραλισμός των εξισωτικών αντιλήψεων εδράζεται μεν στο στέρεο έδαφος αυτόνομα διαμορφωμένων και δίκαιων θεσμών²¹¹, προϋποθέτει όμως μια καθολικεύσιμη δικαιολόγηση του εξισωτικού ιδεώδους *per se*.

Η πλουραλιστική οπτική της ισότητας αναφέρεται μεν σε «κοινωνικά ωφέλιμα αγαθά»²¹², πλην όμως αναπαριστά τελικά την κοινωνία αποκλειστικά ως σύμφυση ατομικών προτιμήσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αρχή της ισότητας εγκλωβίζεται στις αβέβαιες εκβάσεις των υποκειμενικών γνωμών δράσης, τους οποίους ενστερνίζονται διαφορετικά μεταξύ τους άτομα. Τα αιτήματα της διανεμητικής δικαιοσύνης (δίκαιη διανομή πεπερασμένων πόρων και αγαθών), όμως, είναι προεμπειρικά και αντικειμενικά συνειλημμένα. Απορρέουν από τον πρακτικό Λόγο ως αιτήματα αρχής περί του δέοντος γενέσθαι, πέρα και πάνω από εφήμερες και φευγαλέες συγκυρίες.

Η ικανότητα του Λόγου να διατυπώνει εκ των προτέρων έγκυρες κρίσεις περί του πρακτέου προϋποθέτει την αναγωγή του προσωπικού γνώμονα κάθε πράξης σε καθολικό νόμο του πράττειν²¹³. Προκειμένου

²¹⁰ Η ναζιστική Γερμανία αποτελεί τραγικό παράδειγμα κοινωνίας, όπου θεσμοποιήθηκαν «φυσικές» ιεραρχίες, οπότε η ανισότητα ανάχθηκε σε αρχή ρύθμισης του κοινωνικού βίου εν όλω.

²¹¹ Κατά τον Rawls, ο «εύλογος πλουραλισμός» συμπεριλαμβάνει αποκλειστικά και μόνο «περιεκτικά δόγματα», τα οποία «εν μέρει συνιστούν τα παράγωγα του ελεύθερου πρακτικού λόγου, ο οποίος ασκείται στο πλαίσιο ελεύθερων θεσμών», *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, ό.π., σ. 66.

²¹² Walzer, *Spheres of Justice*, ό.π., σ. 9.

²¹³ Σύμφωνα με τον Kant, «η ελευθερία της προαίρεσης είναι η ανεξαρτησία εκείνη του καθορισμού της από αισθητηριακές παρορμήσεις» (αρνητική εκδοχή) και «η ικανότητα του καθαρού Λόγου να είναι αφ' εαυτού πρακτικός. Αλλά τούτο δεν είναι δυνατόν με άλλον τρόπο παρά με την υποταγή του γνώμονα κάθε πράξης υπό τον όρο της καταλληλότητας του γνώμονα να γίνεται καθολικός νόμος» (θετική εκδοχή), *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 30.

να συντρέξει σύλληψη του πρακτέου, απαιτείται εν μέρει το πρόσωπο να απομακρυνθεί από την αυστηρά προσωπική οπτική του γωνία και από τη βιωμένη ατομική εμπειρία του. Έτσι, η απρόσωπη σκοπιά θέασης του ορθού («αμεροληψία») παρέχει, κατά τον Nagel, το ενδεδειγμένο σημείο για την εκφορά καθολικά έγκυρων ηθικοπολιτικών κρίσεων περί του πρακτέου²¹⁴. Μέσα από την «*απρόσωπη αφετηριακή προοπτική*» κατ' αρχήν εξασφαλίζεται μια αντικειμενική (ή, ορθότερα, διυποκειμενική) διύλιση των ποικίλων υποκειμενικών εμπειριών και στάσεων ζωής²¹⁵.

Θα μπορούσε, λοιπόν, να ειπωθεί ότι η «αμεροληψία» του Nagel διερμηνεύει κατά κάποιον τρόπο το υποθετικό «πέπλο της άγνοιας» του Rawls σε πραγματικές «περιστάσεις δικαιοσύνης»²¹⁶. Η «απρόσωπη θέα» του Nagel προσομοιάζει επίσης στην ιδέα του «αμερόληπτου παρατηρητή» στη θεωρία των «ηθικών συναισθημάτων» του Adam Smith²¹⁷.

Η ιδέα ενός «αμερόληπτου παρατηρητή», προσανατολισμένου στην αρχή της «συμπάθειας», εξασφαλίζει την υπέρβαση της προσωπικής, πιθανώς μεροληπτικής, σχέσης με τον μεμονωμένο πράττοντα, επιτρέποντας την εξάρτηση της ηθικής μας κρίσης από τον γνώμονα κάθε πράξης²¹⁸. Μέσω της δι-υποκειμενικής αυτής εμπειρίας, ο δρών αποστασιοποιείται όχι μόνο από την προσωπική, συμφεροντολογική σκοπιά του, αλλά και από τις αντιλήψεις περί αγαθού που τυχάνει να επικρατούν στη δεδομένη κοινότητα.

Παρ' όλα αυτά, ο Smith παραμένει πιστός στο εμπειριοκρατικό υπόβαθρο της θεωρίας του. Επιχειρεί να συναγάγει ένα γενικό κανόνα συμπεριφοράς του ενός απέναντι στον άλλο από τα –εμπειρικώς διαγνώσιμα– συναισθήματα (επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία) που προκαλεί –κατά τα ειωθότα– κάθε πράξη στον δρώντα της και στους άλλους²¹⁹. Έτσι,

²¹⁴ Για την «αμεροληψία» (απρόσωπο σημείο θέασης του κόσμου) ως αφετηρία του ηθικοπολιτικού αναστοχασμού, βλ. Thomas Nagel, *Η θέα από το πουθενά*, μτφρ. Χ. Σταματέλου, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2000.

²¹⁵ Κατά τον Nagel, «είναι το άνευ προοπτικής υποκείμενο, που συγκροτεί μια χωρίς κέντρο προοπτική του κόσμου μέσω της ενσωμάτωσης όλων των προοπτικών στο περιεχόμενο αυτού του κόσμου» *Η θέα από το πουθενά*, ό.π., σ. 113.

²¹⁶ Ως προς τη σχέση μεταξύ της υποθετικής πρωταρχικής θέσης («πέπλο της άγνοιας») και των «περιστάσεων δικαιοσύνης», βλ. Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 173.

²¹⁷ Βλ. Adam Smith, *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, μτφρ. Δ. Δρόσου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σ. 84 επ.

²¹⁸ Όπως επισημαίνει ο Δ. Δρόσος στην εισαγωγή της «Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων», «... δεν προϋποτίθεται απλώς η συμπάθεια προς τα πραγματικά αισθήματα και τα πάθη του άλλου, αλλά προς τα αρμόζοντα αισθήματά του, από τις συγκεκριμένες περιστάσεις της κρινόμενης πράξης», στο ίδιο, σ. 23.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 279-280.

όμως, το εξισωτικό ιδεώδες (ως αρχή της «συμπάθειας») μετάζεται στο σαθρό έδαφος των «κινήτρων» και στην «αισθηματική επένδυση» του αμερόληπτου παρατηρητή²²⁰, χωρίς να παρέχει ηθικά αυτοτελείς λόγους του πράττειν.

Ο T.M. Scanlon επιχειρεί να θεμελιώσει τα καθήκοντα που φέρουμε αμοιβαίως σε επαρκείς ηθικούς λόγους, οι οποίοι δικαιολογούν ή, αντίθετα, καθιστούν αδικαιολόγητη την επίδειξη ορισμένης συμπεριφοράς ή την προβολή ορισμένου συμφέροντος²²¹. Στις διατομικές μας σχέσεις δεν αρκεί η επίκληση προσωπικών δικαιολογητικών λόγων, αλλά απαιτείται η αυτόνομη επιλογή καθολικεύσιμων λόγων δράσης, οι οποίοι μπορούν, επίσης, να δικαιολογηθούν υπό όρους ίσης αμοιβαιότητας των εμπλεκόμενων προσώπων.

Περνώντας από το διατομικό στο κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, ο Scanlon προσφεύγει στην έννοια των αξιών (values), τις οποίες ερμηνεύει ως μια συνεκτική δέσμη λόγων (reasons) προς δράση²²². Συνεπώς, η αναζήτηση λόγων του πράττειν εγγυάται τον αυτόνομο χαρακτήρα μιας διόλου μεταφυσικής διανοητικής προσπάθειας, ώστε η ισότητα να ισχύει ως καθολικεύσιμη και θεμελιώδης αρχή του διατομικού και κοινωνικού βίου²²³.

Οι προηγούμενες σκέψεις επιτρέπουν τη θέση ότι η αρχή της ισότητας συνάπτεται εγγενώς με το ιδεώδες της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας. Η ισότιμη εναρμόνιση των ατομικών προοπτικών, υπό το φως μιας γενικεύσιμης αρχής, δεν είναι απλώς ένα διανοητικό πείραμα, αλλά αποτελεί τον αναγκαίο όρο «για να ζήσουμε τις δικές μας ζωές»²²⁴.

Όπως θα υποστηρίξουμε ακολούθως, η αρχή της ισότητας προσλαμβάνει διπλό χαρακτήρα, επιτελώντας δύο παραπληρωματικές λειτουργίες. Αφενός, αποτελεί εκέγγυο για την ουσιαστική απόλαυση του μόνου έμφυτου ανθρώπινου δικαιώματος, σύμφωνα με τον Kant, της ελευθερίας²²⁵. Αφετέρου, προσιδιάζει στην κοινωνική δικαιοσύνη ως αίτημα του πρακτικού Λόγου με ζητούμενο δίκαιους θεσμούς σε μια πολιτική κοι-

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 458-459.

²²¹ Βλ. Thomas M. Scanlon, *What We Owe to Each Other*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1998, σ. 23-24.

²²² Στο ίδιο, σ. 78 επ.

²²³ Για την εφαρμογή της αρχής της καθολικευσιμότητας (αμεροληψίας) των ηθικών κρίσεων σε ζητήματα ισότητας και διανεμητικής δικαιοσύνης, βλ. μια κεντρική ιδέα στο έργο του Brian Barry, *Justice as Impartiality*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1995.

²²⁴ Nagel, *Η θέα από το πουθενά*, ό.π., σ. 285.

²²⁵ Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 59-60.

νωνία, καθόσον αναπαράγονται de facto άνισες, εκμεταλλευτικές σχέσεις μεταξύ ιδιοκτητών και μη ιδιοκτητών²²⁶.

²²⁶ Σχετικά με την επέκταση του πρακτικού Λόγου στο πεδίο της δίκαιης διαρρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων, βλ. Κώστα Στρατηλάτη, *Ο πολιτικός Κανι σήμερα*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη-Σκόπελος, 2011, σ. 234-236.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ:

Η ουσιαστική ισότητα ως όρος προαγωγής της ελευθερίας και ως αυταξία

1. Η ουσιαστική ισότητα ως όρος πραγμάτωσης της ελευθερίας

1.1. Αρνητική και θετική όψη της ελευθερίας

Προκειμένου να αναδειχθεί ο αναγκαίος εσωτερικός σύνδεσμος μεταξύ ισότητας και ελευθερίας, απαιτείται να αποσαφηνιστεί το νόημα της ελευθερίας. Η ελευθερία αποτελεί έννοια με διπλό περιεχόμενο, καθότι διαθέτει μια αρνητική (*status negativus*) και μια θετική-συμμετοχική διάσταση (*status activus-status positivus*).

A. Σύμφωνα με την ελευθεριστική (*libertarian*) οπτική, η ελευθερία έχει αποκλειστικά αρνητικό (αμυντικό) περιεχόμενο, οριζόμενη ως απουσία καταναγκασμού στην εκδήλωση της ανθρώπινης βούλησης για δράση ή μη δράση²²⁷. Από τη σκοπιά της αρνητικής ελευθερίας, ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων «*μπορεί ή θα έπρεπε να μπορεί να κάνει ή να είναι ό, τι είναι ικανό να κάνει ή να είναι, χωρίς την επέμβαση των άλλων*»²²⁸. Η αυτονομία συνίσταται σε αυτεξουσιότητα του ατόμου επί του σώματος και της διάνοιάς του²²⁹.

Βάσει της παραπάνω αντίληψης, η αρνητική και η θετική εκδοχή της ελευθερίας τελούν σε σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού, καθώς η θετική διάσταση της ελευθερίας, εφόσον νοηθεί ως υποχρέωση προς δράση, τεκμαίρεται ότι συνιστά αθέμιτο καταναγκασμό, ήτοι ως απρόκλητη βλάβη στην αυτεξουσιότητα του ατόμου²³⁰.

Μάλιστα, ενίοτε οι δύο διαστάσεις της ελευθερίας αντιπαραβάλλονται, τοποθετούμενες στον άξονα «*προνεωτερικότητα-νεωτερικότητα*», με αποτέλεσμα η θετική-συμμετοχική ελευθερία να χαρακτηρίζεται ως «*ελευθερία των αρχαίων*», ενώ η αρνητική-αμυντική ελευθερία να θεωρείται η μοναδική αυθεντική «*σύγχρονη*» όψη της ελευθερίας. Βάσει της σχετικής διάκρισης του Constant, η αρνητική ελευθερία («*ελευθερία των σύγχρονων*») νοείται ως «*ειρηνική απόλαυση της ιδιωτικής μας ανεξαρτησίας*»,

²²⁷ Βλ. Isaiah Berlin, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001, σ. 257 επ., Narveson, “The right to liberty is incompatible with the right to equality”, *ό.π.*, σ. 126.

²²⁸ Berlin, *ό.π.*, σ. 257.

²²⁹ Βλ. Mill, *Περί ελευθερίας*, *ό.π.*, σ. 32.

²³⁰ Βλ. Narveson, *ό.π.*, σ. 129-133.

ενώ η θετική ελευθερία («ελευθερία των αρχαίων») έγκειται στην «ενεργό και αδιάκοπη συμμετοχή στη συλλογική εξουσία»²³¹.

Τόσο η υπεράσπιση της αρνητικής ελευθερίας όσο και η απόρριψη της θετικής ελευθερίας των προσώπων δικαιολογούνται μέσα από γενικές παραμέτρους της δράσης, πραγματολογικά εξειδικεύσιμες. Σύμφωνα με τον Berlin²³², ο βαθμός αρνητικής ελευθερίας κάθε ατόμου είναι μια συνισταμένη δύναμη, η οποία προκύπτει από τη σωρευτική συνδρομή πέντε επιμέρους πλευρών της δράσης:

- α) τον αριθμό των δυνατοτήτων που του προσφέρονται,
- β) το βαθμό της ευκολίας ή της δυσκολίας με την οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί καθεμία από αυτές τις δυνατότητες,
- γ) τη σπουδαιότητα που έχει καθεμιά από αυτές τις δυνατότητες για τον εν γένει τρόπο δράσης του προσώπου,
- δ) το βαθμό στον οποίο αποκλείονται ή διευκολύνονται οι δυνατότητες αυτές από συνειδητές ανθρώπινες πράξεις,
- ε) την αξία την οποία προσδίδει στις δυνατότητες αυτές όχι μόνο το δρων υποκείμενο, αλλά και η γενικότερη στάση της κοινωνίας στην οποία διαβιώνει.

Απεναντίας, η «θετική» όψη της ελευθερίας επικρίνεται ως «μεταφυσική φενάκη», καθώς υποτίθεται ότι διαχωρίζει, άνωθεν και έξωθεν του υποκειμένου, την ανθρώπινη ύπαρξη σε έναν ορθολογικό-συμμετοχικό ιδεότυπο και στην υποστατή, ατομιστική (εξ ορισμού ατελή) αποτύπωσή του²³³.

Ο αλληλοαποκλεισμός αρνητικής και θετικής ελευθερίας συνεπιφέρει, με τη σειρά του, την υιοθέτηση μιας εξόχως ανταγωνιστικής θεώρησης του διπόλου «ελευθερία-ισότητα». Έτσι, η ελευθερία (απουσία καταναγκασμού) ως έμφυτο δικαίωμα υπερισχύει ιεραρχικά έναντι της ισότητας, η οποία θεωρείται ως κοινωνική κατασκευή. Εξάλλου, η ισότητα ως εγγενώς σχεσιακή αρχή δεν μπορεί να αναχθεί στο επίπεδο ενός αντι-

²³¹ Benjamin Constant, *Περί Ελευθερίας και ελευθεριών*, μτφρ. Π. Κιτρομηλίδη, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 44. Ο ίδιος ο Constant, *στο ίδιο*, σ. 63, πάντως, επισημαίνει τον κίνδυνο να εκπέσει η νεωτερική ελευθερία σε αδιαφορία για τα κοινά χάριν των προσωπικών μας συμφερόντων. Έτσι, επιζητεί την καλύτερη δυνατή εναρμόνιση των δύο μορφών ελευθερίας, ώστε να καθίσταται επιτεύξιμη όχι μόνον η ιδιωτική ανεξαρτησία, αλλά και η ηθική καλλιέργεια των ατόμων-πολιτών.

²³² Berlin, *ό.π.*, σ. 270.

²³³ *Στο ίδιο*, σ. 275.

κειμενικά προσδιορισμένου και απόλυτου δικαιώματος, όπως η ελευθερία.

Κατά συνέπεια, κρίνεται ότι οι κοινωνικές ανισότητες δικαιολογούνται άνευ ετέρου, στο βαθμό που εκπηγάζουν από την ανεμπόδιστη εκμετάλλευση των δικαιωμάτων-φυσικών εφοδίων καθενός προσώπου χωριστά²³⁴. Επιπλέον, η προαγωγή της αρχής της ισότητας θεωρείται *a priori* ως υπονομευτική για τα δικαιώματα των προσώπων ή των μειοψηφιών, καθότι μένουν έκθετες στον αυταρχισμό της εκάστοτε πλειοψηφίας, εφόσον αυτή επιβάλλει καταναγκαστικά μια ορισμένη εκδοχή του εξισωτικού ιδεώδους²³⁵.

B. Απαιτείται, ωστόσο, να μετριάσουμε αισθητά τον πλήρη διαχωρισμό μεταξύ αρνητικής και θετικής ελευθερίας, όπως αυτός εντοπίζεται στο έργο του Berlin. Συγκεκριμένα, η απουσία καταναγκασμού δεν συνεπάγεται ότι όλες οι ανθρώπινες προτιμήσεις-επιλογές είναι εξίσου αξιόσέβαστες. Η ενστάλαξη και ο εθισμός των ατόμων σε «ποιοτικά ανώτερες ηδονές» προϋποθέτει, εκτός των άλλων, τη σύμμετρη πληροφόρηση, κάποια μορφωτική σκευή, καλή κατάσταση υγείας κ.λπ. των δρώντων, προκειμένου αυτοί να χρησιμοποιούν τα αναπαλλοτριώτα θεμελιώδη δικαιώματά τους ως ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες.

Ως εκ τούτου, η υπεύθυνη χρήση της αρνητικής ελευθερίας δεν πρέπει να ταυτίζεται ούτε με την άμετρη ικανοποίηση ατομικών συμφερόντων ούτε με τον –κρατικό ή αγοραίο– ετεροκαθορισμό της ορθοπραξίας. Αντιθέτως, συνέχεται με τον προσωπικό και συλλογικό αυτοκαθορισμό ίσων και ελεύθερων προσώπων εντός μιας δημοκρατικής πολιτικής κοινωνίας. Η απουσία καταναγκασμού κατά τη διαμόρφωση της βούλησης και, εν τέλει, η πραγμάτωση της αυτόνομης προαίρεσης προϋποθέτει απεξάρτηση του προσώπου από τη φυσική και κάθε άλλη (π.χ. κοινωνική ή ψυχολογική) αναγκαιότητα. Η πρόκληση βλάβης σε άλλον, εξάλλου, δεν διενεργείται μόνο με ενέργεια εξαναγκασμού εις βάρος του, αλλά και διά παραλείψεως, όπως με τη μη εκπλήρωση του αμοιβαίου ηθικοπολιτικού χρέους να ανήκουμε εξ ίσου και από κοινού σε ορισμένη πολιτική κοινότητα.

Η απουσία εμποδίων («ελευθερία από») παραμένει λειψή, εφόσον αποσυνδέεται από το αντικείμενο της απαρεμπόδιστης δράσης («ελευθε-

²³⁴ Βλ. Narveson, *ό.π.*, σ. 212.

²³⁵ Για τον θανάσιμο κίνδυνο της «τυραννίας της πλειοψηφίας», βλ. Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπ. Λυκούδη, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1997, σ. 261.

ρία να»)²³⁶. Ακόμα και η πιο *minimal* συνάφεια μεταξύ προσώπων (π.χ. ένας απλός συμβατικός δεσμός) υπερβαίνει τη σφαίρα του ατόμου, πρώτον διότι προάγει διατομική αλληλόδραση και δεύτερον διότι διέπεται από κανόνες δικαίου με ισχύ καθολική για όλους. Έτσι, η απουσία εμποδίων συμπεριλαμβάνει τόσο την εσωτερική διαμόρφωση όσο και την εξωτερική αποτύπωση της ελευθερίας, δηλαδή τόσο τη βούληση όσο και την εκδήλωση δράσης.

Η μη άσκηση αθέμιτου καταναγκασμού από τρίτους (ιδιώτες ή κρατικά όργανα) είναι αναγκαίος όρος για πλήρη ανάπτυξη των δυνατοτήτων αυτόνομης δράσης των ατόμων. Εν τοιαύτη περιπτώσει, όμως, η αρνητική-αμυντική εκδοχή της ελευθερίας αναπόδραστα συντείνει σε μια θετική-δημιουργική ενάσκησή της. Διαφορετικά, η ελευθερία βούλησης μεταπίπτει σε αφηρημένη κατασκευή χωρίς πρακτικό αντίκρουσμα, εάν δεν συνδεθεί με την (κανονιστική) αναγνώριση ενός δικαιώματος και την ενεργοποίηση μιας στοιχειώδους δυνατότητας προς πραγμάτωση ορισμένου στόχου του πράττειν²³⁷.

Από τη δική της πλευρά, η θετική όψη της ελευθερίας δεν πρέπει να συγχέεται εσφαλμένα με έναν ετερόνομα επιβαλλόμενο σκοπό στα υποκείμενα. Αντιθέτως, εξασφαλίζει τους αναγκαίους βιοτικούς όρους, προκειμένου να μην επιβάλλεται ένα «κοινό αγαθό», άνωθεν κι έξωθεν του προσώπου, κατά την εκδίπλωση ατομικής ή συλλογικής δράσης. Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ήτοι η αυτονομία του δρώντος υποκειμένου, είναι ο εσωτερικός δεσμός μεταξύ αρνητικής και θετικής εκδοχής της ελευθερίας²³⁸. Η αυτονομία του προσώπου, ως συνισταμένη δύναμη της αρνητικής και της θετικής ελευθερίας, δεν έχει, ωστόσο, υφή αμιγώς ατομική, υποκειμενική. Αλλά συνέχεται και με ένα συνεργατικό εγχείρημα (συλλογική αυτονομία), δηλαδή την οικοδόμηση, την οργάνω-

²³⁶ Κατά τον Norberto Bobbio, «δεν υπάρχει «ελευθερία από», η οποία να μην αποδεσμεύει και μια ή περισσότερες ελευθερίες να, έτσι όπως δεν υπάρχει καμία «ελευθερία να» που να μην αποτελεί συνέπεια μίας ή περισσότερων ελευθεριών από», *Ισότητα και ελευθερία*, μτφρ. Μ. Αρχιμανδρίτου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1998, σ. 109-110.

²³⁷ Ρητώς έτσι αποφαίνεται, μεταξύ άλλων, ο James Sterba, “Equality is compatible with and required by liberty”, στο: Sterba / Narveson, *ό.π.*, σ. 7-119, ιδίως σ. 15 επ. Όπως τονίζει emphaticά και ο John Dewey, ελευθερία «σήμερα σημαίνει απελευθέρωση από την υλική ανασφάλεια κι από τους καταναγκασμούς και τις καταπιέσεις που εμποδίζουν τους πολλούς να συμμετέχουν στις απέραντες πολιτισμικές πηγές που διαθέτουμε», *Φιλελευθερισμός και κοινωνική δράση*, μτφρ. Μαγδ. Τσεβρένη, εισαγ. Θανάση Γιαλκέτση, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2019, σ. 165-166.

²³⁸ Ομοίως οι Σταμάτης / Τάκης, *ό.π.*, σ. 61-62. Για τον στενό σύνδεσμο μεταξύ αρνητικής και θετικής ελευθερίας, μεταξύ ατομικών δικαιωμάτων-ελευθεριών και πολιτικής ισότητας, βλ. Quentin Skinner, *Η ελευθερία προτιμότερη από τον φιλελευθερισμό*, μτφρ. Α. Παρίση, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2002.

ση και τη λειτουργία μιας πολιτικής κοινότητας, ιδίως μιας δίκαιης πολιτικής κοινότητας.

Κατά συνέπεια, η ισότητα λειτουργεί ως συγκροτησιακό και εγγυητικό στοιχείο της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας. Αφενός, το εξισωτικό ιδεώδες αποτελεί το ηθικοπολιτικό και κανονιστικό έρμα για εύτακτη οργάνωση της πολιτικής κοινότητας (ίση πολιτική ελευθερία). Αφετέρου, η ισότητα συνιστά εγγυητικό όρο για αληθινά αυτόνομη αλληλόδραση των προσώπων, στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας (η διανεμητική ισότητα ως εκέγγυο *ουσιαστικής* ελευθερίας).

1.2. *Ιση πολιτική ελευθερία*

Για την οικοδόμηση πολιτικής κοινότητας απαιτείται να καθοριστούν κανόνες του συνεργατικού αυτού παιγνίου (θετική ελευθερία) χωρίς αθέμιτο καταναγκασμό μεταξύ των συμμετεχόντων πολιτών (αρνητική ελευθερία). Το γεγονός ότι πρόκειται για συλλογικό ενέργημα προϋποθέτει ότι τα συμμετέχοντα μέρη πρέπει να βρίσκονται σε ισότιμη θέση και να έχουν εξ ίσου λόγο κατά τη θέσπιση των κανόνων του κοινωνικού βίου, οι οποίοι θα τους δεσμεύουν επί ίσοις όροις. Η εξίσωση των υποκειμένων στην επινοούμενη «πρωταρχική θέση» αποτρέπει προνομιακή επικράτηση συγκεκριμένων αντιλήψεων ως προς τις επιλεγόμενες αξίες και αρχές, οι οποίες αρμόζει να διέπουν την υπό διαμόρφωση, συμπεριληπτική πολιτική κοινότητα²³⁹.

Τυχόν καταναγκασμός στην «πρωταρχική θέση» θα εκδηλωνόταν όχι μόνο διά της αθέμιτης παρέμβασης κάποιου τρίτου στη σφαίρα της προσωπικής αυτονομίας των άλλων, αλλά και με τη θέσπιση συνθηκών που εκκολάπτουν τον κίνδυνο για εξάρτηση της προσωπικής αυτονομίας από την εύνοια ή την αποδοκιμασία κάποιου δεσπόζοντος δρώντος ή κοινωνικής ομάδας²⁴⁰.

Η ισότιμη συμμετοχή στο διαβουλευτικό, συγκροτησιακό εγχείρημα της πολιτικής κοινότητας διαφοροποιεί τον (θεμιτό) έννομο καταναγκασμό από τον αθέμιτο εξαναγκασμό. Και νομιμοποιεί, το πρώτον, σε

²³⁹ Για την ελευθερία ως εξάλειψη των σχέσεων ανισοδυναμίας (κοινωνικής ή οικονομικής) ισχύος μεταξύ των προσώπων, βλ. Bobbio, *ό.π.*, σ. 134. Κατά τον Bobbio, η ισχύς έγκειται σε «... ένα σύνολο αντιδιαφοριστικών/προνεωτερικών (θρησκεία, φεουδαρχία) ή αστικοδημοκρατικών/νεωτερικών (ατομική ιδιοκτησία, κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής) εστιών κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής ανισότητας μεταξύ των ατόμων-πολιτών-κοινωνικών υποκειμένων», στο ίδιο, σ. 134.

²⁴⁰ Βλ. σχετικά την πολύ ενδιαφέρουσα ρεπουμπλικανική προσέγγιση της ίσης πολιτικής ελευθερίας ως «μη κυριαρχησης» από τον Phillip Pettit, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1997, ιδίως σ. 51 επ.

τυπικό-διαδικαστικό επίπεδο την ίδια την πολιτική κοινότητα ως συλλογικό υποκείμενο, άρα τους κανόνες που θα θεσπίζονται εντός αυτής²⁴¹.

Ωστόσο, η ίση μέριμνα για όλους και ο ισότιμος σεβασμός των συμμετεχόντων στην «πρωταρχική θέση»²⁴² είναι μεν όρος αναγκαίος, όχι όμως και επαρκής. Επιπροσθέτως, αξίζει να διασφαλίζεται και ότι οι επιλεγόμενες αρχές-αξίες, δηλαδή το θεσμικό αποτέλεσμα της διαβούλευσης σε επίπεδο «βασικής κοινωνικής δομής», δεν θα ανατρέπουν εκ βάθρων τις σχέσεις ίσης ελευθερίας των προσώπων.

Έτσι, και η κατοχύρωση του ευρύτερου δυνατού σχήματος βασικών ελευθεριών σε κάθε πρόσωπο τελεί υπό τον απαρέγκλιτο όρο να αναγνωριστούν οι ίδιες ακριβώς βασικές ελευθερίες σε καθένα συμπράττοντα²⁴³. Ειδιάλλως, η τυχόν θεσμικά άνιση πρόσβαση σε δικαιώματα, πόρους, αγαθά, ευκαιρίες κ.λπ. διαστρεβλώνει την ισότητα της «πρωταρχικής θέσης». Κατ' αποτέλεσμα, η αρτιούστατη πολιτική κοινότητα υποβαθμίζεται σε διαχειριστή της πλεονεκτικής ή της μειονεκτικής θέσης μεταξύ των προσώπων, καθώς και των κοινωνικών ομάδων που αυτά διαμορφώνουν²⁴⁴.

1.3. Η διανεμητική ισότητα ως εχέγγυο ουσιαστικής ελευθερίας

Ακόμα κι αν διασφαλιστεί, σε θεσμικό επίπεδο, η ίση ελευθερία των συμμετεχόντων στο συνεργατικό κοινωνικοπολιτικό εγχείρημα, ελλοχεύει ο κίνδυνος ενός *de facto* περιορισμού της αυτονομίας (αρνητικής και θετικής ελευθερίας) των προσώπων, για λόγους που ανάγονται στην *άνιση κατανομή* των αναγκαίων για την κοινή διαβίωση πόρων, κατ' επέκταση σε έναν ταξικά καθορισμένο καταμερισμό εργασίας. Η αυτονομία δεν είναι μια απροσδιόριστη έννοια, αλλά αντιστοιχεί σε πραγματολογικά

²⁴¹ Για τον διαλογικό ορθολογισμό των πολιτικών υποκειμένων σε ένα καθολικά ανοικτό δημόσιο forum, με όρους ίσης ελευθερίας για όλους, ως νομιμοποιητικό θεμέλιο των πολιτικών αποφάσεων που λαμβάνονται στην πολιτική κοινωνία, βλ. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, transl. by Thomas Burger, εκδ. The MIT Press, Cambridge-Mass., 1989.

²⁴² Σχετικά με την ίση μέριμνα και τον ισότιμο σεβασμό των δικαιωμάτων-ελευθεριών ως καταστατική αξία του πολιτικού φιλελευθερισμού, βλ. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό.π., σ. 240.

²⁴³ Βλ. χαρακτηριστικά την πρώτη αρχή στη ρωσισανή θεωρία δικαιοσύνης, «κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών που να είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθερίας για τους άλλους», Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 92.

²⁴⁴ Η ισότητα ως αποφυγή της «πλεονεκτικής θέσης» κάποιων προσώπων έναντι άλλων στο σύνολο των «διακριτών σφαιρών δικαιοσύνης» υποστηρίζεται από τους Miller / Walzer, ό.π., σ. 199.

προκύπτουσες δυνατότητες για βούληση και δράση των προσώπων. Έτσι, η ενάσκηση της αυτονομίας, ακόμα και στην πιο ελάχιστη έκφασή της, προαπαιτεί παροχή ευκαιριών για την επίτευξη αληθινής αυτονομίας.

Κρίνεται απαραίτητο, συνεπώς, να ευρεθεί χρυσή τομή ανάμεσα στην κανονιστική, δικαιωματοκρατική κατασκευή και στις διακυμαινόμενες, πραγματικές δυνατότητες και υλικές προϋποθέσεις για ενάσκηση των δικαιωμάτων²⁴⁵. Οι δυνατότητες ως ευχέρειες του πράττειν δεν αρκεί να είναι τύποις αναγνωρισμένες με τη μορφή ίσων δικαιωμάτων με ονομαστική αξία. Αρμόζει να είναι και ουσιαστικά υποστατές στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, με τη μορφή ενός –συνεργατικά προσδιοριζόμενου– ίσου βασικού «καλαθιού αγαθών» στη διάθεση κάθε προσώπου-δρώντος²⁴⁶. Οπότε, η σύμμετρη ικανοποίηση των αναγκών καθόλου δεν αποτελεί νόθευση της προσωπικής αυτονομίας εκάστου. Τουναντίον συνιστά απαραίτητο όρο δυνατότητας για αμοιβαία αλληλόδραση σε διατομικό και κοινωνικοπολιτικό επίπεδο²⁴⁷.

Δίχως ένα στοιχειώδες, συμμετρικά διαμοιρασμένο, υλικό υποστύλωμα αυτονομίας, η ελευθερία του προσώπου παραμένει κολοβή ή ασυγκρότητη²⁴⁸. Έτσι, το αίτημα για ίση ελευθερία είναι αξεδιάλυτα δεμένο

²⁴⁵ Όπως παρατήρησε ευκρινώς ο Condorcet, «... συχνά μεσολαβεί μεγάλη απόσταση μεταξύ των δικαιωμάτων των πολιτών, όπως αυτά αναγνωρίζονται από το νόμο, και των δικαιωμάτων που πραγματικά απολαμβάνουν οι πολίτες, μεταξύ της ισότητας που εγκαθιδρύθηκε από τους πολιτικούς θεσμούς και της ισότητας που πραγματικά υπάρχει μεταξύ των ατόμων», *Σχεδιάγραμμα για έναν ιστορικό πίνακα των προόδων του ανθρώπινου πνεύματος*, μτφρ. Ν. Χαρδαλιά, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006, σ. 190.

²⁴⁶ Κατά τον Philippe Van Parijs, «εάν η πραγματική ελευθερία είναι ζήτημα μέσων και όχι μόνο δικαιωμάτων, τα εισοδήματα των προσώπων έχουν προφανώς μεγάλη σημασία» (μτφρ. δική μου), *Real Freedom for All: What (if Anything) Can Justify Capitalism?*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 1995, σ. 30.

²⁴⁷ Έτσι και οι Doyal / Gough, *ό.π.*, σ. 54.

²⁴⁸ Για μια κοινωνική κριτική στην αφηρημένη σύλληψη της ελευθερίας, βλ. Richard Henry Tawney, *Equality*, β' έκδ., εκδ. Allen & Unwin, London, 1938, κεφ. 3 ("Equality and Liberty"), σ. 208 («η ελευθερία των μεγάλων ψαριών σημαίνει θάνατο για τα μικρά»). Ο Berlin, *ό.π.*, σ. 329, εμμένοντας στην αξιακή υπεράσπιση της αρνητικής-αμυντικής ελευθερίας έναντι της (δαισθητικής) δικαιολόγησης της θετικής-συμμετοχικής ελευθερίας, παρατηρεί ότι «η πρόταση αυτή (ενν. του Tawney) είναι πράγματι άξια σεβασμού, όχι όμως επειδή εκπηγάζει από κάποιον *a priori* κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο ο σεβασμός προς την ελευθερία του ατόμου συνεπάγεται τον σεβασμό προς την ελευθερία όλων των ανθρώπων, αλλά απλούστατα επειδή ο σεβασμός προς τις αρχές της δικαιοσύνης, ή το όνειδος που αισθανόμαστε από την κατάφωρη ανισότητα, είναι, ως ανθρώπινη ιδιότητα, τόσο βασική όσο και η επιθυμία για ελευθερία». Βλ. όμως το εύστοχο παράδειγμα του μακροχρόνια ανέργου ή του απόκληρου αστέγου εις: Σταμάτης / Τάκης, *ό.π.*, σ. 61: «π.χ. τι είδους και εύρους ελευθερία, άραγε, απολαμβάνει ο μακροχρόνια άνεργος ή ο άστεγος, που στέκει κάθε μέρα στην ουρά για δημόσιο συσσίτιο, προκειμένου να μην πεθάνει από αστία;».

με τη δημιουργία των όρων της ίσης ελευθερίας. Σε τελική ανάλυση, το πλήρες ηθικοπολιτικό και κανονιστικό βεληνεκές της ελευθερίας συνίσταται στην απαρακώλυτη παροχή της δυνατότητας σε κάθε πρόσωπο ως πολιτικό υποκείμενο, εξίσου με τα άλλα, να δώσει τον καλύτερο εαυτό του τόσο στη θέση ελεύθερα χαραζόμενων σκοπών όσο και στη φύλαξη της ίδιας της πολιτικής κοινότητας, της οποίας είναι μέλος και συνδιαμορφωτής²⁴⁹.

Εν ολίγοις, η ισότητα και η ελευθερία αποτελούν ευρύχωρες αξίες, οι οποίες ενέχουν εγγενώς ανοικτό και δυναμικό ερμηνευτικό ορίζοντα. Συνεπώς, δεν είναι νοητή κάποια «σύγκρουση» ισότητας και ελευθερίας, καθόσον οι δύο αρχές αλληλοπερικωρούνται ανάλογα με το πραγματολογικό συγκείμενο. Η ελευθερία και η ισότητα συνυφαινούνται από θέση αρχής κατά τέτοιο τρόπο, ώστε κάποια συγκεκριμένη πτυχή ισότητας να αποτελεί όρο για την απόλαυση ορισμένης πτυχής ελευθερίας. Και, αντιστρόφως, ορισμένη έκφανση της ελευθερίας να υπηρετεί κάποια πλευρά της ισότητας²⁵⁰.

Η ελευθερία ως έμφυτη αυτονομία συνεπάγεται ότι κάθε πρόσωπο πρέπει να αντιμετωπίζεται πάντοτε ως αυτοσκοπός και ποτέ ως μέσο, όπως άλλωστε αξιώνει η αναδιατύπωση της κατηγορικής προσταγής από τον ίδιο τον Kant. Η αναγόρευση της ελευθερίας σε οικουμενική αρχή προϋποθέτει κατά λογική αναγκαιότητα ότι όλα τα πρόσωπα θα αντιμετωπίζονται ως αυτοσκοποί *επί ίσοις όροις*. Η οικοδόμηση μιας πολιτικής κοινότητας άξιας υπακοής απαιτεί τη συνύπαρξη της ελευθερίας του ενός με την ελευθερία κάθε άλλου κάτω από –αυτόνομα διαμορφωμένους και θεσπισμένους– κανόνες με καθολική ισχύ²⁵¹.

Σε επίπεδο πολιτικής κοινότητας, η ελευθερία υπερβαίνει την αυτόνομη προαίρεση του μεμονωμένου ατόμου, αφού καλύπτεται από ένα καθολικά έγκυρο αίτημα για ακώλυτη, ισότιμη συμμετοχή όλων στην οικοδόμηση και ανανέωση του κοινού μας βίου. Με την έννοια αυτή, τα προτάγματα της ελευθερίας και της ισότητας συναρθρώνονται σε ένα κοι-

²⁴⁹ Τούτο υποστηρίζεται και από τον T.H. Green, “Lecture on Liberal Legislation and Freedom of Contract (1881)”, στο: T.H. Green, *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Writings*, ed. by Paul Harris / John Morrow, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1986, σ. 200.

²⁵⁰ Κατά τον Sen, η ελευθερία και η ισότητα «δεν είναι εναλλακτικές επιλογές. Η ελευθερία δράσης ανήκει στα πιθανά πεδία εφαρμογής της ισότητας, ενώ η ισότητα ανήκει στα πιθανά οχήματα διανομής της ελευθερίας δράσης», *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, ό.π., σ. 59.

²⁵¹ Βλ. τον καντιανό ορισμό του δικαίου, σ. 9, υποσημ. 22.

νό αίτημα «ισοελευθερίας» (equaliberty)²⁵². Στην ιδιότητα του πολίτη (citoyenneté) συμπυκνώνεται η κοινωνικά νοηματοδοτούμενη ελευθερία και η τυπική ισότητα ενώπιον του νόμου²⁵³.

Η θεσμική εξαγγελία για «ισοελευθερία», ωστόσο, δεν αρκεί για να εξαλειφθούν οι εστίες εκμετάλλευσης και κυριαρχίας στις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των πολιτικών υποκειμένων. Η ισότιμη ελευθερία κελεύει περαιτέρω την έμπρακτη δέσμευση κυβερνώντων και κυβερνωμένων για δίκαιη διανομή πόρων, αγαθών, ευκαιριών κ.λπ., ώστε οι ταξικές διαιρέσεις να μην εκτραπούν σε παράμετρο σχετικοποίησης της ιδιότητας του πολίτη.

2. Ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη

A. Όπως προαναφέραμε, η ελευθεριστική σκέψη εισηγείται ένα αμάχητο τεκμήριο υπέρ των κοινωνικών ανισοτήτων στη βάση της φυσικής ανομοιομορφίας των ανθρώπων. Η αυθαίρετη αυτή λογική μετάβαση από τη φυσική ανομοιομορφία στην κοινωνική ανισότητα οργανώνεται γύρω από τη θεώρηση του ιδιοκτησιακού θεσμού ως εκ φύσεως δεδομένου, καθαγιάζοντας την άνιση πρόσβαση στην ιδιοκτησία. Πρόκειται βέβαια για φυσιοκρατική πλάνη σε επίπεδο φιλοσοφικό.

Ο Rousseau προέβη στην κομβική *διάκριση* ανάμεσα σε φυσική ανομοιομορφία και κοινωνική ανισότητα, αμφισβητώντας εκ βάθρων τη δήθεν αυθύπαρκτη συνέχεια ανάμεσά τους. Κατά τον Rousseau, η ανομοιομορφία, ως φυσική κατάσταση, συνίσταται σε διαφορές που σχετίζονται με την ηλικία, την υγεία, τη σωματική ρώμη και τα πνευματικά ή ψυχικά προσόντα²⁵⁴, δηλαδή με τη μοναδικότητα κάθε ανθρώπινης ύπαρξης.

²⁵² Σχετικά με την ισοελευθερία ως συνδυαστικό κριτικό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των δικαιωμάτων του πολίτη, βλ. Étienne Balibar, *Equaliberty*, transl. by James Ingram, εκδ. Duke University Press, Durham (North Carolina), 2014, ιδίως σ. 35 επ. Για την αδιάσπαστη σχέση μεταξύ ισότητας και ελευθερίας, βλ. το ακόλουθο απόσπασμα του Balibar, «σε περίπτωση που ανακύψει ζήτημα σχετικά με τον βαθμό ισότητας που είναι αναγκαίος για την κοινωνικοποίηση (collectivization) των ατομικών ελευθεριών, και για τον βαθμό ελευθερίας που είναι αναγκαίος για την συλλογική (collective) ισότητα των ατόμων, η απάντηση σε κάθε περίπτωση θα έπρεπε να είναι η ίδια: ο μεγαλύτερος δυνατός βαθμός από την κάθε μία (ενν. ισότητα και ελευθερία), με βάση τις δεδομένες πραγματικές συνθήκες» (μτφρ. δική μου), στο ίδιο, σ. 49.

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 50.

²⁵⁴ Jean-Jacques Rousseau, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελιών της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφρ. Μ. Αλεξίου-Καναγκίνη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006, σ. 75.

Από την άλλη, όμως, η ανισότητα, ως κοινωνικοπολιτική κατάσταση, δεν πηγάζει από την ανθρώπινη φύση. «*Εξαρτάται από ένα είδος σύμβασης και στηρίζεται ή τουλάχιστον επιτρέπεται από τη συναίνεση των ανθρώπων*»²⁵⁵. Οφείλεται αιτιωδώς σε προνόμια που de facto, αν όχι και de iure, απολαμβάνουν ορισμένα μέλη της πολιτικής κοινότητας εις βάρος των υπολοίπων. Με άλλα λόγια, η κοινωνικοπολιτική ανισότητα είναι άσχετη με τη φυσική ανομοιομορφία των ανθρώπων. Απεναντίας, εδράζεται κατά κύριο λόγο στη διαμεσολάβηση συμβατικά ρυθμισμένων ανταλλακτικών σχέσεων μεταξύ προσώπων εκ φύσεως ανόμοιων.

Υπό τη ρουσσική οπτική γωνία, η ιδιοκτησία παρουσιάζεται ως πηγή διαφθοράς της εξ υποθέσεως φυσικής ισότητας στην προ-πολιτική κατάσταση, ως αιτία για την εμφάνιση και τη διαιώνιση των κοινωνικοπολιτικών ανισοτήτων σε επίπεδο θεσμισμένης πολιτικής κοινωνίας²⁵⁶.

Θα μπορούσε, κάλλιστα, να ειπωθεί ότι ο Rousseau επιχειρεί την –με εγγελιανούς όρους– «άρνηση της άρνησης», ώστε από τη φυσική ισότητα ως θέση και την κοινωνική ανισότητα ως αντίθεση να προκύψει η κοινωνική ισότητα ως διαλεκτική σύνθεση μέσα σε έννομη τάξη ελευθερίας. Με άλλα λόγια, επιδιώκεται η υπαγωγή του θεσμού της ιδιοκτησίας σε ένα συνεργατικό πολιτικό εγχείρημα²⁵⁷ και η σύνδεση των διανεμητέων μεριδίων κατά μερική υπέρβαση του ταξικά καθορισμένου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Η κοινωνικά αναγκαία εργασία για αναπαραγωγή του κοινωνικού δεσμού καθιστά συλλογική και αμοιβαία την ευθύνη των πολιτών σχετικά με τη διανομή των παραγόμενων μεριδίων (π.χ. εισόδημα, πλούτος, κοινωνικό status). Η δεδομένη οργάνωση του συστήματος παραγωγής και διανομής των πόρων με συγκεκριμένα κοινωνικοοικονομικά κριτήρια (π.χ. «νόμος της προσφοράς και της ζήτησης»), αντί για άλλα (π.χ. «σύστημα των ριζικών αναγκών»), καθιστά την πολιτική κοινωνία υπεύθυνη για την επανόρθωση ή, τουλάχιστον, την άμβλυση της προκύπτουσας ανισότητας. Σε κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής, εκ

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 75.

²⁵⁶ Κατά την περίφημη ρήση του Rousseau, «ο πρώτος που, έχοντας περιφράξει ένα κομμάτι γης, σκέφτηκε να πει: «αυτό είναι δικό μου», και βρήκε ανθρώπους αρκετά αφελείς, ώστε να του πιστέψουν, υπήρξε ο πραγματικός ιδρυτής της πολιτικής κοινωνίας. Από πόσα εγκλήματα, πολέμους, φόνους, από πόσες αθλιότητες και αίσχη θα είχε απαλλάξει το ανθρώπινο γένος εκείνος που, ξεριζώνοντας τους πασσάλους ή σκεπάζοντας το χαντάκι, θα φώναζε στους συνανθρώπους του: «Μην ακούτε αυτόν τον αγύρτη. Χαθήκατε, αν ξεχάσετε πως οι καρποί ανήκουν σε όλους και η γη δεν ανήκει σε κανέναν»», στο ίδιο, σ. 113.

²⁵⁷ Σχετικά με την ιδέα της «ιδιοκτησιακής δημοκρατίας», όπου η ιδιοκτησία οριοθετείται εντός ενός ακριβοδικαίου, συνεργατικού σχήματος, βλ. Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 15.

της λογικής του συστήματος, από την εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας μιας μεγάλης μερίδας της κοινωνίας αντλείται υπερβάλλον πλεονέκτημα (υπεραξία ως απλήρωτη εργασία) υπέρ μιας μικρής μερίδας της πολιτικής κοινωνίας, μόνο και μόνο επειδή αυτή κατέχει τα μέσα παραγωγής²⁵⁸.

Βάσει του παραπάνω κατανοητικού σχήματος, η κοινωνική ισότητα, ως ηθικοπολιτική αρχή, αποτελεί τη χρυσή τομή ανάμεσα στις επίσης καθολικές αρχές της αμεροληψίας και της εύλογης μεροληψίας, ώστε κανένα μέλος του κοινωνικού συνόλου να μην περιέρχεται σε αυθαίρετα προκύπτουσα θέση, πλεονεκτική ή μειονεκτική²⁵⁹. Συνεπώς, η ισότητα δεν εξαντλείται στην τυπικώς ίση μεταχείριση των ατόμων ως πολιτικών υποκειμένων έναντι του νόμου (ισότητα των πολιτών ενώπιον του νόμου) ή στην ισότητα του νόμου έναντι των πολιτών (ισότητα εντός του νόμου)²⁶⁰. Αλλά αποκτά, επιπλέον, το νόημα μιας διανεμητικής προτεραιότητας υπέρ των ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή των αδύναμων κρίκων στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας²⁶¹.

Η ταύτιση της ισότητας με τη διανεμητική προτεραιότητα έχει επικριθεί με το επιχείρημα ότι ανακλύπει λογική αντίφαση ανάμεσα στην εν λόγω προτεραιότητα και την αναγόρευση της ισότητας σε υψηλή αξία του κοινωνικού βίου. Ειδικότερα, εκφράζεται η άποψη ότι η προτεραιότητα εργαλειοποιεί την αρχή της ισότητας, καθώς εκτρέπει την ισότητα σε απλό μέσο για την ικανοποίηση της –ατομικής ή συλλογικής– ευζωίας²⁶².

Παρόμοια επίκριση, εντούτοις, αδικεί την κοινωνική ισότητα ως αρχή δικαιοσύνης. Η εισαγωγή κάποιας προτεραιότητας από τη σκοπιά

²⁵⁸ Αντί πολλών άλλων, βλ. ενδεικτικά Σταμάτη, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., 2^ο κεφάλαιο, σ. 76-85.

²⁵⁹ Βλ. Thomas Nagel, *Ισότητα και μεροληψία*, μτφρ. Κώστα Κουκουζέλη – Παναγιώτη Φλέσσα, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2011, σ. 95.

²⁶⁰ Έτσι, βλ. Κώστα Χρυσόγονο / Σπύρο Βλαχόπουλο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 4^η αναθ. έκδ., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σ. 157.

²⁶¹ Κατά τον Nagel, η ισότητα αποτελεί «*προτεραιότητα για την άμβλυση ή εξάλειψη των ανισοτήτων που δεν οφείλονται στην προσωπική ευθύνη του προσώπου*», *Ισότητα και μεροληψία*, ό.π., σ. 137. Ωστόσο, απέναντι στον παραπάνω ορισμό της ισότητας μπορούν, κάλλιστα, να προβληθούν δύο εύλογες ενστάσεις. Πρώτον, η ανισότητα γίνεται αντιληπτή ως διατομική σύγκριση και όχι ως κοινωνική συνθήκη. Δεύτερον, παραμένει αναπάντητο το ερώτημα ποιος θα λογαριάζει το βαθμό «προσωπικής ευθύνης» καθενός και βάσει ποιου γνώμονα αποτίμησης.

²⁶² Η σχετική κριτική διατυπώνεται από τον Larry Temkin, “Equality, Priority and the Levelling Down Objection”, στο: Matthew Clayton / Andrew Williams (eds.), *The ideal of equality*, εκδ. MacMillan Press - St. Martin’s Press, London-New York, 2000, σ. 126 επ.

της κοινωνικής δικαιοσύνης δεν υπαινίσσεται ένα ποσοτικό άθροισμα ωφελειών μεταξύ των insiders και των outsiders του κοινωνικοοικονομικού παιχνιδιού. Αλλά υπογραμμίζει την *ποιότητα* της διανομής, δηλαδή τη *βέλτιστη* δυνατή διευθέτηση των διατομικών μας σχέσεων και των όρων προαγωγής του συλλογικού ευ ζην.

Η αρχή της προτεραιότητας, εξάλλου, αποκαθιστά την *τρωθείσα* ισότητα, ώστε κανένα πρόσωπο να μην υποβιβάζεται σε απλό μέσο, σε αμελητέο γρανάζι στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, αλλά να αντιμετωπίζεται ως αυτοσκοπός. Επιζητώντας, συνεπώς, ορισμένη εξίσωση των πολιτών ως προς την κοινωνική τους υπόσταση, η προτεραιότητα αυτή αναδεικνύεται σε ηθικοπολιτικό κρηπίδωμα της κοινωνικά νοηματοδοτημένης ισότητας. Η οικοδόμηση κοινωνίας των ίσων συνεχεται, λοιπόν, με αντιστροφή από την εξατομικευμένη θεώρηση των κοινωνιών προς την κατά προτεραιότητα εμβάθυνση του κοινωνικού δεσμού υπέρ των ασθενέστερων συμπολιτών.

Β. Από κανονιστική σκοπιά, ένα δείγμα διανεμητικής δικαιοσύνης αποτυπώνεται στην αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.). Ως «δημόσια βάρη», κατά την κρατούσα άποψη, νοούνται οι πάσης φύσεως υποχρεώσεις του πολίτη προς το Κράτος, είτε χρηματικές (π.χ. φορολογία), είτε υλικές (π.χ. επίταξη πραγμάτων), είτε με τη μορφή υπηρεσιών (π.χ. επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, στρατιωτική θητεία)²⁶³.

Η νομολογία, ιδίως ενόψει οξείας δημοσιονομικής κρίσης, διαστέλλει το κανονιστικό φάσμα των δημόσιων βαρών, ώστε να προσγραφούν στο ερμηνευτικό πλάτος της έννοιας και οι περικοπές μισθών, συντάξεων και λοιπών κοινωνικοασφαλιστικών παροχών²⁶⁴. Ωστόσο, τυχόν υπέρμετρα διευρυμένη ερμηνεία των δημοσίων βαρών ενέχει τον κίνδυνο να τεθούν τα ατομικά, τα πολιτικά και τα κοινωνικά δικαιώματα υπό τη δαμόκλεια σπάθη μιας ιεραρχικά υπέρτερης υποχρέωσης δημοσίου δικαίου, η οποία δεσμεύει «λειτουργικά» το κανονιστικό βεληνεκές των δικαιωμάτων, σαν να ήταν το τελευταίο κάποιο μέγεθος δεκτικό απεριόριστης διακύμανσης ανάλογα με τη συγκυρία.

Η κανονιστική απαίτηση για ισότιμη συμμετοχή στα δημόσια βάρη αναδεικνύει την ουσιαστική-αναλογική διάσταση της ισότητας, ώστε ουσιαστικά όμοιες καταστάσεις να αντιμετωπίζονται με ισότιμο τρόπο και οι

²⁶³ Φίλιππος Σπυρόπουλος / Ξενοφών Κοντιάδης / Χαράλαμπος Ανθόπουλος / Γιώργος Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα: Κατ' άρθρο ερμηνεία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 66.

²⁶⁴ Νομολογιακά, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 2192/2014, *Αρμ.*, 2014, σ. 1919 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή, σκ. 19.

ανόμοιες με τρόπο διαφοροποιημένο²⁶⁵. Παράλληλα, πραγματώνεται η αριστοτελική ιδέα περί διανεμητικής δικαιοσύνης²⁶⁶, καθώς η ισότητα συναρτάται, από θέση αρχής, με τις υλικές και τις θεσμικές διαρθρώσεις μιας εύτακτης πολιτικής κοινότητας.

Η ιδιαιτερότητα της ειδικής αυτής μορφής ισότητας (ισότητα στα δημόσια βάρη) έναντι της γενικής αρχής της ισότητας έγκειται κατ' ουσίαν σε *αναλογική* μεταχείριση των κοινωνών-υποκειμένων δικαίου. Η συμβολή κάθε πολίτη στα δημόσια βάρη διαφοροποιείται *ανάλογα με τις «δυνάμεις» καθενός*, δηλαδή στη βάση των πραγματικών –και κοινωνικά άνισων– οικονομικών δυνατοτήτων καθενός πολίτη.

Παραδείγματος χάριν, η καθιέρωση συστήματος *προοδευτικής* φορολογίας συνιστά εφαρμογή της συνταγματικής απαίτησης για ισότιμη συμμετοχή στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις «δυνάμεις» κάθε πολίτη. Αντιθέτως, η νομοθετική πρόβλεψη ενός πάγιου φορολογικού συντελεστή επί όλων των εισοδημάτων ανεξαιρέτως (τυπική-αριθμητική ισότητα) θα παραβίαζε την αρχή της αναλογικής ισότητας στα δημόσια βάρη, καθώς θα αντιμετώπιζονταν με όμοιο τρόπο ανόμοιες περιπτώσεις (οικονομικά εύρωστοι και οικονομικά ασθενείς πολίτες)²⁶⁷.

Εκ πρώτης όψεως, η ισότιμη συμμετοχή στα δημόσια βάρη φαίνεται να αποτελεί μια δικαιική αρχή που διέπει την επιβολή υποχρεώσεων από το Κράτος στους πολίτες. Ωστόσο, η σύμμετρη εκπλήρωση υποχρεώσεων απηχεί ευρύτερα δικαιώματα ή θεσμικές εγγυήσεις που απορρέουν από την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.). Τα δικαιώματα, εξάλλου, δεν συνιστούν απλώς παρεπόμενες συνέπειες ή παράγωγες αντανakλάσεις προϋφιστάμενων υποχρεώσεων. Αντιθέτως,

²⁶⁵ Σχετικά με την ουσιαστική-αναλογική διάσταση της ισότητας, βλ. ενδεικτικά Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων», στο: Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 316-349, ιδίως σ. 320. Σε επίπεδο νομολογίας, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 1997/2015, *ΘΠΛΔ*, 2015, σ. 862 επ., με παρατηρήσεις Σπ. Βλαχόπουλου.

²⁶⁶ Για την ταύτιση της δικαιοσύνης με την ισότητα ως «ειδική αρετή» και, αντιστρόφως, της αδικίας με την άνιση μεταχείριση, βλ. Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1130 b, 16-17. Βλ. σχετικά Άρτεμι Κυπριανού, «Η αρχή της συμμετοχής στα δημόσια βάρη ως πραγμάτωση της ιδέας της διανεμητικής δικαιοσύνης», στον: *Τμητικό Τόμο για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων* (επιμ. Φ. Κατσιγιαννη, Ν. Μαρούλη, Β. Μπουκουβάλα, Μ. Ειρηνάκη), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 769 επ., ιδίως σ. 773 επ.

²⁶⁷ Βλ. Χρυσόγονο / Βλαχόπουλο, *ό.π.*, σ. 190, και Κωνσταντίνο Φινοκαλιώτη, *Η αρχή της φορολογικής δικαιοσύνης και το Σύνταγμα*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 131-132.

αποτελούν πρωταρχικές και πρωτογενείς «ευχέρειες του προσώπου για σύννομη δράση»²⁶⁸.

Με άλλα λόγια, η συνταγματικά επιβεβλημένη συμμετοχή στα δημόσια βάρη ανάλογα με τις «δυνάμεις» (οικονομική αντοχή) καθενός προϋποθέτει την κατοχύρωση και έμπρακτη εδραίωση της οικονομικής και βιοτικής αυτοτέλειας όλων των μελών του κοινωνικού συνόλου²⁶⁹. Η κατά προτεραιότητα ευθύνη ανάληψης των κοινωνικών βαρών εκ μέρους των οικονομικά εύρωστων πολιτών αποτελεί προαπαιτούμενο για την κατά προτεραιότητα ικανοποίηση των αναγκών και την έμπρακτη απόλαυση των δικαιωμάτων από τα πιο αδύναμα μέλη της κοινωνίας.

Συμπερασματικά, η αρχή της αναλογικής ισότητας στα δημόσια βάρη αναδεικνύει, στο κανονιστικό πεδίο, την ηθικοπολιτική σημασία που ενέχει η ισότητα στον κοινωνικό βίο, ιδίως η *ισότητα ως προτεραιότητα*. Η συμμετοχή στα δημόσια βάρη ανάλογα με τις δυνάμεις καθενός διευκολύνει την άμβλυση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, τις οποίες παράγει η αγορά μέσω αυθαίρετων ή τυχαίων κατανομών της.

Η προτεραιότητα στην αναγνώριση και ικανοποίηση παροχικού χαρακτήρα δικαιωμάτων υπέρ των μη ευνοημένων της οικονομίας της αγοράς εξικνείται, πάντως, μέχρι του σημείου εκείνου που δεν αντιστρέφεται η οικονομική ισχύς μεταξύ των insiders και των outsiders, ήτοι, με κοινωνικοασφαλιστικούς όρους, μέχρι του σημείου εκείνου που δεν αναιρείται εν όλω μια σχέση ανταπόδοσης μεταξύ (συν)εισφοράς και (αντι)παροχής. Έτσι, η μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση των ευπορότερων πολιτών καθίσταται καθόλα θεμιτή και δίκαιη, «εφόσον δεν καταλείπεται στο τέλος (ενν: μετά τη διορθωτική-αποκαταστατική παρέμβαση του κράτους) μικρότερο διαθέσιμο ποσό σε αυτόν με το μεγαλύτερο φορολογητέο εισόδημα έναντι εκείνου με το μικρότερο φορολογητέο εισόδημα»²⁷⁰.

Ενδιάμεσο Συμπέρασμα του πρώτου μέρους

Το εξισωτικό ιδεώδες δεν εξαντλείται, λοιπόν, σε θεσμική εξαγγελία για την τύποις ίση μεταχείριση ενώπιον του νόμου ουσιαστικά άνισων πολιτών. Επιπλέον, εγκλείει μέγιστη σπουδαιότητα γενικότερα ως (ανα)διανεμητική αρχή στην κατανομή ωφελειών και βαρών μεταξύ των

²⁶⁸ Σταμάτης / Τάκης, *ό.π.*, σ. 97.

²⁶⁹ Βλ. Στέργιο Μήτα, *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 149.

²⁷⁰ ΣτΕ 436/1995, *Λογιστής*, 1997, σ. 408.

ανθρώπων²⁷¹. Συνεπώς, η ισότητα, στο πλήρες φάσμα της, συνεπάγεται τη σύνθεση των διαφόρων κανονιστικών πτυχών της: α) τυπική ισότητα όλων έναντι των νόμων, β) ισότητα ευκαιριών κατά την πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, και, γ) ισότητα κατ' αποτέλεσμα για τη διασφάλιση ενός *minimum* αξιοπρεπούς διαβίωσης και για την αναδιανομή των πόρων.

Κατά συνέπεια, η αρχή της ισότητας εμπλέκεται σε μια θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης με τρεις διακριτούς, αλλά διαπλεκόμενους τρόπους. Πρώτον, λειτουργεί ως εκέγγυο για την προαγωγή της αρνητικής και θετικής ελευθερίας. Δεύτερον, προσανατολίζει τη –θεσμικά διακανονισμένη– διανεμητική δράση της Πολιτείας στη μίξη ανάγκης και αξίας. Και τρίτον, η –κατά προτεραιότητα– αναδιανομή μεριδίων ευημερίας υπέρ των λιγότερο ευνοημένων της κοινωνικοοικονομικής δομής αναγορεύεται σε θεμελιώδη αρχή κοινωνικής δικαιοσύνης, σε κοινωνικό κράτος δικαίου.

Αξιοποιώντας τις παραπάνω αναπτύξεις, στο δεύτερο και κύριο μέρος θα ερευνήσουμε ενδελεχώς την κοινωνική ασφάλιση ως δημόσιο θεσμό αναδιανομής και ανταπόδοσης, με αποστολή την αντιμετώπιση ή άμβλυση βασικών βιοτικών κινδύνων για τους ανθρώπους.

²⁷¹ Βλ. Matthew Clayton / Andrew Williams, “Some Questions for Egalitarians”, στο: M. Clayton / A. Williams (eds.), *The ideal of equality*, ό.π., σ. 1 επ., ιδίως σ. 1.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗΣ
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Έννοια και περιεχόμενο της κοινωνικής ασφάλισης

1. Η κοινωνική ασφάλιση ως δημόσια ρύθμιση των συλλογικών κινδύνων

Η έννοια της ασφάλισης, είτε στην ιδιωτική είτε στην κοινωνική της εκδοχή, ενέχει το στοιχείο της διαχείρισης του κινδύνου, δεδομένου ότι τυποποιούνται τόσο οι πιθανότητες επέλευσής του όσο και η αποτελεσματική θεραπεία των δυσμενών συνεπειών από την επέλευσή του. Πρόκειται, συνεπώς, για μια αφηρημένη «*τεχνολογία του κινδύνου*», συνδεδεμένη σε δεύτερο χρόνο με την *ad hoc* επανόρθωση της επελθούσας ζημίας, δηλαδή με την πραγμάτωση του κινδύνου ως γεγονός¹.

Η ασφάλιση ως αφηρημένη σφαιρική διευθέτηση βιοτικών κινδύνων παρουσιάζει εξ ορισμού *συλλογικό* χαρακτήρα, αφού η ίδια η φύση του κινδύνου προσιδιάζει περισσότερο σε μια αλληλοτροφοδοτούμενη πραγματικότητα διατομικών ή κοινωνικών δεσμών και λιγότερο σε μια αποκλειστικά εξατομικευμένη ανθρώπινη ύπαρξη, που απειλείται από κίνδυνο κατά τύχη. Έτσι, ο ασφαλιστικός δεσμός κινείται ανάμεσα στο αφηρημένο πλαίσιο του απειλούμενου κινδύνου και στη συγκεκριμένη, εμπειρική εκδήλωση του κινδύνου, σε ορισμένη κοινωνική, οικονομική και πολιτική συνθήκη.

Η ασφάλιση σχετίζεται, πράγματι, με την εγγύηση του προσώπου απέναντι σε παντοειδείς κινδύνους, ωστόσο προϋποθέτει έναν προδήλως διακριτό τύπο εξατομίκευσης. Η ιδέα του κινδύνου φέρνει τα άτομα ενώπιον μιας πληθυντικής σχέσης και μιας εξισωτικής συνθήκης, καθώς όλοι υπαγόμαστε στην ίδια κανονικότητα: «*είμαστε όλοι παράγοντες κινδύνου και όλοι υποκείμεθα σε κίνδυνο*»².

¹ Βλ. François Ewald, *Ιστορία του κράτους πρόνοιας*, μτφρ. Μ. Κορασίδου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000, σ. 174 επ.

² Στο ίδιο, σ. 180.

Η τιθάσευση του συλλογικού κινδύνου από την κοινωνικοασφαλιστική σχέση απαιτεί ένα επιπλέον βήμα, μικρό αλλά αναγκαίο. Στο πλαίσιο της κοινωνικής ασφάλισης, η κατανομή των κινδύνων του βίου και, κατ' επέκταση, ο επιμερισμός των επερχόμενων ζημιών, δεν εδράζεται στην αγαθή προαίρεση των ενδιαφερόμενων ατόμων, αλλά στηρίζεται σε έναν διανεμητικό θεσμό, ο οποίος υποστατώνεται με κανόνες δικαίου.

Με άλλα λόγια, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης υπερβαίνει την αυστηρώς ατομική ευθύνη του προσώπου και παρίσταται ως *πολιτική* διαχείριση της ανασφάλειας και της διακινδύνευσης³. Στην ύστερη νεωτερικότητα, οι πηγές διακινδύνευσης έχουν πολλαπλασιαστεί εξαιτίας της ραγδαίας τεχνολογικής εξέλιξης, σε πορεία εισόδου στη μεταβιομηχανική εποχή⁴, με αποτέλεσμα τη *μερική* μετάβαση από το αίτημα για δίκαιη κατανομή του πλούτου σε αίτημα για ισότιμη κατανομή σε αντιμετώπιση των διακινδυνεύσεων⁵.

Τα δύο αυτά αιτήματα (δίκαιη κατανομή του πλούτου, ισότιμη κατανομή των διακινδυνεύσεων), πάντως, δεν τελούν σε ανταγωνιστική σχέση, αλλά αποκτούν αλληλένδετο χαρακτήρα στο έδαφος μιας ταξικά διαρθρωμένης κοινωνίας. Σε πλείστες περιπτώσεις, οι όροι «διακινδύνευση» ή «ανασφάλεια» αποτελούν εννοιολογικές κατασκευές, προκειμένου να σημανθεί η όξυνση της ανισότητας σε συνθήκες καπιταλιστικής κρίσης⁶.

Η αβεβαιότητα ως προς την κάλυψη των συνήθων βιοτικών κινδύνων (π.χ. γήρας, ασθένεια, αναπηρία, ανεργία, θάνατος) δεν αποτελεί φυσικό, αλλά κοινωνικοοικονομικό δεινό. Μια βασική αιτία της είναι η εκθετική αύξηση της άνισης κατανομής των πόρων και, κατά συνέπεια, η

³ Η «κοινωνία της διακινδύνευσης» θα μπορούσε να ορισθεί ως «ένας συστηματικός τρόπος αντιμετώπισης των κινδύνων και των ανασφαλειών που προκαλούνται και εισάγονται από τον ίδιο τον εκσυγχρονισμό», Ulrich Beck, *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*, μτφρ. Ν. Πατινώτη, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2015, σ. 48. Στην ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με την προληπτική και εγγυητική λειτουργία του Κράτους για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε καιρούς διάχυσης των κινδύνων, βλ. Παναγιώτη Μαντζούφα, *Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006.

⁴ Βλ. Peter Taylor-Gooby, “New Risks and Social Change”, στο: P. Taylor-Gooby (ed.), *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2004, σ. 1-28, ιδίως σ. 2-3.

⁵ Βλ. Beck, *ό.π.*, σ. 43 επ. Ο Beck ισχυρίζεται κάπως αξιωματικά και οχηματικά ότι οι – ιστορικά συνεστημένες – ταξικές κοινωνίες έχουν ως κανονιστική αξία την ισότητα, ενώ η κοινωνία της διακινδύνευσης προβάλλει στον ηθικοπολιτικό πυρήνα της το ιδεώδες της ασφάλειας, *στο ίδιο*, σ. 96.

⁶ Βλ. Μανόλη Αγγελίδη, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 2000, σ. 191-192.

αβέβαιη ή ανασφαλής πρόσβαση μεγάλης μερίδας του πληθυσμού στην καθημερινή λειτουργία της κεφαλαιοκρατικής δομής της κοινωνίας.

Ως εκ τούτου, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης αποβλέπει σε άρση ή, τουλάχιστον, σε άμβλυνση της αβεβαιότητας που προκαλείται από την άνιση πρόσβαση στους κοινούς πόρους, όπως και από την άνιση πρόσβαση στους μηχανισμούς θεραπείας των συλλογικών δεινών-κινδύνων. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ορίσουμε την κοινωνική ασφάλιση ως «*σύνολο θεσμικών διαρρυθμίσεων που παρέχουν χρηματικά οφέλη για την αντιμετώπιση της επέλευσης αναγνωρισμένων 'κοινωνικών κινδύνων'*»⁷.

2. Κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων ή κοινωνική ασφάλεια των πολιτών;

A. Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει η εύλογη απορία αν συστατικό στοιχείο του κοινωνικοασφαλιστικού δεσμού είναι η εργασιακή σχέση ή, ευρύτερα, η ιδιότητα του πολίτη. Το συγκεκριμένο δίλημμα μεταφράζεται σε δύο διακριτά υποδείγματα κοινωνικής ασφάλισης, το μοντέλο Bismarck⁸ και το μοντέλο Beveridge⁹ αντίστοιχα.

α) Σύμφωνα με την ενδιαφέρουσα τριμερή διάκριση της κοινωνικής προστασίας, την οποία εισηγείται ο Esping-Andersen (φιλελεύθερη, σοσιαλδημοκρατική, κορπορατιστική)¹⁰, το σύστημα Bismarck εντάσσεται στα συντηρητικά-κορπορατιστικά κοινωνικά πρότυπα, καθώς στηρίζεται στην πρόσδεση του ατόμου σε ορισμένη κοινωνική μονάδα (ομοιοεπαγγελματική ομάδα ή οικογένεια). Έτσι, η υπαγωγή στην κοινωνική ασφάλιση, ως αμφοτεροβαρής σχέση (καταβολή εισφορών-λήψη παροχών), συνδέεται με τη μισθωτή εργασία, ήτοι με το status του εργαζομένου ή του προστατευόμενου μέλους εργαζόμενου προσώπου. Οι καλυ-

⁷ Danny Pieters, *Social security: An Introduction to the Basic Principles*, 2^η αναθ. έκδ., εκδ. Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2006, σ. 2-3.

⁸ Το σύστημα Bismarck έλαβε το όνομά του από τον Καγκελάριο της Γερμανίας, ο οποίος θέσπισε κατά τη δεκαετία του 1880 ένα σύστημα εκ του νόμου υποχρεωτικής ασφάλισης για την προστασία των εργατών (ασφάλιση ασθενείας το 1883, εργατικών ατυχημάτων το 1884 και γήρατος-αναπηρίας το 1889).

⁹ Το σύστημα Beveridge ονομάζεται έτσι χάριν του κεϋνσιανού οικονομολόγου Λόρδου William Beveridge, ο οποίος με την Έκθεση "Social Insurance and Allied Services" το 1942 έθεσε τις βάσεις για καθολική κοινωνική προστασία από τον κίνδυνο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

¹⁰ Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, εκδ. Polity Press, Cambridge, 1990, σ. 26-29.

πρόμενοι κίνδυνοι προσδιορίζονται από το νομοθέτη και, ως επί το πλείστον, σχετίζονται με τη σχέση εξαρτημένης εργασίας.

Παράλληλα, στο βισμαρκιανό πρότυπο, η αναπλήρωση του χαμένου εισοδήματος από τη διακοπή της εργασιακής σχέσης (αναγκαστική μη απασχόληση του εργαζομένου) ανυψώνεται σε ιθύνοντα στόχο του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού. Τέλος, η θέσμιση μιας ομοιοεπαγγελματικής κοινότητας ασφαλισμένων δυνάμει της παροχής ίδιας ή παρόμοιας εργασίας έχει ως οργανωτική συνέπεια την πολυδιάσπαση της κοινωνικής προστασίας σε πλήθος αυτοδιοικούμενων (υπό την εγγύση του Κράτους πάντως) ασφαλιστικών οργανισμών.

β) Το Σχέδιο Beveridge ανήκει στα σοσιαλδημοκρατικά συστήματα κοινωνικής προστασίας, κατά την προαναφερόμενη τυπολογία του Esping-Andersen, αφού επιχειρεί να επεκτείνει την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων σε κοινωνική ασφάλεια του πληθυσμού *εν όλω*. Κεντρική ιδέα και συνεκτικός ιστός του συγκεκριμένου προτύπου είναι η καθολική (universality), ενιαία (unity) και ομοιόμορφη (uniformity) προστασία του προσώπου, ώστε να επιτευχθεί απελευθέρωση του ανθρώπου από την ανάγκη (abolition of want)¹¹.

Μέσω του «σοσιαλδημοκρατικού» υποδείγματος κοινωνικής προστασίας επιχειρήθηκε η απροϋπόθετη εξίσωση των προσώπων τουλάχιστον ως προς τα στοιχειώδη μέσα διαβίωσης, ώστε να μην εξαρτάται η κάλυψη ενός ελάχιστου ορίου συντήρησης από την προηγούμενη καταβολή εισφορών, άρα από προϋφιστάμενη σχέση εργασίας.

Εύκολα μπορεί να συμφωνήσει κανείς ότι η χρηματοδότηση του προτύπου Beveridge ήταν σαφώς ευχερέστερη κατά τη «χρυσή τριακονταετία» του μεταπολεμικού καπιταλισμού (1945-1973), όταν το κεϋνσιανό κράτος πρόνοιας, μέσα από υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, συνάρθρωνε και υλοποιούσε επιτυχώς τα αιτήματα της πλήρους απασχόλησης και της καθολικής κοινωνικής προστασίας. Ωστόσο, παρά την αναμφίβολη δυσχέρεια χρηματοδότησής του σε εποχές «κρίσης», το σύστημα Beveridge μπορεί να προσφέρει την επαρκέστερη δυνατή προστασία απέναντι στους *νέους* κοινωνικούς κινδύνους (π.χ. υψηλή ανεργία, επισφαλής ή ανασφάλιστη απασχόληση), τους οποίους προξενούν η ύφεση-αποεπένδυση, η χρηματιστικοποίηση της οικονομίας και η αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας.

Β. Στην ελληνική έννομη τάξη, το άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. δίνει την κατεύθυνση προς ένα –κατ’ αρχήν– βισμαρκιανό πρότυπο κοινωνικής

¹¹ Η απελευθέρωση από την ανάγκη (freedom from want) αποτελεί, επίσης, βασική συνιστώσα του περίφημου Διαγγέλματος της 6^{ης} Ιανουαρίου 1941 στο Κογκρέσο από τον Franklin D. Roosevelt, στο πλαίσιο της υπεράσπισης του New Deal.

ασφάλισης, καθώς προβλέπει ότι «*το Κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων, όπως νόμος ορίζει*». Παρεκτός από τη γραμματική ερμηνεία του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ., υπέρ της βισμαρκιανής οργάνωσης της κοινωνικής ασφάλισης συνηγορεί και η συστηματική ερμηνεία του συνταγματικού κειμένου, αφού ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης καθιερώνεται, ρυθμίζεται και οργανώνεται στο ίδιο άρθρο με το δικαίωμα στην εργασία (άρθ. 22 παρ. 1 Συντ.)¹². Έτσι, ως «κοινωνική ασφάλιση» θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εκείνος ο θεσμός του δημόσιου δικαίου που στοχεύει στην προσωπική οικονομική ασφάλεια των *εργαζομένων*.

Η διάκριση μεταξύ «βασικής» και «αναλογικής» σύνταξης¹³ ή, κατά μεταγενέστερη νομοθετική παρέμβαση, μεταξύ «εθνικής» και «ανταποδοτικής» σύνταξης¹⁴ σχετικοποιεί τη βισμαρκιανή αναλογία μεταξύ εισφορών και παροχών, επειδή ένα μέρος της σύνταξης («βασική» ή «εθνική») χρηματοδοτείται απευθείας από τον κρατικό προϋπολογισμό, ανεξαρτήτως της καταβολής εισφορών στον οικείο ασφαλιστικό οργανισμό. Ωστόσο, ο βισμαρκιανός πυρήνας της κοινωνικής ασφάλισης διατηρείται, αφού η γένεση του δικαιώματος λήψης εθνικής σύνταξης¹⁵ προϋποθέτει τη συμπλήρωση τουλάχιστον 20 ετών ασφάλισης ή έστω 15 ετών ασφάλισης για την καταβολή μειωμένης εθνικής σύνταξης.

Ο εννοιολογικός διαχωρισμός μεταξύ κοινωνικής ασφάλισης (social insurance) και κοινωνικής πρόνοιας (social care), πάντως, υφίσταται και στα συνταξιοδοτικά συστήματα που θεμελιώνονται εξ ολοκλήρου στο

¹² Εντούτοις έχει κριθεί από τη νομολογία ότι η χρησιμοποίηση του όρου «κοινωνική ασφάλιση» δεν υποδηλώνει *eo ipso* την υιοθέτηση και επιβολή από τον συντακτικό νομοθέτη ενός συγκεκριμένου οργανωτικού προτύπου (είτε Bismarck είτε Beveridge). Βλ. χαρακτηριστικά, ΣτΕ 2253/1976, *NoB*, 1977, σ. 605.

¹³ Η διάκριση μεταξύ βασικής και αναλογικής σύνταξης προβλέπεται στο άρθ. 1 παρ. 2 και 3 του ν. 3863/2010 («Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις»), Φ.Ε.Κ. Α' 115/15-7-2010.

¹⁴ Η διάκριση μεταξύ εθνικής και ανταποδοτικής σύνταξης προσδιορίζεται στο άρθ. 2 παρ. 2 και 3 του ν. 4387/2016 («Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας, Μεταρρύθμιση ασφαλιστικού-συνταξιοδοτικού συστήματος. Ρυθμίσεις φορολογίας εισοδήματος και τυχερών παιγνίων και άλλες διατάξεις»), Φ.Ε.Κ. Α' 85/12-5-2016.

¹⁵ Το ποσό της εθνικής σύνταξης, κατά την πρώτη εφαρμογή του ν. 4387/2016, ανέρχεται στα 384 ευρώ μηνιαίως (άρθ. 7 παρ. 6), ενώ προβλέπεται η δυνατότητα αύξησης του χορηγούμενου ποσού από την 1.1.2023 με κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, με βάση συντελεστή που διαμορφώνεται κατά 50% από την ετήσια μεταβολή του ΑΕΠ και κατά 50% από την ετήσια αναπροσαρμογή του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (άρθ. 14 παρ. 3).

μοντέλο Beveridge, καθόσον οι δύο αυτοί θεσμοί επιτελούν διαφορετική λειτουργία ως μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας¹⁶.

Από τη μια πλευρά, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης αποσκοπεί στην αναπλήρωση του χαμένου εισοδήματος που εξασφάλιζε ο ασφαλισμένος από την εργασία του πριν από την επέλευση του ασφαλιστικού κινδύνου (π.χ. γήρας) και, έτσι, συνδέεται κατ' αρχήν με την καταβολή εισφορών δυνάμει της εργασιακής ή επαγγελματικής σχέσης.

Από την άλλη πλευρά, ο θεσμός της κοινωνικής πρόνοιας συνίσταται στην κάλυψη των στοιχειωδών ανθρώπινων αναγκών, επομένως λειτουργεί ως «δίκτυ ασφαλείας» για κάθε πρόσωπο απέναντι στον κίνδυνο της φτώχειας¹⁷. Η κοινωνική πρόνοια λειτουργεί συμπληρωματικά, προκειμένου να καλύπτονται κενά που αναπόδραστα καταλείπει η κοινωνική ασφάλιση ως προς την προστασία του μη εργαζόμενου πληθυσμού.

Αξίζει, πάντως, να επισημανθεί ότι τόσο η –προληπτικού χαρακτήρα– κοινωνική ασφάλιση όσο και η –επανορθωτικού χαρακτήρα– κοινωνική πρόνοια αποτελούν μέσα για την πραγμάτωση της καθολικής κοινωνικής ασφάλειας, με την ευρεία έννοια του όρου¹⁸.

Ως διακριτός θεσμός κοινωνικής προστασίας, η κοινωνική ασφάλιση χαρακτηρίζεται από την εκλεκτική συγγένεια ανάμεσα σε δύο κατ' αρχήν ανταγωνιστικές αρχές διανεμητικής δικαιοσύνης, την αλληλεγγύη (συνάρτηση ανάγκης-παροχής) και την ανταποδοτικότητα (συνάρτηση εισφοράς-παροχής)¹⁹. Έτσι, η κοινωνική ασφάλιση διέπεται από συνύφανση ασφαλιστικής τεχνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης²⁰.

¹⁶ Για μια συνηγορία υπέρ της σχετικής διάκρισης μεταξύ κοινωνικής ασφάλισης (social insurance) και κοινωνικής ασφάλειας (social security) ή, ορθότερα, μεταξύ κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής πρόνοιας, βλ. Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, «Οικονομική βιωσιμότητα και ανταποδοτικότητα ως συνταγματικές αρχές της κοινωνικής ασφάλισης. Ανάγκη νομολογιακής καθιέρωσής τους», *ΘΙΠΔ*, 2012, σ. 112 επ., ιδίως σ. 113.

¹⁷ Βλ. Κωνσταντίνο Κρεμαλή, *Κοινωνική πρόνοια: διερεύνηση και αξιολόγηση ενός συστήματος*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1990, σ. 54.

¹⁸ Κατά την εκτίμηση του Claus Offe, η κοινωνική ασφάλεια ως έννοια γένους αποτελεί «μη αναστρέψιμη δομή» της ανθρώπινης κοινωνίας, *Contradictions of the welfare state*, εκδ. Hutchinson, London, 1984, σ. 152.

¹⁹ Για μια σύντομη πλην περιεκτική παράθεση των βασικών αρχών της κοινωνικής ασφάλισης, βλ. Ξενοφώντα Κοντιάδη, *Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σ. 392.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά Αγγελο Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, γ' έκδ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 31, και Savidan, *Η ισότητα των ευκαιριών*, ό.π., σ. 175 επ.

Ωστόσο, όπως θα γίνει αντιληπτό, η ασφαλιστική τεχνική δεν εμφανίζεται στον κοινωνικοασφαλιστικό θεσμό με τη μορφή της *συμβατικής* (αμφοτεροβαρούς) σχέσης του ιδιωτικού δικαίου. Αντιθέτως, εμπλουτίζεται και ανανοηματοδοτείται μέσα από τη συλλογική διάσταση των κινδύνων, κατ' επέκταση από την αλληλέγγυα φύση της απόκρουσης ή, έστω, άμβλυνσης των συνεπειών από τους κινδύνους αυτούς²¹. Προς επίρρωση της σχετικής υπόθεσης εργασίας, το –ρυθμιστικά ειδικότερο– άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. (δικαίωμα του εργαζόμενου πληθυσμού στην κοινωνική ασφάλιση) θα ερμηνευθεί σε τελολογική και συστηματική εναρμόνιση με τις συνταγματικά κατοχυρωμένες γενικές αρχές της αξιοπρεπούς διαβίωσης (άρθ. 2 παρ. 1 Συντ.), της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.), της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.), του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.) και της εκπλήρωσης του χρέους κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης (άρθ. 25 παρ. 4 Συντ.).

²¹ Όπως διατυπώνει εύστοχα ο Στεργίου, «η κοινωνική ασφάλιση δανείστηκε την τεχνική της κάλυψης των κινδύνων από την ιδιωτική ασφάλιση, για να τη μεταμορφώσει στη συνέχεια ριζικά με τη βοήθεια της κοινωνικής αλληλεγγύης. Η συλλογική κάλυψη των εργαζομένων από κινδύνους που απειλούν την ικανότητα βιοπορισμού τους κράτησε από την ιδιωτική ασφάλιση τη σχέση αμοιβαιότητας (τον αμφοτεροβαρή χαρακτήρα). Από εκεί και πέρα, διαρρηγνύοντας τη σχέση της εισφοράς με την παροχή, μετέτρεψε κατά τρόπο θεμελιακό έναν αγοραίο μηχανισμό σε κοινωνικό θεσμό», *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 32.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Αλληλεγγύη και κοινωνική ασφάλιση

1. Η αλληλεγγύη ως αρχή δικαίου

Η αλληλεγγύη αποτελεί ευρέως αποδεκτή αξία στην ανθρώπινη κατάσταση, ωστόσο νοηματοδοτείται με προδήλως διαφορετικό τρόπο, αφού συναρθρώνει διακριτά, και εν πολλοίς ανταγωνιστικά μεταξύ τους, αιτήματα. Οι προσλήψεις της αλληλεγγύης θα μπορούσαν να ταξινομηθούν βασικά σε τρεις κατηγορίες:

- Η αλληλεγγύη ως «ευγενές αίσθημα».
- Η αλληλεγγύη ως «κρατικός σκοπός».
- Η αλληλεγγύη ως «ρήτρα κοινωνικής ελευθερίας».

1.1. Η αλληλεγγύη ως «ευγενές αίσθημα»

Σύμφωνα με την πρώτη αντίληψη, η αλληλεγγύη αποτελεί αρετολογική επιταγή για μέριμνα έναντι των άλλων, δηλαδή μια φυσική προδιάθεση προς την καλλιέργεια εκείνων των αισθημάτων που ωθούν τον άνθρωπο να νοιαστεί για άλλους²². Οπότε, η αλληλεγγύη αναπαρίσταται ως μύχια κατάσταση ενσυναίσθησης, δηλαδή ως «ιδιοσυγκρασιακή περίσταση οδύνης» απέναντι σε ένα επιμερισμένο «εμείς»²³. Έτσι, καίτοι η ενδυνάμωση των δεσμών αλληλεγγύης (ή της ενσυναίσθησης) είναι αναπόδραστα μερική, ωστόσο συχνά εμφανίζεται στο ανθρώπινο πρόσωπο η εσωτερική προαίρεση για καθολίκευση του φάσματος της αλληλεγγύης²⁴.

Υπό αυτό το πρίσμα, η πραγμάτωση της κοινωνικής αλληλεγγύης εναπόκειται μάλλον σε πράξεις *εθελοντικού* χαρακτήρα, οι οποίες εξωτερικεύουν αισθήματα φιλανθρωπίας του ατόμου και συναλληλίας μεταξύ των διακριτών ατομικοτήτων, οι οποίες απαρτίζουν έκαστη πολιτική κοινότητα. Ως «εθελοντισμός» θα μπορούσε να ορισθεί «*εκείνη η δραστηριό-*

²² Βλ. Adam Smith, *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, ό.π., σ. 371 επ.

²³ Richard Rorty, *Τυχαιότητα, ειρωνεία, αλληλεγγύη*, μτφρ. Κώστα Κουρεμένου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002, σ. 274 επ., ιδίως σ. 275.

²⁴ Κατά τον Rorty, «... η αλληλεγγύη δεν νοείται ως αναγνώριση ενός πυρήνα του εαυτού, μιας ανθρώπινης ουσίας, σε όλους τους ανθρώπους. Νοείται μάλλον ως ικανότητα να θεωρούμε όλο και περισσότερες παραδοσιακές διαφορές (κοινότητας, φυλής, θρησκείας, χρώματος, ηθών και ούτω καθεξής) ασήμαντες σε σύγκριση με τις ομοιότητες ως προς τον πόνο και τον εξευτελισμό –ικανότητα να δεχόμαστε ότι άνθρωποι εντελώς διαφορετικοί από εμάς συμπεριλαμβάνονται στο φάσμα του «εμείς», στο ίδιο, σ. 279.

τητα που αναπτύσσεται κατά τρόπο προσωπικό, αυθόρμητο, ελεύθερο, χωρίς σκοπό ατομικού κέρδους, από μεμονωμένους πολίτες ατομικά ή διά μέσου των οργανώσεων των οποίων αποτελούν μέλη, προς το συμφέρον της ομάδας στην οποία ανήκουν ή τρίτων προσώπων ή της τοπικής, κρατικής ή διεθνούς κοινότητας, αποκλειστικά για σκοπούς αλληλεγγύης (αλτρουιστικούς)»²⁵.

Η ιδιωτική φιλανθρωπική δράση στοχεύει στην ανακούφιση της ακραίας φτώχειας και στην a posteriori αντιμετώπιση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού με νομικώς μη δεσμευτικά μέτρα επανορθωτικού χαρακτήρα²⁶. Έτσι, η αλληλεγγύη εξαντλείται σε ένα αποκλειστικά ατομικό, αρετολογικής φύσεως, καθήκον όσων φυσικών ή νομικών προσώπων διαθέτουν τα υλικά μέσα για χρηματοδότηση εθελοντικών δράσεων.

Βάσει της αρετολογικής αυτής αντίληψης, η αδιαμφισβήτητη θετική συνεισφορά του εθελοντισμού στην άμβλυνση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων δεν περιορίζεται απλώς σε επικουρική λειτουργία²⁷, αλλά λειτουργεί ως απώτατο όριο αλληλεγγύης. Τοιουτοτρόπως, η αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων, όπως η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός, δεν ανάγονται στη δημόσια σφαίρα, αλλά επιχειρείται η επίλυση (ή ορθότερα η πρόσκαιρη ανακούφισή) τους μέσω της καλλιέργειας φρονήματος ατομικής ευθύνης.

Γίνεται φανερό ότι η υπέρβαση των πεπαλαιωμένων προτύπων ιδιωτικής φιλανθρωπίας είναι απαραίτητη για την ανανοηματοδότηση της κοινωνικής αλληλεγγύης. Η άφεση της αλληλεγγύης στο αίσθημα φιλανθρωπίας εύπορων –ως επί το πλείστον– πολιτών διαιωρίζει την αναξιοπρεπή ανισοκατανομή πλούτου και ισχύος μεταξύ του δότη και του λήπτη της φιλανθρωπικής παροχής. Έτσι, το κοινωνικό κράτος δικαίου αποσυνδέεται από την καταστατική αποστολή του, δηλαδή να εξουδετερώνει τις εστίες κοινωνικοοικονομικής ανισότητας και να επουλώνει τις οδυνηρές συνέπειες του κοινωνικού αποκλεισμού. Η αρετολογική πρόσληψη της κοινωνικής αλληλεγγύης κατατείνει μάλλον σε σχέσεις επαπειτίας, χρέους και οφειλής μεταξύ των ατόμων, οι οποίες θίγουν όχι απλώς

²⁵ Χαράλαμπος Ανθόπουλος, *Εθελοντισμός, αλληλεγγύη και δημοκρατία: Η εθελοντική δράση στη συνταγματική προοπτική*, εκδ. Οξύ, Αθήνα, 2000, σ. 23.

²⁶ Βλ. τη λιτή διατύπωση του Δημήτρη Γληνού ότι η φιλανθρωπία «για να υπάρχει, της χρειάζεται να υπάρχουνε θύματα», «Επιστολή για τη φιλανθρωπία και την αλληλεγγύη», *Νέοι Προωπορόι*, τχ. Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1932, σ. 421-422.

²⁷ Όπως τονίζεται στην εισαγωγή Ανακοίνωσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «σχετικά με τις πολιτικές της ΕΕ και τον εθελοντισμό: Αναγνώριση και προώθηση διασυννοριακών εθελοντικών δραστηριοτήτων στην ΕΕ» (2011), «ο εθελοντισμός μεταφράζει σε δράση τις θεμελιώδεις αρχές της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης, της ενσωμάτωσης και της ιδιότητας του πολίτη, στις οποίες στηρίζεται η Ευρώπη».

την ισότιμη για όλους ιδιότητα του πολίτη, αλλά και την ισότιμη ανθρωπινή αξία τους²⁸.

1.2. Η αλληλεγγύη ως «κρατικός σκοπός»

Από προδήλως διαφορετική οπτική γωνία, η κοινωνική αλληλεγγύη γίνεται αντιληπτή ως κρατικά διαπλασμένη ρήτρα για λειτουργικό προσανατολισμό των δικαιωμάτων. Ο –κρατικά οργανωμένος– έννομος καταναγκασμός εκλαμβάνεται ως άσκηση δημόσιας υπηρεσίας χάριν της αλληλεγγύης. Έτσι, όμως, η αλληλεγγύη δεν αναπτύσσεται μεταξύ αυτόνομων προσώπων, αλλά μεταξύ ατόμων-μορίων που συνθέτουν από κοινού ένα ενιαίο, οργανικό όλον, την κοινωνία²⁹.

Σε αφηρημένο επίπεδο, ο κοινωνιολογικός θετικισμός³⁰ ορίζει την αλληλεγγύη ως το κατεξοχήν «μέτρο αποτίμησης των δικαιωμάτων και των καθηκόντων του καθενός απέναντι σε όλους και όλων απέναντι στον καθένα»³¹. Κατά τη συγκεκριμενοποίησή της, ωστόσο, η αλληλεγγύη –ως αντικειμενικό καθήκον των υποκειμένων– αποτελεί επιταγή προς ανάληψη κοινωνικής δράσης, η οποία εκπορεύεται αποκλειστικά από την κρατική εξουσία. Με άλλα λόγια, αντιμετωπίζεται ως ένα ηθικό καθήκον του Κράτους, το οποίο αποκτά νομικά εξαναγκαστό χαρακτήρα (ως αξίωση του εργαζομένου) στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους δικαίου.

Παρ' όλα αυτά, εάν η αλληλεγγύη εκληφθεί ως κοινωνικό λειτουργήμα³², караδοκει ο κίνδυνος να ανατραπεί το γενικό τεκμήριο *in dubio*

²⁸ Όπως υπενθυμίζει ο Αναστάσιος Τάχος, «Η υποχρέωση αλληλεγγύης κατά το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος», *ΔτΑ*, 1999, σ. 785-832, ιδίως σ. 824, ο συντηρητικός εκπρόσωπος της αστικής δημοκρατίας στη Γαλλία (και, ειρήσθω εν παρόδω, σφαγέας της παρισινής Κομμούνας το 1871), Adolphe Thiers είχε υποστηρίξει ότι το δικαίωμα του φτωχού στην κοινωνική πρόνοια πρέπει «να διατηρεί τον χαρακτήρα αρετής, δηλαδή να παραμείνει (αυτή η αρετή της κοινωνικής πρόνοιας) εκούσια, αυθόρμητη, τελικά ελεύθερη να πραγματοποιηθεί ή όχι, διότι διαφορετικά θα έπαυε να αποτελεί αρετή και θα γινόταν εξαναγκασμός... Όντως, εάν μια ολόκληρη τάξη, αντί να λαμβάνει, θα μπορούσε να απαιτεί, θα αποκτούσε τον ρόλο επαίτη που ζητεί να λάβει το όπλο στο χέρι. Θα διδόταν η ευκαιρία στην πλέον επικίνδυνη από τις μορφές βίας», *Rapport au nom de la Commission de l'assistance et de la prevoyance publiques*, 1850, σ. 11.

²⁹ Σχετικά με μια γενική ιδέα αλληλεγγύης ως κατευθυντήρια αρχή ενός –οργανικά ιδωμένου– κοινωνικού όλου, βλ. Emile Durkheim, *De la division du travail social*, 2e éd., έκδ. Quadrige/PUF, Paris, 1991, κεφ. 5, σ. 119 επ.

³⁰ Για τον «αλληλεγγυϊσμό» ως συστατικό στοιχείο του κοινωνιολογικού θετικισμού, βλ. χαρακτηριστικά Léon Duguit, *Souveraineté et Liberté*, έκδ. La Mémoire du Droit, Paris, 2002, σ. 149-150.

³¹ Léon Bourgeois, *Solidarité*, έκδ. Armand Colin, Paris, 1896, σ. 10.

³² Ως προς τη μετουσίωση των ατομικών δικαιωμάτων σε κοινωνικά λειτουργήματα στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους δικαίου, βλ. ενδεικτικά Γεώργιο Κασιμάτη, «Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος: Θεωρία και νέον Σύνταγμα», *ΤοΣ*, 1975, σ. 5 επ.,

pro libertate, το οποίο αποτελεί θεμελιακό γνώρισμα του φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους δικαίου. Συνεπώς, φαίνεται ορθότερο ότι η αλληλεγγύη αποτελεί νομικά δεσμευτική ρήτρα των «συνταγματικά προβλεπόμενων καθηκόντων», με όρο και όριο την αρχή in dubio pro libertate³³.

Εάν η κοινωνική αλληλεγγύη αποσυνδεθεί από τον κρατοκεντρικό προσανατολισμό της, διανοίγεται η δυνατότητα να εμπλουτισθεί με μια επανορθωτική και συμμετοχική διάσταση. Υπό αυτή την οπτική, η αλληλεγγύη δεν σταματά σε ένα απλώς παροχικό αίτημα, η υλοποίηση του οποίου καταλείπεται στη διακριτική ευχέρεια αρμόδιων κρατικών οργάνων, αλλά συμβάλλει σε χειραφέτηση των πολιτικών υποκειμένων και σε εμπάθυνση της κοινωνικής δημοκρατίας³⁴.

Επομένως, το χρέος αλληλεγγύης δεν θα έπρεπε να λάβει τη μορφή μιας (αντιφιλελεύθερης) αντίληψης περί κοινωνικής αποστολής ούτε να αναχθεί σε τέλος της ερμηνευτικής ιστορίας του συνταγματικού κειμένου. Απεναντίας, η εκπλήρωση του χρέους κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης (άρθ. 25 παρ. 4 Συντ.) συντελεί πρωτίστως σε ουσιαστική πραγμάτωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθ. 5 παρ. 1 Συντ.), δηλαδή στην ισότιμη συμμετοχή καθενός και όλων από κοινού στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας³⁵.

1.3. Η αλληλεγγύη ως ρήτρα κοινωνικής ελευθερίας

Το άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. καθιερώνει την προαγωγή της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης ως χρέος των πολιτών της χώρας έναντι εαυτών

ιδίως σ. 23. Ο Κασσιμάτης, πάντως, διευκρινίζει ότι το κοινωνικό κράτος «δεν νοείται μόνο ως αρχή άνωθεν κοινωνικής προνοίας και αντιλήψεως, αλλά δικαϊκή βάση της εκ των κάτω διαμορφώσεως των σκοπών του κράτους», στο ίδιο, σ. 22. Πρβλ. τη σχετική κριτική του Πρόδρομου Δαγτόγλου, σύμφωνα με τον οποίο η αλληλεγγύη «δεν μετατρέπει το ατομικό δικαίωμα σε κοινωνικό λειπούργημα, δεν είναι δηλαδή επιταγή, αλλά απαγόρευση. Ενώ απαγορεύει την κοινωνικά βλαπτική, δεν επιτάσσει την κοινωνικά ωφέλιμη συμπεριφορά», «Ο κοινωνικός περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων», ΝοΒ, 1985, σ. 721 επ., ιδίως σ. 726-727.

³³ Βλ. Χρυσόγονο / Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 69-70.

³⁴ Για την κανονιστική αξιοποίηση της κοινωνικής αλληλεγγύης, ώστε τα κοινωνικά δικαιώματα να αναβαθμιστούν από «παροχικά» (welfare rights) σε «εκλεπτυσμένα δικαιώματα του κοινωνικού πολίτη» (social citizenship rights), βλ. Αλεξάνδρα Μιχαλοπούλου, «Η επίδραση των Μνημονίων στα κοινωνικά δικαιώματα: Προοπτικές προστασίας με βάση την πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ και τις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων», *www.constitutionalism.gr*, 4-4-2016.

³⁵ Έτσι, βλ. Ανθόπουλο, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 62-63.

και αλλήλων³⁶. Η συνταγματική καθιέρωση της αλληλεγγύης ως αρχής δικαίου καλείται να αντιμετωπίσει μια διμέτωπη πρόκληση.

Αφενός, από φιλελεύθερη-ατομοκεντρική σκοπιά, η θέσπιση χρέους αλληλεγγύης τεκμαίρεται αμάχητα ως υπέρμετρος περιορισμός της προσωπικής ελευθερίας και των ατομικών δικαιωμάτων, άρα η δεσμευτική εφαρμογή της από τα κρατικά όργανα θα κλόνιζε συθέμελα το τεκμήριο υπέρ της ελευθερίας (*in dubio pro libertate*)³⁷. Αφετέρου, από κρατικιστική-κοινοτιστική σκοπιά, η αλληλεγγύη αποτελεί ταυτόχρονα αυτοτελές κοινωνικό δικαίωμα και κρατικά επιβαλλόμενο καθήκον, άρα αναγορεύεται σε απώτατο τελολογικό ορίζοντα του συνταγματικού κειμένου³⁸.

Προς απάντηση στη «φιλελεύθερη» ένσταση, μπορεί να υποστηριχθεί εύλογα ότι η ενσωμάτωση στο Σύνταγμα ενός απλώς αρετολογικού καθήκοντος ή ενός –κανονιστικά ατελούς (ως *lex imperfecta*)– συναισθήματος φιλαλληλίας θα συνιστούσε (αυτο)ακύρωση της κανονιστικότητας του καταστατικού χάρτη της ελληνικής Πολιτείας³⁹. Προς αντίκρουση, πάλι, της «κοινοτιστικής» αιτίας, μπορεί να σημειωθεί ότι ένα καθήκον αλληλεγγύης, το οποίο επιβάλλεται άνωθεν με πατερναλιστικό τρόπο από το Κράτος, θα προσέκρουε στην προσωπική και συλλογική αυτονομία του πολίτη, όπως απορρέει από το άρθ. 2 παρ. 1 Συντ. (αξία του ανθρώπου) και το άρθ. 5 παρ. 1 Συντ. (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας).

³⁶ Παρόμοια ρύθμιση, με ακόμα εντονότερη συμβολική και ηθικοπολιτική φόρτιση, καθιερώνει το άρθ. 2 Ιταλικού Συντάγματος (1948), σύμφωνα με το οποίο «η Δημοκρατία ... απαιτεί την εκπλήρωση των απαραίτων καθηκόντων πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής αλληλεγγύης».

³⁷ Στο πλαίσιο μιας ατομοκεντρικής πρόσληψης του χρέους αλληλεγγύης, ο Πέτρος Παραράς θεωρεί ότι η αλληλεγγύη χρησιμεύει απλώς ως γέφυρα για την άρση της δήθεν αντινομικής σχέσης μεταξύ ελευθερίας και ισότητας, *Ελευθερία και ισότης στη σύγχρονη Γαλλία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σ. 240.

³⁸ Αποκρούοντας την κοινοτιστική-κρατικιστική εκδοχή της αλληλεγγύης, ο Πρόδρομος Δαγτόγλου θεωρεί την εκπλήρωση του χρέους κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης ως ρήτρα περιορισμού των δικαιωμάτων και όχι π.χ. ως διακριτή αρχή δημόσιας πολιτικής, *Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 4η αναθ. έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2012, σ. 220.

³⁹ Ο Μήτας αποδομεί εύστοχα την αντίληψη περί κανονιστικής ατέλειας του χρέους αλληλεγγύης με τον ακόλουθο τρόπο: «*Εάν η αλληλεγγύη νοηθεί προερμηνευτικά ως ατελές παράγγελμα ηθικής, τότε επισπεύδεται το λογικό αδιέξοδο: Είτε ο θεμελιώδης νόμος φιλοξενεί ένα δεσμευτικό μιν, πλην ηθικό, καθήκον, επί ποινή αυτοακύρωσης της φιλελεύθερης σύστασής του, είτε φιλοξενεί ένα μη δεσμευτικό χρέος, επί ποινή αυτοακύρωσης της κανονιστικής του αίγλης*», *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου, ό.π.*, σ. 120-121.

Κατά τη γνώμη μας, το άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. παράγει μεν δεσμευτικότητα⁴⁰, διακριτής υφής δε έναντι των καθιερωμένων ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η αναφορά του χρέους αλληλεγγύης στο συνταγματικό κείμενο ρίχνει στις λοιπές συνταγματικές διατάξεις έναν αξιολογικό φωτισμό, καίριο για την ερμηνεία και την εφαρμογή τους.

Μέσω του άρθ. 25 Συντ., τόσο με τη ρήτρα του *κοινωνικού* κράτους δικαίου (παρ. 1) όσο και με το χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης (παρ. 4), προβάλλεται ο σύνθετος χαρακτήρας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι περιορισμοί κατά την άσκηση των δικαιωμάτων δεν υπόκεινται μόνο σε αρνητικά καθήκοντα, ήτοι σε φραγμούς που υψώνουν άλλα δικαιώματα, αλλά και σε θετικά καθήκοντα, τα οποία θέτουν έναν – κανονιστικά κρισιμο– κατευθυντήριο στόχο⁴¹.

Εκτιμούμε, λοιπόν, ότι το χρέος αλληλεγγύης συνιστά δικαιολογητικό λόγο περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων, χωρίς πάντως να λειτουργεί ως *ratio* της ίδιας της ύπαρξης των δικαιωμάτων αυτών⁴². Δεν εκπορεύεται από μια αντιφιλελεύθερη ηθική θυσίας του ατόμου χάριν του κοινού καλού. Τουναντίον, εδράζεται σε μια βαθιά φιλελεύθερη ηθική σεβασμού των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας όλων των πολιτών. Εξάλλου, η αρχή της αλληλεγγύης τελεί σε διαλεκτική σχέση με την αντινομική φύση των δικαιωμάτων. Τούτο σημαίνει ότι ορισμένος εύλογος περιορισμός ατομικών (π.χ. οικονομικών-ιδιοκτησιακών) δικαιωμάτων χάριν της προαγωγής της κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης θωρακίζει δικαιώματα άλλου τύπου (π.χ. κοινωνικά)⁴³.

Εφόσον αποδεχόμαστε ως ηθικοπολιτικώς έγκυρη μια δέσμη νομικώς εξαναγκαστών καθηκόντων έναντι εαυτών και αλλήλων, η εκπλήρωση του χρέους αλληλεγγύης συμβάλλει καθοριστικά σε μια διαρκή διαδικασία πολιτικής ενοποίησης των ατόμων, στη βάση της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας. Μέσω του χρέους κοινωνικής αλληλεγγύης η ελεύθερη βούληση του ατόμου συμφιλιώνεται με τα αιτήματα της πολιτικής κοινότητας. Έτσι, ως συνταγματικό καθήκον δημόσιου ενδιαφέρο-

⁴⁰ Συνεπώς, η αλληλεγγύη ανήκει στα «εντελή» (δικαικώς εξαναγκαστά) και όχι στα «ατελή» (αρετολογικά) καθήκοντα, βλ. Μήτα, *στο ίδιο*, σ. 51 επ. Για τη διάκριση μεταξύ «εντελών» και «ατελών» καθηκόντων, βλ. αναλυτικότερα Onora O' Neill, *Constructions of Reason*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1989, σ. 197-200.

⁴¹ Κατά τον Δημήτρη Τσάτσο, η αλληλεγγύη αποτελεί πεδίο προστασίας του δικαιώματος και όχι περιορισμό αυτού, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Γ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σ. 227-228.

⁴² Βλ. Ανθόπουλο, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης...*, *ό.π.*, σ. 295.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά Ιάκωβο Μαθιουδάκη, «Η αρχή της αλληλεγγύης κατά το αρθ. 25 παρ. 4 Συντ. Ερμηνευτικές οριοθετήσεις με βάση τη νομολογία της οικονομικής κρίσης», *ΕφημΔΔ*, 2016, σ. 464-477, ιδίως σ. 476-477.

ντος, η αλληλεγγύη του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. διαφέρει ουσιωδώς από την εκούσια φιλανθρωπική δράση. Δεν βοηθά αποσπασματικά και κατ' επιλογή μεμονωμένα μέλη του κοινωνικού συνόλου, αλλά αποκρυσταλλώνει τα συνταγματικά καθήκοντα του πολίτη απέναντι στους συμπολίτες του⁴⁴.

Το άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. προβαίνει στη διάκριση μεταξύ κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης. Η διάκριση αυτή, μολονότι δεν στερείται αντικειμένου, έχει δευτερεύουσα σημασία ως προς την ερμηνεία του χρέους αλληλεγγύης. Το αληθές νόημα της παραπάνω διαφοροποίησης έχει να κάνει με τον αποδέκτη της εκάστοτε συνταγματικής επιταγής, αναλόγως αν το καθήκον αλληλεγγύης αφορά σε τμήμα («κοινωνική») ή στο σύνολο της κοινωνίας («εθνική»)⁴⁵. Ως κριτήριο διάκρισης έχει προταθεί επίσης η φύση του αποδέκτη, κατά πόσο δηλαδή πρόκειται για καθήκον που απευθύνεται σε άλλον πολίτη («κοινωνική») ή στην Πολιτεία ως θεσμό («εθνική»)⁴⁶, αναπαράγοντας όμως μια μάλλον «οργανική», άρα μη φιλελεύθερη πρόσληψη της κρατικά οργανωμένης πολιτικής κοινότητας.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η έμφαση της διάκρισης πρέπει να δίνεται σε κοινωνικοπολιτικά και όχι σε εθνοτικά (π.χ. φυλή, ιθαγένεια) χαρακτηριστικά⁴⁷. Εξάλλου, η αλληλεγγύη ενέχει σπουδαία σημασία στη συνάρθρωση των συνθηκών του κοινωνικού βίου με το καίριο κανονιστικό ερώτημα περί του τι συνιστά κοινωνία και, ιδίως, περί του τι συνιστά

⁴⁴ Όπως παρατηρεί ο Ανθόπουλος, «το άρθρο 25 παρ. 4 αποκρυσταλλώνει και συγκεκριμενοποιεί τη γενική ratio στην οποία ανάγονται τα συνταγματικά καθήκοντα», *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 318.

⁴⁵ Κατά την άποψη του Μήτα, «ο διπλός επιθετικός προσδιορισμός δεν υποδηλώνει δύο διακριτά, διασταυρούμενα ή αλληλοσυμπληρούμενα πεδία καθηκόντων. Αλλά παραπέμπει σε συλλογικό χρέος εδραίωσης της βιοτικής υπόστασης όλων, σε εθνική-πολιτειακή κλίμακα και πέραν από οικείες συνάψεις, ομαδώσεις ωφέλειας ή επιμέρους δεσμούς», *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*, ό.π., σ. 130. Εξάλλου, το εθνικό-κοινωνικό κεφάλαιο συνιστά το εμπειρικό αποτύπωμα της αλληλεγγύης και η ισοτελής πρόσβαση σε αυτό αποτελεί το κανονιστικό ανάπτυγμά της, *στο ίδιο*, σ. 131.

⁴⁶ Τάχος, «Η υποχρέωση αλληλεγγύης κατά το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος», ό.π., ιδίως σ. 796-798. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα εκπλήρωσης χρέους κοινωνικής αλληλεγγύης ο Τάχος αναφέρει την απονομή προσωπικής σύνταξης στη χήρα του δολοφονηθέντος από όργανα της Δικτατορίας, πρώην βουλευτή Γ. Τσαρουχά κατ' επίκληση του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. διά του ν. 1226/1982. Από την άλλη, ως παραδείγματα πραγμάτωσης του χρέους εθνικής αλληλεγγύης προβάλλονται η εκπλήρωση των στρατιωτικών (άρθ. 4 παρ. 6 Συντ.) και φορολογικών (άρθ. 4 παρ. 5 και 78 παρ. 1 Συντ.) υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στην κρατικά οργανωμένη πολιτική κοινότητα.

⁴⁷ Βλ. αντίθετα την «εθνοκεντρική» (και, μάλιστα, με πολιτισμικούς όρους) πρόσληψη της αλληλεγγύης στη ΣτΕ Ολ. 460/2013, *Αρμ.*, 2013, σ. 789 επ., με κριτικές παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή.

δίκαιη κοινωνία σε εθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο⁴⁸. Από τη σκοπιά της αλληλεγγύης, η κοινή ευδαιμονία αποκτά δικαιικά δεσμευτικό χαρακτήρα, χωρίς να απαιτείται η συνδρομή αισθημάτων οίκτου απέναντι στο «θύμα» της αδικίας για *a posteriori* ενεργοποίηση της κοινωνικής προστασίας.

Μέσω του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ., η αλληλεγγύη συμπορεύεται με την ισότητα στην ουσιαστική-αναλογική της διάσταση. Η εκπλήρωση του χρέους αλληλεγγύης απαιτεί, λοιπόν, την κατανομή των δημόσιων βαρών ανάμεσα στα πολιτικά υποκείμενα «*ανάλογα με τις δυνάμεις του καθενός*» (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.). Το κοινωνικό κράτος δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.) βρίσκει στο χρέος κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης το κατάλληλο έρμα, προκειμένου να καταστεί νομικά δεσμευτικό το ενδογενεακό, διαγενεακό και κοινωνικό (αναδιανεμητικό) εξισωτικό δυναμικό του. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. εισάγει στην έννομη τάξη τη ρήτρα *in dubio pro societate* (=εν αμφιβολία υπέρ της κοινωνίας) ως κανονιστικό συμπλήρωμα της κλασικής αρχής κάθε φιλελεύθερου Συντάγματος *in dubio pro libertate* (=εν αμφιβολία υπέρ της ελευθερίας).

2. Η τριπλή διάσταση της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης στην κοινωνική ασφάλιση

Η κοινωνική αλληλεγγύη στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης συγκεκριμενοποιείται μέσα από μια δέσμη –κανονιστικά κρίσιμων– κατευθυντήριων γραμμών, προσλαμβάνοντας τρεις διακριτές, αλλά συνάλληλες πτυχές. Συνδυάζοντας τις τρεις αυτές εκφάνσεις αλληλεγγύης, η κοινωνική ασφάλιση απευθύνεται στο σύνολο των μελών της πολιτικής κοινότητας, αναπαριστώντάς την ως μια «*κοινωνία των ίσων*»⁴⁹:

⁴⁸ Βλ. Alain Supiot, «Μεγαλείο και πενία του κοινωνικού κράτους», *ΕΕργΔ*, 2016, μτφρ. Ευ. Αγγελόπουλου, σ. 257 επ., ιδίως σ. 266. Σύμφωνα με τον αναρχικό Πρίγκιπα Pyotr Kropotkin, *Αλληλοβοήθεια*, μτφρ. Ευ. Στεφανοπούλου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2009, η αλληλεγγύη (και όχι ο ανταγωνισμός) αποτελεί το αποφασιστικό στοιχείο για την επιβίωση όχι μόνο της κοινωνίας, αλλά και του ίδιου του ανθρώπινου γένους.

⁴⁹ Η «κοινωνία των ίσων» παρίσταται ως το ιδεατό και, συνάμα, εφικτό υπόδειγμα για τη συγκρότηση, οργάνωση και λειτουργία της πολιτικής κοινότητας από τον Pierre Rosanvallon, *Η κοινωνία των ίσων*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2014. Ο Harold L. Wilensky εκλαμβάνει ορθώς το κοινωνικό κράτος (welfare state) ως θεσμικό εργαλείο για την οικοδόμηση μιας κοινωνίας ισότητας και αλληλεγγύης (welfare society), *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*, εκδ. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1975, σ. 118.

2.1. Ενδογενεακή αλληλεγγύη

Το άρθ. 25 παρ. 4 Συντ., στην ενδογενεακή του διάσταση, συμβάλλει στον δίκαιο επιμερισμό των κοινωνικοασφαλιστικών υποχρεώσεων. Λόγου χάριν, η επιβάρυνση που επιβάλλεται από μέτρα περιορισμού των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών δεν επιτρέπεται να κατανέμεται πάντοτε σε βάρος συγκεκριμένων μόνο μελών της ασφαλιστικής κοινότητας⁵⁰.

Η ασυμβατότητα με τη *συγχρονική* κοινωνική αλληλεγγύη προκύπτει, ιδίως, όταν συγκεκριμένες κατηγορίες ασφαλισμένων επιβαρύνονται ουσιαδώς και σωρευτικώς εξαιτίας διαδοχικών νομοθετικών παρεμβάσεων. Έτσι, ορισμένα μέλη της οικείας ασφαλιστικής κοινότητας, ως μη όφειλαν, επωμίζονται το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής καθ' υπέρβαση των ορίων της αναλογικότητας (άρθ. 25 παρ. 1 δ Συντ.), και κατά παράβαση της αρχής της ισότητας στην κατανομή των δημόσιων βαρών (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.).

Χάρη στην οργανωτική και λειτουργική πολλαπλότητα των ασφαλιστικών φορέων, την οποία ευνοεί το βισμαρκιανό κοινωνικοασφαλιστικό πρότυπο, προάγεται η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών μιας συγκεκριμένης ασφαλιστικής κοινότητας, η οποία συγκροτείται στη βάση άσκησης όμοιας επαγγελματικής δραστηριότητας.

Η ενδογενεακή έκφανση της αλληλεγγύης, στην επιμεριστική (ομοιοεπαγγελματική) της διάσταση, διαμορφώνει μια σχέση συνάφειας μεταξύ των μελών της οικείας ασφαλιστικής κοινότητας, αποσυνδέοντας το ασφάλιστρο (καταβαλλόμενες ασφαλιστικές εισφορές) από την εξατομικευμένη πιθανότητα επέλευσης του κινδύνου. Δυνάμει της ενδογενεακής αλληλεγγύης, οι εισφορές υπολογίζονται βάσει του καταβαλλόμενου μισθού, δηλαδή ανάλογα με τις «δυνάμεις» του κάθε εργαζομένου και όχι ανάλογα με την ευπάθεια του καθενός. Συνεπώς, η κανονιστική αξιοποίηση της ενδογενεακής αλληλεγγύης συντελεί σε πλήρη αποσύνδεση της κοινωνικής ασφάλισης από προσωπικά χαρακτηριστικά καθενός μεμονωμένου εργαζομένου, ώστε να διασφαλίζεται μια σφαιρική θεώρηση και αντιμετώπιση των κοινωνικών κινδύνων. Το χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης δεν εκπληρώνεται μόνο στο εσωτερικό του οικείου ασφαλιστικού φορέα, αλλά φέρνει σε θεσμική συνάφεια τους – ενοποιημένους στην Ελλάδα πλέον– ποικίλους ασφαλιστικούς φορείς,

⁵⁰ Έτσι, στη ΣτΕ Ολ. 2192/2014, *ό.π.*, σκ. 21, κρίθηκε εύστοχα ότι οι εκ του νόμου 4093/2012 προβλεπόμενες περικοπές «... *συνιστούν μέτρα που λαμβάνονται μεν για την αντιμετώπιση της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, επιβαρύνουν, όμως, και πάλι, κατά παράβαση της κατ' άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος υποχρέωσης όλων των πολιτών για εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης, την ίδια κατηγορία πολιτών*». Ομοίως, βλ. ΣτΕ Ολ. 4741/2014, *ΘΠΛΔ*, 2015, σ. 826 επ.

προάγοντας μεταξύ τους μια σχέση διανεμητικής δικαιοσύνης σε μακρά κλίμακα⁵¹.

Η ενδογενεακή αλληλεγγύη μπορεί να λειτουργήσει ως βάση για τη διεύρυνση του ρυθμιστικού βεληνεκού του άρθ. 4 παρ. 5 Συντ., προκειμένου η αρχή της αναλογικής ισότητας στα δημόσια βάρη να μετεξελιχθεί σε θεμέλιο λίθο της κοινωνικής ασφάλισης⁵². Έτσι, έχει κριθεί νομολογιακά ότι «... η επιβάρυνση από τα μέτρα που λαμβάνονται προς αντιμετώπιση της δυσμενούς και παρατεταμένης οικονομικής συγκυρίας πρέπει να μην κατανέμεται πάντοτε σε συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών, όπως είναι οι μισθοδοτούμενοι από το Δημόσιο, οι οποίοι κατά κανόνα είναι συνεπείς στις φορολογικές υποχρεώσεις τους...»⁵³. Συνεπώς, η επιβάρυνση των ασφαλισμένων πρέπει να κατανέμεται δίκαια μεταξύ όλων των κατηγοριών εργαζομένων, τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και των ασκούντων ελευθέριο επάγγελμα.

Παράλληλα, η κοινωνική αλληλεγγύη, στην ενδογενεακή της διάσταση, μπορεί να αξιοποιηθεί ως ratio για εύλογο περιορισμό του δικαιώματος στην κοινωνικοασφαλιστική προστασία, όποτε με τις περικοπές των συνταξιοδοτικών παροχών θίγονται τα πλέον ισχυρά μέλη της

⁵¹ Για μια επιτυχή συσχέτιση των άρθ. 4 παρ. 5 Συντ. (ισότητα στα δημόσια βάρη), 25 παρ. 2 Συντ. (προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου για την επίτευξη της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη) και 25 παρ. 4 Συντ. (χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης) ως περιορισμών στους περιορισμούς που επιβάλλονται στα κοινωνικής φύσεως δικαιώματα, βλ. Κωνσταντίνο Γιαννακόπουλο, «Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο»», *ΕφημΔΔ*, 2015, σ. 417-442, ιδίως σ. 428.

⁵² Ο Μαθιουδάκης ψέγει την ιδέα ότι είναι επικουρικός ο χαρακτήρας του άρθ. 25 παρ. 4 έναντι του άρθ. 4 παρ. 5 Συντ., επισημαίνοντας πως «παρότι θα μπορούσε η νομολογία να επιφυλάξει ένα αυτόνομο κανονιστικό περιεχόμενο στην αρχή της αλληλεγγύης έναντι της αρχής της ισότητας ενώπιον των δημόσιων βαρών, επέλεξε έναν παρακολουθηματικό ρόλο της πρώτης σε σχέση με τη δεύτερη», «Η αρχή της αλληλεγγύης...», *ό.π.*, σ. 470. Σε νομολογιακό επίπεδο, η (εσφαλμένη) αντίληψη περί επικουρικής λειτουργίας του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. έναντι του άρθ. 4 παρ. 5 Συντ. απαντάται στην ΣτΕ 604/2014, σκ. 8.

⁵³ ΕλΣυν Ολ. 7412/2015, *Αρμ.*, 2016, σ. 684 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή, σκ. 3. Παραπλήσιος δικανικός συλλογισμός αναπτύσσεται και στη ΣτΕ Ολ. 2287/2015, *ΘΠΔΔ*, 2015, σ. 668 επ., με παρατηρήσεις Π. Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, όπου καταγράφεται ότι «η δυνατότητα του νομοθέτη να περικόπτει τις ασφαλιστικές παροχές δεν είναι απεριόριστη, αλλά οριοθετείται κατά πρώτον από τις αρχές της κοινωνικής αλληλεγγύης (άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος) και της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθρο 4 παρ. 5 του Συντάγματος), οι οποίες επιτάσσουν να κατανέμεται εξ ίσου το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής μεταξύ όλων των πολιτών, καθώς και από την αρχή της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος), σύμφωνα με την οποία το συγκεκριμένο μέτρο πρέπει να είναι πράγματι πρόσφορο και αναγκαίο για την αντιμετώπιση του προβλήματος (πρβλ. ΣτΕ 2192-2196/2014 Ολ.)» (σκ. 7).

ασφαλιστικής κοινότητας⁵⁴. Υπό αυτή τη διόπτρα, ο δίκαιος χαρακτήρας των επιλεγέντων κριτηρίων για τον προσδιορισμό του εύλογου περιορισμού (π.χ. όριο ηλικίας, ύψος σύνταξης) καθορίζεται όχι μόνο από το γεγονός ότι πλήττονται τα πιο ισχυρά μέλη της ασφαλιστικής κοινότητας (π.χ. «ευγενή Ταμεία»), αλλά και από την ανάγκη να αποτρέπεται η επιβάρυνση των λιγότερο ευνοημένων μελών της ασφαλιστικής κοινότητας⁵⁵.

Συνεπώς, η αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη, επανερμηνευόμενη υπό το φως της ενδογενεακής αλληλεγγύης, αποκτά διττό περιεχόμενο. Αφενός, επιτάσσει να συνεισφέρουν οι ασφαλισμένοι στη χρηματοδότηση των Ταμείων «ανάλογα με τις δυνάμεις καθενός». Αφετέρου, εγγυάται την πρόσβαση όλων ανεξαιρέτως των εργαζομένων και των ευπαθών κοινωνικών ομάδων σε ορισμένη ελάχιστη προστασία, ακόμα και χωρίς ανάλογη συμμετοχή στο ασφαλιστικό κεφάλαιο⁵⁶.

Επιπλέον, η ενδογενεακή αλληλεγγύη έχει παράσχει επιχείρημα υπέρ της κατ' αρχήν (αλλά όχι απόλυτης) ανταποδοτικότητας του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος. Έτσι, ως βασικός στόχος της κοινωνικής ασφάλισης τίθεται «η διασφάλιση υπέρ των συνταξιούχων ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης όσο το δυνατόν εγγύτερα σε εκείνο που είχαν κατακτήσει κατά τη διάρκεια του εργασιακού τους βίου»⁵⁷.

Ωστόσο, η συνδρομή της ενδογενεακής αλληλεγγύης εγγυάται ότι δεν πρόκειται για ανταποδοτικότητα εισφορών-παροχών σε ατομικό επί-

⁵⁴ Όπως διατυπώθηκε σε μειοψηφούσα θέση της ΣτΕ Ολ. 2287/2015, «ο νομοθέτης επέλεξε να θίξει τις πλέον οικονομικά εύρωστες κατηγορίες συνταξιούχων και, άρα, τις ευρισκόμενες σε καλύτερη θέση να επωμισθούν το σχετικό βάρος» (σκ. 9). Ο Μάνος Ματσαγγάνης, επιχειρηματολογώντας υπέρ της προοδευτικής εισφοράς αλληλεγγύης στις κύριες και επικουρικές συντάξεις, φρονεί εν μέρει δικαιολογημένα ότι «η εισφορά αλληλεγγύης στις κύριες και στις επικουρικές συντάξεις ως σύνολο φαίνεται να έχει αμφίσημη λειτουργία: αφενός συνιστά άνευ προηγουμένου (και εκ των υστέρων) μείωση του εισοδήματος των συνταξιούχων, ενώ αφετέρου προφυλάσσει τις χαμηλές συντάξεις και πλήττει δυσανάλογα τις υψηλές (και, ιδίως, τις πολύ υψηλές)», *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2011, σ. 203.

⁵⁵ Αξιοποιώντας τη διάκριση μεταξύ «προνομιούχων» και «λιγότερο ευνοημένων» μελών της ασφαλιστικής κοινότητας, ο Τάσος Γιαννίτσας διαβλέπει ισχυρές δόσεις ενδογενεακής αλληλεγγύης στις «μνημονιακές» περικοπές των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών, *Το ασφαλιστικό και η κρίση*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015, σ. 78.

⁵⁶ «Ο καθορισμός του βασικού ποσού στηρίζεται εις την αρχήν της αλληλεγγύης των καλύτερων προς τους λιγότερον αμειβόμενους ησφαλισμένους. Διά της ρυθμίσεως ταύτης οι καλύτερον αμειβόμενοι ησφαλισμένοι συνεισφέρουν μέρος των υπό τούτων και διά λογαριασμών αυτών, εκ μέρους του εργοδότη των καταβαλλομένων εισφορών, προς όφελος των με χαμηλόν ημερομίσθιον αμειβομένων, προς ενίσχυσιν της συντάξεως των τελευταίων εις σημείον επιτρέπον την εξασφάλισιν ενός κατωτέρου ορίου συντηρήσεως (προνοιακή αρχή)» (από την εισηγητική έκθεση του ν. 1846/1951, θεμελιακού νόμου για την οργάνωση του ΙΚΑ).

⁵⁷ Βλ. ΣτΕ Ολ. 2287/2015, ό.π., σκ. 10.

πεδο, αλλά για έναν συνολικό μηχανισμό επιμερισμού των ατομικών και κοινωνικών κινδύνων, που караδοκούν στη μετάπτωση από το εργασιακό καθεστώς σε κατάσταση «μη εργασίας»⁵⁸. Η εύλογη αναπλήρωση του εισοδήματος που χάνεται με το πέρασμα από την εργασία στη μη εργασία αναδεικνύεται, λοιπόν, σε καταστατικό σκοπό της κοινωνικής ασφάλισης. Οπότε δέον να τοποθετείται στο επίκεντρο κάθε κοινωνικά βιώσιμης και συνταγματικά αποδεκτής κοινωνικοασφαλιστικής μεταρρύθμισης.

Κατά κανόνα, πάντως, η ενδογενεακή αλληλεγγύη χρησιμοποιείται ως επιχείρημα κατά της πλήρους ανταποδοτικότητας των παροχών, δηλαδή καταδεικνύει την απουσία απόλυτης αναλογίας στη σχέση εισφορών-παροχών. Η ανάγκη άμβλυνσης των ουσιαστικών ανισοτήτων στο εσωτερικό της οικείας ασφαλιστικής κοινότητας (μεταβίβαση εισοδήματος για λόγους εσωτερικής αλληλεγγύης) προϋποθέτει, εξάλλου, τη μερική εξασθένηση της αντιστοίχισης εισφορών-παροχών, κάμπτοντας την πλήρη αναπλήρωση του χαμένου εισοδήματος από την εργασία⁵⁹.

2.2. Διαγενεακή αλληλεγγύη

Η ιδέα της διαγενεακής αλληλεγγύης συνάπτεται με τη δημόσια ευθύνη ως διαρκές διακύβευμα απέναντι στα παρόντα και στα μέλλοντα μέλη της πολιτικής κοινότητας⁶⁰. Υπό αυτή την οπτική, καθεμία γενεά λειτουργεί, τρόπον τινά, ως διαχειριστής με επικαρπία επί των δημόσιων-υλικών και θεσμικών-πόρων, προκειμένου να αφήσει παρακαταθήκη τις καλύτερες δυνατές συνθήκες για τις επόμενες γενεές. Δεν πρέπει, άλλωστε, να θεωρείται δεδομένη μια γραμμική, διαρκώς προωθητική, πορεία στον ρου της ανθρώπινης Ιστορίας. Ο δείκτης ευημερίας των *επόμε-*

⁵⁸ Μια παραδειγματική νομολογιακή απεικόνιση της συλλογικής διάστασης της ανταποδοτικής αρχής υπό το φως της αλληλεγγύης προσφέρεται π.χ. στην απόφαση ΣτΕ 4837/1997, *ΔιΔικ*, 1999, σ. 387 επ.

⁵⁹ Σχετικά με τη μερική εξασθένηση της αναλογίας εισφορών-παροχών ως προαπαιτούμενο για την πραγμάτωση της ενδογενεακής αλληλεγγύης, βλ. ενδεικτικά Αγγελο Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 166, Αθηνά Πετρόγλου, «Η ανταποδοτικότητα και η κοινωνική αλληλεγγύη στην κοινωνική ασφάλιση», *ΘΠΔΔ*, 2009, σ. 695 επ., Δημήτριο Μπριόλα, «Η κοινωνική ασφάλιση και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *ΕΔΚΑ*, 2006, σ. 928 επ.

⁶⁰ Ο Kant θέτει το ακόλουθο ρητορικό ερώτημα: «*Πώς οι μακρινοί απόγονοί μας θα προσπαθήσουν να τα βγάλουν πέρα με το φορτίο της ιστορίας που πρόκειται να τους αφήσουμε ύστερα από μερικούς αιώνες; Χωρίς αμφιβολία θα αξιολογήσουν τα γεγονότα (...) μόνο από την άποψη εκείνου που τους ενδιαφέρει, δηλαδή του τι λαοί και κυβερνήσεις δημιούργησαν ή ζημίωσαν την ανθρωπότητα στην κοσμοπολιτική κλίμακα*», «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό» στο: Immanuel Kant, *Δοκίμια*, μτφρ. Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σ. 41. Κατά τον Rawls, «*η απόδοση της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας θα ήταν ημιτελής χωρίς κάποια πραγμάτευση του ζητήματος της δικαιοσύνης μεταξύ των γενεών*», *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 337.

νων γενεών εξαρτάται αποφασιστικά από την *παρουτική* λήψη αποφάσεων για τη μείωση της εισοδηματικής ανισότητας⁶¹.

Η διαγενεακή παράμετρος βρίσκεται στο υπογάστροιο κάθε μεταρρυθμίσεως του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης⁶². Η διαγενεακή ισότητα, ως επιμέρους έκφανση του χρέους κοινωνικής αλληλεγγύης, επιτάσσει έναν αναλογικό επιμερισμό των εκάστοτε απαιτούμενων θυσιών. Τούτο εκδηλώνεται με την αναλογική κατανομή του βάρους των συνταξιοδοτικών μεταρρυθμίσεων ανάμεσα στις γενεές, έτσι ώστε να μην επωμίζεται κατ' αποκλειστικότητα μία γενεά το βάρος της βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος εν όλω⁶³.

Η επιλογή αρχών δικαιοσύνης στην «πρωταρχική θέση» μιας ακριβοδίκαιης βασικής κοινωνικής δομής, εξάλλου, προϋποθέτει τον καταμερισμό των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων μεταξύ των προσώπων κατά τέτοιον τρόπο, ώστε η παρούσα γενεά να δεσμεύεται απέναντι στις μέλλουσες γενεές για τη μακροπρόθεσμη ευταξία του συνεργατικού επιχειρήματος⁶⁴.

Ως εκ τούτου, η προστασία της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος (χάριν και των επόμενων γενεών) καθιστά αναγκαίες τις νομοθετικές παρεμβάσεις, οι οποίες εντούτοις συχνά επιφέρουν την επί το δυσμενέστερο μεταβολή των όρων απόλαυσης των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Έτσι, η αρχή της διαγενεακής αλληλεγγύης μπορεί να εισφέρει επιχείρημα υπέρ της κατ' αρχήν συνταγματικότητας των περιορισμών στο δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης (άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.), οι οποίοι εισάγονται σε βάρος της παρούσας γενεάς ασφαλισμένων (π.χ. με μείωση συντάξεων)⁶⁵.

⁶¹ Βλ. μεταξύ άλλων Anthony Atkinson, *Ανισότητα: Τι μπορεί να γίνει*, μτφρ. Τρ. Παπαϊωάννου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 81.

⁶² Όπως παρατηρεί με κριτική διάθεση ο Γιαννίτσας, «η αρχή της αλληλεγγύης των γενεών, όταν κάποιες γενιές έχουν λειτουργήσει άπληστα και έχουν απολαύσει σημαντική πρόσθετη ευημερία, αρπάζοντάς την από το μέλλον, μετατράπηκε σε αρχή της υποταγής των γενεών», *ό.π.*, σ. 36. Για την ανάγκη να διαμορφωθεί ένα «νέο συμβόλαιο ανάμεσα στις γενεές», ιδίως ενόψει του κινδύνου δημογραφικής υπογεννητικότητας του πληθυσμού, βλ. Pierre Rosanvallon, *Το νέο κοινωνικό ζήτημα*, μτφρ. Σπ. Κακουριώτη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003, σ. 58.

⁶³ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 47.

⁶⁴ Έτσι ο Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, *ό.π.*, σ. 346.

⁶⁵ Όπως καταγράφεται στη ΣτΕ Ολ. 2290/2015, «... το άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος δεν απαγορεύει την επί το δυσμενέστερο μεταβολή του συστήματος της κοινωνικής ασφάλισης, όταν αιτιολογημένα προκύπτει ότι η βιωσιμότητά του μόνο με αυτές τις επεμβάσεις μπορεί να διασφαλισθεί, δηλαδή όταν αυτές κρίνονται πρόσφορες και αναγκαίες» (σκ. 9).

Παρά ταύτα, η –κατ’ αρχήν συνταγματικά επιτρεπτή– επί τα χείρω μεταβολή των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών, χάριν της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος, προσήκει να μην είναι αυθαίρετη. Αντιθέτως, πρέπει να προκύπτει αιτιολογημένα μέσα από τεκμηριωμένες εκθέσεις βιωσιμότητας των ασφαλιστικών Ταμείων και να υποβάλλεται σε έλεγχο προσφορότητας, αναγκαιότητας και *stricto sensu* αναλογικότητας από εθνικά και υπερεθνικά δικαιοδοτικά όργανα⁶⁶.

Η δικαιολόγηση περιορισμών στην απόλαυση του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση από τις παρούσες γενεές συνταξιούχων προς όφελος των μελλοντικών γενεών συνταξιούχων και εργαζομένων είναι απόλυτως συμβατή με τη *ratio* του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού. Η προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης, άλλωστε, οικοδομείται πάνω στο διανεμητικό σύστημα προκαθορισμένων παροχών (*pay-as-you-go-system*). Σύμφωνα με το διανεμητικό σύστημα, οι σημερινοί εργαζόμενοι χρηματοδοτούν, διά των καταβαλλόμενων εισφορών, τις συνταξιοδοτικές παροχές των απόμαχων του εργασιακού βίου, με την προσδοκία να χρηματοδοτηθούν κατόπιν και οι δικές τους συνταξιοδοτικές παροχές από τις μέλλουσες γενεές εργαζομένων και ούτω καθεξής⁶⁷.

Όπως έγινε ήδη αντιληπτό, η διαγενεακή ισότητα κελεύει τον κατά το δυνατόν αναλογικότερο επιμερισμό των βαρών κάλυψης των κοινωνικών κινδύνων. Στην ιδεατή της διάσταση, θα εκφραζόταν πιθανώς με το να συνεισφέρουν όλες οι γενεές ακριβώς το ίδιο μερίδιο του διαθέσιμου εισοδήματός τους κατά τον ενεργό βίο, προκειμένου να λάβουν προσεχώς τα ίδια ποσοστά αναπλήρωσης⁶⁸.

Ωστόσο, στην πράξη, σε ένα διανεμητικό σύστημα προκαθορισμένων παροχών, το οποίο δοκιμάζεται άσχημα σε καιρούς «κρίσης», οι πρώτες γενεές καταβάλλουν συγκριτικά μικρότερες εισφορές, ενώ οι μελλοντικές γενεές επωμίζονται δυσανάλογο βάρος για την κάλυψη των ελλειμμάτων των ασφαλιστικών Ταμείων. Γι’ αυτόν το λόγο, η πλήρης αντικατάσταση του διανεμητικού συστήματος με ένα σύστημα ατομικών συνταξιοδοτικών λογαριασμών-προκαθορισμένων εισφορών⁶⁹ προκαλεί τον

⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 2287/2015, *ό.π.*, σκ. 7.

⁶⁷ Σχετικά με το διανεμητικό πρότυπο ως πραγματολογική εξειδίκευση της αρχής της διαγενεακής δικαιοσύνης («Συμβόλαιο μεταξύ των γενεών») στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 361.

⁶⁸ Βλ. Άγγελο Στεργίου, «Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση», *ΕΔΚΑ*, 2012, σ. 321-357, ιδίως σ. 345.

⁶⁹ Υπέρ της διαγενεακής δικαιοσύνης από τη σκοπιά του κεφαλαιοποιητικού μοντέλου, δηλαδή ενός συστήματος βασισμένου σε ατομικούς συνταξιοδοτικούς λογαριασμούς, τάσσεται ο Πλάτων Τήνιος, *Κοινωνία, οικονομία, συντάξεις: Κρυμμένος θησαυρός*;, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001, σ. 50 επ. Σε κοντινή τροχιά σκέψης, ο David Shapiro προα-

εύλογο αντίλογο ότι εγκυμονεί τον κίνδυνο να υποκατασταθεί η διαγενεακή αλληλεγγύη ως αρχή δικαίου από ένα *ωφελμιστικό πρότυπο διαγενεακού ατομισμού*.

Η διαγενεακή όψη της κοινωνικής αλληλεγγύης συχνά δοκιμάζεται με δριμύτητα από νομοθετικές παρεμβάσεις που στηρίζονται στο κριτήριο του κρίσιμου χρόνου για τη διάκριση μεταξύ των διάφορων γενεών ασφαλισμένων. Κατά πάγια νομολογία, ο χρόνος θεωρείται αντικειμενικό κριτήριο διαφοροποίησης της παρούσας και της μέλλουσας γενεάς ασφαλισμένων⁷⁰. Ειδικότερα, έχει κριθεί ότι η δυσμενέστερη μεταχείριση των εισερχόμενων στην ασφάλιση από 1.1.1993 και εφεξής («νέοι ασφαλισμένοι») έναντι των παλαιότερων μελών της ασφαλιστικής κοινότητας («παλαιοί ασφαλισμένοι»), δυνάμει των άρθρων 22-43 του ν. 2084/1992⁷¹, δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας⁷².

Τα επιχειρήματα, τα οποία επιστρατεύονται ευλογοφανώς υπέρ της πάγιας νομολογιακής γραμμής, είναι δύο. Αφενός, οι παλαιοί ασφαλισμένοι (προ της 1.1.1993) βρίσκονται πλησιέστερα στον κρίσιμο χρόνο συνταξιοδότησης⁷³. Αφετέρου, η ανάγκη προστασίας των ασφαλισμένων θεμιτώς διαφοροποιείται, καθώς έχουν διαμορφωθεί μεγαλύτερες ασφαλιστικές προσδοκίες για τους «παλαιούς ασφαλισμένους», ενόψει του διανυθέντος μεγαλύτερου χρόνου ασφάλισής τους στον οικείο φορέα. Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας, ωστόσο, δείχνει να συγχέει τον *αντικειμενικό* χαρακτήρα του χρονικού κριτηρίου (γενική κι αφηρημένη ρύθμιση) με το θέμα αν το κριτήριο αυτό καθεαυτό είναι συνάμα *δικαιολογημένο* ή όχι.

Κατά τη γνώμη μας, εντούτοις, ένα κριτήριο διαφοροποίησης μεταξύ των γενεών δεν αρκεί να παρουσιάζεται ως αντικειμενικό. Θα πρέπει προσέτι να μην είναι αυθαίρετο, άρα απαιτούνται επιπρόσθετοι λόγοι για δικαιολόγηση τυχόν διακριτικής μεταχείρισης. Η αυθαίρετη συνδρομή του χρονικού κριτηρίου προσβάλλει την πεμπτούσια του κοινωνικοα-

σπίξει επίσης το κεφαλαιοποιητικό μοντέλο ως –δεοντοκρατικά και συνεπειοκρατικά– εναρμονιζόμενο με τη διαγενεακή δικαιοσύνη, *Is the Welfare State Justified?*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2007, σ. 169.

⁷⁰ Ενδεικτικά, ΣτΕ 58/1999, *ΕΔΚΑ*, 1999, σ. 615 επ. (χρόνος υποβολής συνταξιοδοτικού αιτήματος), ΣτΕ Ολ. 3487/2008, *ΘΠΔΔ*, 2009, σ. 709 επ., με παρατηρήσεις Ελ. Λεκέα (χρόνος αποχώρησης-εξόδου από την υπηρεσία), ΣτΕ 3405/1999, *ΕΔΚΑ*, 1999, σ. 934 επ. (χρόνος υπαγωγής στην ασφάλιση), ΣτΕ 3177/2004, *ΕΔΚΑ*, 2005, σ. 523 επ. (χρόνος θεμελίωσης συνταξιοδοτικού δικαιώματος).

⁷¹ Ν. 2084/1992 («Αναμόρφωση της Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλες διατάξεις»), Φ.Ε.Κ. Α' 165/2-10-1992.

⁷² ΣτΕ 3177/2004, *ό.π.*, σκ. 5.

⁷³ ΣτΕ 2199/2010, *ΕΔΚΑ*, 2010, σ. 1109 επ., σκ. 17.

σφαλιστικού θεσμού, ήτοι τη διαγενεακή αλληλεγγύη, καθόσον επιμερίζει με άνισο τρόπο τους δημογραφικούς και οικονομικούς κινδύνους μεταξύ των τωρινών και των μελλοντικών συνταξιούχων, όπως και μεταξύ παλαιότερων και νεότερων εργαζομένων⁷⁴.

Η διαγενεακή όψη του χρέους (κοινωνικής και εθνικής) αλληλεγγύης, πάνω από όλα, λειτουργεί ως το κανονιστικό βάθρο για την υποχρεωτικότητα και την καθολικότητα του κοινωνικοασφαλιστικού δεσμού, ώστε να διασφαλίζεται επάρκεια πόρων και για τις μελλοντικές γενεές ασφαλισμένων⁷⁵.

Εν κατακλείδι, κάθε βιώσιμο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στηρίζεται στην πρακτική εναρμόνιση της ενδο- και της διαγενεακής αλληλεγγύης, ώστε να επιτυγχάνεται ακριβοδίκαιη κοινωνική προστασία («δίκαιη αποταμίευση»), ιδίως *υπέρ των λιγότερο ευνοημένων σε κάθε γενεά*⁷⁶. Η εναρμόνιση μεταξύ ενδο- και διαγενεακής αλληλεγγύης προϋποθέτει, αφενός, συνειδητή ανάληψη του πολιτικού κόστους από την εκάστοτε Κυβέρνηση για τη μακροπρόθεσμη (χάριν των επόμενων γενεών) βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος.

Αφετέρου δε, μια ασφαλιστική μεταρρύθμιση δεν πρέπει να προκαλεί υπέρμετρη επιβάρυνση της παρούσας γενεάς συνταξιούχων, συρρικνώνοντας ουσιαστικά το επίπεδο της –εδώ και τώρα– παρεχόμενης κοινωνικής προστασίας. Κατά συνέπεια, μπορεί να υποστηριχθεί βασίμως ότι η πρακτική εναρμόνιση μεταξύ ενδο- και διαγενεακής αλληλεγγύης στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης αναγορεύει την κοινωνική δικαιοσύνη σε θεμελιώδη πυλώνα για βιώσιμη ανάπτυξη.

2.3. Αλληλεγγύη μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου

Η κοινωνική ασφάλιση, υπό το ερμηνευτικό πρίσμα του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ., δεν αποτελεί μονάχα έμπρακτη εκδήλωση αλληλεγγύης μεταξύ της παρούσας (ενδογενεακή) και της μέλλουσας (διαγενεακή) ασφαλιστικής κοινότητας. Παράλληλα, λειτουργεί ως το υλικό και θεσμικό αντίστοιχο του κοινωνικού κράτους δικαίου εν γένει (άρθ. 25 παρ. 1

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά, Γεώργιο Βακαλόπουλο, «Χάσμα των γενεών και στην κοινωνική ασφάλιση;», *ΕΔΚΑ*, 1992, σ. 606-607.

⁷⁵ Η θέσπιση κοινών κριτηρίων για την επάρκεια πόρων και παροχών στα κοινωνικοασφαλιστικά συστήματα των κρατών-μελών όχι μόνο για την παρούσα, αλλά και για τις μέλλουσες γενεές τίθεται ως κατευθυντήρια γραμμή ήδη από τη Σύσταση 92/441/ΕΚ.

⁷⁶ Σχετικά με τον ενδο- και διαγενεακό χαρακτήρα της «δίκαιης αποταμίευσης», βλ. Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 345.

Συντ.), αποτελώντας βασικό μηχανισμό αναδιανομής εισοδήματος μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου⁷⁷.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής ασφάλισης δεν πραγματοποιείται μόνο *οριζόντια* αναδιανομή-αντιστάθμιση των επιμέρους ζημιών. Αναπτύσσονται, επιπλέον, μηχανισμοί *κάθετης* αναδιανομής μεταξύ εισοδηματικά άνισων πληθυσμιακών ομάδων, ενισχύοντας τους δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου⁷⁸.

Έτσι, η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου ανάγεται σε – κανονιστικά δεσμευτική– ερμηνευτική ρήτρα κατά τη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου και την εξειδίκευση του περιεχομένου των κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων. Το κοινωνικό κράτος δικαίου αποτελεί μια – υλικά και θεσμικά– διευρυμένη εκδοχή του επιμεριστικού κράτους πρόνοιας, καθώς γεννά μια *«νέα πολιτική ορθολογικότητα, έναν νέο τρόπο προσδιορισμού της ταυτότητας των ατόμων, ανάλυσης των συμπεριφορών τους και διατύπωσης των υποχρεώσεών τους»*⁷⁹.

Στην εθνική-κοινωνική του διάσταση, το χρέος αλληλεγγύης μεταφράζεται σε (κρατική) αξίωση για κάθετη αναδιανομή πλούτου από τα ευπορότερα προς τα φτωχότερα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Συνεπώς, ορθώς γίνεται νομολογιακά δεκτό ότι *«μέσω του θεσμού της κοινωνικής ασφαλίσεως εκδηλώνεται -όπως και μέσω της κοινωνικής πρόνοιας- η κοινωνική αλληλεγγύη και ασκείται κοινωνική πολιτική, ειδικότερα δε, αναδιανομή εισοδήματος με σκοπό την άμβλυση κοινωνικών αντιθέσεων και ανισοτήτων»*⁸⁰. Έτσι, η κοινωνική ασφάλιση ανυψώνεται σε κύριο μέσο

⁷⁷ Για τον ερμηνή σύνδεσμο ανάμεσα στο δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση (άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.) και το κοινωνικό κράτος δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.), βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 23. Κατά τον Ιωάννη Ιγνλεζάκη, η κοινωνική ασφάλιση ως θεσμός *«ξεπερνά τη στενή επαγγελματική αλληλεγγύη και προσφεύγει σε μια ευρύτερη μορφή αλληλεγγύης ... σε μια εθνική αλληλεγγύη»*, *Κοινωνικό κράτος δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 76.

⁷⁸ Με τα λόγια του Alain Supriot, *«το ίδιο της αλληλεγγύης, υπό τη σημασία που αυτή έχει προσλάβει στο κοινωνικό δίκαιο, είναι ότι θεομίζει στο πλαίσιο μιας ανθρώπινης συλλογικότητας έναν κοινό κουμπαρά, στον οποίο ο καθένας οφείλει να συμβάλλει ανάλογα με τις δυνάμεις του και από τον οποίο μπορεί να αντλεί σύμφωνα με τις ανάγκες του»*, *Το πνεύμα της Φιλαδέλφειας: Η κοινωνική δικαιοσύνη απέναντι στην ολοκληρωτική αγορά*, μτφρ. Ευ. Αγγελόπουλου, εκδ. Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, Αθήνα, 2019, σ. 160.

⁷⁹ Ewald, ό.π., σ. 245.

⁸⁰ ΣτΕ Ολ. 2287/2015, ό.π., σκ. 7. Στη γνωμοδότηση της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου για το σχέδιο νόμου «Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας – Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλισης» (20.4.2016), διατυπώθηκε, πάντως, η μάλλον αντίθετη γνώμη: *«η αναδιανομή ενυπάρχει στους όρους κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης γενεών που χρησιμοποιούνται στη ρύθμιση»*, ωστόσο *«η αναδιανομή δεν αποτελεί αυτοτελή αρχή ή στόχο συνταγματικού επιπέδου της ελληνικής έννομης τάξης, ώστε να αποτελέσει θεμελιώδη όρο ενός συστήματος κοινωνικών παροχών»*.

εξυπηρέτησης των –κοινωνικού χαρακτήρα– σκοπών της Πολιτείας⁸¹, μέσω της διασφάλισης ενός ελάχιστου ορίου ασφαλιστικής προστασίας⁸².

Αντίστοιχα, περικοπές στις συνταξιοδοτικές παροχές κρίνονται θεμιτές, εφόσον πληρούν τον όρο να προάγεται η εθνική αλληλεγγύη μέσω της επιβάρυνσης των πλέον ισχυρών μελών του κοινωνικού συνόλου, προκειμένου να βελτιωθεί ή, τουλάχιστον, να μην επιβαρυνθεί περαιτέρω η θέση των ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου⁸³.

Η μερικώς προνοιακή υφή της κοινωνικής ασφάλισης, όπως νοηματοδοτείται από την εκπλήρωση του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ. στην εθνική του διάσταση, σχετικοποιεί μέχρις ορισμένου βαθμού τη διάκριση μεταξύ κοινωνικής πρόνοιας και κοινωνικής ασφάλισης⁸⁴. Έτσι, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης τοποθετείται εκτός του εμπορευματικού κυκλώματος και της οικονομίας της αγοράς (*extra commercium*) και εντός ενός συστήματος ενδο- και διαγενεακής αλληλεγγύης, με την εγγύηση του Κράτους⁸⁵.

⁸¹ Μια πληρέστερη θεώρηση μιας κοινωνιστικής αντίληψης της δημοκρατίας, όπου η προαγωγή του κοινωνικού κράτους αποτελεί βασική πτυχή του δημόσιου-γενικού συμφέροντος, απαντάται στο έργο του Αλέξανδρου Σβώλου, «Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του κράτους», στο: Αλ. Σβώλος, *Νομικαί Μελέται*, τόμ. δεύτερος, εκδ. Ιωαν. Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι, 1958, σ. 157-171 (ανατύπωση από το «Αρχαίον των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών», τόμ. 1 (1921), σ. 128-142).

⁸² Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο υπ' αριθμ. 1010/1976 Πρακτικό Επεξεργασίας ΣτΕ, *ΤοΣ*, 1977, σ. 107 επ., «πρέπει να έχει διασφαλισθεί για όλους ένα ελάχιστο όριο ασφαλιστικής προστασίας, του οποίου το ύψος, συναρτώμενο προς τις κρατούσες σε μια δεδομένη χρονική στιγμή και αφορώσες σε ορισμένη κοινωνική ομάδα συνθήκες, ανατίθεται στη φροντίδα του νομοθέτη». Η έννοια «φροντίδα» παραπέμπει μάλλον σε αρμοδιότητα και όχι ακριβώς σε πλήρη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη.

⁸³ Βλ. ΣτΕ 3410/2014, *ΘΠΔΔ*, 2014, σ. 933 επ., με παρατηρήσεις Ε.-Ε. Γαληνού, σκ. 21. Σε υπερεθνικό επίπεδο, η προαγωγή της κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης έχει λειτουργήσει ως επιχείρημα υπέρ της συμβατότητας με την ΕΣΔΑ του ανώτατου ορίου («πλαφόν») στη σύνταξη γήρατος, ανεξαρτήτως του ύψους των καταβληθεισών εισφορών του δικαιούχου, βλ. Valkov κ.λπ. κατά Βουλγαρίας, 25.10.2011, προσφ. υπ' αριθμ. 2033/04, 19125/04, 19475/04, 19490/04, 19495/04, 19497/04, 24729/04, 171/05 και 2041/05, σκ. 94.

⁸⁴ Αποκλίνουσα γνώμη εκφέρει η Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, υποστηρίζοντας ότι «η κοινωνική πρόνοια στηρίζεται στην εθνική αλληλεγγύη που εκτείνεται στην κοινότητα των υπηκόων ή μόνιμων κατοίκων ενός κράτους, με υποχρεωτικές αναλήψεις χρημάτων προς όφελος όσων δικαιούνται προνοιακή προστασία. Αντίθετα, στην κοινωνική ασφάλιση η κοινωνική αλληλεγγύη είναι εσωτερική, διότι εκτείνεται στην κοινότητα των ασφαλισμένων», *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σ. 21.

⁸⁵ Βλ. Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, «Μεταρρύθμιση της κοινωνικής ασφάλισης», εις: Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος / Άγγελος Στεργίου (επιμ.), *Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση*, εκδ. Διώνικος, Αθήνα, 2010, σ. 381-389.

Η εγγύηση του Κράτους συνεπάγεται την παροχή επαρκούς κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας είτε απευθείας από το Κράτος είτε από φορείς που φέρουν το μανδύα νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου⁸⁶. Η ακατάλυτη συνάφεια μεταξύ εθνικής αλληλεγγύης, κοινωνικής δικαιοσύνης και κοινωνικού κράτους δικαίου⁸⁷ καθιστά τη σχέση ανάμεσα σε ασφαλισμένους και ασφαλιστικούς φορείς *ex lege* έννομη σχέση δημόσιου δικαίου⁸⁸.

Από τις ανωτέρω εκτιμήσεις παρέπεται ότι ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης συνδέεται ευθέως με το χρέος αλληλεγγύης. Η αναδιανομή και η αποταμίευση είναι, πράγματι, οι κινητήριοι άξονες της κοινωνικής ασφάλισης⁸⁹. Ωστόσο, η κοινωνική-εθνική αλληλεγγύη αποτελεί, εντέλει, τον κανονιστικό μίτο όλων εκείνων των γενικών αρχών και επιμέρους ρυθμίσεων, οι οποίες προάγουν τον θεσμό εκείθεν μιας στενά ανταποδοτικής λειτουργίας.

Η κοινωνική αλληλεγγύη, πέραν των ενδο- και διαγενεακών εκφάνσεών της, υποδηλώνει τη συλλογική διάσταση των ασφαλιστικών κινδύνων, μετουσιώνοντας τον ασφαλιστικό δεσμό από συναλλακτική σχέση σε θεσμό κοινωνικής πολιτικής μακράς πνοής⁹⁰. Έτσι, δικαίως αναγνωρίζεται νομολογιακά μετ' επιτάσεως ότι στην κοινωνική ασφάλιση δεν κατοχυρώνεται συνταγματικώς ευθεία αναλογία (ανταποδοτικότητα) μεταξύ εισφορών και παροχών, καθώς κάτι τέτοιο θα έθιγε τον δημόσιο και αναδιανεμητικής φύσεως σκοπό του καθολικού κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού⁹¹.

⁸⁶ Κατά πάγια νομολογία, η κύρια δημόσια ασφάλιση, μέχρι τη διασφάλιση ενός επαρκούς επιπέδου κοινωνικής κάλυψης των ασφαλιστικών κινδύνων, ανατίθεται κατ' αποκλειστικότητα σε δημόσιο φορέα (Κράτος ή ν.π.δ.δ. ως αποκεντρωμένες δημόσιες υπηρεσίες), με την ιδιωτική ασφάλιση να περιορίζεται σε συμπληρωματικό-επιβοηθητικό ρόλο, βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ Ολ. 5024/1987, ΤοΣ, 1988, σ. 348 επ., σκ. 9.

⁸⁷ Κατά τον Απόστολο Παπακωνσταντίνου, το άρθρ. 25 παρ. 2 (κοινωνική δικαιοσύνη) «αποτελεί τον αναγκαίο κοινωνικό όρο του περιεχομένου του άρθρου 25 παρ. 4 (χρέος αλληλεγγύης) και το άρθρο 25 παρ. 4 συνιστά τη θεμελιώδη προϋπόθεση του άρθρου 25 παρ. 2», *Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σ. 593-594.

⁸⁸ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση...*, ό.π., σ. 346-347.

⁸⁹ Ο Μάνος Ματσαγγάνης εκλαμβάνει την αναδιανομή και την αποταμίευση ως ισοδύναμες αρχές του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, «Αλληλεγγύη και ανταποδοτικότητα», *ΕΔΚΑ*, 1998, σ. 209 επ., ιδίως σ. 219.

⁹⁰ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 43.

⁹¹ Σχετικά με την καθολικότητα της κάλυψης του εργαζόμενου πληθυσμού μέσω του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης, βλ. ΣτΕ 141/1981, *ΕΔΚΑ*, 1981, σ. 142 επ. Από θεωρητική σκοπιά, βλ. Ακρίτα Καϊδατζή, *Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 397-398.

Υπό το φως του άρθ. 25 παρ. 4 Συντ., στην κοινωνική-εθνική του διάσταση, η τριμερής χρηματοδότηση της κοινωνικής ασφάλισης (εργαζόμενοι, εργοδότες, κράτος) ανάγεται σε βασική αρχή της. Η εκ του άρθ. 22 παρ. 5 Συντάγματος ανάθεση της υποχρεωτικής κοινωνικής ασφαλίσεως σε δημόσιους φορείς (Κράτος ή ν.π.δ.δ.) δεν σταματά στην κύρια, αλλά επεκτείνεται και στην *επικουρική* ασφάλιση⁹², αφού η επικουρική ασφάλιση συνιστά, επίσης, έκφραση του δημόσιου σκοπού στο άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.

Η κρατική μέριμνα στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης δεν ολοκληρώνεται, συνεπώς, με την *ίδρυση* των οικείων ασφαλιστικών φορέων. Χάριν της –διαρκώς εξελισσόμενης– αναδιανεμητικής λειτουργίας του θεσμού, το Κράτος επιτελεί εγγυητικό ρόλο και *κατά τη λειτουργία* των φορέων αυτών, επιζητώντας να διασφαλίσει την επάρκεια των παροχών και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών οργανισμών, φέροντας δε και την κύρια ευθύνη για την κάλυψη των ελλειμμάτων τους⁹³.

⁹² Το άρθ. 42 παρ. 1 του ν. 4052/2012 απέκλεισε, ωστόσο, ρητώς τη χρηματοδότηση του Ενιαίου Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης (ΕΤΕΑ) από τον κρατικό προϋπολογισμό, θέτοντας παράλληλα «συντελεστή βιωσιμότητας» προς αποφυγή δημιουργίας ελλειμμάτων, ώστε ο προσδιορισμός του ποσού τόσο των νέων όσο και των ήδη καταβαλλομένων συντάξεων να συναρτάται πλήρως με το ύψος των καταβαλλόμενων εισφορών («ρήτρα μηδενικού ελλείμματος»). Στο σημείο αυτό, όμως, ο ν. 4052/2012 κρίθηκε, βάσει της ΣτΕ Ολ. 2287/2015, *ό.π.*, σκ. 19 και 24 αντίθετος προς το άρθρο 22 παρ. 5 Συντ., το οποίο, κατά τη συντριπτικά κρατούσα άποψη στη θεωρία και τη νομολογία, κατοχυρώνει εγγυητική ευθύνη του Κράτους ως προς την καταβολή επικουρικών συντάξεων.

⁹³ Βλ. σχετική γνωμοδότηση Ολομέλειας Ελεγκτικού Συνεδρίου, 24.6.2010. Ενάντια εκτίμηση εκφράζει η Ο. Ζύγουρα, μειοψηφούσα στην ΣτΕ Ολ. 2288/2015, σύμφωνα με την οποία «*υποχρέωση χρηματοδότησεως του συστήματος κοινωνικής ασφαλίσεως εκ μέρους του Κράτους δεν επιβάλλεται από τις ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις, δοθέντος ότι αυτές καταλείπουν στον νομοθέτη την ευχέρεια να προσδιορίζει και να οργανώνει εκάστοτε το σύστημα κοινωνικής ασφαλίσεως -άρα και τον τρόπο χρηματοδοτήσεώς του*» (σκ. 10).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Ανταποδοτικότητα και κοινωνική ασφάλιση

1. Η ανταποδοτικότητα ως μη αυτοτελής αρχή της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης

Ο Adam Smith θεωρούσε πως η αξιομισθία και, εξ αντιδιαστολής, η αναξιομισθία αποτελούν τα κριτήρια αποτίμησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς⁹⁴. Συνεπώς, η δίκαιη ανταπόδοση («ευπρεπής ανταμοιβή») αναδεικνύεται σε βασική αξία του κοινωνικού βίου, επιδρώντας στη διάπλαση και την καλλιέργεια των ηθικών μας συναισθημάτων⁹⁵.

Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, δηλαδή εντός ενός διανεμητικού θεσμού κατανομής συλλογικών κινδύνων, η αρχή της ανταποδοτικότητας μεταξύ εισφορών και παροχών δεν βρίσκει ρητή συνταγματική κατοχύρωση, όπως το χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης (άρθ. 25 παρ. 4 Συντ.)⁹⁶. Στο θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης η αρχή της ανταποδοτικότητας με το ανωτέρω νόημα εμφανίζεται κάπως περισσότερο «χαλαρή» (soft), εκφράζοντας ορισμένη σχέση αναλογίας (όχι ευθείας ανταπόδοσης) μεταξύ εισφορών και παροχών⁹⁷.

Επιπλέον, μπορεί να γίνει δεκτό ότι η αναγνώριση μιας αναλογικής σχέσης μεταξύ εισφορών και παροχών δεν αποτελεί αυτοσκοπό του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, αλλά λειτουργεί μάλλον ως δικλείδα ασφαλείας απέναντι σε τυχόν δραστική συρρίκνωση του επιπέδου ζωής του ασφαλισμένου μετά την επέλευση του ασφαλιστικού κινδύνου⁹⁸.

⁹⁴ Smith, *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, ό.π., σ. 153 επ.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 296.

⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά, σε νομολογιακό επίπεδο, ΣτΕ 157/2009, *ΔιΔικ*, 2010, σ. 354 επ., σκ. 5. Σε αντίθετο, αν και μειριοπαθώς διατυπωμένο, συμπέρασμα κατέληξε το Πρακτικό Επεξεργασίας ΕΛΣυν 16/1.6.1999, *ΕΔΚΑ*, 2000, σ. 283 επ., αναγνωρίζοντας την κατ' αρχήν ανταποδοτική σχέση μεταξύ καταβαλλόμενων εισφορών και προσδοκώμενων παροχών.

⁹⁷ Σχετικά με τη διαφοροποίηση των όρων «ανταποδοτικότητα» και «αναλογία», βλ. ΣτΕ Ολ. 3519/1992, *ΤοΣ*, 1992, σ. 557 επ. («ο καθορισμός του ύψους της υπό των ηοφασμένων καταβαλλομένης εισφοράς δεν εξαρτάται απο την δυνατότητα της απολαύσεως ασφαλιστικής παροχής αντιστοιχούσης προς το ύψος της εισφοράς»). Πάντως, σε αρκετές δικαιοδοτικές κρίσεις του Συμβουλίου Επικρατείας φαίνεται να επικρατεί σύγχυση ανάμεσα στις δύο έννοιες, με αποτέλεσμα να θεωρείται εσφαλμένα ότι ακόμα και η ύπαρξη αναλογίας (όχι ευθείας ανταπόδοσης) μεταξύ εισφορών και παροχών δεν αποτελεί συνταγματικώς κατοχυρωμένο κανόνα, άρα ότι δεν αποτελεί καν γενική αρχή του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης, βλ. χαρακτηριστικά, ΣτΕ Ολ. 3487/2008, ό.π., σκ. 13.

⁹⁸ Βλ. Αθ. Πετρόγλου, «Η ανταποδοτικότητα και η κοινωνική αλληλεγγύη...», ό.π., σ. 702.

Ειδικότερα, στο πλαίσιο ενός *διανεμητικού* συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, η αρχή της ανταποδοτικότητας συνίσταται στην εν μέρει (και όχι εν όλω) εξάρτηση τόσο της θεμελίωσης του δικαιώματος σε παροχή όσο και του ύψους της παροχής από τον διανυθέντα χρόνο ασφάλισης, τις αποδοχές του ασφαλισμένου και τις καταβληθείσες εισφορές επί των αποδοχών του. Απεναντίας, η ευθεία ανταποδοτικότητα προσιδιάζει σε αμιγώς *κεφαλαιοποιητικό* σύστημα προκαθορισμένων εισφορών, όπου η θεμελίωση του δικαιώματος και το ύψος της παροχής εξαρτάται άμεσα από την τήρηση ατομικών συνταξιοδοτικών λογαριασμών.

Η αμιγής ανταποδοτικότητα δεν εναρμονίζεται επαρκώς με τον (α-να)διανεμητικής φύσεως σκοπό της κοινωνικής ασφάλισης. Η ύπαρξη και η λειτουργία του θεσμού συνίστανται στην κατά το δυνατόν πληρέστερη εξουδετέρωση των συλλογικών κινδύνων και όχι απλώς στην επανόρθωση μεμονωμένης ζημίας από την έλευση ενός εξατομικευμένου κινδύνου⁹⁹.

Δυνάμει της κοινωνικής λειτουργίας του θεσμού, κρίνεται συνταγματικά θεμιτή η μείωση των παροχών κατά φθίνουσα προοδευτική κλίμακα σε βάρος των συγκριτικά υψηλότερων παροχών, καθώς επίσης και η θέσπιση ανώτατου ορίου παροχών («πλαφόν»), έτσι ώστε να προκύπτει μεγαλύτερη οικονομική επιβάρυνση εκείνων των ασφαλισμένων που έχουν καταβάλει περισσότερες εισφορές¹⁰⁰.

Ωστόσο, ο κοινωνικός χαρακτήρας του θεσμού δεν επιτρέπεται να αναιρεί εκ βάθρων τη σχέση αναλογίας μεταξύ εισφορών και παροχών¹⁰¹. Έτσι, ενόψει της αρχής της αναλογίας μεταξύ εισφορών και παροχών, κρίθηκε ως αντισυνταγματική η χορήγηση υψηλότερης παροχής στους ασφαλισμένους που είχαν καταβάλει μικρότερες εισφορές σε σύγκριση με την παροχή που εκορηγείτο με τις ίδιες προϋποθέσεις στους ασφαλισμένους που είχαν καταβάλει περισσότερες εισφορές για την κάλυψη του ίδιου κινδύνου από τον ίδιο φορέα¹⁰².

⁹⁹ Βλ. σχετικά, Γιώργο Κατρούγκαλο, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής: Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στον σύγχρονο κόσμο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, σ. 693.

¹⁰⁰ Βλ. ΣτΕ 4064/2005, *ΔιΔικ*, 2007, σ. 1033 επ., ιδίως σ. 1034.

¹⁰¹ Κατά την Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, θα ήταν αντισυνταγματική η μεταβολή του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος σε απροϋπόθετο σύστημα καθολικής προστασίας πλήρως χρηματοδοτούμενο από φορολογικούς πόρους, *Δίκαιο της Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 35.

¹⁰² ΣτΕ 4837/1997, *ό.π.*, σκ. 3. Βλ. επίσης ΣτΕ Ολ. 1890/2019, *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 661 επ., όπου καταφάθηκε η αντισυνταγματικότητα του ν. 4387/2016 ως προς τον επανπολογισμό και την αναπροσαρμογή των επικουρικών συντάξεων, εφόσον οι δικαιούχοι «*λαμβάνουν, τελικώς, υπό τις αυτές προϋποθέσεις, επικουρική σύνταξη χαμηλότερου ύ-*

Οι υπέρμαχοι του κατ' αρχήν ανταποδοτικού χαρακτήρα μεταξύ εισφορών και παροχών εκκινούν από σαφή διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικής ασφάλισης (social insurance) και κοινωνικής ασφάλειας (social security), ενόψει της προδήλως διακριτής λειτουργίας των δύο θεσμών. Συγκεκριμένα, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλειας θεραπεύει την ανάγκη όσων μελών του κοινωνικού συνόλου έχουν βρεθεί κάτω από το ύστατο δίκτυο ασφαλείας. Από την άλλη, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης προσανατολίζεται κυρίως στην αναπλήρωση του χαμένου εισοδήματος για τους απόμαχους του εργασιακού βίου¹⁰³.

Στη δική τους τοποθέτηση, η ανταποδοτικότητα εξυψώνεται σε κρίσιμη αρχή της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης, καθώς η οικονομική συμβολή των ασφαλισμένων (εισφορά) αποτελεί ειδοποιό γνώρισμα του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης. Εξάλλου, η αξίωση του ασφαλισμένου να λάβει παροχές από τον οικείο ασφαλιστικό φορέα ερείδεται στην καταβολή εισφορών εκ μέρους του. Κατά συνέπεια, ο εξοβελισμός της ανταποδοτικής αρχής θέτει εν αμφιβόλω την οικονομική λειτουργία του θεσμού μακροπρόθεσμα, καθώς η έλλειψη επαρκών κινήτρων-ασφαλιστικών προσδοκιών ενδέχεται να επιφέρει ανεπαρκή χρηματοδότηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος και, εντέλει, υπονόμευση της κοινωνικής αποστολής του¹⁰⁴.

Πράγματι, η εστίαση στις κοινωνικές ανάγκες δεν επιτρέπεται να οδηγήσει σε πλήρη απαλοιφή των ανταποδοτικών γνωρισμάτων της κοινωνικής ασφάλισης¹⁰⁵. Ο συγκερασμός ατομικής και συλλογικής ευθύνης αποτελεί προσέτι το αναγκαίο μέσο για την προαγωγή του καταστατικού σκοπού της κοινωνικής ασφάλισης, ήτοι την κάλυψη των κοινωνικών κινδύνων.

πους από τους συνταξιούχους που έχουν συνταξιοδοτηθεί από το ίδιο με αυτούς -ήδη ενταχθέν στο ΕΤΕΑΕΠ- ταμείο/τομέα/κλάδο επικουρικής ασφάλισης και έχουν καταβάλει εισφορές ίδιου ή χαμηλότερου ύψους και, εξ αυτού του λόγου, προστατεύονται από το προβλεπόμενο στα άρθρα 96 παρ. 4 του ν. 4387/2016 και 6 της προσβαλλόμενης αποφάσεως όριο του ποσού των 1.300 ευρώ (...), του οποίου δεν επιτρέπεται να υπολείπεται, μετά την αναπροσαρμογή της επικουρικής συντάξεως, το άθροισμα της καταβαλλόμενης σε αυτούς κύριας και επικουρικής συντάξεως» (σφ. 30).

¹⁰³ Βλ. Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, «Οικονομική βιωσιμότητα και ανταποδοτικότητα...» *ό.π.*, σ. 113.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 118.

¹⁰⁵ Ως προς την επιτακτική ανάγκη να περιφρουρηθεί μια *minimum* αναλογία εισφορών-παροχών (ελάχιστη ανταποδοτικότητα), βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 340-343.

Ωστόσο, η αρχή της ανταποδοτικότητας δεν φαίνεται να αποτελεί αυτοτελή αρχή συνταγματικής περιωπής¹⁰⁶, αν και μπορεί να θεωρηθεί ως επιμέρους έκφραση της συνταγματικά κατοχυρωμένης αρχής της αναλογικότητας (άρθ. 25 παρ. 1 δ Συντ.) ως προς τα ανεκτά όρια για κάμψη της αναλογίας εισφορών-παροχών¹⁰⁷.

Η ενσωμάτωση της ανταποδοτικότητας σε έναν κατεξοχήν συλλογικό θεσμό διαχείρισης κοινωνικών κινδύνων, όπως η κοινωνική ασφάλιση, θα μπορούσε να συντελεσθεί με σωρευτική επίκληση τριών ρητά κατοχυρωμένων –σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο– αρχών και κανόνων:

A) Προστασία της εξαρτημένης εργασίας (άρθ. 22 παρ. 1 Συντ.).

B) Προστασία της δικαιολογημένης (προστατευόμενης) εμπιστοσύνης ως δικαιοκρατική εγγύηση (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.).

Γ) Περιουσιακός χαρακτήρας του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος (άρθ. 17 Συντ., άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ).

2. Προστασία της εξαρτημένης εργασίας

Το άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. ορίζει ότι «*το Κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων...*». Τόσο η γραμματική ερμηνεία όσο ιδίως η συστηματική επαφή της διάταξης με το συνταγματικά προστατευόμενο δικαίωμα στην εργασία (άρθ. 22 Συντ.) πιστοποιούν κατ' αρχήν έναν στενό σύνδεσμο μεταξύ εργασίας και κοινωνικής ασφάλισης. Το άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. παρέχει το κανονιστικό κρηπίδωμα για την προστασία και την προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων. Από την άλλη πλευρά, οι λοιποί μηχανισμοί κοινωνικής φροντίδας δεν

¹⁰⁶ Αντίθετη η Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, η οποία επιχειρηματολογεί υπέρ της ανύψωσης του κριτηρίου της οικονομικής βιωσιμότητας και της ανταποδοτικότητας σε αρχή συνταγματικής περιωπής, προκειμένου να πραγματωθεί ο κοινωνικός σκοπός του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, αντλώντας την αρχή της ανταποδοτικότητας ευθέως από το άρθ. 22 παρ. 5 Συντ., «Οικονομική βιωσιμότητα και ανταποδοτικότητα...», *ό.π.*, σ. 113. Νομολογιακά, το Ελεγκτικό Συνέδριο, βλ. ενδεικτικά, Πρακτικό Επεξεργασίας ΕΛΣυν 16/1.6.1999, *ό.π.*, σ. 283, ανάγει την ανταποδοτικότητα σε συνταγματικώς προστατευόμενη αρχή, η οποία ερμηνεύεται ως αξίωση ωφέλειας του επιβαρυνόμενου πολίτη δυνάμει της εισφοράς που καταβάλλει.

¹⁰⁷ Με την ΣτΕ Ολ. 1891/2019, ΔτΚΑ, 4/2019, σ. 678 επ. κρίθηκε ότι «*τα θεσπιζόμενα με το άρθρο 8 του ν. 4387/2016 ποσοστά αναπληρώσεως, βάσει των οποίων υπολογίζεται η ανταποδοτική σύνταξη και τα οποία εφαρμόζονται για τον επανυπολογισμό των ήδη καταβαλλόμενων κύριων συντάξεων (...) παραβιάζουν την αρχή της ανταποδοτικότητας, η οποία αποτελεί έκφραση της αρχής της αναλογικότητας, υπό την έννοια της υπέρβασης του ανεκτού ορίου μέχρι του οποίου είναι επιτρεπτή, κατά το Σύνταγμα, η έλλειψη ανταποδοτικότητας εισφορών-παροχών*» (σκ. 30).

προστατεύονται μεν βάσει του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ., αλλά βρίσκουν ικανό έρεισμα στη γενική αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.).

Το κοινωνικοασφαλιστικό δικαίωμα στηρίζεται, συνεπώς, στην καταβολή εισφορών δυνάμει ορισμένης εργασιακής σχέσης και από τα δύο μέρη του εργασιακού αυτού δεσμού (εργοδότης-εργαζόμενος). Η κοινωνική ασφάλιση λειτουργεί ως αντιστάθμισμα για ορισμένη απώλεια στο εισόδημα του ασφαλισμένου εξαιτίας της επέλευσης κοινωνικού κινδύνου, με συνέπεια την αδυναμία περαιτέρω παροχής εργασίας.

Έτσι, η ανταποδοτικότητα προσλαμβάνει υπερατομική διάσταση, καθώς το ατομικό δικαίωμα του ασφαλισμένου συνάπτεται με την ενεργό συμμετοχή του στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Προς τούτους, η σύνδεση της κοινωνικής ασφάλισης με την εργασία διαμορφώνει ένα κλίμα (ομοιο)επαγγελματικής αλληλεγγύης, δημιουργώντας μια κοινότητα ασφαλισμένων που δρα με γνώμονα τη συλλογική ανταπόδοση μεταξύ των μελών της.

Η νομολογία για μεγάλο χρονικό διάστημα έμενε καθηλωμένη σε μια υπερβαλλόντως συσταλτική θεώρηση της εργασίας, εντάσσοντας στο προστατευτικό πεδίο του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. μόνο τους εργαζομένους με σχέση εξαρτημένης εργασίας¹⁰⁸. Εν αντιθέσει, η δημοσιοϋπαλληλική σχέση, η οποία ιδρύεται με μονομερή πράξη της Πολιτείας, αποκλειόταν (μέχρι το ν. 2084/1992) από την εφαρμογή των κοινωνικοασφαλιστικών διατάξεων, με το επιχείρημα ότι η καταβολή των συντάξεων στους δημοσίους υπαλλήλους αποσυνδεόταν πλήρως από την εκ μέρους τους καταβολή εισφορών, επιβαρύνοντας εξ ολοκλήρου τον κρατικό προϋπολογισμό.

Παρά ταύτα, ενόψει των προκλήσεων που τίθενται μετ' επιτάσεως, ήδη από τη δεκαετία του 1980, από τις αποκαλούμενες ευέλικτες (ακριβέστερα, επισφαλείς) μορφές απασχόλησης, ανακύπτει η ανάγκη να διευρυνθεί και να εμπλουτιστεί το νόημα της «εξαρτημένης εργασίας», ώστε να ανταποκρίνεται πληρέστερα στις εξελισσόμενες εργασιακές και βιοτικές συνθήκες¹⁰⁹. Επιπροσθέτως, η έννοια της εξάρτησης διαφέρει καταστατικά στο πεδίο του κοινωνικοασφαλιστικού δικαίου, αφού δεν εντοπίζεται μόνο στη σχέση εργοδότη-εργαζομένου, αλλά ενσωματώνεται στο

¹⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά ΑΕΔ 16/1983, ΕΔΚΑ, 1984, σ. 320-321.

¹⁰⁹ Βλ. Άγγελο Στεργίου, *Αντοαπασχολούμενος και μισθωτός στην κοινωνική ασφάλιση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 316.

πλαίσιο ενός θεσμού διανεμητικής δικαιοσύνης με ευρύτερους κοινωνικούς στόχους, αναδιανεμητικής φύσεως¹¹⁰.

Η σχέση εξαρτημένης εργασίας, λοιπόν, δεν φράζει τον τελολογικό ορίζοντα του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, καθώς η κοινωνική ασφάλιση εκκινεί μεν από μια –συμβατικά προσδιορισμένη– σχέση εργασίας, αλλά λειτουργεί ως θεραπευτικός μηχανισμός της κοινωνικής ανασφάλειας. Έτσι, ενόψει της βέλτιστης δυνατής κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας, η έννοια της εργασίας πρέπει να ερμηνευθεί διασταλτικά, συμπεριλαμβάνοντας ολόκληρο τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της χώρας¹¹¹.

Ως εκ τούτου, κάτω από τον προστατευτικό θόλο της κοινωνικής ασφάλισης και γενικότερα του κοινωνικού κράτους δικαίου, είναι δυνατό να συστεγαστούν εργαζόμενοι και αυτοαπασχολούμενοι, υπαγόμενοι σε διαφορετικά νομικά καθεστώτα (μισθωτοί, αυτοαπασχολούμενοι, δημόσιοι υπάλληλοι)¹¹². Η ποικιλία των οργανωτικών σχημάτων που διέπουν τις διάφορες μορφές εργασίας σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να παραβλάπτει ουσιωδώς τον καταστατικό σκοπό της κοινωνικής ασφάλισης, ήτοι την ικανοποίηση κοινωνικών αναγκών μέσα από τη βέλτιστη δυνατή αντιμετώπιση των νομοθετικά καθορισμένων βιοτικών κινδύνων. Εξάλλου, η εξαρτημένη και η ανεξάρτητη εργασία δεν βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού, αλλά συσχετίζονται υπό τη σκέπη ενός συλλογικού μηχανισμού ανταπόδοσης και αλληλεγγύης, όπως η κοινωνική ασφάλιση.

Ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης συνδέεται όντως στερεώς με την παροχή εργασίας, χωρίς, όμως, να εγκλωβίζεται σε μια –συσταλτικά νοούμενη– οργανωτική διαρρύθμιση του εργασιακού φαινομένου. Αντιθέτως, οι φορείς κοινωνικής ασφάλισης οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη το κοινωνικοοικονομικό συγκείμενο της εργασιακής σχέσης, δηλαδή τις ειδικότερες συνθήκες από τις οποίες ξεπηδά ανισότιμη πρόσβαση των προσώπων στην αγορά εργασίας, άρα και στην κοινωνική ασφάλιση.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 315.

¹¹¹ Βλ. ενδεικτικά την ευπρόσδεκτη νομολογιακή στροφή στη ΣτΕ 3824/2000, ΕΔΚΑ, 2001, σ. 444 επ., ιδίως σ. 446.

¹¹² Έτσι, βλ. Άννα Λιγωμένου, «Η νομική φύση του συνταξιοδοτικού δικαιώματος των δημοσίων υπαλλήλων», ΕΔΚΑ, 1999, σ. 909 επ. Σε νομολογιακό επίπεδο, βλ. ΣτΕ Ολ. 1880/2019, ΔτΚΑ, 4/2019, σ. 587 επ., σκ. 21, και ΣτΕ Ολ. 1888/2019, ΔτΚΑ, 4/2019, σ. 627 επ., σκ. 10 όπου καταγράφηκε ορθώς ότι «... το άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος, δεσμεύοντας τον κοινό νομοθέτη, να αναθέτει την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση στο Κράτος ή σε νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, παρέχει σ' αυτόν ευρεία εξουσία για την εξειδίκευσή της, με γνώμονα την ασφαλιστική κάλυψη ολόκληρου του εργαζόμενου πληθυσμού της χώρας...», δίχως, λοιπόν, να περιορίζεται στην ασφαλιστική κάλυψη μόνο των παρεχόντων εξαρτημένη εργασία δυνάμει σχέσης ιδιωτικού δικαίου.

Εκ τούτων συνεπάγεται ότι η καταβολή εισφορών δυνάμει σχέσης εργασίας δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως προϊόν ελεύθερης διαπραγματεύσεως-συμβατικής βούλησης εργοδότη και εργαζομένου. Αντιθέτως, η – συνδεδεμένη με το εισόδημα εκάστου– καταβολή εισφορών λειτουργεί ως διορθωτικός μηχανισμός των εισοδηματικών ανισοτήτων που προκαλούνται από την άνιση μεταχείριση των προσώπων στο πλαίσιο μιας απορρυθμισμένης αγοράς εργασίας¹¹³.

3. Δικαιολογημένη εμπιστοσύνη και σχετικό κοινωνικό κεκτημένο

A. Στο άρθ. 25 παρ. 1 Συντ. βρίσκει ρητή κατοχύρωση η αρχή του κράτους δικαίου. Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δικαιοκρατικής αρχής αποτελεί η προβλεψιμότητα στη δράση των προσώπων και η σταθερότητα των έννομων ρυθμίσεων του κοινωνικού βίου. Εντούτοις, η δυσμενέστερη ρύθμιση των έννομων σχέσεων των προσώπων με νεότερη νομοθετική παρέμβαση είναι κατ' αρχήν επιτρεπτή. Σε διαφορετική περίπτωση θα ματαιωνόταν η συνταγματικά κατοχυρωμένη αποστολή των νομοθετικών οργάνων να ρυθμίζουν τις έννομες σχέσεις «*σύμφωνα με τις ad hoc επιταγές του δημοσίου συμφέροντος, όπως διαμορφώνονται από τις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες*»¹¹⁴.

Κατά πάγια νομολογία ο νομοθέτης διαθέτει μεν διακριτική ευχέρεια να ρυθμίζει κατά τρόπο διαφορετικό σχέσεις ή δικαιώματα που έχουν αποκτηθεί δυνάμει προγενέστερων νόμων¹¹⁵, χωρίς, ωστόσο, να ανατρέπει εκ βάθρων τελεσίδικες ή αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις ή να αναιρεί πλήρως συνταγματικώς προστατευόμενα δικαιώματα.

¹¹³ Στον ιστορικό περίγυρο της πρώιμης, βρετανικής αστικής κοινωνίας του καιρού του, ο Adam Smith δεν πρόλαβε βεβαίως να γνωρίσει ακόμη τον θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης υπέρ των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας. Εντούτοις, μπορούμε να εικάσουμε βάσιμα ότι θα τασσόταν υπέρ αυτής, στο πλαίσιο της γενικής συνηγορίας του υπέρ της τάξης της μισθωτής εργασίας, όπως ο ίδιος την έχει εκφράσει απερίφραστα: «... όταν η νομοθεσία είναι υπέρ των εργατών, είναι πάντα δίκαιη και λογική. Δεν συμβαίνει όμως πάντα το ίδιο, όταν αυτή είναι υπέρ των εργοδοτών», *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Χρ. Βαλλιάνου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σ. 211.

¹¹⁴ Παρασκευή Μουζουράκη, «Η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», στον: *Τιμητικό Τόμο του ΣτΕ, 75 χρόνια*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 363 επ., ιδίως σ. 374-375.

¹¹⁵ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 3487/2008, *ό.π.*, σκ. 13, ΣτΕ Ολ. 734/2016, *Αρμ.*, 2016, σ. 884 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή, σκ. 27.

Η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης λειτουργεί έτσι ως ρήτρα προβλεψιμότητας και ασφάλειας δικαίου στη νομοθέτηση. Η προστασία της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης ανάγεται σε δικαιοκρατική εγγύηση¹¹⁶, η οποία οριοθετεί τη δράση του κοινού νομοθέτη κατά την άσκηση της διακριτικής του ευχέρειας και στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης.

Σχετική μέριμνα του κοινού νομοθέτη συνιστά, παραδείγματος χάριν, η πρόνοια για μεταβατικές διατάξεις σε περίπτωση μεταρρύθμισης του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος. Κατά την άσκηση της διακριτικής του ευχέρειας, ο κοινός νομοθέτης μπορεί να μειώνει το ύψος των χορηγούμενων παροχών με γνώμονα, όμως, την προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου και την προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης ως θεσμού.

Παράλληλα, η δικαιολογημένη εμπιστοσύνη κάμπτεται εν μέρει από νομοθετική παρέμβαση ως προς τον τρόπο υπολογισμού της σύνταξης. Ενδεικτικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, γίνεται νομολογιακά δεκτό ότι ο χρόνος θεμελίωσης του συνταξιοδοτικού δικαιώματος και ο χρόνος υποβολής του συνταξιοδοτικού αιτήματος αποτελούν αντικειμενικά κριτήρια για τη διαφορετική μεταχείριση των ασφαλισμένων σε περίπτωση νομοθετικής μεταβολής¹¹⁷.

Ωστόσο, χάρη στην αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης χαρακτηρίζεται από την και' αρχήν αναλογία μεταξύ εισφορών και παροχών. Συνεπεία τούτου, ο κοινωνικοασφαλιστικός φορέας δεν εγγυάται μεν στον δικαιούχο κοινωνικοασφαλιστική παροχή ορισμένου ύψους, πλην όμως προστατεύει τον ασφαλισμένο από μια ουσιώδη μείωση του προσδοκώμενου ποσού, ιδίως όταν αυτή η μείωση συντελείται εγγύς του χρόνου συνταξιοδότησής του¹¹⁸.

¹¹⁶ Βλ. Αντώνη Μανιτάκη, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας I*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 283-284.

¹¹⁷ ΣτΕ 3177/2004, *ό.π.*, σκ. 5.

¹¹⁸ Όπως καταγράφεται στο σκεπτικό της ΕλΣυν (Γ' Τμήμα) 277/2019, «...το συνταξιοδοτικό δικαίωμα των δημόσιων εν γένει λειτουργών και υπαλλήλων, προστατεύεται και υπό την όψη αυτού ως θεμιτής προσδοκίας των ακόμη εν ενεργεία εργαζομένων προς λήψης συντάξεως στο μέλλον. Όμως η προστασία της προσδοκίας αυτής, δοθείσης της φύσεως του συνταξιοδοτικού δικαιώματος ως χρηματικής παροχής εξαρτώμενης από την εκάστοτε οικονομική αντοχή του συνόλου συνταξιοδοτικού συστήματος, δεν φθάνει μέχρι του σημείου της κατοχύρωσης κεκτημένων δικαιωμάτων σε συνταξιοδοτική παροχή συγκεκριμένου ποσού στο μέλλον. Πάντως, παραβιάζεται η θεμιτή προσδοκία του εξερχόμενου της ενεργού υπηρεσίας δημοσίου εν γένει λειτουργού ή υπαλλήλου, όταν, δυνάμει αλλαγής του νομοθετικού καθεστώτος που επισυμβαίνει εγγύς του χρόνου της συνταξιοδότησής του, υφίσταται τέτοια μείωση στη συνταξιοδοτική παροχή που ανέμενε υπό το προϊούσαν καθεστώς, ώστε ουσιαστικώς να αναιρείται ο πυρήνας του θεμελιώδους δικαιώματος αυτού

Εάν αναχθούμε από το ατομικό ή διατομικό επίπεδο στο κοινωνικό πεδίο, η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης συναντά την θεωρία του κοινωνικού κεκτημένου¹¹⁹, η οποία λειτουργεί, με τη σειρά της, ως σταθεροποιητικός μηχανισμός της κοινωνικής ασφάλισης και των κοινωνικών δικαιωμάτων εν γένει¹²⁰. Ας μη λησμονείται ότι το άρθρ. 25 παρ. 1 Συντ. ανανεώνει ηθικοπολιτικά τη δικαιοκρατική αρχή με ένα πρόδηλο κοινωνικό μέλημα, δεδομένου ότι εντάσσει την προστασία των δικαιωμάτων στο πλαίσιο όχι απλώς του κράτους δικαίου, αλλά του *κοινωνικού* κράτους δικαίου. Δυνάμει της σύζευξης δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και κοινωνικού κεκτημένου, ο κοινός νομοθέτης υποχρεούται να μην προβαίνει σε πλήρη ή αυθαίρετη μείωση των κοινωνικών παροχών.

Β. Η θεωρία του κοινωνικού κεκτημένου¹²¹ επιχειρεί να προσδώσει ασφάλεια δικαίου στην εγγενώς ευμετάβλητη φύση των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων και να οριοθετήσει έναν πυρήνα κατά το δυνατόν απρόσβλητο από τη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη και της κανονιστικής δράσης διοίκησης. Σε συνταγματικό επίπεδο, όπως προαναφέρθηκε, το κοινωνικό κεκτημένο μπορεί να βρει κανονιστικό έρεισμα στη γενική ρήτρα του άρθρ. 25 παρ. 1 Συντ. (κοινωνικό κράτος δικαίου). Παράλληλα, στο πεδίο των υπερεθνικών ρυθμίσεων, το άρθρ. 53 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ) κατοχυρώνει την υπεροχή της ευνοϊκότερης (εθνικής ή υπερεθνικής) ρύθμισης ως θεμελιώδη αρχή του διεθνούς δικαίου (ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών) δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Ως προς το κοινωνικό κεκτημένο, η θεωρία διακρίνει μια απόλυτη και μια σχετική διάστασή του. Η ιδέα ενός *απόλυτου* κοινωνικού κεκτημένου σημαίνει ότι ο νομοθέτης δεν πρέπει να καταργεί ή να τροποποιεί επί τα χείρω συνταγματικώς κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα. Συ-

στη σύνταξη, ήτοι η αποτελεσματικότητα της σύνταξης εν όψει του δικαιολογητικού της λόγου» (σκ. 28).

¹¹⁹ Για την ισχυρή σύνδεση μεταξύ δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και κοινωνικού κεκτημένου στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, βλ. Μανιτάκη, *Κράτος δικαίου...*, ό.π., σ. 281.

¹²⁰ Βλ. Ξενοφώντα Κοντιάδη, «Η σταθεροποιητική λειτουργία των κοινωνικών δικαιωμάτων: Το παράδειγμα του κοινωνικού κεκτημένου», *ΤοΣ*, 1999, σ. 199 επ., ιδίως σ. 204.

¹²¹ Για μια –ευσύνοπτη και περιεκτική– αποτύπωση της διαχρονικής –θεωρητικής και νομολογιακής– αξιοποίησης του κοινωνικού κεκτημένου, βλ. Νικόλαο Δημόπουλο, «Η συνταγματικότητα των μέτρων νομοθετικής πολιτικής ενόψει της προστασίας του κοινωνικού κεκτημένου», *www.constitutionalism.gr*, 23.3.2011.

νηγορεί δε υπέρ ενός παντελώς απρόσβλητου εργατικού και κοινωνικο-οφελιστικού κεκτημένου¹²².

Μπορεί να αντιταχθεί, ωστόσο, ότι η σκέψη αυτή (απόλυτο κοινωνικό κεκτημένο) προσκρούει στη δημοκρατική αρχή, καθώς περιορίζει δραστικά το βεληνεκές δράσης της –δημοκρατικά νομιμοποιημένης και πολιτικά υπεύθυνης– Κυβέρνησης. Με άλλα λόγια, συνιστά υπέρμετρο περιορισμό της ελευθερίας επιλογής των μέσων που διαθέτει ο νομοθέτης κατά τη ρύθμιση ενός θέματος του κοινωνικού βίου, δυνάμει της αρχής της διάκρισης των εξουσιών (άρθ. 26 παρ. 1 Συντ.) και η Κυβέρνηση κατά τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας (άρθ. 82 παρ. 1 Συντ.)¹²³.

Σύμφωνα με τη θεωρία του κοινωνικού κεκτημένου, στη *σχετική* του εκδοχή, επιτρέπεται μεν η επί τα χείρω τροποποίηση των νομοθετικών ρυθμίσεων, όχι όμως και η πλήρης αναίρεση των εγγυήσεων κοινωνικής προστασίας. Με επίκληση του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου επιχειρείται η δυσχερής πλην αναγκαία εξισορρόπηση ανάμεσα στην κανονιστικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων και στη δυνατότητα για έμπρακτη υλοποίησή τους¹²⁴.

Η νομολογία έχει αξιοποιήσει επανειλημμένα την ιδέα του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου, προκειμένου να κρίνει την (αντι)συνταγματικότητα περιορισμών στην απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Συναφής προς ένα σχετικό κοινωνικό κεκτημένο είναι και η λειτουργία των κοινωνικών δικαιωμάτων (π.χ. κοινωνική ασφάλιση) ως

¹²² Βλ. Πέτρο Παραρά, «Η ελευθερία της εργασίας και το δικαίωμα προς εργασία του άρθρου 22 παρ. 1 του Συντάγματος (ΣΕ 458/79)», *ΤοΣ*, 1979, σ. 259 επ., ιδίως σ. 271 όπου τονίζεται πως «μετά το νέο Σύνταγμα σταθεροποιήθηκε όλη η εργατική και κοινωνική νομοθεσία, (...) ώστε μελλοντικός νόμος που θα περιορίζει τα δικαιώματα αυτά θα ήταν οπωσδήποτε αντισυνταγματικός(...). Ο νομοθέτης όχι μόνο δεν μπορεί πλέον, κάτι που μπορούσε να κάνει προ του 1975, να προσβάλει το δυνάμενο να αποκληθεί εδώ «εργατικό και κοινωνικό κεκτημένο», αλλά υποχρεούται να θεσπίζει διατάξεις που να κατοχυρώνουν ακόμη καλύτερα τη θέση των εργαζομένων.

¹²³ Πιθανώς μοναδική νομολογιακή εξαίρεση αποτελεί η ΣτΕ Ολ. 10/1988, *ΤοΣ*, 1988, σ. 117 επ., όπου αναγνωρίζεται *απόλυτο πολεοδομικό κεκτημένο*, δηλαδή πλήρης απαγόρευση της επί τα χείρω μεταβολής των όρων, προϋποθέσεων και συνθηκών δόμησης, λόγω της υποχρέωσης για ιδιαίτερη μέριμνα, που υπέχουν τα κρατικά όργανα για την προστασία του περιβάλλοντος.

¹²⁴ Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Κοντιάδης, «είναι προφανές ότι η θεωρία του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου επιχειρεί να ισορροπήσει μεταξύ αφ' ενός της θεώρησης των διατάξεων κοινωνικού περιεχομένου ως ύλης καθαρά πολιτικής, μη υποτάξιμης στο κανονιστικό κριτήριο του συνταγματικού κειμένου, και αφ' ετέρου του νομικά δεσμευτικού χαρακτήρα όλων των συνταγματικών διατάξεων και της αναγκαιότητας περιορισμού της πιθανής αυθαιρεσίας του νομοθέτη στο κρίσιμο πεδίο της κοινωνικής προστασίας», «Η σταθεροποιητική λειτουργία...», *ό.π.*, σ. 207.

θεσμικών εγγυήσεων¹²⁵. Οι θεσμικές εγγυήσεις προσομοιάζουν με ατομικά δικαιώματα λόγω της αγωγήμης φύσης τους. Διαφέρουν, ωστόσο, ουσιωδώς από τις ατομικές ελευθερίες, καθώς δεν αναγνωρίζονται ως «ατού» σε συγκεκριμένο πρόσωπο, απλώς εξοπλίζουν τον φορέα τους, προκειμένου να πραγματοποιήσει τον λειτουργικό σκοπό του θεσμού¹²⁶.

Ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης περιλαμβάνει το σύνολο των νομικών ρυθμίσεων που αφορούν στον τρόπο οργάνωσης, λειτουργίας, διοίκησης και χρηματοδότησης των ασφαλιστικών οργανισμών, την έκταση των ασφαλιζόμενων κινδύνων και τις προϋποθέσεις καταβολής των ασφαλιστικών παροχών. Έτσι, ο κοινωνικοασφαλιστικός θεσμός νοηματοδοτεί εντέλει τον απρόσβλητο πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος¹²⁷.

Εν συνόψει, η ερμηνευτική σύνδεση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης με το σχετικό κοινωνικό κεκτημένο αναδεικνύει την κοινωνική διάσταση και του ίδιου του κράτους δικαίου στο άρθρ. 25 παρ. 1 Συντ. Ειδικότερα, η αμιγώς δικαιοκρατική ανάγνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων θα αποδυνάμωνε τον αυτόφωτο κανονιστικό τους χαρακτήρα, είτε στην ανταποδοτική (περιουσιακή) είτε στην αλληλέγγυα (αναδιανεμητική) τους δικαιοπολιτική επιλογή.

4. Περιουσιακός χαρακτήρας του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος

Α. Σύμφωνα με το άρθρ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ, «κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς μπορεί να στερηθεί την ιδιοκτησία παρά μόνο για λόγους δημόσιας ωφέλειας και υπό τους όρους που προβλέπονται από το νόμο και τις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου. Οι προναφερόμενες διατάξεις δεν θίγουν το δικαίωμα κάθε Κράτους να θέσει σε ισχύ νόμους, τους οποίους κρίνει κατά βούληση αναγκαίους για τη ρύθμιση της χρήσης αγαθών σύμφωνα με το δημόσιο συμφέρον ή προς εξασφάλιση της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων».

¹²⁵ Για μια πληρέστερη κατατόπιση στη θεωρία των θεσμικών εγγυήσεων, βλ. Albert Bleckmann, *Staatsrecht II – Die Grundrechte*, εκδ. Carl Heymann Verlag, Köln-München, 1997, σ. 221 επ. Σε νομολογιακό επίπεδο, βλ. ΣτΕ Ολ. 1479/1997, ΕΔΚΑ, 1997, σ. 349 επ., όπου καταφάσκει η συνταγματικότητα διάταξης τυπικού νόμου με αντικείμενο την κοινωνική ασφάλιση, με το επιχείρημα ότι «δεν θίγεται πάντως ο όλος θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης» (σκ. 6).

¹²⁶ Βλ. Χρυσόγονο / Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 70-71.

¹²⁷ Έτσι και ο Γεώργιος Λεβέντης, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», *ΤοΣ*, 1976, σ. 121-186.

Κατά τη δημιουργική ερμηνεία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), η περιουσία δεν περιορίζεται στην προστασία των εμπράγματων δικαιωμάτων, αλλά περιλαμβάνει και τις ενοχικές αξιώσεις των προσώπων. Έτσι, βάσει του άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ προστατεύονται και οι αξιώσεις έναντι των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης για τη χορήγηση των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών που προβλέπονται από την εθνική νομοθεσία του συμβαλλόμενου κράτους-μέλους.

Η κατάταξη του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος ως περιουσιακού¹²⁸ θεμελιώνεται κατ' αρχήν στην προηγούμενη καταβολή εισφορών εκ μέρους του ασφαλισμένου¹²⁹. Ειδικότερα, η επίκληση του άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ προϋποθέτει ορισμένη τουλάχιστον ανταποδοτικότητα (μερική κεφαλαιοποίηση) μεταξύ εισφορών και παροχών¹³⁰.

Ωστόσο, έχει γίνει νομολογιακά δεκτό ότι η περιουσιακή διάσταση του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος διατηρείται ακόμη κι εάν η χορήγηση συγκεκριμένης παροχής δεν εξαρτάται από την προηγούμενη καταβολή εισφορών εκ μέρους του δικαιούχου¹³¹. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η πλήρης ή σημαντική ανατροπή της αναλογίας εισφορών-παροχών μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ως *ουσιώδης* μείωση της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας, δυνάμει του άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ.

Το γεγονός ότι το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση εντάσσεται στο *latro sensu* δικαίωμα στην περιουσία δεν συνεπάγεται, πάντως, ότι το πρόσωπο έχει αξίωση στην παροχή σύνταξης ορισμένου ύψους¹³². Ο α-

¹²⁸ Μια επισκόπηση στην περιουσιακή διάσταση των κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων, με ευστόχως επιλεγμένα παραδείγματα από την πλούσια νομολογία του ΕΔΔΑ, ευρίσκεται εις: Μαρίνα Σκανδάλη, «Οι κοινωνικοασφαλιστικές παροχές κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου. Παρουσίαση νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», ΔτΑ, 2009, σ. 77 επ.

¹²⁹ Βλ. χαρακτηριστικά την απόφαση Gaygusuz κατά Αυστρίας, 16.9.1996, προσφ. υπ' αριθμ. 17371/90, όπου κρίθηκε ότι το δικαίωμα λήψης ασφαλιστικής παροχής (π.χ. επίδομα ανεργίας) είναι αναπόσπαστα «*συνδεδεμένο με την πληρωμή φόρων ή άλλων εισφορών*» (σκ. 41).

¹³⁰ Βλ. ενδεικτικά Müller κατά Αυστρίας, 6.12.1974, προσφ. υπ' αριθμ. 5849/72.

¹³¹ Όπως επισημαίνει το Δικαστήριο στην Koua Poirrez κατά Γαλλίας, 30.9.2003, προσφ. υπ' αριθμ. 40892/98 (απονομή συντάξεως αναπηρίας σε αλλοδαπό υπήκοο χωρίς υποχρέωση καταβολής εισφορών), «*το γεγονός, πάντως, ότι στην υπόθεση Gaygusuz κατά Αυστρίας το Δικαστήριο έκρινε ότι, λόγω της προηγούμενης καταβολής εισφορών, ο προσφεύγων είχε θεμελιώσει δικαίωμα περιουσιακού χαρακτήρα να του καταβληθεί το επίδομα, δεν σημαίνει εξ αντιθέτου ότι μια κοινωνική παροχή, για την οποία δεν απαιτείται η προηγούμενη καταβολή εισφορών, δεν μπορεί να αποτελέσει περιουσιακό δικαίωμα κατά την έννοια του άρθρου 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου*» (σκ. 37).

¹³² Βλ. ενδεικτικά Kechko κατά Ουκρανίας, 8.11.2005, προσφ. υπ' αριθμ. 63134/00, σκ. 23, Andrejeva κατά Λετονίας, 18.2.2009, προσφ. υπ' αριθμ. 55707/00, σκ. 77.

νταποδοτικός χαρακτήρας του –περιουσιακά ιδωμένου– κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος μετριάζεται ενόψει της ανάγκης για μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικών παροχών¹³³. Έτσι, δεν αποκλείεται η διαφοροποίηση του ύψους της συνταξιοδοτικής παροχής, δηλαδή η μερική κάμψη της αναλογίας εισφοράς-παροχής, ανάλογα με τις επικρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες σε κράτος-μέλος¹³⁴.

Συνεπώς, ο εθνικός νομοθέτης δεν κωλύεται να μεταβάλλει το συνταξιοδοτικό καθεστώς, τόσο για τον εφεξής χρόνο όσο και αναδρομικά, εφόσον, όμως, η αναδρομική ρύθμιση των έννομων σχέσεων διέπεται από γενικούς και αφηρημένους κανόνες δικαίου. Ωστόσο, οι αναδρομικές ρυθμίσεις έρχονται σε αντίθεση προς το άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ, όποτε πλήττουν γεγεννημένες αξιώσεις (ώριμα συνταξιοδοτικά δικαιώματα) των προσώπων.

Στο προστατευτικό πεδίο των γεγεννημένων αξιώσεων περιλαμβάνονται ασφαλώς οι ήδη καταβληθείσες συνταξιοδοτικές παροχές, αλλά και η συμπλήρωση των απαιτούμενων προϋποθέσεων για τη συνταξιοδότηση πριν από την έναρξη ισχύος του νέου νόμου, ακόμα κι εάν ο δικαιούχος δεν έχει ασκήσει εισέτι το δικαίωμά του¹³⁵. Εξ αντιδιαστολής, το άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ, προστατεύοντας μόνο τις γεγεννημένες αξιώσεις, αποκλείει από το κανονιστικό του βεληνεκές την απλή προσδοκία δικαιώματος που προκύπτει από την καταβολή εισφορών¹³⁶.

Β. Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, η περιουσιακή διάσταση του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος οδηγεί σε μια διμερή, εξόχως ανταγωνιστική, σχέση μεταξύ Κράτους και δικαιούχου-ασφαλισμένου στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Έτσι, χάνεται η ευκαιρία για κανονιστική αξιοποίηση της αρχής της αλληλεγγύης, η οποία προάγει μια πολυμερή σχέση των ασφαλισμένων ως κοινωνικών υποκειμένων¹³⁷.

¹³³ Βλ. Αχιλλέα Σκόρδα / Λίνο-Αλέξανδρο Σισιλιάνο, «Προστατεύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ το ύψος των συνταξιοδοτικών παροχών;», *ΝοΒ*, 2000, σ. 1221 επ., ιδίως σ. 1227.

¹³⁴ Βλ. χαρακτηριστικά την απόφαση *Da Conceição Mateus* κατά Πορτογαλίας, προσφ. υπ' αριθμ. 62235/12 και *Santos Januário* κατά Πορτογαλίας, προσφ. υπ' αριθμ. 57725/12, 8.10.2013, με την οποία κρίθηκε ότι η περικοπή των συντάξεων στους υπαλλήλους του δημόσιου τομέα της Πορτογαλίας είναι συμβατή με το άρθρο 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ, ενόψει του έκτακτου και προσωρινού χαρακτήρα του «μνημονιακού» προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής.

¹³⁵ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 3310/2001, *ΔιΔικ*, 2003, σ. 214 επ.

¹³⁶ Βλ. ΕΛΣυν Ολ. 373/2004, *ΕΔΚΑ*, 2005, σ. 379 επ., σκ. 5.

¹³⁷ Ψήγματα ενδογενεακής αλληλεγγύης, πάντως, εντοπίζονται στην απόφαση *Kjartan Asmundsson* κατά Ισλανδίας, 12.10.2004, προσφ. υπ' αριθμ. 60669/00, όπου διατυπώνεται η ακόλουθη σκέψη: «το βάρος της κάλυψης του ελλείμματος ενός ασφαλιστικού

Αρμόζει να αναγνωρισθεί, πάντως, ότι το ΕΔΔΑ σε ορισμένες περιπτώσεις προβαίνει σε συστηματική ερμηνεία των άρθ. 1 ΠΠΠ (δικαίωμα στην περιουσία), 2 ΕΣΔΑ (δικαίωμα στη ζωή) και 3 ΕΣΔΑ (απαγόρευση απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης), εμπλουτίζοντας, έτσι, τον περιουσιακό χαρακτήρα του δικαιώματος με επιπρόσθετη ηθικοπολιτική αξία¹³⁸.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η έμφαση στην περιουσιακή διάσταση του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος ενέχει τον κίνδυνο να αλωθεί η κοινωνική ασφάλιση ως θεσμός δημόσιου δικαίου από την ιδιοκτησία ως ατομικό δικαίωμα. Κρίνεται, λοιπόν, αναγκαίος ο μετριασμός του ανταποδοτικού (περιουσιακού) χαρακτήρα της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης, χάριν προαγωγής της κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης. Εξάλλου, ο (ανα)διανεμητικός χαρακτήρας του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος θέτει όρια στη δυνατότητα για κανονιστική επίκληση της ιδιοκτησίας.

Σε αντιδιαστολή προς τη μάλλον ατομοκεντρική (περιουσιοκρατική) νομολογία τόσο του ΕΔΔΑ όσο και του Δικαστηρίου Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ)¹³⁹, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων (ΕΕΚΔ) επιχειρεί να συγκεράσει το γενικό-κοινωνικό συμφέρον με το ατομικό δικαίωμα, χωρίς να δίνει a priori προβάδισμα στην κοινωνική ή την ατομική διάσταση της κοινωνικής ασφάλισης.

Έτσι, στην απόφαση 76/2012 της ΕΕΚΔ (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ κατά Ελλάδας), το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση ενδυναμώνεται κανονιστικά, καθώς το επαρκές επίπεδο κοινωνικής ασφάλειας δεν κρίνεται μόνο με βάση τις νόμιμες προσδοκίες των ασφαλισμένων («legitimate expectations of beneficiaries»), αλλά και με γνώμονα την αποτελεσματική ικανοποίηση του –σφαιρικά ορώμενου– δικαιώματος των ασφαλισμένων εν συνόλω («effective enjoyment of the right to social security»).

οργανισμού δεν δικαιολογείται να επιβάλλεται σε μια μικρή μόνο μερίδα συνταξιούχων» (σκ. 43). Ωστόσο, σε αντίθετο δικαιοδοτικό συμπέρασμα (υπέρ των περικοπών), με αξιοποίηση της αρχής της αλληλεγγύης, κατέληξε η απόφαση Maggio κ.λπ. κατά Ιταλίας, 31.5.2011, προσφ. υπ' αριθμ. 46286/09, 52851/08, 53727/08, 54486/08 και 56001/08, όπου κρίθηκε ότι η διασφάλιση «ενός ισορροπημένου και βιώσιμου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης» (δηλαδή η προαγωγή της ενδο- και διαγενεακής αλληλεγγύης) «αποτελεί βάσιμο λόγο δημοσίου συμφέροντος» για τη μείωση των συντάξεων (σκ. 60).

¹³⁸ Βλ. Αποστολάκης κατά Ελλάδας, 22.11.2009, προσφ. υπ' αριθμ. 39574/07, σκ. 39, 41. Το Δικαστήριο ακολούθησε μεν τον ίδιο δικανικό συλλογισμό, αλλά κατέληξε σε αντίθετο πόρισμα, δηλαδή ότι δεν παραβιάζεται το γράμμα και το πνεύμα της Σύμβασης, στην απόφαση Κουφάκη/ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, 7.5.2013, προσφ. υπ' αριθμ. 57665/12 και 57657/12, σκ. 46.

¹³⁹ Για μια εμπεριστατωμένη κριτική στην ατομοκεντρική-αγορακεντρική νομολογία του ΔΕΕ, βλ. Emiliios Christodoulidis, «The European Court of Justice and "total market" thinking», *German Law Journal*, 14 (10), 2013, σ. 2005-2020.

Όπως διαφαίνεται στην ανωτέρω δικαιοδοτική κρίση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων, η αρχή της αλληλεγγύης αναδεικνύεται σε θεμέλιο της κοινωνικής ασφάλισης, με αποτέλεσμα ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας να προτάσσεται εύλογα έναντι της αμιγούς ανταπόδοσης¹⁴⁰. Η επίκληση της αλληλεγγύης, στη διαγενεακή της διάσταση, δεν λειτουργεί μόνον ως επιχείρημα υπέρ της διηνεκούς ενίσχυσης της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας (άρθ. 12 Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη), αλλά και ως δικαιολογητικός λόγος για τον περιορισμό των συνταξιοδοτικών παροχών χάριν της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας του συστήματος¹⁴¹. Συνεπώς, βάσει του ΕΚΧ, η διαφύλαξη της αρχής της αλληλεγγύης ανάγεται σε «*ακρογωνιαίο λίθο των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και σε λυδία λίθο της κοινωνικής πολιτικής*»¹⁴².

Κατά τη γνώμη μας, η συστηματική επανερμηνεία του άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ υπό το διακριτό φωτισμό του άρθ. 12 ΕΚΧ θα αναδείκνυε την εγγενή αλληλοπερικώρηση των δικαιωμάτων (ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά). Ακόμη, θα αναβάθμιζε το κανονιστικό status των κοινωνικών δικαιωμάτων και θα αποκαθιστούσε την τρωθείσα σχέση μεταξύ αλληλεγγύης και ανταποδοτικότητας στην κοινωνική ασφάλιση. Μέσω της ερμηνείας του από το ΕΔΔΑ, το άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ θα μπορούσε, εντέλει, να ανυψωθεί σε κοινωνική διάταξη αμυντικού χαρακτήρα, άρα και να αξιοποιηθεί ως πρώτη ύλη για την καθιέρωση ενός ελάχιστου (minimum) επιπέδου διαβίωσης των συνταξιούχων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

5. Παράδειγμα: Το εφ' άπαξ βοήθημα ως αμιγώς ανταποδοτική παροχή;

Το εφ' άπαξ βοήθημα αποτελεί, κατά την κρατούσα άποψη¹⁴³, κοινωνικοασφαλιστική παροχή με αμιγώς ανταποδοτικά γνωρίσματα. Ειδικότερα, το εφ' άπαξ βοήθημα χαρακτηρίζεται ως ιδιόρρυθμη ασφαλιστική παροχή, καθώς δεν φαίνεται να θεραπεύει, με όρους αλληλεγγύης, έναν –νομοθετικά προκαθορισμένο– κοινωνικό κίνδυνο. Αντιθέτως, φέρεται να έχει αποταμιευτικό προσανατολισμό, με καταστατικό σκοπό την άμβλυνση των συνεπειών της μετάβασης ενός εξατομικευμένου επωφε-

¹⁴⁰ Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων (ΕΕΚΔ), 76/2012 (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ κατά Ελλάδας), σκ. 73.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σκ. 71.

¹⁴² Δημήτρης Βενιέρης, *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης: Η κοινωνική πολιτική του Συμβουλίου της Ευρώπης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002, σ. 215.

¹⁴³ Σε θεωρητικό επίπεδο, βλ. Γεώργιο Ψηλό, «Το εφ' άπαξ βοήθημα ως ασφαλιστική παροχή», *ΔΕΝ*, 2000, σ. 545 επ. Σε νομολογιακό επίπεδο, βλ. ΑΕΔ 5/2007, *ΔιΔικ*, 2007, σ. 1050 επ.

λούμενου από τον ενεργό επαγγελματικό βίο στη συνταξιοδοτική αργία¹⁴⁴.

Ενόψει του διακριτού σκοπού που επιτελούν η σύνταξη και το εφ' άπαξ βοήθημα, αμφισβητείται ακόμη και κατά πόσο το εφ' άπαξ βοήθημα εντάσσεται καν στο προστατευτικό πλαίσιο του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ., άρα αν η θεσμοθέτηση και η εγγύησή του χρήζουν κρατικής μέριμνας¹⁴⁵.

Σε νομολογιακό επίπεδο, ο ανταποδοτικός χαρακτήρας του εφ' άπαξ βοηθήματος κρίνεται βάσει του τρόπου χρηματοδότησης του οικείου ασφαλιστικού κεφαλαίου, χωρίς, πάντως, τα δικαστήρια να εγείρουν αμφισβητήσεις σχετικά με τη δυνατότητα εφαρμογής του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.¹⁴⁶

Έτσι, ο αμιγώς ανταποδοτικός χαρακτήρας της ιδιόρρυθμης αυτής ασφαλιστικής παροχής συντρέχει σε περίπτωση που το ασφαλιστικό κεφάλαιο σχηματίζεται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο από εισφορές είτε μόνο των ασφαλισμένων είτε και του εργοδότη που τους απασχολεί¹⁴⁷. Η χρηματοδότηση του εφ' άπαξ βοηθήματος από τις εισφορές των εργαζομένων-δικαιούχων και των εργοδοτών τους καταδεικνύει τη διακριτή συμβολή του Κράτους στο εφ' άπαξ βοήθημα σε σχέση με τη συνταξιοδοτική παροχή. Στην περίπτωση του εφ' άπαξ βοηθήματος, λοιπόν, οι εισφορές των ασφαλισμένων δεν συμπληρώνουν την εγγυητική παρουσία του Κράτους, αλλά αναπληρώνουν την *ελλείπουσα* κρατική μέριμνα¹⁴⁸.

Εφόσον γίνει αποδεκτή η αμιγώς ανταποδοτική φύση του εφ' άπαξ βοηθήματος, τότε κρίνεται αντισυνταγματική η νομοθετική επιβολή ανώτατου ορίου («πλαφόν»). Συγκεκριμένα, η επιβολή οροφής στην παροχή εφ' άπαξ βοηθήματος *«παραβιάζει την κατ' άρθρον 4 παρ. 1 του Συντάγματος αρχή της ισότητας (ενν. στην ουσιαστική-αναλογική της διάσταση), αφού ενέχει αδικαιολόγητη δυσμενή διάκριση σε βάρος των υπαλλήλων, οι οποίοι (...) υποβλήθηκαν σε μεγαλύτερες κρατήσεις και, παρά ταύτα, θα λάβουν το ίδιο εφ' άπαξ βοήθημα με τους συναδέλφους τους, οι οποίοι (...) υποβλήθηκαν σε μικρότερες κρατήσεις»*¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Βλ. Ψηλό, στο ίδιο, σ. 545.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 546.

¹⁴⁶ ΣτΕ Ολ. 734/2016, ό.π., σκ. 11.

¹⁴⁷ ΑΕΔ 5/2007, ό.π., σκ. 5.

¹⁴⁸ Ψηλός, ό.π., σ. 546.

¹⁴⁹ ΑΕΔ 5/2007, ό.π., σκ. 5.

Βάσει της κρατούσας –θεωρητικά και νομολογιακά– αντίληψης, η εισφορά του εργοδότη εξομοιώνεται προς την εισφορά του εργαζομένου, καθώς αποτελεί αντάλλαγμα της συμβατικά ρυθμισμένης παρεχόμενης εργασίας και προσδιορίζεται κατ’ αναλογία προς τις εκάστοτε αποδοχές του εργαζόμενου¹⁵⁰.

Ωστόσο, στη μειοψηφία της ΑΕΔ 5/2007, καταγράφεται ρητά ότι ο ανταποδοτικός χαρακτήρας του εφ’ άπαξ βοηθήματος αναιρείται εν όλω ή, τουλάχιστον, κάμπιεται, όταν το ασφαλιστικό κεφάλαιο δεν σχηματίζεται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο από κρατήσεις επί των αποδοχών των ασφαλισμένων. Με άλλα λόγια, σε περίπτωση που υφίσταται ουσιώδης συμβολή λοιπών χρηματοδοτικών πηγών (π.χ. εργοδοτικές εισφορές, κοινωνικοί πόροι ή επιβαρύνσεις τρίτων), αίρεται ο ανταποδοτικός χαρακτήρας του¹⁵¹. Εφόσον, λοιπόν, είναι ουσιώδης η συμβολή της εργοδοτικής εισφοράς στο σχηματισμό του ασφαλιστικού κεφαλαίου, κρίνονται συνταγματικά επιτρεπτοί περιορισμοί ως προς το ανώτατο ύψος του – χορηγούμενου από το εν λόγω κεφάλαιο– εφ’ άπαξ βοηθήματος. Διότι τούτο δεν είναι πια αμιγώς ανταποδοτικό, αλλά τελεί σε σχέση αναλογίας με τον χρόνο υπηρεσίας και τις αποδοχές του ασφαλισμένου¹⁵².

Παράλληλα, κατά πόσο το εφ’ άπαξ βοήθημα έχει ανταποδοτική φύση δεν μπορεί να συναχθεί μονάχα βάσει της νομοθεσίας που ισχύει κατά το χρόνο εξόδου του ασφαλισμένου από την ενεργό υπηρεσία. Τουναντίον, προκειμένου να κριθεί αν το εκάστοτε εφ’ άπαξ βοήθημα έχει ή όχι αμιγώς ανταποδοτικό χαρακτήρα, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη τον τρόπο σχηματισμού του ασφαλιστικού κεφαλαίου κατά το συνολικό χρονικό διάστημα ασφάλισης του δικαιούχου¹⁵³.

Ακόμα κι εάν οι εργοδοτικές εισφορές που αφορούν στη χρηματοδότηση του εφ’ άπαξ βοηθήματος βαίνουν μειούμενες έναντι των κρατήσεων επί των αποδοχών των ασφαλισμένων, ενδέχεται να υφίστανται διαλείποντα χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου, στα οποία ο δικαιούχος δεν έχει καταβάλει εισφορές ή κατέβαλε εισφορές αναλογικά μικρότερες από τις εργοδοτικές εισφορές ή από τους λοιπούς κοινωνικούς πόρους. Έτσι, η αμιγής ανταποδοτικότητα υποχωρεί

¹⁵⁰ Βλ. ΑΠ ΟΛ. 17/2005, *ΕΔΚΑ*, 2005, σ. 370 επ., με την οποία κρίθηκε ως αντισυνταγματικό το ανώτατο όριο («πλαφόν»), που τέθηκε με το άρθρο 57 παρ. 3 ν. 2084/1992.

¹⁵¹ ΑΕΔ 5/2007 (μειοψηφία), *ό.π.*, σκ. 5.

¹⁵² ΑΕΔ 5/2007 (μειοψηφία), *ό.π.*, σκ. 5.

¹⁵³ ΑΕΔ 5/2007 (μειοψηφία), *ό.π.*, σκ. 5.

έναντι της προαγωγής της ενδογενεακής αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της οικείας επαγγελματικής-ασφαλιστικής κοινότητας¹⁵⁴.

Μολονότι το εφ' άπαξ βοήθημα στηρίζεται εν πολλοίς σε εισφορές επί των αποδοχών των εργαζομένων, ο τρόπος υπολογισμού του δεν εξαρτάται αυστηρά από την προσπάθεια σχηματισμού ενός ατομικού κεφαλαίου (κεφαλαιοποιητικό σύστημα). Χρηματοδοτείται, επιπλέον, από τις εισφορές που καταβάλλουν οι εν ενεργεία εργαζόμενοι κατά το χρόνο επέλευσης του ασφαλιστικού κινδύνου, τουτέστιν κατά την έξοδο του δικαιούχου από την ενεργό υπηρεσία (διανεμητικό σύστημα). Ενόψει, λοιπόν, του εν μέρει διανεμητικού συστήματος χρηματοδότησής του, το εφ' άπαξ βοήθημα, παρά τα ανταποδοτικά γνωρίσματά του, εγκολπώνει στοιχεία διαγενεακής αλληλεγγύης¹⁵⁵.

Επιπλέον, η καταρχήν ανταποδοτική φύση της εφ' άπαξ παροχής δεν καθιστά το νομοθέτη αδιάφορο ως προς το θεσμικό πλαίσιο που διέπει την χρηματοδότηση και την καταβολή της. Απεναντίας, ενόψει της υποχρέωσης του Κράτους για διαφύλαξη της βιωσιμότητας του οικείου ασφαλιστικού φορέα, ο νομοθέτης δύναται να λαμβάνει όλα εκείνα τα αναγκαία μέτρα, ώστε να διασφαλίζεται η ακεραιότητα του ασφαλιστικού κεφαλαίου.

Όπως προκύπτει ρητά από τη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας, «... οι προς τούτο αναγκαίες, κατά την επιλογήν του νομοθέτη, επεμβάσεις επιτρέπεται, σε περίπτωση εξαιρετικά δυσμενών οικονομικών συνθηκών, να έχουν ως αποτέλεσμα ακόμη και την μείωση των απονεμόμενων ασφαλιστικών παροχών, μεταξύ των οποίων και των εφάπαξ παροχών, όταν το ασφαλιστικό κεφάλαιο δεν επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών αυτών, το ύψος δε της κρατικής χρηματοδοτήσεως του οικείου κοινωνικοασφαλιστικού οργανισμού, το οποίο καθορίζεται, κατ' αρχάς, από πολιτικές επιλογές για την διάθεση των κρατικών πόρων προς εκπλήρωση των ποικίλων σκοπών του κράτους και την ικανοποίηση των ανειλημμένων υποχρεώσεων αυτού, δεν επαρκεί για την βιωσιμότητα του κοινωνικοασφαλιστικού οργανισμού»¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Ο Στεργίου ασκεί βάσιμη κριτική στον υποτιθέμενο αμιγώς ανταποδοτικό χαρακτήρα του εφ' άπαξ βοηθήματος, με το εύλογο επιχείρημα ότι «αν όντως πρόκειται για αμιγώς ανταποδοτική παροχή, ως τέτοια δεν θα έπρεπε να ενταχθεί στη σφαίρα της δημόσιας κοινωνικής ασφάλισης», δηλαδή σε έναν θεσμό διανεμητικής δικαιοσύνης θεμελιωμένο «στη συλλογικότητα και την αλληλεγγύη», «Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση», ό.π., σ. 341.

¹⁵⁵ Η Αθ. Πετρόγλου εκτιμά ορθά ότι το εφ' άπαξ βοήθημα έχει μικτό (αλληλέγγυο και ανταποδοτικό) χαρακτήρα, «Αλληλεγγύη και ανταποδοτικότητα», ό.π., σ. 703.

¹⁵⁶ ΣτΕ ΟΛ. 734/2016, ό.π., σκ. 11.

Παράλληλα, η ratio της εφ' άπαξ παροχής έγκειται βεβαίως σε έκτακτη οικονομική ενίσχυση του υπαλλήλου κατά την αποχώρησή του από την ενεργό υπηρεσία. Συνεπώς, ο καλυπτόμενος κίνδυνος προσομοιάζει στον δικαιολογητικό λόγο καταβολής τακτικών συνταξιοδοτικών παροχών, δηλαδή την ελάφρυνση των δυσμενών εισοδηματικών συνεπειών που επιφέρει η αποχώρηση από την εργασία¹⁵⁷. Ως εκ τούτου, το εφ' άπαξ βοήθημα συγκεντρώνει όλα τα κρίσιμα γνωρίσματα, που στοιχειοθετούν μια παροχή κοινωνικής ασφάλισης. Θεμελιώνεται στην υποχρεωτική καταβολή εισφορών κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου (συλλογική και όχι ατομική ανταποδοτικότητα) και, πάνω απ' όλα, στη διαγενεακή αλληλεγγύη μεταξύ της παρούσας και της μέλλουσας γενεάς ασφαλισμένων.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 702.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Η υποχρεωτικότητα και η καθολικότητα ως αρχές της κοινωνικής ασφάλισης

1. Προλεγόμενα

Η απουσία ενός σαφούς και περιεκτικού ορισμού για την κοινωνική ασφάλιση οφείλεται στον δυναμικό και ρευστό χαρακτήρα της¹⁵⁸, ενόψει της συνεχούς δικαιιοπολιτικής ταλάντευσης των νομοθετούντων μεταξύ ανταποδοτικότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης. Σε νομολογιακό επίπεδο, συχνά ο ανταποδοτικός και ο προνοιακός (αλληλέγγυος) χαρακτήρας τελούν σε σχέση αμοιβαίου αλληλοαποκλεισμού, προκειμένου να τονίζονται τα προεχόντως αλληλέγγυα γνωρίσματα της κοινωνικής ασφάλισης¹⁵⁹. Από θεωρητική σκοπιά, πάντως, επισημαίνεται ορθά ότι πρόκειται για σύζευξη και όχι διάζευξη ισοδύναμων στόχων¹⁶⁰. Η αλληλεγγύη και η ανταποδοτικότητα διατελούν, λοιπόν, σε παραπληρωματική σχέση κατά τη θέσπιση και την εφαρμογή διατάξεων κοινωνικοασφαλιστικού περιεχομένου.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η θεμελίωση της πρωτοκαθεδρίας της αλληλεγγύης έναντι της ανταποδοτικότητας¹⁶¹ σε δύο βασικούς άξονες: α) την υποχρεωτική υπαγωγή σε έναν δημόσιο διανεμητικό θεσμό και β) την καθολική πρόσβαση σε ένα *minimum* κοινωνικής προστασίας. Πάντως, η πρόταξη της αλληλεγγύης δεν αναιρεί τα ανταποδοτικά στοιχεία της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης, απλώς τα αποπροσωποποιεί, επομένως τα περιάγει σε έναν συλλογικό μηχανισμό διαχείρισης κοινωνικών κινδύνων. Έτσι, η αμιγής ανταποδοτικότητα κάμπτεται μεν, αλλά διαφυλάσσεται μια έστω και χαλαρή σχέση αναλογίας μεταξύ εισφορών και παροχών.

¹⁵⁸ Βλ. Jean-Jacques Dupeyroux / Michel Borgetto / Robert Lafore, *Droit de la sécurité sociale*, 17η έκδ., εκδ. Dalloz, Paris, 2011, σ. 186.

¹⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά ΕΛΣυν Ολ. 871/1998, *ΕΔΚΑ*, 1998, σ. 569 επ.

¹⁶⁰ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 31-32.

¹⁶¹ Επιχειρηματολογώντας υπέρ του πρωτείου της αλληλεγγύης έναντι της ασφάλισης ως ανταποδοτικότητας, ο Rosanvallon υποστηρίζει πειστικά ότι «*όταν αντιπαραθέτουμε την ασφάλιση και την αλληλεγγύη, δεν διακρίνουμε τις αξίες από τις τεχνικές διαχείρισης. Η ασφάλιση είναι μια τεχνική, ενώ η αλληλεγγύη είναι μια αξία. Δεν είναι λοιπόν καθόλου αντίθετες μεταξύ τους: η ασφάλιση είναι κι αυτή ένας τρόπος παραγωγής αλληλεγγύης*», *Το νέο κοινωνικό ζήτημα*, *ό.π.*, σ. 112.

2. Υποχρεωτική υπαγωγή σε έναν δημόσιο διανεμητικό θεσμό

Όπως ήδη έχει γίνει ευκρινές, το άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. δεν κατοχυρώνει απλώς ένα κοινωνικό δικαίωμα για τον εργαζόμενο πληθυσμό της χώρας, αλλά παράλληλα προσλαμβάνει το χαρακτήρα θεσμικής εγγύησης. Ως θεσμική εγγύηση, το άρθρο 22 παρ. 5 Συντ. δεν προστατεύει απλώς τον φορέα της αξίωσης ως άτομο, αλλά διασφαλίζει και την απρόσκοπτη λειτουργία του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού.

Το νόημα της θεσμικής εγγύησης χρησιμεύει ως δικλείδα ασφαλείας για τη συνταγματική κατοχύρωση των ουσιωδών στοιχείων της κοινωνικής ασφάλισης (ενδογενεακή, διαγενεακή και κοινωνική-εθνική αλληλεγγύη, καθώς και σχετική αναλογία εισφορών-παροχών). Τοιουτοτρόπως, αναδεικνύεται η πολυδιάστατη ratio της κοινωνικής ασφάλισης, η οποία συνίσταται τόσο στην έναντι ανταλλάγματος κάλυψη ασφαλιστικών κινδύνων όσο και στην απομείωση των κοινωνικών ανισοτήτων¹⁶².

Η θεσμική διάσταση της κοινωνικής ασφάλισης σφραγίζει τη νομική φύση της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης, η οποία δεν αποτελεί συμβατικό δεσμό του *ιδιωτικού* δικαίου, αλλά εκ του νόμου (*ex lege*) ενοχή *δημόσιου* δικαίου¹⁶³. Υποκείμενα της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης δεν είναι μόνο τα δύο δεδομένα μέρη που έχουν καταρτίσει τη σύμβαση εργασίας (εργοδότης και εργαζόμενος), αλλά και το Κράτος, το οποίο υποχρεούται να μεριμνά για τη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών οργανισμών.

Η προβλεπόμενη μέριμνα λαμβάνει τη μορφή της εγγυητικής ευθύνης του Κράτους κατά την οργάνωση και τη χρηματοδότηση του θεσμού, τόσο στις κύριες όσο και στις επικουρικές συντάξεις¹⁶⁴. Συνεπώς, η εισαγωγή «ρήτρας μηδενικού ελλείμματος» στο Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης (ΕΤΕΑ)¹⁶⁵ και, αντίστοιχα, ο «αυτόματος μηχανισμός

¹⁶² Βλ. Κατρούγκαλο, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, ό.π., σ. 698 επ.

¹⁶³ Βλ. Κωνσταντίνο Κρεμαλή, *Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σ. 61 επ.

¹⁶⁴ Με το ν. 2084/1992 θεσμοθετήθηκε η τριμερής χρηματοδότηση των ασφαλιστικών ταμείων από εισφορές εργαζομένων, εισφορές εργοδοτών και κρατική ενίσχυση. Όπως δηλώνεται εναργώς στη ΣτΕ Ολ. 2287/2015, ό.π., «η ανάγκη προστασίας του ασφαλιστικού κεφαλαίου, δηλαδή η κρατική μέριμνα για τη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών οργανισμών χάριν και των επόμενων γενεών, εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων, με τη θέσπιση ρυθμίσεων για την προστασία και την αξιοποίηση της περιουσίας τους και την επωφελή διαχείριση των αποθεματικών τους, με τον καθορισμό εκάστοτε των οικείων συνταξιοδοτικών προϋποθέσεων, με την πρόβλεψη κοινωνικών πόρων, και, κυρίως, με την απ' ευθείας συμμετοχή στη χρηματοδότηση των εν λόγω φορέων μέσω του κρατικού προϋπολογισμού» (σκ. 7).

¹⁶⁵ Για την ακριβή διατύπωση του άρθ. 42 παρ. 1 του ν. 4052/2012, βλ. σ. 107, υποσημ. 92.

εξισορρόπησης» στο Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης & Εφ' άπαξ Παροχών (ΕΤΕΑΕΠ)¹⁶⁶, δηλαδή η απαλλαγή του Κράτους από την ευθύνη για κάλυψη των ελλειμμάτων των φορέων επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης αντιβαίνει εμφανώς στη συνταγματικά κατοχυρωμένη εγγυητική λειτουργία του Δημοσίου στην κοινωνική ασφάλιση¹⁶⁷.

Το γεγονός ότι ο νόμος υποχρεώνει και τρίτα πρόσωπα (εκτός των άμεσων υποκειμένων της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης) να συμμετέχουν στη χρηματοδότηση των παροχών διαφοροποιεί ουσιαστικά την κοινωνική ασφάλιση από την εκ του νόμου υποχρεωτική ασφάλιση αυτοκινήτου, η οποία εμπίπτει στη ρυθμιστική εμβέλεια του *εμπορικού* δικαίου. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της κοινωνικής ασφάλισης δεν καταλαμβάνει μόνο τον κύκλο των προσώπων που υπάγονται στον οικείο ασφαλιστικό φορέα¹⁶⁸, αλλά διευρύνει το φάσμα των αποδεκτών-υποχρέων (π.χ. το σύνολο των φορολογούμενων πολιτών ανάλογα με τις δυνάμεις του καθενός). Έτσι, η κοινωνική ασφάλιση μεταγεται από αμφοτεροβαρή διατομική σχέση σε *δημόσιο (ανα)διανεμητικό θεσμό*.

Η υποχρεωτικότητα της κοινωνικοασφαλιστικής σχέσης αποτελεί, συνεπώς, τον θεσμικά πρόσφορο τρόπο για πραγμάτωση της κοινωνικής αλληλεγγύης¹⁶⁹. Η υποχρεωτική υπαγωγή στην κοινωνική ασφάλιση ανανοηματοδοτεί και το νόημα της ίδιας της αλληλεγγύης, η οποία υπερβαίνει την ατομική-επιμεριστική διάσταση (αίσθημα φιλαλληλίας του μεμονωμένου προσώπου) και καθίσταται δικαιοπολιτικό καθήκον σε κοινωνική μακροκλίμακα¹⁷⁰. Απεναντίας, η έλλειψη υποχρεωτικότητας ως προς την υπαγωγή στην κοινωνική ασφάλιση θα προξενούσε σύντομα αδυναμία επαρκούς χρηματοδότησης του θεσμού, άρα υλική ματαιώση των συνταγματικά κατοχυρωμένων σκοπών της.

¹⁶⁶ Βάσει του άρθ. 96 παρ. 2 του ν. 4387/2016, «σε περίπτωση ελλειμμάτων λειτουργεί αυτόματος μηχανισμός εξισορρόπησης, ο οποίος αποκλείει απολύτως κάθε αναπροσαρμογή των συντάξεων. Κατά τη χρονική περίοδο αυξημένων εισφορών (...), οι συντάξεις δεν αναπροσαρμόζονται στην περίπτωση που, εάν αφαιρεθούν τα έξοδα από τα έσοδα του Ταμείου, το αποτέλεσμα είναι είτε αρνητικό είτε μικρότερο από το 0,5% των εισφορών, λαμβάνοντας υπόψη τα απολογιστικά στοιχεία της προηγούμενης χρήσης».

¹⁶⁷ Βλ. Κώστα Χρυσόγονο / Ακρίτα Καϊδατζή, «Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση και Σύνταγμα. Μια πρώτη αποτίμηση, ενόψει και της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 668/2012, στο: *Το «Νέο» Εργατικό Δίκαιο (Τμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Δ. Κουκιάδη)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 149-162, ιδίως σ. 156-157.

¹⁶⁸ Είναι αξιοσημείωτο ότι οι εξαιρέσεις από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση μεταξύ των μελών της ασφαλιστικής κοινότητας κρίνονται αντίθετες προς την αρχή της ισότητας, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 867/1975, *ΕΔΚΑ*, 1975, σ. 648-649.

¹⁶⁹ Ομοίως η Όλγα Αγγελοπούλου, *Η υποχρεωτικότητα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινωνικής ασφάλισης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σ. 68.

¹⁷⁰ Βλ. Σταμάτη, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 161.

Προς τούτους, η υποχρεωτικότητα συμπλέει με την αμοιβαιότητα ως θεμελιώδη αρχή του κοινωνικού βίου, αφού η άρνηση ισότιμης συμμετοχής στα βάρη (εισφορές) διαρρηγγύνει ανεπανόρθωτα τους δεσμούς ενδογενεακής και διαγενεακής αλληλεγγύης¹⁷¹. Στο ίδιο πνεύμα, η υποχρεωτική υπαγωγή στην κοινωνική ασφάλιση, άρα και μια ισόρροπη-αναλογική συμμετοχή των ασφαλισμένων στη χρηματοδότηση του θεσμού, επέχει, παράλληλα, θέση κινήτρου για την ενδυνάμωση της ασφαλιστικής συνείδησης¹⁷². Η ευκταία αλλαγή νοοτροπίας χάρη στην καλλιέργεια ασφαλιστικής συνείδησης μπορεί να συμβάλει καίρια στην καταπολέμηση της εισφοροδιαφυγής, η οποία αποτελεί εγγενή παθογένεια της κοινωνικής ασφάλισης και του κοινωνικού κράτους εν γένει.

3. Η έννοια της «δημόσιας υπηρεσίας» στην κοινωνική ασφάλιση

Η κοινωνική ασφάλιση, όπως προαναφέρθηκε, λειτουργεί ως (ανα)διανεμητικός μηχανισμός κατανομής συλλογικών κινδύνων στην πολιτική κοινωνία. Από τη στιγμή που συστήνεται και οργανώνεται με θεσμικό τρόπο («όπως νόμος ορίζει»), εξυπηρετώντας σκοπό γενικού συμφέροντος (πραγμάτωση του κοινωνικού κράτους δικαίου), η κοινωνική ασφάλιση αποτελεί εν ευρεία έννοια δημόσια υπηρεσία¹⁷³.

Ο χαρακτηρισμός της κοινωνικής ασφάλισης ως δημόσιας υπηρεσίας εγείρει περαιτέρω το ζήτημα αν θα υιοθετηθεί το οργανικό ή το λειτουργικό κριτήριο, προκειμένου να αποσαφηνιστεί ο δημόσιος χαρακτήρας εκάστου φορέα κοινωνικής ασφάλισης. Το Συμβούλιο Επικρατείας εμμένει κατά βάση στο οργανικό κριτήριο. Έτσι, αποφαινεται πως η υποχρεωτική υπαγωγή σε έναν ασφαλιστικό φορέα και η εγγυητική ευθύνη του Κράτους μπορούν να διασφαλιστούν μόνο με τη θεσμική αναγόρευση του ίδιου του Κράτους ή νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου

¹⁷¹ Εξειδικεύοντας την σχέση υποχρεωτικότητας-αμοιβαιότητας, η Αγγελοπούλου φρονεί εύλογα ότι «ο τελικός καθορισμός των αμοιβαίων υποχρεώσεων από την ασφαλιστική σχέση εκφράζει εκείνο το «ελάχιστο» αλληλεγγύης, το *minimum* δηλαδή της αμοιβαίας υποστήριξης, το οποίο ο νομοθέτης κρίνει ως αναγκαίο για την επίτευξη μιας ικανοποιητικής κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας και γι' αυτό το λόγο επιβάλλει στα μέρη της έννομης σχέσης κοινωνικής ασφάλισης τη συμμετοχή σε αυτό», ό.π., σ. 95.

¹⁷² Βλ. Παναγιώτη Κυριακουλάκο, «Η ασφαλιστική συνείδηση, Προϋπόθεσις προόδου του θεσμού της Κοινωνικής Ασφαλίσεως», *ΕΔΚΑ*, 1968, σ. 129-133.

¹⁷³ Για μια σφαιρική επισκόπηση των βασικών –διαχρονικών και επίκαιρων– στοιχείων της οργάνωσης και λειτουργίας της δημόσιας υπηρεσίας εν γένει, βλ. Προκόπη Παυλόπουλο, *Η δημόσια υπηρεσία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017.

(καθ' ύλην αποκεντρωμένες δημόσιες υπηρεσίες) σε φορείς υποχρεωτικής (κύριας ή επικουρικής) κοινωνικής ασφάλισης¹⁷⁴.

Παρ' όλα αυτά, ενόψει της εντεινόμενης ανάθεσης πλήθους αρμοδιοτήτων από την κεντρική ή αποκεντρωμένη Διοίκηση σε νομικά πρόσωπα *ιδιωτικού* δικαίου, η υιοθέτηση του λειτουργικού κριτηρίου μοιάζει να εναρμονίζεται καλύτερα με τη σύγχρονη εκδοχή της δημόσιας υπηρεσίας. Στη θεωρία εκφράζεται, λοιπόν, η άποψη ότι η συνταγματικά κατοχυρωμένη μέριμνα του Κράτους για την κοινωνική ασφάλιση δεν συνεπάγεται άνευ ετέρου την παροχή της από φορείς με χαρακτήρα ν.π.δ.δ., αλλά ότι η επιλογή της προσήκουσας νομικής μορφής του κοινωνικοασφαλιστικού οργανισμού εμπίπτει στη διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη¹⁷⁵.

Αρμόζει να μην υποτιμηθεί, ωστόσο, ότι η απόρριψη του οργανωτικού κρατικού μονοπωλίου στην κοινωνική ασφάλιση διανοίγει δίοδο για πιθανή αμφισβήτηση του δημόσιου χαρακτήρα του θεσμού¹⁷⁶. Λόγου χάριν, τίθεται επί τάπητος το ζήτημα της συμβατότητας του *opting-out* με τον θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης. Μέσω της ρήτρας “*opting-out*” η υπαγωγή ενός προσώπου στην ασφάλιση παραμένει μεν υποχρεωτική, αλλά αναγνωρίζεται η δυνατότητα να επιλέξει ανάμεσα σε έναν κρατικά οργανωμένο φορέα και σε μια ιδιωτική ασφαλιστική εταιρία, η οποία υποτίθεται ότι παρέχει εφάμιλλο επίπεδο κοινωνικής προστασίας¹⁷⁷.

Η ευκαταία απεμπλοκή από το παρωχημένο οργανικό κριτήριο δεν πρέπει, πάντως, να μας οδηγήσει σε καταστατική αμφισβήτηση του δημόσιου χαρακτήρα της κοινωνικής ασφάλισης. Απεναντίας, η εφαρμογή του λειτουργικού κριτηρίου καθιστά δυνατή τη δυναμική προσαρμογή του θεσμού στις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις, διατηρώντας συνάμα ακέραιη την κοινωνική αποστολή του.

Ανάλογη υποδειγματική εφαρμογή του λειτουργικού κριτηρίου απαντάται στη νομολογία του ΔΕΕ, όπου το Δικαστήριο, σε σειρά αποφά-

¹⁷⁴ Βλ. ΣτΕ Ολ. 5024/1987, *ό.π.*, σ. 348.

¹⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά, Χρυσόγονο / Βλαχόπουλο, *ό.π.*, σ. 587.

¹⁷⁶ Αμφισβητώντας το κρατικό μονοπώλιο στην κοινωνική ασφάλιση, η Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη ισχυρίζεται ότι «*η κοινωνική ασφάλιση εξυπηρετεί δημόσιο σκοπό, χωρίς όμως να αποτελεί έκφραση κυριαρχίας της κρατικής εξουσίας και ως εκ τούτου μπορεί να επιδιώκεται και από τις δυνάμεις της κοινωνίας (ενν. της κοινωνίας των πολιτών) και από την αγορά ως ιδιωτική δραστηριότητα*», «Οικονομική βιωσιμότητα και ανταποδοτικότητα...», *ό.π.*, σ. 112.

¹⁷⁷ Για μια κριτική επισκόπηση ως προς την εισαγωγή της ρήτρας *opting-out* στο βρετανικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, βλ. Alan Budd / Nigel Campbell, “The Pensions System in the United Kingdom”, στο: Martin S. Feldstein (ed.), *Privatizing Social Security*, University of Chicago Press, Chicago, 1998, σ. 99-127.

σεών του, εξαιρεί την κοινωνική ασφάλιση από την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού και, κατά συνέπεια, τους κοινωνικοασφαλιστικούς οργανισμούς από τις ρυθμίσεις του ενωσιακού δικαίου που διέπουν τις επιχειρήσεις (άρθ. 101, 102 Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης-ΣΛΕΕ, πρώην άρθ. 81, 82 Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας-ΣΕΚ).

Στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου του ανταγωνισμού, η επιχείρηση ορίζεται, κατά πάγια νομολογία, με ιδιαίτερα ευρυγώνιο τρόπο. Συμπεριλαμβάνει κάθε φορέα που ασκεί οικονομική και όχι απλώς παραγωγική δραστηριότητα, ανεξαρτήτως του νομικού καθεστώτος που τον διέπει και του τρόπου χρηματοδότησής του. Από την άλλη μεριά, η κοινωνική ασφάλιση αναγορεύεται, κατά συστηματική και τελεολογική ερμηνεία του άρθ. 36 ΧΘΔΕΕ, σε δικαίωμα πρόσβασης κάθε προσώπου σε ποιοτικές κοινωνικές υπηρεσίες γενικού οικονομικού ενδιαφέροντος. Ενόψει της εξυπηρέτησης γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος μέσω του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, οι υπηρεσίες που παρέχουν οι οικείοι φορείς εξαιρούνται από το ρυθμιστικό πλαίσιο λειτουργίας των επιχειρήσεων¹⁷⁸.

Οι οργανισμοί κοινωνικής ασφάλισης θεωρούνται ορθώς ως πάροχοι κοινωνικής υπηρεσίας και όχι συμμετέχοντες σε εμπορική-οικονομική δραστηριότητα¹⁷⁹, είτε πρόκειται για φορείς κύριας¹⁸⁰ είτε για φορείς επικουρικής¹⁸¹ κοινωνικής ασφάλισης¹⁸². Ως πάροχοι αμιγώς κοινωνικών υπηρεσιών, οι νομοθετικώς προβλεπόμενοι φορείς κοινωνικής ασφάλισης διέπονται προεχόντως από την αρχή της αλληλεγγύης κατά τη συγκρότηση, την οργάνωση και τη λειτουργία τους. Η αλληλεγγύη συνίσταται, πρωτίστως, στην αποπροσωποποιημένη κάλυψη του

¹⁷⁸ Σχετικά με την εξαίρεση των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης από το ρυθμιστικό πλαίσιο των ανταγωνιζόμενων επιχειρήσεων, βλ. Poucet / Pistre κατά AGF and Canava, 17.2.1993, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-159/91 και C-160/91, σκ. 19,20.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σκ. 18.

¹⁸⁰ CisaI, 22.1.2002, C-218/00, σκ. 34.

¹⁸¹ Poucet / Pistre, *ό.π.*, σκ. 7.

¹⁸² Η Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη υιοθετεί, πάντως, μια συστατική εκδοχή της κοινωνικής υπηρεσίας, προβαίνοντας σε διάκριση ανάμεσα σε «νομοθετικώς» και «συμβατικώς» καθορισμένους φορείς επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης, εξαιρώντας ρητά από το ενωσιακό δίκαιο του ανταγωνισμού μόνον τους πρώτους, *Η επικουρική κοινωνική ασφάλιση στο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Δίκαιο του Ανταγωνισμού*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σ. 103 επ. και 132 επ.

πληθυσμού από νομοθετικά προκαθορισμένους συλλογικούς κινδύνους (π.χ. ασθένεια, γήρας, θάνατος, αναπηρία)¹⁸³.

Ως προς τη χρηματοδότηση των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, το προβάδισμα της αλληλεγγύης έναντι της αμιγούς ανταποδοτικότητας εκδηλώνεται με την έλλειψη πλήρους αναλογίας μεταξύ καταβαλλόμενων εισφορών και προσδοκώμενων παροχών. Η έλλειψη πλήρους αναλογίας στη σχέση μεταξύ εισφορών και παροχών προάγει την έμπρακτη «*αλληλεγγύη μεταξύ των καλύτερα αμειβόμενων εργαζομένων και εκείνων οι οποίοι, λαμβανομένων υπόψη των ισχυρών εισοδημάτων τους, θα στερούνταν επαρκούς κοινωνικοασφαλιστικής καλύψεως, εάν υπήρχε μια τέτοια σχέση*»¹⁸⁴.

Με το πνεύμα αυτό, η κοινωνική ασφάλιση λειτουργεί ως δίαυλος αναδιανομής εισοδήματος μεταξύ των ευπορότερων και των ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου, ώστε να μην στερούνται την ασφαλιστική κάλυψη τα πρόσωπα εκείνα που την έχουν μεγαλύτερη ανάγκη¹⁸⁵. Στο πλαίσιο της ασφάλισης γήρατος, ειδικότερα, η αλληλεγγύη προσλαμβάνει διαγενεακό χαρακτήρα, καθώς το διανεμητικό υπόδειγμα κοινωνικής ασφάλισης αρδεύεται από τη χρηματοδότηση των συντάξεων των απόμαχων του εργασιακού βίου από τις καταβληθείσες εισφορές των εν ενεργεία εργαζομένων, χωρίς να επιτελεί αμιγώς αποταμιευτικό ρόλο¹⁸⁶. Επιπλέον, η αλληλεγγύη αξιοποιείται στο πλαίσιο πολυδιασπασμένων συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης, καθώς παρέχεται η ευχέρεια στον εθνικό νομοθέτη να προβεί σε ανακατανομή πόρων από τα πλεονασματικά προς τα ελλειμματικά ασφαλιστικά ταμεία, με ζητούμενο την ευρύτερη δυνατή κοινωνική προστασία¹⁸⁷.

Με τη σειρά της, η ενεργοποίηση της αλληλεγγύης κατά την εξειδίκευση του ύψους των εισφορών και των παροχών θέτει σε κίνηση την εγγυητική-εποπτική ευθύνη του Κράτους ως προς τη λειτουργία των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης¹⁸⁸. Διά της κρατικής εποπτείας, η κοινωνική ασφάλιση αποσυνδέεται από την αρχή του ελεύθερου και ανόθευτου ανταγωνισμού, η οποία προσιδιάζει στη δράση των επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα.

¹⁸³ Poucet / Pistre, *ό.π.*, σκ. 9.

¹⁸⁴ Kattner Stahlbau, 5.3.2009, C-350/07, σκ. 59.

¹⁸⁵ Poucet / Pistre, *ό.π.*, σκ. 10.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σκ. 11. Όπως παρατηρεί ο Στεργίου, «στο πλαίσιο ενός διανεμητικού συστήματος, η δημόσια σύνταξη δεν αποτελεί μορφή υποχρεωτικής αποταμίευσης», *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 9.

¹⁸⁷ Poucet / Pistre, *ό.π.*, σκ. 12.

¹⁸⁸ Cisol, *ό.π.*, σκ. 44, Kattner, *ό.π.*, σκ. 65.

Το γεγονός ότι οι δημόσιοι φορείς κοινωνικής ασφάλισης δεν διέπονται από την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού (άρθ. 101 ΣΛΕΕ) καθιστά σύννομη τη μονοπωλιακή παροχή υπηρεσιών υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης από το Κράτος ή από ν.π.δ.δ. που εντάσσονται – οργανικά και λειτουργικά– στην αποκεντρωμένη δημόσια διοίκηση, χωρίς να δημιουργούνται αθέμιτες συνθήκες δεσπόζουσας θέσης (άρθ. 102 ΣΛΕΕ). Η υποχρεωτική υπαγωγή σε ορισμένο δημόσιο κοινωνικοασφαλιστικό φορέα δεν παραβιάζει την προσωπική αυτονομία καθενός ασφαλισμένου. Απλώς αποτελεί πρόσφορο και αναγκαίο μέσο για την πραγμάτωση του αλληλέγγυου προσανατολισμού της κοινωνικής ασφάλισης¹⁸⁹.

Εν αντιθέσει, ο *αμιγώς προαιρετικός* χαρακτήρας της κοινωνικής ασφάλισης θα έθετε σε κίνδυνο τη διατήρηση της οικονομικής ισορροπίας και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος, με επίπτωση την πλήρη ματαίωση του κοινωνικού σκοπού, που (δέον να) επιτελεί ο θεσμός¹⁹⁰. Εξυπακούεται ότι πέραν του ελάχιστου ορίου ασφαλιστικής κάλυψης, που εγγυάται ένα δημόσιο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, άλλωστε, υφίσταται παράλληλα και η δυνατότητα προαιρετικής ασφάλισης. Έτσι, επιτρέπεται στις επιχειρήσεις να συνάπτουν συμβάσεις συμπληρωματικής ασφάλισης των εργαζομένων τους με ιδιωτικές ασφαλιστικές εταιρίες, οι οποίες είναι εγκατεστημένες και δραστηριοποιούνται σε οποιοδήποτε κράτος-μέλος της Ένωσης¹⁹¹.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον, το οποίο υπηρετεί η δράση των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, δεν αίρει πλήρως την οικονομική ελευθερία των προσώπων, απλώς λειτουργεί ως *ratio* περιορισμού της υπό το φως της αρχής της αναλογικότητας (προσφορότητα, αναγκαιότητα, στάθμιση κόστους-οφέλους)¹⁹². Έτσι, ο κίνδυνος να διαταραχθεί σοβαρά η οικονομική ισορροπία ενός κοινωνικοασφαλιστικού οργανισμού παρίσταται ως επιτακτικός λόγος γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, δυνάμενος να δικαιολογήσει εύλογους περιορισμούς στην ελεύθερη παροχή υπηρεσιών¹⁹³.

Υπό αυτό το πρίσμα, όμως, η προαγωγή της κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης δεν ανυψώνεται σε *ratio* για υποχρεωτική και δημόσια κοινωνική ασφάλιση, αλλά στριμώχνεται σε κάποιο ανεκτό όριο, σε μια υπό

¹⁸⁹ Poucet / Pistre, *ό.π.*, σκ. 8-12.

¹⁹⁰ Kattner, *ό.π.*, σκ. 38.

¹⁹¹ Στο *ίδιο*, σκ. 81.

¹⁹² Στο *ίδιο*, σκ. 84.

¹⁹³ Στο *ίδιο*, σκ. 85.

όρους θεμιτή εξαίρεση στην κοινοτική νομοθεσία περί ελεύθερου ανταγωνισμού¹⁹⁴.

Η αναβάπτιση της αρχής της αλληλεγγύης σε θεμελιώδη αρχή του ενωσιακού δικαίου, ισοδύναμη προς την αρχή της οικονομικής ενοποίησης διά της οικοδόμησης μιας ενιαίας αγοράς, αποτελεί οπωσδήποτε αναγκαίο βήμα για τον συντονισμό της κοινωνικής πολιτικής σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁹⁵. Εφόσον γίνεται δεκτός ο «κοινωνικός» (όχι «εμπορικός») χαρακτήρας ορισμένης υπηρεσίας, αποεμπορευματοποιούνται κρίσιμοι τομείς της κοινωνικής πολιτικής, ευνοώντας σχέσεις αλληλεγγύης και εν δυνάμει καθολικότητας μεταξύ των ατόμων-κοινωνικών υποκειμένων¹⁹⁶.

Όπως θα υποστηρίξουμε, λοιπόν, στην αμέσως επόμενη ενότητα, η υποχρεωτική υπαγωγή σε μια υπηρεσία γενικού συμφέροντος, όπως είναι η κοινωνική ασφάλιση, δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά λειτουργεί ως θεσμική βαθμίδα για εμπέδωση της αρχής της καθολικότητας στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας.

4. Δικαίωμα καθολικής πρόσβασης στην κοινωνική προστασία

Στην παρούσα ενότητα ισχυριζόμαστε ότι η κοινωνική ασφάλιση δεν αποτελεί μονάχα ένα παροχικής φύσεως δικαίωμα, αλλά και αναγκαίο μέσο για την υλική και θεσμική πραγμάτωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας χρήζει, πάντως, ερμηνευτικής επεξεργασίας. Προέχει η ηθικοπολιτική και κανονιστική αποκατάσταση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ώστε να αποσπαστεί, αφενός, από ένα ιεραρχικά δομημένο σύστημα προδεδομένων, οιονεί μεταφυσι-

¹⁹⁴ Η Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη εκλαμβάνει την κοινωνική αλληλεγγύη ως όριο-θεμιτή εξαίρεση στην κοινοτική νομοθεσία περί ελεύθερου ανταγωνισμού, *Η επικουρική κοινωνική ασφάλιση...*, *ό.π.*, σ. 190.

¹⁹⁵ Βλ. Nina Boeger, “Solidarity and EC competition law”, *ELRev*, 2007, σ. 319 επ., ιδίως σ. 328.

¹⁹⁶ Για την απο-εμπορευματοποίηση (de-commodification) της κοινωνικής πολιτικής χάρη στην κανονιστική αξιοποίηση της αρχής της αλληλεγγύης, βλ. G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, *ό.π.*, σ. 21-22. Σύμφωνα με την Boeger, η σφυρηλάτηση δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών, στο πλαίσιο της διακριτικής ευχέρειας κάθε κράτους-μέλους, κινείται σε δύο άξονες: «1) στην πραγμάτωση μιας διαφορετικού τύπου διανομής ορισμένου αγαθού σε σχέση με τις διεργασίες της ελεύθερης αγοράς (π.χ. παροχή ενός ορισμένου αγαθού σε όλους τους πολίτες σε καθολική βάση) ή 2) στην προφύλαξη του δημόσιου χαρακτήρα ή της δημόσιας ηθικότητας μιας υπηρεσίας και στην αποτροπή της έκθεσής της στα ατομικά κίνητρα της αγοράς» (μτφρ. δική μου), *ό.π.*, σ. 325.

κών, αξιών, και, αφετέρου, από την εγγενή σχετικότητα των πεποιθήσεων-προτιμήσεων καθενός μεμονωμένου ατόμου.

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (*dignitas*) συνδέεται αδιάσπαστα με τη θεώρηση του προσώπου ως αυτοσκοπού, ώστε οι άνθρωποι να μην λειτουργούν ποτέ απλώς ως μέσα για την προώθηση αλλότριων σκοπών¹⁹⁷. Έτσι, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια κελεύει εξατομικευμένο σεβασμό με καθολικεύσιμη διάσταση, ώστε όλα τα πρόσωπα να αναγνωρίζονται από κοινού ως εξίσου ικανά για αυτονομία.

Υπό αυτό το πρίσμα, η αξιοπρέπεια εκπηγάζει από την ανθρώπινη ιδιότητα και θεμελιώνεται σε μια πολιτική κοινότητα ίσων και ελεύθερων ανθρώπων¹⁹⁸. Εν αντιθέσει, μια κρατικά οργανωμένη πολιτική κοινότητα, η οποία επιβάλλει πατερναλιστικά ένα *a priori* σύστημα ιεραρχημένων αξιών, παύει να αντιμετωπίζει τα ανθρώπινα υποκείμενα ως πολίτες, αλλά τα μεταχειρίζεται ως υπηκόους και όχι ως συννομοθέτες της επίκοινης ζωής τους¹⁹⁹.

Από την άλλη πλευρά, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν πρέπει να συρρικνωθεί σε μια αμιγώς ατομοκεντρική εκδοχή. Η ατομοκεντρική πρόσληψη της ως δικαιώματος²⁰⁰ έρχεται αντιμέτωπη με δύο δικαιολογημένες ενστάσεις, από φιλελεύθερη και κοινωνιοκεντρική σκοπιά αντίστοιχα.

Πρώτον, από φιλελεύθερη οπτική γωνία κρίνεται ότι η προβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως *δικαιώματος* τη σχετικοποιεί κιόλας, καθώς ενδέχεται να τη φέρει σε αντινομική σχέση με λοιπά – συνταγματικά κατοχυρωμένα– δικαιώματα. Στην περίπτωση αυτή, η επίλυση της αντινομίας θα τελείτο μάλλον από ορισμένο πρότυπο «στάθμισης», επιφέροντας κάποιες εκπτώσεις στο κανονιστικό βεληνεκές των «συγκρουόμενων» δικαιωμάτων²⁰¹.

¹⁹⁷ Kant, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, ό.π., σ. 81.

¹⁹⁸ Κατά τον Σούρλα, η πολιτική κοινότητα λειτουργεί ως *forum* διαμεσολάβησης μεταξύ υποκειμένων, τα οποία αναπτύσσουν «*διαπροσωπικές σχέσεις αμοιβαίας αναγνώρισης και σεβασμού*», *Δίκαιο και δικανική κρίση*, ό.π., σ. 772 επ., ιδίως σ. 782.

¹⁹⁹ Immanuel Kant, *Η Διένεξη των Σχολών*, μτφρ.-εισαγ.-επιμ. Θ. Γκιούρα, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2004, σ. 247.

²⁰⁰ Για μια συνηγορία υπέρ της δικαιωματικής πρόσληψης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, βλ. Θ. Αντωνίου, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, ό.π., σ. 78 επ.

²⁰¹ Ο Σούρλας, αξιοποιώντας τη σκευή του πολιτικού φιλελευθερισμού, ασκεί δριμεία κριτική στη θεωρία της «στάθμισης», *Δίκαιο και δικανική κρίση*, ό.π., σ. 773. Πρβλ. Karl-Eberhard Hain, «*Konkretisierung der Menschenwürde durch Abwägung*», *Der Staat*, 45 (2006), σ. 189 επ., όπου τονίζεται, μάλλον άστοχα, ότι η ανθρώπινη αξιοπρέ-

Δεύτερον, από κοινωνιοκεντρική σκοπιά, ο άνθρωπος, εντός μιας πολιτικής κοινωνίας, κατά μείζονα δε λόγο στο πλαίσιο κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.), δεν είναι αποκλειστικά εξατομικευμένο υποκείμενο δικαιωμάτων. Ως κοινωνικό ον, είναι και φορέας κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία σηματοδοτούνται κι αυτά από το πρόσημο της αξιοπρέπειας του ανθρώπου²⁰².

Κατά τη γνώμη μας, η αξία του ανθρώπου, συνυφασμένη με την αυτονομία του, συνιστά την ύπατη αρχή νομιμοποίησης μιας πολιτικής κοινωνίας, καθώς και τον ορίζοντα διάπλασης και προαγωγής των θεμελιωδών δικαιωμάτων του προσώπου. Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, από κοινού με την αυτονομία του προσώπου, αποτελεί το ηθικοπολιτικό και κανονιστικό υπόστρωμα των δικαιωμάτων. Σε τελική ανάλυση συμπυκνώνει ένα «δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα» (right to have rights)²⁰³.

Πάντως, η ανάδειξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε θεμελιώδη αρχή της έννομης τάξης δεν συνεπάγεται ότι το φάσμα των δικαιωμάτων καθίσταται απεριόριστο. Απεναντίας, καθιστά δυνατό τον περιορισμό τους, ώστε να μην προστατεύεται δικαίως άνευ όρων κάθε προσωπική προτίμηση ή ατομικό συμφέρον, αλλά μόνον εκείνες οι πτυχές της προσωπικότητας που συνάπτονται με την ικανότητα κάθε ανθρώπου να διαμορφώνει αυτόνομα σχέδια ζωής²⁰⁴. Έμπρακτη δυνατότητα καθενός για διάπλαση αυτόνομων σχεδίων ζωής, ωστόσο, προϋποθέτει να αρθεί η αθέμιτη ένδεια ως συνθήκη του κοινωνικού βίου²⁰⁵. Κατά συνέπεια, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στην πρακτική της αποτύπωση, μπορεί να διασφαλιστεί μόνο μέσα από θεσμούς καθολικής προστασίας του προσώπου

πεια αναπόδραστα εμπλέκεται σε μια διαδικασία στάθμισης με λοιπές αρχές και αξίες του συνταγματικού κειμένου.

²⁰² Βλ. Αντώνη Μανιτάκη, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων: κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σ. 147. Κατά τον Μανιτάκη, «ως κοινωνικό σύνολο στο άρθρο 25 παρ. 1 Συντ. δεν νοείται η κοινωνία ως άθροισμα ανεξάρτητων ατόμων, αλλά ως σύστημα διαπροσωπικών και διαταξικών σχέσεων», στο ίδιο, σ. 257-258.

²⁰³ Σχετικά με την προβληματική του «δικαιώματος να έχουμε δικαιώματα», βλ. Hannah Arendt, *The origins of totalitarianism*, εκδ. Meridian Books, Cleveland-New York, 1958, κεφ. 9 (“The Decline of the Nation-State and the End of the Rights of Man”), σ. 267-302.

²⁰⁴ Αυτής της γνώμης είναι ο Σούρλας, *Δίκαιο και δικανική κρίση*, ό.π., σ. 785-786.

²⁰⁵ Όπως τονίζει εναργώς ο Sen, «η φτώχεια δεν είναι ζήτημα χαμηλής ευημερίας», *Επαυξετάζοντας την ανισότητα*, ό.π., σ. 178, αλλά «συνδέεται με τη δυνατότητα εκπλήρωσης λειτουργικών σκοπών», στο ίδιο, σ. 180.

(π.χ. κοινωνική ασφάλεια) ως μετέχοντος στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και γενικά στον ενεργό κοινωνικό βίο²⁰⁶.

Ειδικότερα, στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (άρθ. 2 παρ. 1 Συντ.) αξιοποιείται με δύο διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με το εύρος της υποχρέωσης που επιτάσσει στον νομοθέτη κατά την άσκηση της διακριτικής του ευχέρειας (άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.).

Πρώτον, λειτουργεί ως ηθικοπολιτικός και κανονιστικός φραγμός σε τυχόν κοινωνική οπισθοδρόμηση κατά τον περιορισμό του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση.

Δεύτερον, αναδεικνύει τον δυναμικό χαρακτήρα της κοινωνικής ασφάλισης προς την επίτευξη ενός βελτιούμενου επιπέδου κοινωνικής προστασίας μέσω θετικών παρεμβάσεων του κοινού νομοθέτη.

4.1. Το Existenzminimum ως πυρήνας του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση

Η διασφάλιση ενός στοιχειώδους ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης (Existenzminimum) αναζωπυρώνει τη συζήτηση γύρω από τον πυρήνα κάθε κοινωνικού δικαιώματος²⁰⁷. Με άλλα λόγια, η διαμόρφωση ενός *κατ' ελάχιστον* ορίου κοινωνικής προστασίας λειτουργεί ως βατήρας αγωγιμότητας²⁰⁸, προκειμένου να αναδειχθεί στο ακέραιο η κανονιστική δυναμική των κοινωνικών δικαιωμάτων.

²⁰⁶ Σύμφωνα με το περίφημο φθέγμα του Ernst Bloch, «... δεν μπορεί να υπάρξει αληθινή ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ενόσω δεν τερματίζεται η ένδεια, όπως και δεν μπορεί να υπάρξει αυθεντική ευδαιμονία, εάν δεν τεθεί τέλος στην παλαιά ή νεότερη υποτέλεια των ανθρώπων», *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, μτφρ. Θ. Γκιούρα, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2015, σ. 48.

²⁰⁷ Η νομική κατοχύρωση του Existenzminimum βρίσκει έρεισμα στη Σύσταση 92/441 του Συμβουλίου Υπουργών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, βάσει της οποίας θεσπίζεται η υποχρέωση των κρατών-μελών «να αναγνωρίσουν το βασικό δικαίωμα κάθε ατόμου σε επαρκείς πόρους και κοινωνική πρόνοια, ώστε να ζει με τρόπο συμβατό με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στο πλαίσιο της συστηματικής και συνεκτικής προσπάθειας καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού». Σχετικά με τη θεσμοθέτηση του Existenzminimum ως βατήρα για την κανονιστική αναβάθμιση της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε ενωσιακό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά, Γιάννη Γεράσιμο, «Η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην ενωσιακή έννομη τάξη», *ΤοΣ*, 2018, σ. 55-95. Σχετικά με τη θεωρία του «κατωφλιού» ή των «ελάχιστων ορίων» κοινωνικής προστασίας (minimum threshold approach) ως κανονιστικού πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων, βλ. Asbjorn Eide, “Realization of Social and Economic Rights: The minimum threshold approach”, *Human Rights Law Journal*, 1989, σ. 35 επ.

²⁰⁸ Βλ. Άγγελο Στεργίου, «Η μη οπισθοδρόμηση των κοινωνικών δικαιωμάτων (η αρχή του «standstill») στη διεθνή της διάσταση», *ΕφημΔΔ*, 2018, σ. 466-484, ιδίως σ. 476-477.

Πρόκειται για μια θετική –θεωρητικά επεξεργασμένη, αλλά και με νομολογιακή επικύρωση– εξέλιξη, καθώς τα κοινωνικά δικαιώματα, παρά τη θεσμική κατοχύρωσή τους, δέχονται τριπλή επίθεση κατά την εποχή της «κρίσης»²⁰⁹.

Πρώτον, επιδιώκεται να αποσυνδεθούν τα υποκείμενα των κοινωνικών δικαιωμάτων από την ιδιότητα του πολίτη, προκειμένου η δημόσια πολιτική να συρρικνωθεί αποκλειστικά και μόνο στο ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού.

Δεύτερον, τα κοινωνικά δικαιώματα εκλαμβάνονται πλέον ως απλά ευκολόγια που εφαρμόζονται από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς κατά το δοκούν, στο βαθμό που το επιτρέπουν οι στενόχωρες δημοσιονομικές συνθήκες.

Και τρίτον, εκ παραλλήλου βάλλονται τα ατομικά δικαιώματα συλλογικής δράσης (π.χ. συνδικαλιστικά δικαιώματα, απεργία), δηλαδή τα μέσα για την προώθηση των αναδιανεμητικών-εξισωτικών αιτημάτων, με την –εν μέρει ορθή κι εν πολλοίς προσχηματική– επίκληση συντεχνιακών παρεκτροπών.

Υπό την πίεση της δυσμενούς οικονομικής συγκυρίας, σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, αμφισβητείται ανοιχτά η κανονιστική πυκνότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, με το ευλογοφανές επιχειρήμα ότι δεν καθιερώνεται αγωγή αξίωση υπέρ εκάστου φορέα τους²¹⁰. Ωστόσο, η συγκεκριμένη αντίληψη παραγνωρίζει την τυπική ισοδυναμία όλων ανεξαιρέτως των διατάξεων του Συντάγματος. Η έλλειψη αγωγιμότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν συνεπάγεται, λοιπόν, ότι αυτά στερούνται δεσμευτικότητας κατά την εξειδίκευσή τους από τα κρατικά όργανα (νομοθέτης, Κυβέρνηση, δικαστής), αλλά αντίθετα ότι διαθέτουν κανονιστική ποιότητα διαφορετικής μορφής²¹¹.

²⁰⁹ Βλ. την ανάλυση του Γιώργου Σωτηρέλη, «Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης», *ΕφημΔΔ*, 2013, σ. 298 επ.

²¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Νίκο Αλιβιζάτο / Παναγή Βουρλούμη / Γιώργο Γεραπετρίτη / Γιάννη Κτιστάκι / Στέφανο Μάνο / Φίλιππο Σπυρόπουλο, *Ένα Καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2016, σ. 9, οι οποίοι εισηγούνται να περιοριστεί το κοινωνικό κράτος σε κατευθυντήρια αρχή, με ταυτόχρονη απαλοιφή των επί μέρους κοινωνικών δικαιωμάτων από τον ύπατο κανονιστικό χάρτη της ελληνικής Πολιτείας. Αντιθέτως, ο Κατρούγκαλος τάσσεται υπέρ της αγωγιμότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων ως –δημόσιου δικαίου– υποκειμενικών αξιώσεων του προσώπου, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, ό.π., σ. 562.

²¹¹ Νομολογιακά, βλ. ΣτΕ Ολ. 1154/1983, *ΤοΣ*, 1983, σ. 217 επ. (και γενική εισήγηση του Συμβούλου Επικρατείας Σ. Νικολάου), ό.π., σ. 490, «τα κοινωνικά δικαιώματα δεν αποτελούν απλά ευκολόγια, αλλά δημιουργούν υποχρεώσεις στον κοινό νομοθέτη, η παράβαση των οποίων καθιστά τα λαμβανόμενα νομοθετικά μέτρα (...) αντισυνταγματική».

Ειδικότερα, προκειμένου να διακριβωθεί ο πυρήνας του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ., προσμετρώνται οι υλικοί όροι της αξιοπρεπούς διαβίωσης σε συγκεκριμένη πολιτική κοινότητα²¹². Η χωροχρονική εξειδίκευση του Existenzminimum εκβάλλει, λοιπόν, σε ορισμένο υπολογισμό του κατά την ελεύθερη εκτίμηση του νομοθέτη ανάλογα με τις επικρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες²¹³, επί της οποίας εκτίμησης χωρεί μόνον έλεγχος ακραίων ορίων από το δικαστή της ουσίας. Ο νομοθέτης, πάντως, κατά την εξειδίκευση του Existenzminimum ελέγχεται από τον δικαστή ως προς την κατ' αποτέλεσμα προστασία του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος²¹⁴.

Έτσι, στον πυρήνα του δικαιώματος δεν εγγράφεται μόνο η διασφάλιση των βασικών αναγκών επιβίωσης του προσώπου (π.χ. διατροφή, ένδυση, στέγαση, βασικά οικιακά αγαθά, θέρμανση, υγιεινή και ιατρική περίθαλψη όλων των βαθμίδων). Παράλληλα, συμπεριλαμβάνεται και μια υλική βάση για κατά το δυνατόν ισότιμη συμμετοχή του στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή (soziokulturelles Existenzminimum)²¹⁵.

²¹² Βλ. Hartz IV, 9.2.2010 BVerfG (Α Τμήμα), 9.2.2010, 1 BvL 1/09, ΤοΣ, 2010, με παρατηρήσεις Βασιλικής Χρήστου, σ. 192 επ.

²¹³ Το όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης θα μπορούσε να ιδωθεί ως «κατώφλι, πέραν του οποίου δεν νοείται αποδυνάμωση κοινωνικών δικαιωμάτων, ακόμη και σε περιπτώσεις έκτακτης δημοσιοοικονομικής ανάγκης», βλ. Σταυρούλα Κτιστάκη, «Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα», ΕΔΚΑ, 2012, σ. 481 επ., ιδίως σ. 504. Κατά τον Δημ. Τσάτσο, το «κατώφλι» έχει την έννοια ότι «η θεσπισμένη παροχή, όσο κι αν μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με τις κρατικές δυνατότητες και τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές ανάγκες, δεν είναι επιδεκτική ολικής ανάκλησης», *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Γ', ό.π., σ. 208.

²¹⁴ Ο Ανδρέας Τάκης ασκεί, πάντως, γόνιμη κριτική στην ιδέα του Existenzminimum και στην εμπειρική του αποκρυστάλλωση, δίνοντας έμφαση τόσο στο μεταφυσικό όσο και στο σχετικιστικό ερωτηματικό ως προς τη νομοθετική και νομολογιακή καθιέρωσή του. Διερωτάται χαρακτηριστικά, «... όπως αποδεικνύουν οι εκατοντάδες χιλιάδες μεταναστεύοντες χωρίς χαρτιά αλλά και Ρομά, με ή χωρίς ελληνική ιθαγένεια, που ζουν ανάμεσά μας σε συνθήκες απόλυτης κοινωνικής μειονεξίας και εξαθλίωσης, το ποιο είναι το «φυσικό» κατώφλι της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι κάτι πολύ συζητήσιμο και «ελαστικό» μέσα στον χρόνο και τον χώρο. Σε τελική ανάλυση, γιατί να ορίζεται με βάση τις πρακτικές διαβίωσης σε κάποιο εγχώριο μικροαστικό προάστιο και όχι με βάση αυτές ενός καταυλισμού Ρομά/Αγία Σοφία ενός κατοίκου της Δαμασκού ή κάποιας αγροτικής περιοχής του Μπανγκλαντές;», «Δικαιώματα και κρίση - Δικαιώματα σε κρίση», *chronosmag.eu*, Δεκέμβριος 2014. Η παραπάνω ένσταση, πάντως, δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει σε άτακτη υποχώρηση από τη διασφάλιση ενός κατ' ελάχιστον (minimum) επιπέδου κοινωνικής προστασίας σε κάθε πολιτική κοινότητα, το οποίο (δέον να) συμπεριλαμβάνει καθολική κάλυψη των στοιχειωδών βιοτικών αναγκών.

²¹⁵ Βλ. Hartz IV, ό.π., ιδίως σκ. 135. Μια ευμενής και σφαιρική κατόπτευση της συγκεκριμένης δικαιοδοτικής κρίσης του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας μπορεί να βρει κανείς στο: Σοφία Τέμμινγκ-Δαβίλλα, «Το ατομικό δικαίωμα προς εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης κατά τη νομολογία

Εσχάτως, η ανάγκη να αποτραπεί σοβαρό πλήγμα κατά της αξιοπρεπούς διαβίωσης του ασφαλισμένου και μετέπειτα συνταξιούχου γίνεται ευρέως αποδεκτή νομολογιακά, ακόμα και σε δικαστικές αποφάσεις που έχουν κρίνει ως συνταγματικά ανεκτά «μνημονιακά» νομοθετήματα, τα οποία περιτέλλουν ουσιωδώς την απόλαυση του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος²¹⁶.

Στην πιο συστατική ερμηνευτική του εκδοχή, πάντως, το Existenzminimum προσιδιάζει στο θεσμό της κοινωνικής πρόνοιας παρά στο θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης. Ο λόγος είναι ότι διαμορφώνει απλώς ένα ύστατο δίκτυ ασφαλείας, προκειμένου να αποφευχθεί η απόλυτη διακινδύνευση της διαβίωσης του ατόμου²¹⁷. Μειονέκτημα αυτής της άποψης είναι ότι τα κρατικά όργανα μεταχειρίζονται τον φορέα του δικαιώματος μάλλον ως εξαιρουμένο αποδέκτη φροντίδας παρά ως ισότιμο μέλος του κοινωνικού συνόλου.

Τα ελάχιστα όρια παροχών ενέχουν τον κίνδυνο να υποβιβαστεί η κοινωνική ασφάλιση σε συμπλήρωμα προνοιακής φύσεως, προορισμένο αποκλειστικά και μόνο για άτομα που αδυνατούν να διασφαλίσουν από μόνα τους ένα πολύ *στοιχειώδες* επίπεδο διαβίωσης²¹⁸.

Κρίνεται, συνεπώς, αναγκαίο –διά του κοινωνικού κράτους δικαίου– να διαπλαστεί ένα πιο εκτεταμένο κοινωνικό δίκτυ προστασίας (social safety net), το οποίο να μην εξαντλείται στην απόκρουση του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά, παράλληλα, να επιτρέπει κατ' ελάχιστον πραγματική ενάσκηση της προσωπικής αυτονομίας²¹⁹.

Στην πιο διασταλτική του εκδοχή, το ελάχιστο όριο διαβίωσης δεν καταλαμβάνει μόνο τη συντήρηση της φυσικής υπόστασης και την ανεμπόδιστη συμμετοχή του προσώπου στην κοινωνική ζωή, αλλά, επιπλέ-

του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Απόφαση της 9.2.2010)», *ΕΔΚΑ*, 2011, σ. 401 επ., ιδίως σ. 405.

²¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, ΣτΕ Ολ. 668/2012 (μειωψηφούσα θέση), *ΝοΒ*, 2012, σ. 384 επ., σκ. 36.

²¹⁷ Χαρακτηριστικά, ο Ματσαγγάνης αντιλαμβάνεται εξαιρετικά συστατικά την έννοια του «δικτύου ασφαλείας» περιορίζοντας τις προνοιακές παρεμβάσεις του Κράτους στην ανάγκη προστασίας του ατόμου από την (ακραία ή σχετική) φτώχεια, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, ό.π., σ. 198.

²¹⁸ Βλ. Γεώργιο Βακαλόπουλο, «Η εξέλιξη των κατώτατων ορίων συντάξεως σε σύστημα καθολικής κάλυψης του πληθυσμού με ελάχιστο συνταξιοδοτικό όριο», *ΕΔΚΑ*, 1989, σ. 257-271, ιδίως σ. 268.

²¹⁹ Βλ. Άρη Σισσούρα / Γαβριήλ Αμίτση, «Το κοινωνικό δίκτυο ασφαλείας και οι μηχανισμοί εφαρμογής του στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας», στο: *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993, σ. 537-566, ιδίως σ. 539.

ον, προεκτείνει το επίπεδο ζωής που διατηρούσε ο δικαιούχος μέχρι την έξοδο του από την ενεργό υπηρεσία. Έτσι, ο περιορισμός του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος δεν μπορεί να εξικνείται μέχρι σε τέτοιο σημείο, ώστε η καταβαλλόμενη σύνταξη να «*αφίσταται ουσιωδώς από τις αντίστοιχες συνθήκες του εργασιακού βίου*»²²⁰.

Η στοιχειώδης αναλογία προς τις συνθήκες του εργασιακού βίου αναδεικνύει τη διττή λειτουργία της κοινωνικής ασφάλισης ως διανεμητικού θεσμού. Αφενός, τείνει σε καθολική εγγύηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης για όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Αφετέρου, διασφαλίζει την ομαλή μετάβαση του προσώπου από την εργασία στην απόσυρση από αυτήν²²¹.

4.2. Από το *minimum* στο *optimum*

Μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (ΕΚΧ)²²² και του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (ΑΕΚΧ)²²³, το Συμβούλιο της Ευρώπης επιχειρεί το σταδιακό πέρασμα από την υπερεθνική κατοχύρωση ενός *minimum* κοινωνικής προστασίας στη θεσμοθέτηση του *optimum*. Η διαρκής βελτίωση του επιπέδου των κοινωνικών παροχών αναδεικνύεται, λοιπόν, σε κεντρικό άξονα κάθε πολιτικής δράσης στο πεδίο της καθολικής κοινωνικής προστασίας. Έτσι, ο ΕΚΧ ανάγεται σε υπερεθνικό μηχανισμό πρόληψης και θεραπείας των κοινωνικών και οικονομικών αναγκών²²⁴.

Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλεια, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν, βάσει του άρθρου 12 ΕΚΧ, «*να εγκαθιδρύουν ή να διατηρούν ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλειας*» (παρ. 1) και «*να διατηρούν το σύστημα κοινωνικής ασφάλειας σε ικανοποιητικό επίπεδο, ίσο τουλάχιστον με εκείνο που απαιτείται για την επικύρωση της 102 Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας, σχετικά με τα ελάχιστα επίπεδα κοινωνικής ασφάλειας*» (παρ. 2)²²⁵.

²²⁰ ΣτΕ Ολ. 2287/2015, *ό.π.*, σκ. 7.

²²¹ Βλ. Όλγα Αγγελοπούλου, «Ο «πυρήνας του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος» ως όριο στις περικοπές συντάξεων: Σχόλιο στις αποφάσεις 2287/2015 και 2288/2015 της Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας», *ΕΔΚΑ*, 2015, σ. 450 επ., ιδίως σ. 458.

²²² Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης θεσπίστηκε το 1961 και κυρώθηκε από την Ελλάδα με το ν. 1426/1984.

²²³ Ο Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης θεσπίστηκε το 1996 και ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το ν. 4359/2016.

²²⁴ Βλ. Βενιέρη, *ό.π.*, σ. 22.

²²⁵ Στον Αναθεωρημένο ΕΚΧ (1996), μάλιστα, το άρθρο 12 παρ. 2 διατυπώνεται ως εξής: τα συμβαλλόμενα κράτη-μέλη δεσμεύονται «*να διατηρούν το σύστημα κοινωνικής ασφάλειας σε ικανοποιητικό επίπεδο, ίσο τουλάχιστον με εκείνο το οποίο είναι απαραίτητο*

Το άρθ. 12 κατοχυρώνει, κατ' αρχήν, ένα *minimum* προστατευτικό κοινωνικό πλαίσιο. Από εκεί και πέρα, πάντως, τα συμβαλλόμενα κράτη «*δεσμεύονται να καταβάλλουν προσπάθειες και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για την προοδευτική βελτίωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας σε διαρκώς υψηλότερο επίπεδο (optimum)*» (παρ. 3).

Υπό το φως της βελτιστοποίησης (*optimization*) της κοινωνικής προστασίας, ο νομοθέτης κατά την άσκηση της διακριτικής του ευχέρειας έχει καθήκον να μεριμνά για περαιτέρω εξύψωση του στοιχειώδους ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης. Χάρη στον δυναμικό-προοπτικό χαρακτήρα των ρυθμίσεων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη²²⁶, ο εθνικός νομοθέτης οφείλει να επιδιώκει την ευρύτερη δυνατή προστασία των μελών του κοινωνικού συνόλου έναντι των ολοένα πιο σύνθετων κοινωνικοοικονομικών κινδύνων, που προκαλεί η έκθεση στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων (ΕΕΚΔ), δηλαδή το δικαιοδοτικό όργανο που είναι επιφορτισμένο με την εφαρμογή των διατάξεων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, έκρινε ουσιώδεις περιορισμούς στην απόλαυση των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων ως ασύμβατους προς το υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκό κοινωνικό πρότυπο²²⁷.

Έτσι, στην απόφαση ΙΚΑ-ΕΤΑΜ κατά Ελλάδα²²⁸ η Επιτροπή διαπίστωσε ότι η σωρευτική επιβάρυνση των συνταξιούχων μέσω των συνεχών μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής δεν τους στέρησε απλώς τα

για την επικύρωση του Ευρωπαϊκού Κώδικα Κοινωνικής Ασφάλειας». Τούτο σημαίνει ότι ο Αναθεωρημένος ΕΚΧ διευρύνει το αντικείμενο των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών ελαχιστοποιώντας, παράλληλα, τις προϋποθέσεις απόληψής τους.

²²⁶ Σχετικά με τη δυναμική ερμηνεία των συμβάσεων για τα δικαιώματα του ανθρώπου εν γένει, βλ. Λίνο-Αλέξανδρο Σισιλιάνο, *Η ανθρώπινη διάσταση του διεθνούς δικαίου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σ. 231 επ.

²²⁷ Για μια εμπειριστωμένη παρουσίαση των αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων που αφορούν στα μέτρα λιτότητας, τα οποία έλαβαν οι ελληνικές κυβερνήσεις στο πλαίσιο του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής, βλ. Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους», *www.constitutionalism.gr*, 27.3.2013. Για τη διαπερατότητα ανάμεσα στη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων, βλ. Σοφία Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, «Μέτρα λιτότητας που παραβιάζουν τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, δικαιο της Ένωσης και ΟΛΣτΕ 2287-2290/2015», *ΕΕργΔ*, 2015, σ. 745 επ.

²²⁸ Ένας ευμενής σχολιασμός της συγκεκριμένης απόφασης και, γενικότερα, των δικαιοδοτικών κρίσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων ως προς την προστασία των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων επιχειρείται από την Margot Salomon, «Of Austerity, Human Rights and International Institutions», *LSE Law, Society and Economy Working Papers*, 2/2015, ιδίως σ. 8-9.

βασικά μέσα διαβίωσης. Η δραστική περικοπή των συνταξιοδοτικών παροχών τους κατέστησε, επιπλέον, ευάλωτους απέναντι σε κινδύνους, ως προς τους οποίους, βάσει του ΕΚΧ, δεν επιτάσσεται μόνον η *a posteriori* αποτελεσματική θεραπεία αλλά και η σταδιακή προληπτική άμβλυση των πηγών διακινδύνευσης²²⁹.

Η δέσμευση του κοινού νομοθέτη για προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης δεν εξαντλείται σε ένα *αμυντικό-αποφατικό* όριο απέναντι στο ενδεχόμενο να σημειωθεί ενδογενεακή και διαγενεακή κοινωνική οπισθοδρόμηση. Επιπλέον, προσλαμβάνει τη διάσταση *θετικής* υποχρέωσης προς προοδευτική πραγμάτωση της κοινωνικής προστασίας. Έτσι, στην απόφαση Grootboom του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Νοτίου Αφρικής²³⁰ καταγράφηκε ρητά ότι η –διά κατάλληλης νομοθετικής παρέμβασης– επαρκής ανακούφιση ενός προσώπου ή μιας ομάδας προσώπων από ένα κοινωνικό δεινό (π.χ. έλλειψη στέγης) αποτελεί συνταγματικά προβλεπόμενο καθήκον μιας πολιτικής κοινότητας ελεύθερων, ίσων και αλληλέγγυων μελών²³¹.

Συνοψίζοντας, ο καθορισμός ενός και' ελάχιστον ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης δεν συνεπάγεται ούτε την πρόσδεση σε μια υποτιθέμενη μεταφυσική κατασκευή (αφηρημένη αξία του ανθρώπου) ούτε την άνευ όρων άφεση σε τυχόν πατερναλιστική παρέμβαση του κοινού νομοθέτη. Αντιθέτως, η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας χαράσσει ένα –πραγματολογικά εξειδικεύσιμο– κανονιστικό όριο βιοτικής αυτοτέλειας, αφήνοντας την ενύλωσή του ως ανοικτή δυνατότητα²³². Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν αποτελεί τόσο το «είναι», όσο το «*μη εισέτι είναι*» της ανθρώπινης φύσης²³³, λειτουργώντας ως ο αναπαλλοτριώτος πυρήνας για αληθινή εκδίπλωση της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας των προσώπων²³⁴.

²²⁹ ΙΚΑ-ΕΤΑΜ κατά Ελλάδα, *ό.π.*, σκ. 82. Σε παρόμοιο δικαιοδοτικό συμπέρασμα κατέληξε και η ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ κατά Ελλάδα, προσφ. υπ' αριθμ. 65/2011, και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδα, προσφ. υπ. αριθμ. 66/2011, 23.5.2012, σκ. 47.

²³⁰ Grootboom κ.λπ. κατά Oostenberg Municipality κ.λπ. (6826/99) [1999] ZAWCHC 1, 17.12.1999.

²³¹ Στο *ίδιο*, σκ. 22, 24.

²³² Βλ. Henry Frankfurt, "Equality as a Moral Ideal", *Ethics*, Vol. 98, No. 1 (Oct. 1987), σ. 21-43, ιδίως σ. 37.

²³³ Bloch, *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, *ό.π.*, από το προλογικό σημείωμα του Θ. Γκιούρα, σ. 11.

²³⁴ Bloch, στο *ίδιο*, σ. 432. Έτσι, βλ. επίσης Kyriaki Pavlidou, "Social Rights in the Greek austerity crisis: Reframing constitutional pluralism", *Italian Journal of Public Law*, Vol. 10, Issue 2/2018, σ. 287-321, ιδίως σ. 290-291.

Με τη σειρά της, η κοινωνική ασφάλιση δεν πρέπει να νοηθεί ως ένας θεσμός καταδικασμένος να εγκλωβισθεί στα στεγανά του κυβερνητικού πατερναλισμού. Τα κοινωνικά δικαιώματα, εξάλλου, δεν είναι στατικές απεικονίσεις μιας δεδομένης συγκυρίας, αλλά εσωκλείουν μια «ύλη διαρκώς αναδιαπραγματεύσιμων αξιώσεων οικονομικού χαρακτήρα»²³⁵. Χάρη στον εγγενώς αναδιανεμητικό προσανατολισμό της, η κοινωνική ασφάλιση λειτουργεί τόσο διορθωτικά (επανόρθωση αδικιών)²³⁶ όσο και χειραφετητικά (απελευθέρωση από το φόβο του κοινωνικού αποκλεισμού και την καταθλιπτική ανασφάλεια μιας σπαταλημένης ζωής)²³⁷.

Αξιοποιώντας τα παραπάνω γνωστικά εφόδια (κοινωνικοπολιτικό όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης, δυναμικός-προοπτικός χαρακτήρας της κοινωνικής προστασίας), στο επόμενο κεφάλαιο θα εγκύψουμε στην καθολικότητα ως συστατικό στοιχείο του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού.

²³⁵ Ξενοφών Κοντιάδης, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, σ. 209 επ.

²³⁶ Σχετικά με την επανορθωτική φύση των κοινωνικών δικαιωμάτων, βλ. Κωνσταντίνο Τσουκαλά, *Είδωλα πολιτισμού: Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, β' έκδ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σ. 440.

²³⁷ Η κοινωνική ασφάλεια αντιμετωπίζεται ως «*απόλυτο δικαίωμα σε ορισμένο επίπεδο πολιτισμού*» από τον Zygmunt Bauman, *Σπαταλημένες ζωές: Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας*, μτφρ. Μ. Καρασαρίνη, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα, 2005, σ. 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: **Απαγόρευση διακρίσεων και κοινωνική ασφάλιση**

1. Καθολικότητα και απαγόρευση των αθέμιτων διακρίσεων

Στο παρόν κεφάλαιο θα δοθεί έμφαση στο ζήτημα της απαγόρευσης διακρίσεων στις διεργασίες θέσπισης, ερμηνείας και εφαρμογής των κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων. Συγκεκριμένα, η απαλοιφή των δυσμενών διακρίσεων θα ιδωθεί ως πραγμάτωση της αρχής της *καθολικότητας* (universalization), η οποία δεν εξαντλείται στο αίτημα της γενικής και αφηρημένης διατύπωσης των νομικών διατάξεων²³⁸.

Η γενικότητα της νομικής ρύθμισης έγκειται εν γένει στην απεύθυνση του κανόνα σε απροσδιόριστο αριθμό προσώπων, ενώ η αφηρημένη διατύπωση καθιστά δυνατή την εφαρμογή του σε απροσδιόριστο αριθμό εννόμων σχέσεων μεταξύ των προσώπων. Ο γενικός και αφηρημένος χαρακτήρας των νομικών ρυθμίσεων, πάντως, δεν εγγυάται *eo ipso* και την ισότιμη μεταχείριση των προσώπων στις ποικίλες έννομες σχέσεις τους.

Παραδείγματος χάριν, η διά του ν. 2084/1992 θέσπιση διαφορετικών κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων για τους ασφαλισμένους πριν και μετά την 1^η Ιανουαρίου 1993 εκπληρώνει οπωσδήποτε την απαίτηση του γενικού κι αφηρημένου χαρακτήρα, καθώς καταλαμβάνει απροσδιόριστο αριθμό αποδεκτών σε εκ των προτέρων απροσδιόριστες έννομες σχέσεις δημόσιου δικαίου με τους ποικίλους φορείς κοινωνικής ασφάλισης. Ωστόσο, η ρύθμιση αυτή εισάγει αθέμιτη διάκριση ανάμεσα στους «παλαιούς» και στους «νέους» ασφαλισμένους, οι οποίοι αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο από τον κοινό νομοθέτη ως προς τα συνταξιοδοτικά τους δικαιώματα, παρότι ασκούν όμοια επαγγελματική δραστηριότητα.

Ως αθέμιτη διάκριση μπορεί να οριστεί κάθε εσκεμμένη επιβολή και αυθαίρετη διαιώνιση μειονεκτημάτων σε ορισμένα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Στην *ασθενή* (weak) εκδοχή τους, οι διακρίσεις περιορίζονται σε αυθαίρετες διαφοροποιήσεις μεταξύ μελών του κοινωνικού συνόλου ως προς το status του προσώπου. Στην *ισχυρή* (strong) ερμηνευτική εκδοχή του όρου, ως διάκριση θεωρείται κάθε μειονεκτική θέση, στην οποία ευρίσκονται τα άτομα χωρίς προσωπική ευθύνη (π.χ. λόγω της α-

²³⁸ Βλ. τη σχετική εννοιολογική διάκριση μεταξύ γενίκευσης (generalization) και καθολίκευσης (universalization) της κοινωνικής ασφάλισης, που δέχεται ο Guy Perrin, «Les nouvelles frontières de la sécurité sociale», *Revue belge de sécurité sociale*, 1977, σ. 214-231, ιδίως σ. 216.

νισοκατανομής πλούτου και ισχύος στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αγοράς)²³⁹.

Το άρθρο 14 ΕΣΔΑ, προκειμένου να διασφαλίσει την απαρεμπόδιση απόλαυση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που απορρέουν από τη Σύμβαση, απαγορεύει διακρίσεις «για λόγους όπως το φύλο, η φυλή, το χρώμα, η γλώσσα, η θρησκεία, η πολιτική ή άλλη πεποίθηση, η εθνική ή κοινωνική καταγωγή, η σχέση με εθνική μειονότητα, η ιδιοκτησία, η γέννηση ή άλλη κατάσταση».

Βάσει τελεολογικής ερμηνείας του άρθρου 14 ΕΣΔΑ από το Δικαστήριο του Στρασβούργου, ως διάκριση νοείται κάθε διαφορετική μεταχείριση μεταξύ προσώπων που ευρίσκονται σε όμοια ή ανάλογη κατάσταση, «εφόσον δεν δικαιολογείται αντικειμενικά και εύλογα –με άλλα λόγια, αν δεν επιδιώκει νόμιμο σκοπό ή αν δεν υφίσταται εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του επιδιωκόμενου σκοπού»²⁴⁰.

Η απαγόρευση δυσμενών διακρίσεων, εξάλλου, δεν πρέπει να συγχέεται με την ουσιαστική-αναλογική διάσταση της ισότητας. Αφενός, εμπεριέχει την αμυντική εκδοχή της αναλογικής ισότητας, αρνούμενη την άνιση μεταχείριση ουσιωδώς όμοιων καταστάσεων. Αφετέρου, όμως, προσλαμβάνει μια θετική διάσταση, καθώς διασταυρώνει την αρχή της ισότητας (στην ουσιαστική της εκδοχή) με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια²⁴¹, καθιστώντας έτσι δυνατή την υλοποίηση πραγματικής ισότητας.

Η απαγόρευση διακρίσεων στις σχέσεις μεταξύ ισότιμων υποκειμένων δικαίου επιτρέπει στην αρχή της ισότητας να υπερβεί τον σχεσιακό της χαρακτήρα και να αναθεί σε καθολική αρχή δικαιοσύνης²⁴². Παράλληλα, καθιστά δυνατή την υλοποίηση της αρχής της ισότητας στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης πολιτικής κοινωνίας, εντός της οποίας ενδέχεται να συντηρούνται ως κατάλοιπα στιγματιστικές συνθήκες για ορι-

²³⁹ Ο Nagel προβαίνει σε μια εύλογη, τριμερή ταξινόμηση των αιτιών, στις οποίες ενδέχεται να οφείλεται η μειονεκτική θέση ορισμένων ατόμων-μελών του κοινωνικού συνόλου: α) Αιτίες στις οποίες είναι υπεύθυνα άλλα πρόσωπα (π.χ. διακρίσεις), β) αιτίες για τις οποίες κανείς δεν είναι ειδικώς υπεύθυνος, παρά μονάχα, γενικά κι αόριστα, το κοινωνικοοικονομικό σύστημα (π.χ. τάξη, ατομικά χαρίσματα), και γ) αιτίες, για τις οποίες ευθύνεται το ίδιο το άτομο (π.χ. ελλιπής προσπάθεια), *Ισότητα και μεροληψία*, ό.π., σ. 180 επ., ιδίως σ. 187.

²⁴⁰ Luczak κατά Πολωνίας, 27.11.2007, προσφ. υπ' αριθμ. 77782/01, σκ. 47.

²⁴¹ Η απαγόρευση διακρίσεων ως έκφραση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αναλύεται από τον Στέργιο Κοφίνη, *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 277 επ.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 288.

σμένα μέλη της²⁴³. Έτσι, μέσω της απαγόρευσης διακρίσεων επιδιώκεται τόσο η αποκατάσταση της εγγενούς μοναδικότητας κάθε ανθρώπινου υποκειμένου, όσο και η εκ νέου συμπερίληψη στην «κοινωνία των (δικαιικά) ομοίων» των μελών εκείνων που βιώνουν συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού βάσει κάποιου –ετερόνομα επιβαλλόμενου– αυθαίρετου κριτηρίου²⁴⁴.

Σε πλείστες περιπτώσεις, πάντως, η πραγμάτωση της αρχής της ουσιαστικής ισότητας απαιτεί να λαμβάνονται μέτρα διορθωτικής ανισότητας, προκειμένου να διασφαλιστεί εν τοις πράγμασι η ίση μεταχείριση ουσιαστικά άνισων υποκειμένων δικαίου. Τα θετικά μέτρα συνιστούν μορφή διαφοροποιημένης μεταχείρισης (*reverse discrimination*), η οποία, σε αντίθεση προς τις λοιπές διακρίσεις, λειτουργεί ως μέσο αποκατάστασης της τρωθείσας νομικής ισότητας²⁴⁵.

Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, τα θετικά μέτρα δεν παραβιάζουν την τυπική ισότητα ενώπιον του νόμου (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.), όταν τελούν σε συστηματική σχέση με την έμπρακτη προώθηση κάποιου εξισωτικού σκοπού. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, απαιτείται επαρκής αιτιολόγηση της ανάγκης προσφυγής στην *αντίστροφη διακριτική μεταχείριση*, ώστε να μην εισάγονται *αυθαίρετες* διακρίσεις στο όνομα κάποιου εξισωτικού σκοπού.

Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η υλοποίηση της απαγόρευσης αθέμιτων διακρίσεων προϋποθέτει την εμπεριστατωμένη εξέταση των κοινωνικών συνθηκών, εξαιτίας των οποίων θίγεται η ισότιμη πρόσβαση ομάδων του πληθυσμού στην απόλαυση παροχών συνταξιοδοτικής ή προνοιακής φύσεως.

²⁴³ Κατά τον Κοφίνη, «*το αν μια κατηγορία προσώπων υπόκειται σε διακρίσεις και άρα το χαρακτηριστικό ή τα χαρακτηριστικά βάσει του οποίου ή των οποίων προσδιορίζεται πρέπει να θεωρηθούν ύποπτα, κρίνεται όχι από τη σκοπιά ενός εκάστου μέλους της ομάδας αυτής, αλλά από τη συνολική σιγματοστική κατάσταση, την οποία βιώνουν τα μέλη της ομάδας αυτής εντός της συγκεκριμένης κοινωνίας*», *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, στο ίδιο, σ. 298.

²⁴⁴ Rosanvallon, *Η κοινωνία των ίσων*, ό.π., σ. 290. Ιδίως όσον αφορά στο ζήτημα των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, στην απόφαση Luczak κατά Πολωνίας, ό.π., σκ. 48, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι υφίσταται περιθώριο εκτίμησης των κρατών-μελών κατά την ερμηνεία του άρθρου 14 ΕΣΔΑ (απαγόρευση διακρίσεων) μόνον εφόσον συντρέχουν ιδιαιτέρως βαρύνοντες λόγοι, οι οποίοι να δικαιολογούν τη διαφορετική μεταχείριση. Βλ. επίσης Gaygusuz κατά Αυστρίας, ό.π., σκ. 42, και Koua Poirrez κατά Γαλλίας, ό.π., σκ. 46.

²⁴⁵ Βλ. Γιώργο Γεραπειρίτη, «Πέρα από την τυπική ανισότητα: Ο μετασχηματισμός της νομικής αρχής της ισότητας», στο: Γιώργος Κατρούγκαλος (επιμ.), *Ανισότητες και δίκαιο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σ. 57-100, ιδίως σ. 83. Βλ. επίσης, Michel Rosenfeld, *Affirmative Action and Justice*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1991.

Προκειμένου να προσδιοριστεί το προσήκον επίπεδο καθολικότητας, ακολουθεί στα επόμενα δύο κεφάλαια η επισκόπηση και, εν συνεχεία, η υπέρβαση δύο «κλασικών» αυθαίρετων κριτηρίων διάκρισης, όπως το φύλο και η ιθαγένεια. Αφού (ανα)νοηματοδοτηθεί, λοιπόν, το υποκείμενο και το αντικείμενο της αρχής της καθολικότητας, θα εξεταστεί η εφαρμογή της καθολικότητας στην οργανωτική δομή των ασφαλιστικών ταμείων (λειτουργική και ουσιαστική ενοποίηση των φορέων κοινωνικής ασφάλισης).

Εν είδει παρέκβασης, προηγείται αμέσως κατωτέρω μια συνοπτική αναφορά στο ν. 4368/2016²⁴⁶, βάσει του οποίου διασφαλίζεται, ως μέτρο ανακούφισης από την οξεία ανθρωπιστική κρίση, η καθολική υγειονομική κάλυψη του πληθυσμού της χώρας (άρθ. 33).

2. Παρέκβαση: καθολική υγειονομική κάλυψη του πληθυσμού της χώρας

Ο ν. 4368/2016 αποτελεί ένα χρήσιμο παράδειγμα, προκειμένου να αναδειχθεί ο εμπλουτισμός της γενικής και αφηρημένης διατύπωσης των κανόνων δικαίου με την καθολική διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Βάσει του άρθ. 33 παρ. 1 του ως άνω νόμου, παρέχεται το δικαίωμα ελεύθερης πρόσβασης σε όλες τις δημόσιες δομές υγείας για την παροχή νοσηλευτικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης όχι μόνο σε ανασφάλιστους πολίτες, αλλά και σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού. Ειδικότερα, ως δικαιούχοι της συγκεκριμένης προνοιακής παροχής ορίζονται οι εξής κατηγορίες προσώπων:

α) οι μη άμεσα ή έμμεσα ασφαλισμένοι Έλληνες πολίτες ή ελληνικής καταγωγής ομογενείς, οι πολίτες κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και λοιπών τρίτων χωρών, οι οποίοι διαθέτουν νομιμοποιητικά έγγραφα παραμονής στην Ελλάδα, καθώς και τα μέλη των οικογενειών (σύζυγος και ανήλικα ή προστατευόμενα τέκνα) όλων των προαναφερομένων,

β) οι εγγεγραμμένοι στα Μητρώα ασφαλιστικών ταμείων της χώρας και τα μέλη των οικογενειών τους (σύζυγος και ανήλικα ή προστατευόμε-

²⁴⁶ Ν. 4368/2016, «Μέτρα για την επιτάχυνση του κυβερνητικού έργου και άλλες διατάξεις», υποκεφάλαιο Ε1 (Μέτρα ανακούφισης από την ανθρωπιστική κρίση και διασφάλιση της καθολικής υγειονομικής κάλυψης του πληθυσμού), Φ.Ε.Κ. Α' 21/21-2-2016.

να τέκνα), οι οποίοι έχουν απωλέσει τις ασφαλιστικές τους καλύψεις λόγω οφειλών και δεν δικαιούνται παροχών υγείας,

γ) τα πρόσωπα των παρακάτω κατηγοριών, ανεξαρτήτως του νομικού καθεστώτος στο οποίο βρίσκονται και της κατοχής νομιμοποιητικών εγγράφων παραμονής στη χώρα:

i) ανήλικοι έως 18 ετών,

ii) γυναίκες σε κατάσταση εγκυμοσύνης,

iii) άτομα με αναπηρία που φιλοξενούνται σε δομές των Κέντρων Κοινωνικής Πρόνοιας ή σε Στέγες Υποστηριζόμενης Διαβίωσης ή σε Στέγες Αυτόνομης Διαβίωσης για άτομα με αναπηρίες ή άλλα Ν.Π.Δ.Δ. ή Ν.Π.Ι.Δ. μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα,

iv) άτομα που φιλοξενούνται σε Μονάδες Ψυχικής Υγείας του ν. 2716/1999 (Α'96),

v) άτομα που φιλοξενούνται σε όλες τις θεραπευτικές δομές των εγκεκριμένων οργανισμών θεραπείας του ν. 4139/2013 (Α'74) ή παρακολουθούνται στους ίδιους οργανισμούς ως εξωτερικοί ασθενείς,

vi) οι κρατούμενοι σε φυλακές, οι φιλοξενούμενοι σε ιδρύματα αγωγής ανηλίκων και σε στέγες φιλοξενίας ανηλίκων των εταιρειών ανηλίκων (Ν.Π.Δ.Δ.) και οι τελούντες σε καθεστώς διοικητικής κράτησης,

vii) όσοι παρέχουν κοινωφελή εργασία στο πλαίσιο έκτισης ποινής ή ως αναμορφωτικό μέτρο,

viii) άτομα με αναπηρία 67% και πάνω και άτομα των οποίων η κατάσταση της υγείας απαιτεί νοσηλεία ή χρειάζονται συνεχή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ή αποκατάσταση λόγω δυσίατων ή χρόνιων ή ανίατων ή σπάνιων νοσημάτων-παθήσεων και τα άτομα λοιπών χρόνιων νοσημάτων, εφόσον το χρόνιο νόσημα βεβαιώνεται από ιατρικές γνωματεύσεις θεραπόντων ιατρών Δημόσιων Δομών Παροχής Υπηρεσιών Υγείας ή Πανεπιστημιακών Νοσοκομείων,

ix) οι δικαιούχοι διεθνούς προστασίας (αναγνωρισμένοι πρόσφυγες και δικαιούχοι επικουρικής προστασίας) και οι ανιθαγενείς και τα μέλη των οικογενειών τους (σύζυγος και ανήλικα ή προστατευόμενα τέκνα), είτε είναι κάτοχοι άδειας διαμονής σε ισχύ είτε εκκρεμεί η έκδοση απόφασης επί αιτήσεως ανανέωσης του καθεστώτος διεθνούς προστασίας ή επί ενδικοφανούς προσφυγής ή ενδίκου μέσου κατά απορριπτικής της αιτήσεως ανανέωσης απόφασης ή κατά το χρόνο κατά τον οποίο υπάρχει δικαίωμα ενδικοφανούς προσφυγής ή ενδίκου μέσου,

x) όσοι διαμένουν στην Ελλάδα με καθεστώς παραμονής για ανθρωπιστικούς ή εξαιρετικούς λόγους και τα μέλη των οικογενειών τους (σύζυγος και ανήλικα ή προστατευόμενα τέκνα), σύμφωνα με το άρθρο 28

του π.δ. 114/2010 (Α'195) είτε του ν. 3386/2005 (Α'212) είτε του ν. 4251/2014 (Α'80), είτε αυτοί είναι κάτοχοι άδειας διαμονής σε ισχύ, είτε εκκρεμεί η έκδοση απόφασης επί αιτήσεως ανανέωσης του καθεστώτος διεθνούς προστασίας ή επί ενδικοφανούς προσφυγής ή ενδίκου μέσου κατά απορριπτικής της αιτήσεως ανανέωσης απόφασης ή κατά το χρόνο κατά τον οποίο υπάρχει δικαίωμα ενδικοφανούς προσφυγής ή ενδίκου μέσου,

xi) αιτούντες διεθνούς προστασίας και τα μέλη των οικογενειών τους (σύζυγος και ανήλικα ή προστατευόμενα τέκνα) από την ημερομηνία εκδήλωσης της βούλησης υποβολής αιτήματος διεθνούς προστασίας (αρχικού ή μεταγενέστερου) και μέχρις ότου η απόφαση επί του αιτήματος διεθνούς προστασίας τους καταστεί τελεσίδικη, δηλαδή με απόφαση του αρμόδιου δικαστηρίου επί αιτήσεως ακυρώσεως κατά απόφασης επιτροπής προσφυγών ή αν παρέλθει άπρακτη η προθεσμία υποβολής του ενδίκου μέσου της αίτησης ακύρωσης,

xii) θύματα των εγκλημάτων των άρθρων 323, 323Α, 349, 351 και 351Α του Ποινικού Κώδικα (σύμφωνα με το π.δ. 233/2003 (Α' 233), που είναι ανασφάλιστοι και για όσο χρονικό διάστημα διαρκούν τα μέτρα προστασίας και αρωγής και αλλοδαποί που εμπίπτουν στις διατάξεις του ν. 3875/2010 (Α'158) «Κύρωση και εφαρμογή της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος» και για όσο διάστημα διαρκούν τα μέτρα προστασίας και αρωγής.

Παρά την αναμφίβολα σπουδαία διεύρυνση των υποκειμένων της κοινωνικής προστασίας στο πεδίο της νοσοκομειακής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, ωστόσο, τίθενται μάλλον αυστηρά κριτήρια για τη μηδενική συμμετοχή του δικαιούχου στη χρηματοδότηση των φαρμακευτικών δαπανών.

Συνεπεία τούτου, η πλήρης κάλυψη της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης εκτείνεται εντέλει μόνο σε έναν περιορισμένο αριθμό ανασφάλιστων προσώπων και σε μια μικρή μερίδα ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Έτσι, μολονότι διευρύνεται οπωσδήποτε το *υποκείμενο* της καθολικότητας (ανασφάλιστοι πολίτες και ευπαθείς κοινωνικές ομάδες), δεν επεκτείνεται επαρκώς το *αντικείμενο* της καθολικότητας (ελεύθερη και πλήρης πρόσβαση σε ένα κοινωνικό αγαθό, όπως η υγεία)²⁴⁷.

²⁴⁷ Παρόμοια κριτική στο ν. 4368/2016 ασκείται από την Αγγελική Βανακλιώτου, «Η προστασία της υγείας των εργαζομένων μέσα από την κοινωνική ασφάλιση», διπλωματική εργασία, Νομική Σχολή ΑΠΘ, Νοέμβριος 2017, σ. 104.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ:

Η ισότητα των φύλων στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης

1. Γενικές παρατηρήσεις

Στο άρθ. 4 παρ. 1 Συντ., όπως έχει ήδη αναφερθεί, καθιερώνεται η γενική αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου. Αυτή δεν εξαντλείται στην ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο, αλλά εκτείνεται και στην ισότητα του νόμου απέναντι στους πολίτες.

Η αρχή της ισότητας των φύλων αποτελεί μια μορφή ισότητας ποιοτικά διαφορετική σε σχέση με τη γενική ρύθμιση του άρθ. 4 παρ. 1 Συντ. Έτσι, το άρθ. 4 παρ. 2 Συντ. δεν περιορίζεται στην κατοχύρωση μιας τυπικής-αριθμητικής ισότητας ανδρών και γυναικών, αλλά προβαίνει σε δημιουργική ανάταξη εδραιωμένων σχέσεων, ώστε να διασφαλίζεται ουσιαστική ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ των δύο φύλων²⁴⁸.

Η δημιουργική διάσταση της ισότητας των φύλων εκδηλώνεται με αρνητικό-αμυντικό και θετικό-συμπεριληπτικό περιεχόμενο. Αφενός, απαγορεύεται η διαμόρφωση άνισων καταστάσεων και, κατά συνέπεια, η διαφοροποίηση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων με βάση το αυθαίρετο κριτήριο του φύλου (αρνητική-αμυντική εκδοχή). Αφετέρου, ο νομοθέτης και η κανονιστικώς δρώσα διοίκηση υποχρεούνται να μεριμνούν για την παροχή ίσων δυνατοτήτων και στα δύο φύλα, με στόχο την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και την απαρακώλυτη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας (θετική-συμπεριληπτική εκδοχή)²⁴⁹.

Η διακριτή κανονιστική καθιέρωση της ισότητας των φύλων (άρθ. 4 παρ. 2 Συντ.) έναντι της γενικής αρχής της ισότητας (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.) πιστοποιεί ότι δεν αρκεί η θεσμική κατοχύρωση της τυπικής ισότητας ενώπιον του νόμου, καθώς αυτή σε πολλές περιπτώσεις λειτουργεί ως νομιμοφανής συγκάλυψη της *de facto* άνισης μεταχείρισης εις βάρος των γυναικών²⁵⁰.

²⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά Χρυσόγονο / Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 178.

²⁴⁹ Βλ. έτοι Αναστάσιο Παυλόπουλο, «Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση και η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκότερης ρύθμισης», *ΤοΣ*, 2011, σ. 305 επ., ιδίως σ. 308.

²⁵⁰ Βλ. Αριστόβουλο Μάνεση, «Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών», *Δίκαιο και Πολιτική*, 1983, σ. 9-37, ιδίως σ. 11.

Το άρθ. 4 παρ. 2 Συντ., εξάλλου, βρίσκεται σε συστηματική και τελεολογική επαφή με το άρθ. 116 παρ. 2 Συντ., όπου ορίζεται ότι «δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το Κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών».

Η συνάρθρωση της ισότητας των φύλων και της –υπό προϋποθέσεις– επιτρεπτής αντίστροφης διακριτικής μεταχείρισης²⁵¹ αποτελεί, συνεπώς, έρεισμα για τη λήψη θετικών μέτρων προς αποκατάσταση των ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών και προς την προώθηση πραγματικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών²⁵².

Η θεσμική αναγνώριση της αντίστροφης διακριτικής μεταχείρισης δεν είναι, πάντως, αυτοσκοπός κατά την κατάστρωση νομοθετικών ρυθμίσεων, αλλά λειτουργεί ως πρόσφορο και αναγκαίο μέσο για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των κοινωνικών διακρίσεων με κριτήριο το φύλο²⁵³. Η ισότητα των φύλων, εξάλλου, αποτελεί ζωντανό κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα ενόψει των επικρατούσων αντικειμενικών συνθηκών, οι οποίες εκτρέφουν ακόμη νομική και πραγματική ανισοδυναμία μεταξύ των φύλων²⁵⁴.

²⁵¹ Κατά την Θ. Αντωνίου, το άρθ. 116 παρ. 2 Συντ. αποτελεί το θεσμικό συμπλήρωμα του άρθ. 4 παρ. 2 Συντ., ώστε η ισότητα των φύλων να μην περιορίζεται στην απαγόρευση διακρίσεων, αλλά να προσλαμβάνει και θετικό περιεχόμενο (παρέμβαση του νομοθέτη προς αποκατάσταση ή προώθηση της ισότητας), «Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975», *ΔτΑ*, 2001, σ. 473 επ., ιδίως σ. 473. Πρόκειται για μια τοποθέτηση που ερμηνεύει με μάλλον συστατικό τρόπο τη διάταξη του άρθ. 4 παρ. 2 Συντ., υποβαθμίζοντας τη διακριτή θετική-συμπεριληπτική της διάσταση.

²⁵² Βλ. Φαίδωνα Κοζύρη, «Προνομιακή μεταχείριση για την πραγμάτωση της ισότητας», *ΕΕΕυρΔ*, 1986, σ. 279 επ., ιδίως σ. 280. Μια συγκριτική επισκόπηση των θετικών μέτρων ως βασικού εργαλείου για την προαγωγή της ισότητας στην ουσιαστική-αναλογική της διάσταση εκτίθεται εις: Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, «Θετικά μέτρα και αρχή της ισότητας από τη σκοπιά του συγκριτικού δικαίου», στο: *Το «Νέο» Εργατικό Δίκαιο (Τμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Δ. Κουκιάδη)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 45-90.

²⁵³ Βλ. Σοφία Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, «Η τροποποίηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος: Από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα των φύλων», *ΔτΑ*, 2001, σ. 509 επ., ιδίως σ. 524. Σε νομολογιακό επίπεδο, η λήψη θετικών μέτρων ως πρόσφορο και αναγκαίο μέσο για την άμεση αποκατάσταση της τρωθείσας πραγματικής ισότητας των φύλων απαντάται στην ΣτΕ Ολ. 1933/1998, με αναλυτικό σχολιασμό της απόφασης από τον Χαράλαμπο Τσιλιώτη, «Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Συντ. : Η «συνταγματοποίηση» μιας νομολογιακής εξέλιξης», *ΔτΑ*, 2001, σ. 479 επ.

²⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Διονύσιο Καλλιβάκα, «Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων στη νομολογία του Σ.τ.Ε.», εις: *Τόμος Τμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979 Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 437-480.

Η διαφορετική μεταχείριση ανδρών και γυναικών για λόγους αποκατάστασης και προαγωγής της πραγματικής ισότητας συνιστά, πάντως, εξαιρετική δυνατότητα για τον κοινό νομοθέτη. Όπως κρίθηκε με την ΣτΕ 1917/1998, «*απόκλιση από την αρχή αυτή (ενν.: της ίσης μεταχείρισης), πέρα από την περίπτωση των θετικών μέτρων, είναι θεμιτή μόνου εφόσον προβλέπεται από ειδική διάταξη νόμου και προκύπτει από το νόμο αυτό ή τις προπαρασκευαστικές εργασίες του, σε συνδυασμό και με τα διδάγματα της κοινής πείρας, ότι η απόκλιση αυτή θεσπίστηκε με βάση συγκεκριμένα και πρόσφορα κριτήρια, τα οποία επιτρέπουν στους ενδιαφερόμενους πολίτες και τα δικαστήρια να ελέγχουν, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, αν η εισαγόμενη απόκλιση δικαιολογείται από αποχρώντες λόγους και είναι αναγκαία και πρόσφορη για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού*»²⁵⁵.

Συνεπώς, η διάταξη του άρθ. 116 παρ. 2 Συντ. δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως ατομικό δικαίωμα σε δικαιολογημένη άνιση μεταχείριση υπέρ των γυναικών, ευρισκόμενο στον αντίποδα της γενικής αρχής της ισότητας. Πρόκειται, μάλλον, για πραγματολογικά ανιχνεύσιμη δυνατότητα υλοποίησης της καθιερούμενης από το άρθ. 4 παρ. 1 Συντ. ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας, στην κοινωνική της διάσταση²⁵⁶.

Έτσι, το άρθ. 116 παρ. 2 Συντ. θα πρέπει να προσεγγίζεται ως εξαιρετική, άρα στενά ερμηνευτέα διάταξη. Σε διαφορετική περίπτωση, ελλοχεύει ο κίνδυνος περιπτώσιολογικής ανατροπής του γενικού κι αφηρημένου εξισωτικού κανόνα, ο οποίος επιτάσσει την απαγόρευση εισαγωγής ρυθμίσεων που διαφοροποιούν τους αποδέκτες τους με κριτήριο το φύλο.

2. Η κανονιστική και νομολογιακή αποτύπωση της ισότητας των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση

Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η ισότητα ανδρών και γυναικών συνέχεται με το ζήτημα της απαγόρευσης διακρίσεων στις *εργασιακές σχέσεις* με κριτήριο το φύλο. Ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης, εξάλλου, συσχετίζεται συστηματικά και τελολογικά με το δικαίωμα στην εργασία (άρθ. 22 Συντ.). Βάσει του άρθ. 22 παρ. 1 εδάφ. β', «*όλοι οι εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από φύλο ή άλλη διάκριση, έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας*».

²⁵⁵ ΣτΕ Ολ. 1917/1998, Διδικ, 1999, σ. 619 επ., σκ. 6.

²⁵⁶ Βλ. Θ. Αντωνίου, «Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975», *ό.π.*, σ. 477.

Σε υπερεθνικό επίπεδο, το άρθρ. 23 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ΕΕ κατοχυρώνει την ισότητα ανδρών και γυναικών σε όλους τους τομείς, αναφέροντας ρητά την απασχόληση, την εργασία και τις αποδοχές. Παράλληλα, στο δεύτερο εδάφιο του άρθρ. 23 ΧΘΔΕΕ κρίνεται θεμιτή και η αντίστροφη διακριτική μεταχείριση, εφόσον προοιωνίζεται απτά πλεονεκτήματα υπέρ του υποεκπροσωπούμενου φύλου.

Το άρθρ. 141 παρ. 1 ΣΕΚ (νυν άρθρ. 157 ΣΛΕΕ) υποχρεώνει τα κράτη-μέλη να διασφαλίζουν την εφαρμογή της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών για όμοια εργασία ή για εργασία ίσης αξίας. Περαιτέρω, το άρθρο 141 παρ. 4 ΣΕΚ επιτρέπει τη λήψη θετικών μέτρων για την αποκατάσταση της ισότητας ανδρών και γυναικών στις εργασιακές σχέσεις. Όπως ορίζεται απερίφραστα στη διάταξη αυτή, *«προκειμένου να εξασφαλισθεί εμπράκτως η πλήρης ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εργασία, η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν εμποδίζει τα κράτη-μέλη να διατηρήσουν ή να θεσπίσουν μέτρα που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα, τα οποία διευκολύνουν το λιγότερο εκπροσωπούμενο φύλο να συνεχίσει μια επαγγελματική δραστηριότητα ή προλαμβάνουν ή αντισταθμίζουν τα μειονεκτήματα στην επαγγελματική σταδιοδρομία»*.

Κατ' αρχήν, οι παροχές κοινωνικής ασφάλειας εξαιρούνται από το προστατευτικό πλαίσιο της απαγόρευσης διακρίσεων βάσει φύλου ως προς τις αμοιβές. Τούτο συμβαίνει διότι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου Ευρωπαϊκής Ένωσης (τέως Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων)²⁵⁷, οι παροχές κοινωνικής ασφάλειας εξαρτώνται λιγότερο από τη σχέση εργασίας και περισσότερο από την άσκηση κοινωνικής πολιτικής στο πλαίσιο ευρείας διακριτικής ευχέρειας των κρατών-μελών. Παρά ταύτα, δεν αρκεί από μόνη της η επίκληση ότι οι χορηγούμενες παροχές έχουν κοινωνικοασφαλιστικό χαρακτήρα, για να αποκλειστεί η αξιολόγηση μιας εθνικής ρύθμισης βάσει των διατάξεων του άρθρ. 141 ΣΕΚ²⁵⁸.

Η Οδηγία 2006/54/ΕΚ²⁵⁹, διαδεχόμενη την Οδηγία 79/7/ΕΟΚ²⁶⁰, επεξέτεινε την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και

²⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά, Defrenne κατά Βελγίου, 25.5.1971, C-80/70, Ten Oever κατά Stichting Bedrijfspensioenfonds voor het Glazenwassers- en Schoonmaakbedrijf, 6.10.1993, C-109/91.

²⁵⁸ Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ελλάδας, 26/3/2009, C-559/07, σκ. 43.

²⁵⁹ Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 5ης Ιουλίου 2006 *«για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης»*. Η συγκεκριμένη Οδηγία ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το ν. 3986/2010.

²⁶⁰ Οδηγία 79/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1978 *«περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης»*.

γυναικών, απαγορεύοντας τις άμεσες ή έμμεσες διακρίσεις βάσει φύλου όχι μόνο κατά την παροχή εργασίας, αλλά και κατά την πρόσβαση στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Το ΔΕΕ (πρώην ΔΕΚ) έχει δεχθεί ότι το ρυθμιστικό βεληνεκές των δύο Οδηγιών δεν περιορίζεται στα κοινωνικοασφαλιστικά συστήματα, τα οποία χρηματοδοτούνται από εισφορές, αλλά επεκτείνεται σε όλα τα νομοθετικώς κατοχυρωμένα συστήματα κοινωνικής ασφάλειας, τα οποία καλύπτουν προκαθορισμένους κοινωνικούς κινδύνους²⁶¹.

Εξάλλου, το άρθ. 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ ορίζει ρητά ότι «το παρόν κεφάλαιο εφαρμόζεται επίσης στα συνταξιοδοτικά συστήματα για συγκεκριμένη κατηγορία εργαζομένων, όπως οι δημόσιοι υπάλληλοι, εάν οι παροχές που προβλέπονται από το σύστημα καταβάλλονται λόγω της εργασιακής σχέσης με τον δημόσιο εργοδότη. Το γεγονός ότι το εν λόγω σύστημα αποτελεί τμήμα γενικού εκ του νόμου συστήματος δεν ασκεί επιρροή συναφώς».

Ως προς το αντικείμενο της παρεχόμενης προστασίας, το άρθ. 5 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ διατηρεί αυτούσια τη διατύπωση του άρθ. 4 παρ. 1 της Οδηγίας 79/7/ΕΟΚ: «... εξαλείφεται κάθε άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, ιδίως όσον αφορά: α) το πεδίο εφαρμογής των συστημάτων αυτών και τους όρους υπαγωγής στα συστήματα αυτά, β) την υποχρέωση καταβολής εισφορών και τον υπολογισμό τους, γ) τον υπολογισμό των παροχών, συμπεριλαμβανομένων των προσαυξήσεων λόγω συζύγου και προστατευόμενου προσώπου, και τις προϋποθέσεις διάρκειας και διατήρησης του δικαιώματος παροχών».

Όπως αναδεικνύεται από την παράθεση των προαναφερόμενων νομοθετημάτων, στην κοινωνική ασφάλιση, όπως και σε κάθε μηχανισμό κοινωνικής προστασίας, επιφορμών ανισότητες που σχετίζονται με βιολογικές ιδιαιτερότητες και κοινωνικές προκαταλήψεις, οι οποίες θέτουν εμπέσως και ζητήματα διάκρισης λόγω φύλου.

Κατ' αρχήν, οι μόνες διακρίσεις βάσει φύλου που μπορούν να δικαιολογηθούν αφορούν στη βιολογική λειτουργία της γυναίκας, ήτοι σχετίζονται με την εγκυμοσύνη και τη μητρότητα²⁶². Η εισαγωγή ευνοϊκών διατάξεων για τις μητέρες δεν έρχεται σε αντίθεση με την ίση μεταχείριση των δύο φύλων, καθώς αποτρέπει την καταχρηστική αξιοποίηση της μη-

²⁶¹ Βλ. Verholen κ.λπ. κατά Sociale Verzekeringsbank Amsterdam, 11.7.1991, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-87/90, C-88/90, C-89/90.

²⁶² Βλ. ενδεικτικά, ΣτΕ 2905/2003, ΕΔΚΑ, 2004, σ. 124 επ.

τρότητας ως μέσο αθέμιτου ανταγωνισμού από τον εργοδότη²⁶³. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι η αποφυγή νόθευσης του ανταγωνισμού δεν αποτελεί το πρωτεύον δικαιοπολιτικό κριτήριο για την αυξημένη μέριμνα υπέρ των εγκυμονουσών γυναικών και των μητέρων. Κατά ρητή συνταγματική επιταγή (άρθ. 21), η μητρότητα τελεί υπό την προστασία του Κράτους, αναγορευόμενη σε βασικό συστατικό ενός κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.)²⁶⁴.

Τα μέτρα αντίστροφης διακριτικής μεταχείρισης (affirmative action), υπό τους όρους του άρθ. 141 παρ. 4 ΣΕΚ, περιορίζονται, λοιπόν, κατ' εξοχήν σε ζητήματα βιολογικής ανομοιότητας των δύο φύλων²⁶⁵. Έτσι, η πρόβλεψη διαφορετικών ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης ή άλλων προνομιακών συνταξιοδοτικών μέτρων υπέρ των γυναικών κρίνεται ασύμβατη προς την αρχή της ίσης μεταχείρισης των δύο φύλων²⁶⁶. Ως προνομιακά συνταξιοδοτικά μέτρα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι ευχερέστερες προϋποθέσεις πρόσβασης σε έναν ασφαλιστικό οργανισμό, ο ευνοϊκότερος τρόπος υπολογισμού των ασφαλιστικών παροχών και κάθε άλλη ουσιαστική ή διαδικαστική διάταξη, η οποία εισάγει διάκριση της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας με κριτήριο το φύλο²⁶⁷.

Ενδεικτικά, προς αποκατάσταση της ισότητας των φύλων, η νομολογία έχει κρίνει ως αντισυνταγματικές διατάξεις που αποκλείουν ή καθιστούν δυσχερέστερη τη συνταξιοδότηση χήρου ασφαλισμένης, ενώ επιτρέπουν τη συνταξιοδότηση χήρας ασφαλισμένου²⁶⁸. Παράλληλα, έχει κριθεί αντίθετη προς τα άρθ. 4 παρ. 1 (γενική αρχή της ισότητας) και 4 παρ. 2 (ισότητα των φύλων), η διάταξη που προβλέπει ότι η ασφαλισμένη

²⁶³ Βλ. έτσι Αγγελο Στεργίου, «Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στο κοινοτικό δίκαιο κοινωνικής ασφάλειας», *ΕΔΚΑ*, 1996, σ. 81 επ., ιδίως σ. 81.

²⁶⁴ Σχετικά με την προτεραιότητα της κοινωνικής-αξιακής ratio προστασίας της μητρότητας έναντι των οικονομικών παραμέτρων, βλ. Άρτεμι Αναγνώστου-Δεδούλη / Ειρήνη-Ελευθερία Γαληνού, *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική προστασία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σ. 5.

²⁶⁵ Όπως παρατηρεί ο Σταμάτης, «το ορθό είναι ότι οι μεν ανομοιότητες εμφανίζουν ένα περιγραφικό και οντολογικό πεδίο ορισμού, οι δε ανισότητες αναφέρονται σε ένα κανονιστικό και δεοντολογικό επίπεδο. Για τον ίδιο λόγο, ο χωρισμός των ανθρώπων κατά φύλα, ανδρικό και θηλυκό, είναι αναμφίβολα ένα στοιχείο ανομοιότητας μεταξύ τους, βιολογικά προσδιορισμένο. Αυτό ωστόσο καθόλου δεν είναι σε θέση να δικαιολογήσει μια ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών», «Κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης για την ισότητα», *ό.π.*, σ. 346, υποσημ. 36.

²⁶⁶ Βλ. χαρακτηριστικά την εμβληματική απόφαση του ΔΕΚ, Griesmar, 29.11.2001, C-366/99, σκ. 67.

²⁶⁷ Βλ. Αν. Παυλόπουλο, «Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση», *ό.π.*, σ. 311.

²⁶⁸ ΣτΕ 2703/2008, *ΔιΔικ*, 2009, σ. 1247 επ., ΕΛΣυν Ολ. 1273/1996, *ΔιΔικ*, 1997, σ. 505 επ., ΣτΕ 2453/1997, *ΤοΣ*, 1998, σ. 569 επ. Σε αντίθετο δικαιοδοτικό συμπέρασμα κατέληξε η ΕΛΣυν 1363/2001, *ΔιΔικ*, 2004, σ. 1568 επ.

του Ταμείου Νομικών δικαιούται σύνταξη γήρατος, εφόσον έχει συμπληρώσει χρόνο ασφαλίσεως 25 ετών άνευ συνδρομής άλλης προϋπόθεσης, ενώ για τον άνδρα ασφαλισμένο απαιτείται ως πρόσθετη προϋπόθεση και η συμπλήρωση του 60ού έτους της ηλικίας²⁶⁹.

Παρομοίως, διατάξεις που προβλέπουν τη δυνατότητα παροχής πρόωρης σύνταξης γήρατος σε διαζευγμένη με ανήλικα παιδιά, ενώ δεν αναγνωρίζουν την ίδια δυνατότητα σε διαζευγμένο, δεν δικαιολογούνται βάσει της ειδικής προστασίας της μητρότητας. Στην περίπτωση αυτή, η ανατροφή των τέκνων δεν αποτελεί αποκλειστική ευθύνη της μητέρας, καθώς η ιδιότητα του γονέα και, συνακόλουθα, οι υποχρεώσεις που συνεπάγεται η άσκηση της γονικής μέριμνας αφορούν εξίσου τους άνδρες και τις γυναίκες εργαζομένους²⁷⁰.

Σε αντίρροπη, ωστόσο, κατεύθυνση έχει κριθεί νομολογιακά ότι η θέσπιση ευνοϊκότερου συνταξιοδοτικού καθεστώτος υπέρ των άγαμων θυγατέρων, κατά το άρθ. 5 παρ. 1 περ. β' π.δ. 166/2000, δεν παραβιάζει την αρχή της ισότητας των φύλων (άρθ. 4 παρ. 2 Συντ.), καθώς «*αποτελεί εξαιρετική διάταξη, που αποσκοπεί στην προστασία των θυγατέρων (...), οι οποίες λόγω των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν, δεν είχαν ίση με τους άνδρες πρόσβαση στην κοινωνική και οικονομική ζωή*»²⁷¹.

Η προνομιακή μεταχείριση των γυναικών για κοινωνικούς και όχι μόνον βιολογικούς λόγους δεν είναι ιδεολογικά αθώα, καθώς υπονομεύει μια γνησίως χειραφετητική προσέγγιση ως προς την ισότιμη μεταχείριση ανδρών και γυναικών. Παρίσταται αναγκαία η απαγκίστρωση από κριτήρια, τα οποία συνδέονται με «πατριαρχικές» αντιλήψεις που αναπαράγουν την εκ παραδόσεως ασθενέστερη θέση της γυναίκας και, ιδίως, της

²⁶⁹ ΣτΕ 1982/2006, *ΔιΔικ*, 2008, σ. 182 επ.

²⁷⁰ ΣτΕ 1379/1998, *ΔιΑ*, 1999, σ. 201 επ., σκ. 5. Οι παρεμφερείς συνθήκες ανδρών και γυναικών εργαζομένων ως προς την ανατροφή των τέκνων απαντώνται, ως στοιχείο αιτιολόγησης δικανικής κρίσης, στην πάγια νομολογία του ΔΕΕ, βλ. ενδεικτικά, Griesmar, *ό.π.*, σκ. 56.

²⁷¹ ΕΛΣυν Ολ. 1824/2010, *ΕΔΚΑ*, 2010, σ. 1028 επ., με σχόλιο Αθ. Πετρόγλου, σκ. 5. Στην ίδια σκέψη, πάντως, καταγράφεται αξιοπρόσεκτη μειοψηφία, η οποία υποστηρίζει ότι «*η διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 περ. β' του Συνταξιοδοτικού Κώδικα, με την οποία απαιτούνται πρόσθετοι όροι και προϋποθέσεις συνταξιοδότησης για τα άγαμα άρρενα τέκνα θανόντων υπαλλήλων ή συνταξιούχων του Δημοσίου, εισάγει αδικαιολόγητη διάκριση μεταξύ των δύο φύλων*», καθότι ο σκοπός της διάταξης θα έπρεπε να είναι η «*προστασία και προφύλαξη της οικογένειας του θανόντος υπαλλήλου ή συνταξιούχου, την οποία άλλωστε ο ίδιος εν ζωή φρόντιζε, προάσπιζε και ενίσχυε*», δηλαδή ανεξαρτήτως του φύλου (άνδρας ή γυναίκα) των μελών της οικογένειάς του.

άγαμης θυγατέρας, τόσο εντός του οικογενειακού κύκλου όσο και της πολιτικής κοινωνίας²⁷².

Στο σημείο αυτό χρήζει ιδιαίτερης μνείας η αιτιολόγηση σε απόφαση του ΔΕΚ, βάσει της οποίας η Ελλάδα καταδικάσθηκε για παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω φύλου, εξαιτίας των διαφοροποιημένων ρυθμίσεων στο συνταξιοδοτικό καθεστώς ανδρών και γυναικών δημοσίων υπαλλήλων. Κατά το διατακτικό της απόφασης, η Ελληνική Δημοκρατία παραβίασε το άρθ. 141 ΣΕΚ, διατηρώντας σε ισχύ τις διατάξεις που προβλέπουν διαφορετική μεταχείριση μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων ως προς την ηλικία συνταξιοδοτήσεως και την ελάχιστη προαπαιτούμενη υπηρεσία βάσει του Ελληνικού κώδικα πολιτικών και στρατιωτικών συντάξεων, που θεσπίστηκε με το π.δ. 166/2000²⁷³.

Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Δικαστηρίου, ο καθορισμός κανόνων περί ηλικίας ή περί ελάχιστης προαπαιτούμενης υπηρεσίας για τη θεμελίωση συνταξιοδοτικού δικαιώματος πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στη σχέση εργασίας, δυνάμει της οποίας θεμελιώνεται το οικείο δικαίωμα. Έτσι, κρίνεται αντίθετη προς το άρθ. 141 ΣΕΚ οποιαδήποτε εθνική ρύθμιση προβλέπει, με κριτήριο το φύλο, διαφορετικό καθεστώς συνταξιοδότησης για πρόσωπα, τα οποία τελούν σε απολύτως όμοιες ή παρόμοιες εργασιακές συνθήκες²⁷⁴.

Κατά το γράμμα και το πνεύμα του άρθ. 141 ΣυνθΕΚ, καθώς και της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ, είναι καθόλα θεμιτή η λήψη θετικών μέτρων προς αποκατάσταση της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών. Έτσι, τα κράτη-μέλη διαθέτουν ευρεία διακριτική ευχέρεια να διατηρούν ή να θεσπίζουν μέτρα πρόσβασης σε μια επαγγελματική δραστηριότητα ή συνέχισης της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, τα οποία συνιστούν ειδικά πλεονεκτήματα υπέρ του λιγότερο εκπροσωπούμενου φύλου²⁷⁵.

Εντούτοις, οι διατάξεις, που διαλαμβάνουν ευνοϊκότερες προϋποθέσεις σχετικά με το συνταξιοδοτικό καθεστώς των γυναικών υπαλλήλων έναντι των ανδρών, δεν βρίσκονται σε αιτιώδη συνάφεια με την ανάγκη θεραπείας των πραγματικών ανισοτήτων που ανακύπτουν κατά την πρόσβαση σε κάποιο επάγγελμα ή την άσκηση ορισμένης εργασίας. Πρόκει-

²⁷² Βλ. Αθανασία Τσαμπάση, «Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση κατά το Σύνταγμα και το κοινοτικό δίκαιο – ζητήματα εκ της νομολογίας», *ΕΛΛΔ*, 1996, σ. 321-345, ιδίως σ. 328.

²⁷³ Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, *ό.π.*, σκ. 84.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σκ. 62.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σκ. 66.

ται, συνεπώς, για διατάξεις που θίγουν την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, χωρίς, μάλιστα, να ανταποκρίνονται στον αποκαταστατικό σκοπό των θετικών μέτρων²⁷⁶, ήτοι την άρση των εμποδίων που ορθώνονται στις γυναίκες κατά την επαγγελματική τους διαδρομή.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, δεν επιτρέπεται η δυσμενής μεταχείριση των γυναικών έναντι των ανδρών ασφαλισμένων για τον λόγο ότι οι γυναίκες κατά μέσο όρο έχουν μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής, άρα οι συνταξιοδοτικές τους παροχές είναι πιο δαπανηρές για το ασφαλιστικό σύστημα παρά την εκ μέρους τους καταβολή εισφορών ίσης αξίας. Κρίνεται, συνεπώς, ανεπίτρεπτη η σύνταξη αναλογιστικών μελετών κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να υιοθετεί το φύλο ως τον αποκλειστικό παράγοντα διαφοροποίησης των επιβαλλόμενων εισφορών και των προσδοκώμενων-καταβαλλόμενων παροχών²⁷⁷.

Δυνάμει της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, η έμφαση πρέπει να δίνεται στην ομοιότητα ή ανομοιότητα της σύμβασης εργασίας, δυνάμει της οποίας γεννάται το δικαίωμα προσδοκίας στην αντίστοιχη ασφαλιστική παροχή. Επιπλέον, η υποχρεωτικότητα και η καθολικότητα ως συστατικά γνωρίσματα του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού καθιστούν αποδοκιμαστέα την επίκληση κριτηρίων που εξατομικεύουν και διαχωρίζουν τα υποκείμενα της κοινωνικής προστασίας. Τα δημόσια συστήματα κοινωνικής ασφάλισης κατ' ανάγκην αποπροσωποιοούνται, προκειμένου να μπορούν να ανταποκριθούν στην κοινωνική τους αποστολή, δηλαδή την ισότιμη επανόρθωση –γενικά κι αφηρημένα προσδιοριζόμενων– κινδύνων.

Εν αντιθέσει, το διαφορετικό προσδόκιμο ζωής των δύο φύλων μπορεί να προσμετράται από τις ιδιωτικές ασφαλιστικές εταιρείες, προκειμένου να προσδιορίσουν το ύψος των ασφαλίσεων και τις προϋποθέσεις λήψης της προσδοκώμενης αντιπαροχής. Στην περίπτωση αυτή, ο κερδοσκοπικός χαρακτήρας της υπηρεσίας υπερτερεί έναντι σκοπών δημόσιου συμφέροντος, όπως η απαγόρευση διακρίσεων, και αρχών διανεμητικής δικαιοσύνης, όπως η καθολική πρόσβαση σε ορισμένο πόρο.

Εν συμπεράσματι, ο νομοθέτης υποχρεούται να μην παραβιάζει την αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων, μεροληπτώντας υπέρ του ενός ή του άλλου φύλου. Η θετική-συμπεριληπτική διάσταση της ισότητας των φύλων δεν υποχρεώνει απλώς το νομοθέτη σε ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών. Παράλληλα, επιτάσσει την αποκαταστατική επέκταση των

²⁷⁶ Στο ίδιο, σκ. 68.

²⁷⁷ Βλ. André Laurent, «Τα όρια της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην κοινωνική ασφάλιση», ελλ. απόδ. Αθ. Πετρόγλου, *ΕΔΚΑ*, 1998, σ. 200 επ., ιδίως σ. 202-203.

ευμενών διατάξεων υπέρ του ενός φύλου και στο άλλο (επεκτατική ισότητα)²⁷⁸.

Βάσει των προαναφερόμενων άρθ. 4 παρ. 1 της Οδηγίας 79/7/ΕΟΚ και 5 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ, λοιπόν, η αντίστοιχη κατηγορία (γυναίκες ή άνδρες), που περιέρχεται σε δυσμενέστερο νομοθετικό καθεστώς, δικαιούται να αξιώσει την εφαρμογή του μέτρου που ισχύει για την ευνοούμενη κατηγορία, προκειμένου να αποκατασταθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης των προσώπων.

3. Έμμεσες διακρίσεις λόγω φύλου

Η απαλοιφή των άμεσων διακρίσεων, διά της επεκτατικής εφαρμογής των ευμενών διατάξεων στο δυσμενώς αντιμετωπιζόμενο φύλο, δεν έχει οδηγήσει σε αποτελεσματική καταπολέμηση των ανισοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών στο πεδίο της κοινωνικοασφαλιστικής νομοθεσίας. Ενίοτε, εξακολουθούν να υποκρύπτονται έμμεσες διακρίσεις πίσω από φαινομενικά ουδέτερες ρυθμίσεις.

Κατά το άρθ. 1 του ν. 3488/2006²⁷⁹, ως «έμμεση διάκριση» θα μπορούσε να ορισθεί «μία εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική, που θα μπορούσε να θέσει σε μειονεκτική θέση τους εκπροσώπους του ενός φύλου σε σύγκριση με τους εκπροσώπους του άλλου φύλου, εκτός αν αυτή η διάταξη, το κριτήριο ή η πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικώς από νόμιμο στόχο και τα μέσα για την επίτευξη του εν λόγω στόχου είναι πρόσφορα και αναγκαία». Από τον παραπάνω ορισμό συνάγεται ότι, με την εξαίρεση των θετικών μέτρων (άρθ. 141 παρ. 4 ΣΕΚ), οι έμμεσες διακρίσεις εμπίπτουν, επίσης, στο πεδίο των απαγορευμένων διακρίσεων βάσει φύλου κατά το άρθ. 141 παρ. 1 ΣΕΚ.

Στην πράξη, έμμεσες διακρίσεις λανθάνουν σε νομοθετικές προβλέψεις, οι οποίες, χωρίς να εξειδικεύουν τους αποδέκτες τους κατά φύλο, στηρίζονται σε πραγματικές προϋποθέσεις που εκπρόσωποι του ενός μόνο φύλου πληρούν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό²⁸⁰. Παραδείγματος χά-

²⁷⁸ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 288. Παραδείγματος χάριν, η Τριμ Διοικ Πρωτ Αθ 13477/1990, *Διδικ*, 1991, σ. 606 επ., επεξέτεινε και στους άνδρες χήρους με ανήλικα τέκνα την ευνοϊκή μεταχείριση που απολάμβανε κατά τη συνταξιοδότησή της η χήρα με ανήλικα παιδιά.

²⁷⁹ Ν. 3488/2006, «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας και άλλες συναφείς διατάξεις», Φ.Ε.Κ. Α' 191/11-9-2006.

²⁸⁰ Βλ. Αναγνώστου-Δεδούλη / Γαληνού, *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική προστασία*, ό.π., σ. 7.

ριν, η συγκριτικά πολύ μεγαλύτερη διάδοση της μερικής απασχόλησης στις γυναίκες συνιστά έμμεση διάκριση λόγω φύλου στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, όπου η πλήρης απασχόληση διέπεται από ευνοϊκότερο πλαίσιο έναντι των ευέλικτων μορφών απασχόλησης²⁸¹.

Η εξαιρέση των ασφαλισμένων που έχουν εργαστεί με σχέση μερικής απασχόλησης από το κανονιστικό βεληνεκές ενός επιδόματος προνοιακής φύσεως, λοιπόν, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έμμεση διάκριση βάσει φύλου, καθώς εν τοις πράγμασι πλήττει πολύ μεγαλύτερο αριθμό γυναικών παρά ανδρών.

Ανάλογες νομοθετικές ρυθμίσεις, εξάλλου, αποτυπώνουν και αναπαράγουν στο θεσμικό επίπεδο παγιωμένες ανισότητες σε βάρος των γυναικών ως προς την πρόσβαση και τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας²⁸².

Στην περίπτωση, λοιπόν, που ένα μέτρο, παρά την έμφυλη ουδετερότητά του, θίγει στην πράξη πολύ μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών παρά ανδρών ή αντιστρόφως, δικαιολογείται μόνον κατ' εξαιρέση, εφόσον συντρέχουν αντικειμενικοί λόγοι, εντελώς άσχετοι προς οποιαδήποτε άμεση ή έμμεση διάκριση φύλου.

Το ζήτημα των έμμεσων διακρίσεων θέτει επί τάπητος το καίριο δίλημμα αν πρέπει να δοθεί κανονιστική προτεραιότητα στην τυπική ισότητα των αφηρημένων προσώπων ή, αντιθέτως, στην *ad hoc* πραγμάτωση ουσιαστικής ισότητας μέσω της λήψης –τύποις άνισων– θετικών μέτρων. Το παραπάνω δίπολο εδράζεται στη φαινομενική σύγκρουση δύο φιλελεύθερων (*liberal*) εκδοχών της ίσης μεταχείρισης του προσώπου. Από τη μια πλευρά, η έμφαση δίνεται στην ίση ηθική αξία εκάστου προσώπου ως αυτοσκοπού ανεξαρτήτως κοινωνικών ή πολιτισμικών σχετικοποιήσεων²⁸³. Από την άλλη πλευρά, η αντίστροφη διακριτική μεταχείριση (*affirmative action*) αξιοποιείται ως μέσο για άρση *de facto* κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, τις οποίες διαιωνίζει η κοινωνική κατασκευή του φύλου.

²⁸¹ Βλ. χαρακτηριστικά την εμπειρική έρευνα: Publications Office of the European Union, *Employment and Social Developments In Europe 2013*, Luxembourg, 2014, όπου η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέληξε στο πόρισμα ότι η μερική απασχόληση είναι «ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που οδηγούν σε μη ισοδύναμα ποσοστά πλήρους απασχόλησης για τις γυναίκες σε σύγκριση με τους άντρες».

²⁸² Βλ. Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, «Η τροποποίηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος: Από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα των φύλων», *ό.π.*, σ. 812.

²⁸³ Από φιλελεύθερη οπτική, μια κατ' αρχήν ορθή, ουδέτερη ως προς το φύλο πρόσληψη της κοινωνικής δικαιοσύνης απαντάται εις: Bruce Ackerman, *Social Justice in the Liberal State*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1980.

4. Αφηρημένο πρόσωπο της «πρωταρχικής θέσης»

Ο ρωλσιανός πολιτικός φιλελευθερισμός συνιστά, σε παραδειγματική μορφή, καθολικεύσιμη θεωρία δικαιοσύνης, η οποία εδράζεται στην αρχή της ίσης μεταχείρισης των αφηρημένων προσώπων. Κατά τον ρωλσιανό κονστρουκτιβισμό, το «πέπλο της άγνοιας» αξιοποιείται ως η ιδεατή πρωταρχική θέση για τη διατύπωση αρχών δικαιοσύνης. Ως «πέπλο της άγνοιας» νοείται η υποθετική πρωταρχική θέση, ήτοι μια οιονεί φυσική κατάσταση, στην οποία τα πρόσωπα-ορθολογικοί δρώντες δεν γνωρίζουν τίποτε για τα ιδιαίτερα ταυτοτικά τους στοιχεία (π.χ. κοινωνική τάξη, φύλο, φυλή, εθνικότητα, πολιτικές απόψεις, θρησκευτικές πεποιθήσεις, μορφωτικό επίπεδο, ταλέντα, κλίσεις, προτιμήσεις, πλεονεκτήματα/αδυναμίες, αξίες, ιδιαίτερους σκοπούς κ.λπ.).

Έτσι, η επινόηση και η αποτελεσματική λειτουργία του «πέπλου της άγνοιας» προϋποθέτει τον ιδεότυπο του ορθολογικού ηθικού δρώντος, ο οποίος αντιμετωπίζεται, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, επί ίσοις όροις με κάθε άλλον ορθολογικό δρώντα-συντάκτη ενός υποθετικού κοινωνικού συμβολαίου²⁸⁴. Στην «πρωταρχική θέση», οι (συμ)μετέχοντες μοιράζονται από κοινού την ιδιότητα του ηθικού προσώπου και, μέσω αυτής της αναπαλλοτριώτης ιδιότητας, συμπράττουν στη διαμόρφωση του ηθικού προσώπου της ανθρωπότητας εν γένει²⁸⁵.

Θα μπορούσε κάλλιστα να ειπωθεί ότι το «πέπλο της άγνοιας» προσιδιάζει προς την αφαιρετικότητα της καντιανής «κατηγορικής προσταγής», λειτουργώντας ως a priori ηθική αρχή, υπό τη σκέπη της οποίας δέον να διέπονται όλες οι ανθρώπινες συμπεριφορές και οι διατομικές ή κοινωνικές σχέσεις²⁸⁶.

Ο ύστερος Rawls, πάντως, νοθεύει μάλλον την αφαιρετικότητα του «πέπλου της άγνοιας», εντάσσοντας εξ αρχής τα ίσα και ελεύθερα υποκείμενα της «πρωταρχικής θέσης» στο πλαίσιο μιας βασικής κοινωνικής δομής, από την οποία ουδείς και ουδεμία μπορεί να απόσχει. Η βασική κοινωνική δομή συνίσταται στο «*σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών και*

²⁸⁴ Κατά τον ύστερο Rawls, «*προκειμένου να προσαρμοστεί, λοιπόν, η τάδε ή η δείνα πεποίθησή μας στα δεδομένα της πρωταρχικής θέσης, τα συμβαλλόμενα μέρη δεν επιτρέπεται να γνωρίζουν την κοινωνική θέση εκείνων τους οποίους αντιπροσωπεύουν, ούτε ποιο περιεκτικό δόγμα ενστερνίζονται τα πρόσωπα τα οποία αντιπροσωπεύουν*», Ο πολιτικός φιλελευθερισμός, ό.π., σ. 51. Συνεπώς, το «πέπλο της άγνοιας» προσλαμβάνεται πια περισσότερο ως λογική αναγκαιότητα και λιγότερο ως ιδεατή αφειτηρία μιας συνεκτικής θεωρίας δικαιοσύνης.

²⁸⁵ Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 179.

²⁸⁶ Τη συγκεκριμένη οφειλή προς την καντιανή δεοντοκρατία αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Rawls, υπενθυμίζοντας ότι «*η έννοια του πέπλου της άγνοιας απαντά σε λαυθάνουσα μορφή στην καντιανή ηθική*», *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 178.

οικονομικών θεσμών μιας κοινωνίας, καθώς και τη συναρμογή όλων αυτών των θεσμών σε ένα ενιαίο σύστημα κοινωνικής συνεργασίας, που συνεχίζεται από τη μια γενιά στην άλλη»²⁸⁷.

Σχετικοποιώντας την αφηρημένη ιδέα του εαυτού, ο Rawls προσανατολίζεται προς τον πλουραλισμό των εύλογων, περιεκτικών δογμάτων. Συνεπώς, εκλαμβάνει τα διάφορα εύλογα θρησκευτικά, φιλοσοφικά και ηθικά δόγματα ως προδεδομένη παράμετρο κάθε δημόσιου αναστοχασμού περί δικαιοσύνης, αποτιμώντάς τα μάλιστα θετικά, ως «*παράγωγα του ελεύθερου πρακτικού λόγου, ο οποίος ασκείται στο πλαίσιο ελεύθερων θεσμών*»²⁸⁸.

Διαφαίνεται, λοιπόν, στον ύστερο Rawls μια τάση για πολιτισμική σχετικοποίηση της αφηρημένης ισότητας στην «πρωταρχική θέση». Ο πολιτικός φιλελευθερισμός ασφαλώς πρέπει να διατηρήσει την ισότιμη ελευθερία όλων ως καταστατική, συγκολλητική του ουσία. Προκειμένου, όμως, να επιτευχθεί αυτό, χρήζει συγκεκριμένου η αφηρημένη εκδοχή του προσώπου με την *de facto* προστασία των σφαιρών επιλογής, οι οποίες τίθενται στη διάθεση κάθε εξατομικευμένου προσώπου-υποκειμένου δικαίου²⁸⁹.

Η προσωπικότητα, εξάλλου, δεν είναι μια αφηρημένη κατασκευή, αλλά αποτελεί σύζευξη της αυτονομίας, του αυτοσεβασμού και μιας αίσθησης αυτοεκπλήρωσης, άρα ενεργοποιείται στο κοινωνικό πεδίο. Συνεπώς, για την πραγμάτωση της φιλελεύθερης ιδέας του επί ίσοις όροις ελεύθερου προσώπου δεν αρκεί η αναγνώριση δικαιωμάτων, αλλά απαιτείται η ποσοτική και ποιοτική διάθεση εκείνων των υλικών και θεσμικών πόρων, που θα επιτρέψουν στα άτομα, ανεξαρτήτως φύλου, να αναπτύξουν στο έπακρο τις «ικανότητες» (capabilities) τους²⁹⁰.

Συμπερασματικά, σε ζητήματα ισότητας των φύλων, ο πολιτικός φιλελευθερισμός επιχειρεί να ενδυναμώσει την ηθικοπολιτική του βάση (ισότιμη ελευθερία των αφηρημένων προσώπων) με κοινωνικοπολιτικές εγγυήσεις αυτονομίας, χωρίς να ενδίδει στις κοινοτιστικές (communitari-

²⁸⁷ Rawls, *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, ό.π., σ. 36.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 65-66.

²⁸⁹ Έτσι και η Martha Nussbaum, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Νεκτάριου Καλαϊτζή, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2005, σ. 135-136.

²⁹⁰ Σύμφωνα με τη Nussbaum, «*το όραμα του φιλελευθερισμού είναι το όραμα ενός όμορφου, πλούσιου και δύσκολου κόσμου, όπου τα πρόσωπα αντιμετωπίζονται αμοιβαία ως ελεύθερα και ίσα, αλλά και ως πεπερασμένα και ενδεή – και γι' αυτό πασχίζουν να διευθετήσουν τις σχέσεις τους με βάση τη δικαιοσύνη και την ελευθερία*», στο ίδιο, σ. 190.

αν) ενστάσεις ότι τα πρόσωπα διαμορφώνουν προσωπική και κοινωνική ταυτότητα μόνον εντός ορισμένης πολιτικής κοινωνίας²⁹¹.

5. Κοινωνική κατασκευή του φύλου

Στον αντίποδα της αφηρημένης ή ιδεατής εκδοχής του προσώπου ευρίσκονται αντιλήψεις, οι οποίες προσλαμβάνουν το φύλο ως «κοινωνική κατασκευή» και επιχειρούν την ουσιαστική απαγκίστρωση της *de iure* τυπικής ισότητας όλων ενώπιον του νόμου από τις *de facto* πατριαρχικές συνυποδηλώσεις της²⁹². Υπό αυτό το πρίσμα, η ισότητα των προσώπων φέρεται να υποκρύπτει την κοινωνικοπολιτική συνύπαρξη ανδρών και γυναικών με προδήλως διαφορετική ισχύ για τη διαμόρφωση και ικανοποίηση των αναγκών και σχεδίων ζωής τους²⁹³.

Έτσι, η τυπική ισότητα ενώπιον του νόμου νοθεύεται από την κοινωνική αναπαραγωγή ενός παρωχημένου πατριαρχικού καταλοίπου. Η ιεραρχική διαφοροποίηση των προσώπων βάσει φύλου στις εργασιακές και, κατ' επέκταση, στις κοινωνικοασφαλιστικές σχέσεις παρίσταται το ίδιο αυθαίρετη όσο θα ήταν η μεταξύ τους διάκριση π.χ. λόγω διαφορετικού χρώματος ματιών²⁹⁴.

Η αφηρημένη ιδέα του προσώπου δεν λειτουργεί σε ένα μεταφυσικό σύμπαν, αλλά αναπαράγει το σύνολο των στερεοτύπων που χαρακτηρίζουν, με το πρόσχημα της εύλογης πολλαπλότητας, ορισμένη βασική κοινωνική δομή²⁹⁵. Επιπλέον, οι κοινωνικά προσδιορισμένες ταυτότητες του συγκεκριμένου προσώπου δεν αποτελούν αμετακίνητα δεδομένα ε-

²⁹¹ Σχετικά με τον έντονο σκεπτικισμό του (φεμινιστικού) πολιτικού φιλελευθερισμού απέναντι στην κοινοτιστική εκδοχή της φεμινιστικής σκέψης, βλ. Nussbaum, *στο ίδιο*, σ. 169-170.

²⁹² Για μια φεμινιστική κριτική στην υπέρμετρη έμφαση που αποδίδει ο πολιτικός φιλελευθερισμός σε μια φορμαλιστική, εξόχως αφηρημένη, εκδοχή της ισότητας (τυπική ισότητα ενώπιον του νόμου), βλ. Catharine MacKinnon, *Towards a Feminist Theory of the State*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1989, σ. 40-47.

²⁹³ Κατά τον Walzer, «*οι άντρες και οι γυναίκες συνυπάρχουν, επειδή δεν μπορούν να ζήσουν χωριστά. Αλλά μπορούν να ζουν μαζί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους*» (μτφρ. δική μου), *Spheres of justice*, ό.π., σ. 65.

²⁹⁴ Βλ. Susan Moller Okin, *Justice, Gender, and the Family*, εκδ. Basic Books, New York, 1989, σ. 171.

²⁹⁵ *Στο ίδιο*, κεφ. 5 (κριτική στον υπέρμετρα δεοντοκρατικό χαρακτήρα της ρωσιανής θεωρίας δικαιοσύνης).

κάστης πολιτικής κοινωνίας, αλλά υπόκεινται σε κριτική ως συσσωρευμένες εμπειρίες καταπίεσης²⁹⁶.

Τοιουτοτρόπως, η συνειδητοποίηση της κοινωνικής κατασκευής του φύλου και της ανάγκης για απο-θέσμιση (de-institutionalization) της γεννά το αίτημα για ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στον – παραδοσιακά ανδροκρατούμενο– κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Ωστόσο, μια αμιγώς κοινοτιστική οπτική της ισότητας των φύλων ενδέχεται να επιφέρει την αντίστροφη δυσμενή συνέπεια. Να οδηγήσει, δηλαδή, σε προσαρμογή των προσδοκιών και των αντιλήψεων των γυναικών σε πατριαρχικό κοινωνικό περιβάλλον, διαιώνίζοντας, έτσι, την ετερόνομη μεταχείριση των –τύποις ίσων και ελεύθερων– προσώπων με αυθαίρετο κριτήριο το φύλο²⁹⁷.

6. Η ανισότητα των φύλων ως ζήτημα κυριαρχησης επί του ασθενέστερου

Προκειμένου να επιδιωχθεί η εναρμόνιση μεταξύ της αφηρημένης ίσης ελευθερίας των προσώπων και της πραγματικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, αρμόζει να αναστοχαστούμε το ζήτημα της ανισότητας των φύλων πρωτίστως ως πρόβλημα κυριαρχίας στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο και όχι μόνον ως αυθαίρετη διάκριση σε μια διατομική σχέση²⁹⁸.

Η αποκατάσταση της ισότητας των φύλων αποτελεί ζήτημα (προσωπικής και συλλογικής) αυτονομίας. Η άνιση μεταχείριση ανδρών και γυναικών δεν αποτελεί μόνο μεμονωμένη παραβίαση ενός κανόνα δικαίου ή μιας αρχής δικαιοσύνης κατά την εφαρμογή τους, αλλά υπονομεύει τον ίδιο τον κανόνα δικαίου ή την αρχή δικαιοσύνης σε γενικό κι αφηρημένο επίπεδο.

Τα θετικά μέτρα, λοιπόν, δικαιολογούνται, εφόσον αποτελούν πρόσκαιρη κανονιστική διευθέτηση υπαρκτών ανισοτήτων βάσει φύλου.

²⁹⁶ Στο ίδιο, κεφ. 6 (κριτική στον πολιτισμικό σχετικισμό των «σφαιρών δικαιοσύνης» του Walzer). Η Nel Noddings υπολαμβάνει αβάσιμα τη συναισθηματική εμπειρία ως αποκλειστική κανονιστική βάση για συγκρότηση φεμινιστικής ηθικής ταυτότητας, προβαίνοντας σε μια εσφαλμένως απόλυτη διάκριση μεταξύ Ορθού Λόγου και συναισθημάτων, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, εκδ. University of California Press, Berkeley, 1984.

²⁹⁷ Τον κίνδυνο προσαρμογής των γυναικών στο κοινωνικό τους περιβάλλον, κατά συνέπεια και τη διαίωξη των ανισοτήτων βάσει φύλου, εντοπίζει η Martha Nussbaum, *Women and Human Development: The Capability Approach*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

²⁹⁸ Βλ. έτσι Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, ό.π., σ. 510.

Τελικός στόχος, όμως, παραμένει η εγκαθίδρυση μιας κοινωνικά υποστατής ισότητας ανδρών και γυναικών, ώστε να εκλείψουν πολιτισμικές και κοινωνικοοικονομικές εστίες κυριαρχίας στις σχέσεις των δύο φύλων²⁹⁹.

Η αντίστροφη διακριτική μεταχείριση δεν αρκεί να έχει *επανορθωτικό* (affirmative) προσανατολισμό, αλλά είναι ευκταίο να προσλάβει και μια *μετασχηματιστική* (transformative) προοπτική. Η διορθωτική παρέμβαση των θετικών μέτρων αποκαθιστά μεν προσωρινά και αποσπασματικά την τρωθείσα ισορροπία, χωρίς όμως να αναιρεί το κοινωνικό και θεσμικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο εδράζεται η άνιση μεταχείριση. Αντιθέτως, η μετασχηματιστική δράση κατατείνει σε ανακατασκευή της βασικής κοινωνικής δομής, προκειμένου να μην (ανα)παράγει καταπιεστικές σχέσεις με βάση αυθαίρετες ταυτοτικές κατατάξεις³⁰⁰.

Εν συνόψει, η διασφάλιση της ισότητας των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση αναδεικνύει τη στενή αλληλεξάρτηση μεταξύ προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας. Η στενή σύνδεση εργασιακού βίου και κοινωνικής ασφάλισης καταδεικνύει ως φαινομενική την αντίφαση δημόσιου-ιδιωτικού. Τυχόν άνιση πρόσβαση στην αγορά εργασίας (σε έναν ιδιόρρυθμο κλάδο του ιδιωτικού δικαίου, όπως το εργατικό δίκαιο³⁰¹) συνεπιφέρει άνιση μεταχείριση των προσώπων ενώπιον ενός δημόσιου διανεμητικού θεσμού, όπως η κοινωνική ασφάλιση.

Συνεπώς, η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση μπορεί να διασφαλιστεί επαρκέστερα μέσω *προληπτικής* νομοθετικής παρέμβασης στην απορρυθμισμένη αγορά εργασίας, ώστε να αποτραπεί η απασχόληση μεγάλου αριθμού γυναικών με δυσμενείς σχέσεις ανασφάλισης ή επισφαλώς προστατευμένης εργασίας. Από την άλλη, η *κατασταλτική* επέμβαση μέσω των κοινωνικοασφαλιστικών διατάξεων εν πολλοίς αναπαράγει πατριαρχικά στερεότυπα, καθώς η προνομιακή συνταξιοδότηση

²⁹⁹ Όπως αποφαινεται η ΣτΕ ΟΛ. 1933/1998, «σε περίπτωση που διαπιστώνεται ότι σε βάρος μιας κατηγορίας προσώπων έχουν αναμφισβήτητα δημιουργηθεί στην πράξη λόγω κοινωνικών προκαταλήψεων τέτοιες διακρίσεις, ώστε η απαρέγκλιτη εφαρμογή της αρχής της ισότητας να καταλήγει σε μια κατ' επίφαση μόνου ισότητα, ενώ ουσιαστικά παγιώνει και διαιωνίζει μια υφιστάμενη άνιση κατάσταση, είναι εντός του πνεύματος της συνταγματικής αρχής της ισότητας η λήψη από μέρους του νομοθέτη, κοινού ή κανονιστικού, των αντίστοιχων θετικών υπέρ της κατηγορίας αυτής μέτρων, όπου είναι πρόσφορα και αναγκαία, για ορισμένο χρονικό διάστημα, ώστε να μειωθούν οι υπάρχουσες ανισότητες, μέχρις ότου εγκαθιδρυθεί πραγματική ισότητα» (σκ. 5).

³⁰⁰ Βλ. Nancy Fraser, "From redistribution to recognition? Dilemmas of Justice in a 'post-socialist' age", *New Left Review*, 1/212 (July-August 1995), σ. 68-93, ιδίως σ. 82.

³⁰¹ Σχετικά με το εργατικό δίκαιο ως «ιδιόρρυθμο» κλάδο του ιδιωτικού δικαίου, βλ. Σταμάτη / Τάκη, *Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου*, ό.π., σ. 189-190.

γυναικών υποδηλώνει την ετερόνομη αναγνώριση της μητρότητας ως του κύριου ρόλου που διαδραματίζει η γυναίκα, όχι μόνον εντός του οίκου, αλλά και εντός της κοινωνίας.

Επιπλέον, η απαγκίστρωση από την κοινωνική κατασκευή του φύλου δεν περιορίζεται στις σχέσεις ανδρών και γυναικών σε *προσωπικό* επίπεδο, αλλά αποτελεί αναγκαίο βήμα για ισότιμη συμμετοχή των προσώπων (ανεξαρτήτως φύλου) και στη δημοκρατική *διαβούλευση* σε ανοιχτή πολιτική κοινωνία³⁰².

³⁰² Βλ. Carole Pateman, “Democratizing Citizenship: Some Advantages of a Basic Income”, *Politics & Society*, vol. 32 No. 1, March 2004, σ. 89-105, ιδίως σ. 101.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ:

Καθολική κοινωνική προστασία και ιθαγένεια

Το αίτημα για καθολική κοινωνική προστασία εγείρει μοιραίως το ζήτημα του χωρικού περιορισμού της σε εθνικό επίπεδο ή της επέκτασής της σε οικουμενική κλίμακα. Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται αρχικά η εθνική ή κοσμοπολιτική διάσταση της διανεμητικής δικαιοσύνης και, συνακόλουθα, του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση. Στη συνέχεια αξιοποιείται το –κατά την Arendt– «δικαίωμα να έχεις δικαιώματα» ως ηθικοπολιτική βάση για οικουμενική κοινωνική προστασία και κατοπτρεύεται η θεσμοθέτηση της κοινωνικής ασφάλειας σε υπερεθνικά κείμενα. Τέλος, ο Κανονισμός 883/2004/ΕΚ χρησιμοποιείται ως παράδειγμα για την παρακολούθηση των δειλών βημάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς το συντονισμό των επιμέρους συστημάτων των κρατών-μελών στο πεδίο της συνταξιοδοτικής μέριμνας.

1. Εθνική διάσταση της διανεμητικής δικαιοσύνης

Ο χωρικός περιορισμός της κοινωνικής προστασίας στο εθνικό επίπεδο και η έλλειψη νομικής υποχρέωσης για επέκταση του κανονιστικού της εύρους εκτός συνόρων εδράζεται σε τρία βασικά επιχειρήματα. Πρώτον, στην κρατική κυριαρχία ως τη βασική μήτρα για την εκπόρευση του δικαιώματος λήψης κοινωνικών ωφελειών. Δεύτερον, στην ισχυρή σύνδεση του υποκειμένου της κοινωνικής προστασίας με την ιδιότητα του πολίτη. Και τρίτον, στο αίσθημα του συνανήκειν σε μια κοινότητα ως την αποκλειστική υλική και θεσμική βάση των δικαιωμάτων.

Σύμφωνα με μια ρεπουμπλικανική πρόσληψη της κυριαρχίας, η θεμελίωση καθήκοντος υπακοής και, εν συνεχεία, η θέσπιση κανόνων δικαίου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κυρίαρχου κράτους, εντός του οποίου θα καθίσταται δυνατή η εκπλήρωση αιτημάτων διανεμητικής δικαιοσύνης.

Η αντίληψη αυτή ανατρέχει στη σκέψη του Hobbes ότι καταστατική ουσία και τελικός σκοπός της πολιτικής κοινότητας είναι η –δυνάμει κοινωνικού συμβολαίου– διασφάλιση εσωτερικής ειρήνης και αμοιβαίας αρωγής (κοινή άμυνα) έναντι των εξωτερικών εχθρών της *res publica*³⁰³. Η κυρίαρχη εξουσία υφίσταται, λοιπόν, χάριν της προστασίας των υπη-

³⁰³ Βλ. Thomas Hobbes, *Λεβιάθαν, Η Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*, μτφρ. Γρ. Πασχαλάκη / Αιμ. Μεταξόπουλου, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989, σ. 241-242.

κών και της ίδιας της *res publica* από κάποια άλλη κυρίαρχη εξουσία, επομένως δεν καταλείπονται περιθώρια για *κοσμοπολιτική* θεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου³⁰⁴.

Απεναντίας, σε υπερεθνικό επίπεδο απουσιάζει κάποιος ισχυρός πολιτειακός δεσμός, ο οποίος να συνέχει τα πρόσωπα και να λειτουργεί ως εγγυητική δύναμη για την προαγωγή (ανα)διανεμητικών σκοπών³⁰⁵. Έτσι, το έθνος-κράτος, παρά την εξάπλωση παγκόσμιων δικτύων αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε πολιτικά και οικονομικά υποκείμενα, παρίσταται ως το κατεξοχήν πεδίο, εντός του οποίου μπορεί να ασκείται αποτελεσματικά ο έννομος καταναγκασμός³⁰⁶.

Υπό αυτή τη σκοπιά, η εμπέδωση μιας ακριβοδίκαιης κοινωνίας στηρίζεται πρωταρχικά στη θεσμική σταθερότητα καθενός κυρίαρχου κράτους. Η διανεμητική δικαιοσύνη μπορεί να αξιοποιηθεί, λοιπόν, σε κοσμοπολιτικό επίπεδο μόνο μέσα από την αποδοχή της αμοιβαιότητας των υποχρεώσεων που αναλαμβάνονται από κυρίαρχα κράτη βάσει διμερών ή πολυμερών διεθνών συνθηκών, χωρίς όμως να είναι εφικτή η υπέρβαση του Κράτους ως βασικού πόλου κυριαρχίας.

Αρμόζει να παραδεχτούμε ότι τα διακρατικά σύνορα καθιερύουν ένα αυθαίρετο ηθικό όριο ως προς την ποιοτική διακύμανση της διανεμητικής δικαιοσύνης μεταξύ των ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, η ενοποίηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας καθίσταται πραγματώσιμη μόνο με τη λήψη εθελούσιων αποφάσεων από περισσότερα κυρίαρχα κράτη³⁰⁷.

Κατά συνέπεια, από τη σκοπιά των κυρίαρχων κρατών, η διανεμητική δικαιοσύνη λειτουργεί επανορθωτικά σε υπερεθνικό επίπεδο, εφόσον υφίσταται η εξουσιοδότηση προς διεθνείς οργανισμούς (με αντικείμενο την κοινωνική ασφάλεια) από εθνικά προσδιορισμένες θεσμικές οντό-

³⁰⁴ Κατά τον Hobbes, ο κυρίαρχος είναι μεν χωρικά περιορισμένος, αλλά διαθέτει την απόλυτη εξουσία να «*πράττει ό,τι θεωρεί αναγκαίο για τη διατήρηση της ειρήνης και της ασφάλειας*», στο *ίδιο*, σ. 247. Όπως κρίνει γλαφυρά ο συντάκτης του «*Λεβιάθαν*», «*οι συμβάσεις, δίχως το ξίφος, δεν είναι παρά λόγια, εντελώς αδύναμα να εξασφαλίσουν οποιουδήποτε ακόμα και στο παραμικρό*», στο *ίδιο*, σ. 237.

³⁰⁵ Βλ. Thomas Nagel, «*The Problem of Global Justice*», *Philosophy and Public Affairs*, 33/2, 2005, σ. 113-147, ιδίως σ. 133.

³⁰⁶ Στο *ίδιο*, σ. 116. Στο σημείο αυτό, πάντως, φαίνεται να υφίσταται σύγκυση μεταξύ μέσου (έννομος καταναγκασμός) και σκοπού (διανεμητική δικαιοσύνη) στη σκέψη του Nagel, καθώς ο –κρατικά διευθετημένος– έννομος καταναγκασμός εκλαμβάνεται μάλλον ως τελολογικός ορίζοντας κατά την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων.

³⁰⁷ Nagel, στο *ίδιο*, σ. 121-122.

τητες³⁰⁸, οι οποίες διαθέτουν την ακαταγώνιστη «αρμοδιότητα της αρμοδιότητας».

Η θεσμική αναγνώριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων φέρνει στο προσκήνιο το δίλημμα ανάμεσα στον πρωτίστως ανθρωποκεντρικό ή πολιτοκεντρικό χαρακτήρα τους³⁰⁹. Η πολιτική σύλληψη των δικαιωμάτων υπονοεί ότι αυτά δεν γίνονται αντιληπτά ως προθεσμικά «ατού» για κάθε πρόσωπο, αλλά ότι ισχύουν μόνο και μόνο στο βαθμό που κατοχυρώνονται σε επίπεδο συνταγματικής ή κοινής νομοθεσίας. Έτσι, η διάπλαση ενός ακριβοδίκαιου πλαισίου διανεμητικής δικαιοσύνης δεν ανταποκρίνεται σε ένα αίτημα πρωταρχικό για την ανθρώπινη υπόσταση, αλλά σε κάποιο ενέργημα της βούλησης του νομοθέτη.

Προς τούτο κρίνεται ότι η ιδιότητα του πολίτη λειτουργεί ως ο αναγκαίος οργανικός δεσμός για την κανονιστική αναγνώριση και τη θωράκιση αιτημάτων για δίκαιη διανομή βαρών και ωφελειών έναντι εαυτού και αλλήλων. Τοιουτοτρόπως, τα κοινωνικά δικαιώματα δεν αποτελούν γενικά καθήκοντα μεταξύ προσώπων, αλλά ειδική, παροχικού τύπου, επιβράβευση της διαμοιρασμένης πολιτειότητας³¹⁰.

Όσον αφορά στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων διανεμητικού χαρακτήρα, καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι αυτά εκπηγάζουν από ένα καίριο συστατικό και αμοιβαίο καθήκον των πολιτών, αφού η νομική τους αναγνώριση είναι ανέφικτη χωρίς την έμπρακτη οικοδόμηση ενός ισχυρού πολιτικού δεσμού μεταξύ τους. Εν συνεχεία, η αποτελεσματική εφαρμογή ενός (ανα)διανεμητικού πολιτικού σχεδίου αξιώνει τη συλλογική ευθύνη των πολιτών για την ποιότητα των πολιτικών, των οικονομικών και των κοινωνικών θεσμών, στους οποίους παρέχουν τη συγκατάθεση τους³¹¹.

³⁰⁸ Κατά τον Nagel, «οι διεθνείς οργανισμοί δεν δρουν στο όνομα των ατόμων, αλλά στο όνομα των κρατών ή των κρατικών οργάνων και φορέων που τους έχουν ιδρύσει. Συνεπώς, η ευθύνη των οργανισμών αυτών προς τα άτομα διυλίζεται μέσω των κρατών που αντιπροσωπεύουν τα συγκεκριμένα άτομα», στο ίδιο, σ. 138.

³⁰⁹ Η αντίληψη ότι τα δικαιώματα αποτελούν πρακτική πολιτική διεκδίκηση και όχι καθολικό αίτημα για τα μέλη του ανθρώπινου γένους απαντάται εις: Joseph Raz, “Human Rights Without Foundations,” στο: Samantha Besson / John Tasioulas (eds.), *The Philosophy of International Law*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2010, σ. 321-337, ιδίως σ. 336.

³¹⁰ Λόγου χάριν, ο David Miller χαράσσει διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα γενικά, ηθικού χαρακτήρα, καθήκοντα απέναντι σε ολόκληρη την ανθρωπότητα και στα ειδικά, νομικού χαρακτήρα, καθήκοντα απέναντι στους συμπολίτες μας, αναγνωρίζοντας, με αυτόν τον τρόπο, κανονιστική προτεραιότητα στην ικανοποίηση εξισωτικών αιτημάτων απέναντι στους συμπολίτες μας, *National Responsibility and Global Justice*, εκδ. Oxford University Press, New York, 2007, σ. 34-35.

³¹¹ Βλ. Nagel, “The Problem of Global Justice”, *ό.π.*, σ. 121.

Η έμφαση στην *πολιτική* ιδιότητα, πάντως, υποβαθμίζει εν πολλοίς την *κοινωνική* διάσταση της συμμετοχής του ατόμου στη δημόσια σφαίρα. Συνεπεία τούτου, το δικαίωμα καθενός να ζει σε δίκαιη κοινωνία δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη υποχρέωση των μελών ορισμένης πολιτικής κοινότητας να επεκτείνουν καθολικά και επί ίσοις όροις το εύρος της διανεμητικής δικαιοσύνης. Η έλλειψη αντίστοιχης υποχρέωσης για καθολίκευση των αξιώσεων διανεμητικού χαρακτήρα, όμως, οδηγεί νομοτελειακά σε επίταση τόσο των οικονομικών όσο και των πολιτικών ανισοτήτων μεταξύ ατόμων, αλλά και μεταξύ κρατών, οι οποίες δρουν δυσμενώς στην ουσιαστική ποιότητα της δημοκρατικής διαβούλευσης για διάπλαση συνεργατικών δομών *διακρατικής* συνεργασίας.

Προκειμένου να αναχαιτιστεί η έκρηξη των ανισοτήτων σε διατομικό και διακρατικό επίπεδο, ο Rawls εισηγείται την αναγνώριση ενός ηθικοπολιτικού καθήκοντος αλληλοβοήθειας μεταξύ των ανθρώπων με οικουμενική εμβέλεια. Εντούτοις, δεν πρόκειται για εντελές (νομικά δεσμευτικό) χρέος αλληλεγγύης, αλλά για ατελή (μη δικαιικά εξαναγκαστή) φιλόανθρωπη στάση των προσώπων που διαμένουν σε ανεπτυγμένες πολιτικές κοινότητες προς τα μέλη του ανθρώπινου γένους που διαβιούν υπό δυσμενείς κοινωνικοπολιτικές συνθήκες³¹².

Συνεπώς, το ρωλιανό ιδεώδες δικαιοσύνης (δικαιοσύνη ως ακριβοδικία) χάνει την κανονιστική του διάσταση πέραν της δικαιοταξίας του έθνους-κράτους³¹³. Εξάλλου, το (ατελές) καθήκον αλληλοβοήθειας μεταξύ των ανθρώπων δεν φαίνεται, υπό το ρωλιανό πρίσμα, να ενδιαφέρεται για οικοδόμηση μιας παγκόσμιας κοινότητας ελεύθερων και ίσων πολιτικών υποκειμένων. Αντιθέτως, τείνει περισσότερο προς την πολιτισμική επέκταση της «υπαρκτής φιλελεύθερης δημοκρατίας» ως υποδείγματος για την οργάνωση τόσο των ανεπτυγμένων όσο και των λιγότερο ανεπτυγμένων κρατών³¹⁴.

Έτσι, ο ύστερος Rawls, από τη μία πλευρά, αντιμετωπίζει τα κοινωνικοοικονομικά δικαιώματα περισσότερο ως ατελείς προσδοκίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας και όχι ως γνήσιες (κανονιστικά απαιτητές)

³¹² Βλ. John Rawls, *The Law of Peoples*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1999, σ. 37.

³¹³ Για μια κριτική αποτίμηση του ατελούς καθήκοντος αλληλοβοήθειας στο ρωλιανό «δίκαιο των λαών», βλ. White, *Equality*, *ό.π.*, σ. 144.

³¹⁴ Η Marta Soniewicka ασκεί κριτική στο ηθικοπολιτικό καθήκον αλληλοβοήθειας ως μέσο προσανατολισμού των «καθυστερημένων» κοινωνιών προς τις αρχές και το θεσμικό πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ειδικότερα, θεωρεί πως η αντίληψη αυτή αντιφάσκει προς την καθολικότητα μιας ακριβοδικαίας σύλληψης της δικαιοσύνης και αναπαράγει ένα είδος «πολιτισμικού ιμπεριαλισμού» των ανεπτυγμένων αστικών κοινωνιών, “The problem of global distributive justice in Rawls’s *The Law of Peoples*”, *Diametros*, 17 (2008), σ. 45-59, ιδίως σ. 48.

αξιώσεις του ατόμου-πολίτη³¹⁵. Από την άλλη, μοιάζει να ενδίδει στον σχετικισμό, εστιάζοντας σε ενδογενείς αιτίες των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων (π.χ. θρησκευτικές, πολιτικές, πολιτισμικές κ.λπ. ιδιομορφίες)³¹⁶, υποβαθμίζοντας έτσι την εξωγενή προέλευση των ανισοτήτων (π.χ. εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών των ασθενέστερων κρατών από τα πλουσιότερα κράτη).

Από κοινοτιστική σκοπιά, πάλι, κάθε αίτημα του πρακτικού Λόγου είναι εγγενώς σχεσιακό, καθώς έχει ως πεδίο αναφοράς δεδομένη, προϋφιστάμενη κοινωνία. Η πολιτική κοινωνία δεν εκλαμβάνεται ως εθελοντική ένωση αυτόνομων προσώπων, αλλά ως το οιονεί φυσικό περιβάλλον της ανθρώπινης ύπαρξης. Επομένως, οι ηθικοπολιτικοί δεσμοί μεταξύ των προσώπων δεν είναι νοητοί ως ορθολογικοί οδοδείκτες συμπεριφοράς και δράσης, αλλά υποστατώνονται μονάχα μέσα σε συσσωμάτωση κοινού πεπερωμένου³¹⁷.

Κατά συνέπεια, ο πολιτικός κοινοτισμός φρονεί ότι η διανεμητική δικαιοσύνη εκδιπλώνεται μέσα στο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό έδαφος μιας χωροχρονικά προσδιορισμένης κοινωνίας³¹⁸. Η δικαιοσύνη λειτουργεί, τότε, ως αρετή καθενός προσώπου ως «πολιτικού ζώου» και ως τελική απόβλεψη των εν χρήσει κοινωνικών μας πρακτικών. Έτσι, η δικαιοσύνη εμπερικλείει μεν δυνατότητες για συνύπαρξη και ενδυνάμωση των σχέσεων μεταξύ των μελών μιας δεδομένης κοινωνίας, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υπερβεί τον κοινοτιστικό τους ορίζοντα. Με άλλα λόγια, η κοινοτιστική σκέψη περιστέλλει κατά πολύ την κανονιστική απαίτηση για ισότιμη ορατότητα μεταξύ των πολιτικών υποκειμένων, εντάσσοντάς την αποκλειστικά και μόνο στο συγκεκριμένο μιας υλικά και θεσμικά διαμοιρασμένης, εθνικής καθημερινότητας³¹⁹.

2. Διανεμητική δικαιοσύνη σε κλίμακα υπερεθνική

Το εμπειρικό γεγονός ότι ένα πρόσωπο ή μια ομάδα προσώπων διαβιώνει σε χωρική ή συναισθηματική εγγύτητα προς εμάς δεν συνεπάγε-

³¹⁵ Βλ. Rawls, *The Law of Peoples*, ό.π., σ. 80 επ.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 108.

³¹⁷ Ενδεικτικά βλ. Alasdair McIntyre, *After Virtue*, 3^η εκδ., εκδ. University of Notre Dame Press, Notre Dame-Indiana, 2007, σ. 23.

³¹⁸ Στο ίδιο, σ. 31.

³¹⁹ Κατά τον Michael J. Sandel, η δημοκρατία συνίσταται σε «κοινή ζωή για τους πολίτες της», έτσι ώστε «άνθρωποι με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο και διαφορετική κοινωνική θέση πρέπει να συναντιούνται καθημερινά, να πέφτουν ο ένας πάνω στον άλλο», *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, μτφρ. Μ. Μητσού, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2016, σ. 270-271.

ται άνευ ετέρου ότι το καθήκον βοήθειας, που καλούμαστε να εκπληρώσουμε, αφορά μόνο σε οικεία προς εμάς πρόσωπα, χωρίς να επεκτείνεται σε μια πιο απομακρυσμένη κοινότητα ανθρώπων³²⁰.

Έτσι, αναφύεται το ερώτημα αν και κατά πόσον είναι δυνατή η επέκταση των αιτημάτων διανεμητικής δικαιοσύνης σε επίπεδο κοσμοπολιτικό. Πιστεύουμε ότι η κοσμοπολιτική διάσταση των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων μπορεί να βρει ικανό έρεισμα στο ιδεώδες της «αιώνιας ειρήνης», όπως αυτό αποτυπώνεται στο ομώνυμο έργο του Immanuel Kant.

Η καντιανή κατηγορική προσταγή («να αντιμετωπίζουμε κάθε άνθρωπο πάντοτε ως αυτοσκοπό και ποτέ απλώς ως μέσο»), αφενός, σκιαγραφεί τον καθολικεύσιμο ορίζοντα των διαπροσωπικών μας σχέσεων. Αφετέρου, θέτει τις βάσεις για τη διαμόρφωση θεσμών κοσμοπολιτικού δικαίου όχι μόνον στις διατομικές αλλά και στις διακρατικές σχέσεις.

Τα κράτη-μέλη της παγκόσμιας κοινότητας οφείλουν να αναγνωρίζουν, με όρους αμοιβαιότητας, δικαίωμα κοινωνικής συναναστροφής στους υπηκόους των άλλων κρατών εκατέρωθεν, χωρίς να εξαντλούν τη μέριμνά τους σε ένα ατελές καθήκον φιλανθρωπίας. Σύμφωνα με τον Kant, η καθολική διάσταση του δικαιώματος κοινωνικής συναναστροφής εκπηγάξει από το οικουμενικό δικαίωμα καθενός ως μέλους του ανθρωπίνου γένους στην κοινή χρήση επί της επιφάνειας της γήινης σφαίρας³²¹.

Οι δικαιολογητικοί λόγοι, που συνηγορούν υπέρ της αναγνώρισης δικαιωμάτων κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα σε κοσμοπολιτικό επίπεδο, μπορούν να ταξινομηθούν σε δυο ευρείες κατηγορίες³²². Αφενός, σε επιχειρήματα δεοντοκρατικού τύπου, όπου η επέκταση της εμβέλειας των δικαιωμάτων αυτών δικαιολογείται λόγω της *a priori* ανταπόκρισής τους σε οικουμενικές αρχές δικαιοσύνης. Αφετέρου, σε επιχειρήματα

³²⁰ Βλ. Peter Singer, "Famine, Affluence, and Morality", *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 1, No. 3 (Spring 1972), σ. 229-243, ιδίως σ. 232.

³²¹ Όπως επισημαίνει ο Kant, «... ένα δικαίωμα κοινωνικής συναναστροφής που έχουν όλοι οι άνθρωποι, δυνάμει του δικαιώματος της κοινής κατοχής της επιφάνειας της γης, διότι, στο βαθμό που η γη είναι σφαίρα, οι άνθρωποι δεν μπορούν να διασκορπίζονται επ' άπειρον, αλλά τελικά αναγκάζονται να συνυπάρχουν και να υπομένουν ο ένας τον άλλο, αφού αρχικά κανένας δεν έχει περισσότερο από τον άλλο το δικαίωμα να είναι σε ένα μέρος της γης», *Προς την αιώνια ειρήνη* – Jürgen Habermas, *Η ιδέα του Καντ περί της αιώνιας ειρήνης*, μτφρ. Κ. Σαργέντη / Α. Συριοπούλου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006, σ. 81-82.

³²² Μια εκτενής επισκόπηση των δεοντοκρατικών και εμπειρικών θεωριών, που τάσσονται υπέρ της επέκτασης της διανεμητικής δικαιοσύνης σε κοσμοπολιτικό επίπεδο, προσφέρεται εις: Chris Armstrong, *Global distributive justice: An introduction*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

εμπειρικής υφής, βάσει των οποίων, στον δικό μας πια ιστορικό ορίζοντα, η οικουμενικότητα των δικαιωμάτων αποτελεί εύλογη απόληξη της παγκοσμιοποίησης των κοινωνικοοικονομικών και πολιτειακών δομών.

2.1. Δεοντοκρατικός χαρακτήρας της κοσμοπολιτικής διανεμητικής δικαιοσύνης

Τα αιτήματα διανεμητικής δικαιοσύνης δεν αποτελούν απλώς τρόπους για κατανομή των βαρών και των ωφελειών μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου, αλλά φέρνουν σε διαλεκτική συμπόρευση τα δικαιώματα, τα αυτόνομα ηθικά καθήκοντα και τις ανάγκες του ατόμου ως πολιτικού υποκειμένου και κοινωνικού ανθρώπου. Η διανεμητική δικαιοσύνη διεθνοποιείται, καθώς επιφορτίζεται με την υλοποίηση οικουμενικών αρχών με αυταξία για την ανθρώπινη ύπαρξη.

Βάσει αυτής της εκτίμησης, υποκείμενο της κοινωνικής προστασίας δεν μπορεί παρά να είναι ο άνθρωπος στην καθολική του διάσταση δίχως αυθαίρετους επιμέρους διαχωρισμούς (π.χ. εθνικούς, φυλετικούς, θρησκευτικούς, πολιτισμικούς)³²³. Η ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συνεπώς, είναι απροϋπόθετη, καθώς επιτάσσει τη διαρρύθμιση των κοινωνικοπολιτικών θεσμών κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να διασφαλίζεται η πρόσβαση όλων των μελών του ανθρωπίνου γένους σε μια *a priori* έγκυρη δέσμη δικαιωμάτων³²⁴.

Η αυτονομία των προσώπων, με τη σειρά της, προσλαμβάνει κοσμοπολιτική χροιά, εφόσον αποσυνδεθεί εν μέρει από την πολιτική της εγκύρωση (ως αυτοκυβέρνηση των κοινών υποθέσεων σε μια χωρικά προσδιορισμένη πολιτική κοινότητα) και εμπλουτισθεί η προσωπική της αναφορά. Η προσωπική αυτονομία συνίσταται, προεχόντως, σε διασφάλιση των υλικών και θεσμικών όρων για τη χάραξη διακριτών σχεδίων ζωής από κάθε πρόσωπο, ανεξαρτήτως καταγωγής.

Με αυτόν τον τρόπο, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας ανανοηματοδοτείται με την προσμέτρηση βασικών βιοτικών και θεσμικών όρων. Έτσι, με βάση την κοινωνικά εκδηλούμενη προσωπική αυτονομία, διατηρείται μεν η επιθυμητή ανομοιομορφία μεταξύ των ανθρωπίνων υ-

³²³ Βλ. Thomas Pogge, *World Poverty and Human Rights*, 2^η εκδ., εκδ. Polity Press, Cambridge, 2008, σ. 169. Ο αυθαίρετος χαρακτήρας των διαχωριστικών γραμμών, που χαράσσονται μεταξύ των ανθρώπων στο πεδίο της κατανομής βαρών και ωφελειών, επισημαίνεται από τον Simon Caney, *Justice beyond Borders*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2005, σ. 122.

³²⁴ Pogge, στο *ίδιο*, σ. 56.

ποκειμένων, χωρίς, πάντως, να αίρεται η αναγκαία καθολικότητα της κοινωνικής μέριμνας³²⁵.

Η οικουμενικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων παραμένει ατελής, εάν δεν συνοδευθεί παράλληλα από ένα υπερεθνικό πολιτικό σχέδιο για την ανάδειξη της οικουμενικότητας των *εύλογων ανθρώπινων αναγκών*, που αξίζει να ικανοποιούνται εν κοινωνία³²⁶. Οι αξιώσεις κάλυψης των βασικών αναγκών δεν τελούν υπό τη διακριτική ευχέρεια των αρμόδιων οργάνων του έθνους-κράτους, αλλά συνιστούν *κατηγορική προσταγή* που ανταποκρίνεται σε κοινά διαμοιρασμένες ιδιότητες της ανθρώπινης ύπαρξης³²⁷.

Η συσχέτιση μεταξύ της κάλυψης των βασικών αναγκών και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων παρουσιάζεται αμφίδρομη. Από τη μία πλευρά, η θεραπεία των βασικών αναγκών³²⁸ μπορεί να ιδωθεί ως υλικό υπόστρωμα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Από την άλλη πλευρά, τα θεμελιώδη δικαιώματα αναδεικνύονται σε κανονιστικά υποστυλώματα προς εκπλήρωση βασικών ανθρώπινων αναγκών, οι οποίες αίρονται υπεράνω των ηθικών, πολιτικών ή πολιτισμικών διαφορών των μελών δεδομένης κοινωνίας. Από τη στιγμή που τα δικαιώματα και η ηθικοπολιτική έγνοια για μια χορεία εύλογων αναγκών, ως αιτήματα του πρακτικού Λόγου, υπερβαίνουν το βεληνεκές των εθνικών συνόρων, θα ήταν λογικά ανακόλουθο το σπρίμωγμα της διανεμητικής δικαιοσύνης στη χωριστική κλίμακα του έθνους-κράτους³²⁹.

³²⁵ Κατά τον Pogge, η προσωπική αυτονομία συνδέεται άρρηκτα με την καθολικότητα, καθόσον το πρόσωπο αποτελεί τον αυτοσκοπό της μέριμνας και η μέριμνα πρέπει να κατανέμεται σε κάθε πρόσωπο επί ίσοις όροις, *στο ίδιο*, σ. 175.

³²⁶ Βλ. Onora O' Neill, «Η οικονομική δικαιοσύνη μεταξύ των εθνών», μτφρ. Κ. Βιρβιδάκη, *Ισοπολιτεία*, VII, τχ. 1-2, 2003, σ. 75 επ., ιδίως σ. 81.

³²⁷ Βλ. Doyal / Gough, *A Theory of Human Need*, ό.π., σ. 97. Μια θερμή συνηγορία για τον οικουμενικό χαρακτήρα του (εντελούς) καθήκοντος προς ικανοποίηση των αναγκών των ευάλωτων μελών της ανθρωπότητας μπορεί να βρει κανείς από τον Robert Goodin, *Reasons for Welfare*, εκδ. Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1988.

³²⁸ Η –μάλλον αυθαίρετη– διάκριση ανάμεσα σε «βασικές» (basic) και «κοινωνικές» (social) ανάγκες προτείνεται από τον Miller, *Principles of Social Justice*, ό.π., σ. 180. Κατά τον Miller, οι *βασικές* ανθρώπινες ανάγκες συνίστανται στην καθολική και ανεμπόδιστη διασφάλιση «*φαγητού και νερού, ρουχισμού και καταφυγίου, φυσικής ασφάλειας, υγείας, παιδείας, εργασίας και ελεύθερου χρόνου, ελευθερίας κίνησης, συνείδησης και έκφρασης*», *στο ίδιο*, σ. 184. Παρόμοια αντίληψη των βασικών ανθρώπινων αναγκών απαντάται και εις: Pogge, *World Poverty and Human Rights*, ό.π., σ. 57.

³²⁹ Όπως αναρωτιέται εύστοχα η O' Neill, «*αν η σύνθετη, έλλογη επικοινωνία και συσχέτιση υπερβαίνουν τα σύνορα, γιατί δεν θα μπορούσαν να τα υπερβούν και οι απαιτήσεις για δικαιοσύνη;*», «Η οικονομική δικαιοσύνη μεταξύ των εθνών», ό.π., σ. 75 επ., ιδίως σ. 86.

Ως εκ τούτου, ο κοσμοπολιτικός χαρακτήρας της κοινωνικής δικαιοσύνης, από δεοντοκρατική σκοπιά, στηρίζεται σε τρεις λογικά αναγκαίες προκείμενες: α) υπαγωγή όλων των προσώπων στην υφήλιο σε ένα σύστημα θεμελιωδών ηθικών και δικαιοκτών αρχών, β) αντιστοίχιση των θεμελιωδών αρχών με ισόρροπα κατανεμημένες ωφέλειες και βάρη, γ) μη αυθαίρετος (είτε προνομιακός είτε δυσμενής) διαχωρισμός των προσώπων ή των κοινωνικών ομάδων κατά την εξειδίκευση των ηθικοπολιτικών ωφελειών και βαρών³³⁰.

2.2. Ιστορική θεώρηση της κοσμοπολιτικής διανεμητικής δικαιοσύνης

Ανεξαρτήτως αν αναγνωριστεί ο άνθρωπος ή ο πολίτης ως αφηρημένος φορέας των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων, μπορεί, κάλλιστα, να βεβαιωθεί πλέον ιστορικο-κοινωνικά η οικουμενική αλληλόδραση των δρώντων υποκειμένων. Οι φυσικοί πόροι κατανέμονται τυχαία μεταξύ των εθνών-κρατών, οπότε η πανανθρώπινη κάλυψη των αναγκών καθιστά αδήριτη τη διακρατική συνεργασία³³¹. Επιπλέον, η απελευθέρωση του εμπορίου από το προστατευτικό πλαίσιο των εθνών-κρατών, ιδίως από τη δεκαετία του 1970 και κατόπιν, λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη για τη διεκδίκηση υπερεθνικής κατοχύρωσης και οργάνωσης της κοινωνικής μέριμνας.

Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας δεν είναι απλώς εθνική υπόθεση, αλλά συνάπτεται με ένα αποκεντρωμένο πλαίσιο διεθνώς διακινούμενων κεφαλαίων. Ειδικότερα, η απορρύθμιση των αγορών χρήματος και η διεθνοποίηση της αλυσίδας παραγωγής και κατανάλωσης προξενούν επίταση των ανισοτήτων σε παγκόσμιο επίπεδο ανάμεσα σε «ωφελούμενους» (insiders) και «απόβλητους» (outsiders) στην ύστερη νεωτερικότητα³³². Επομένως, οι επιπτώσεις αυτές χρήζουν υπερεθνικής ρύθμισης. Παρέπεται ότι η οργανωμένη διεθνής κοινότητα αναδεικνύεται στον πιο δραστικό θεσμικό παράγοντα, προκειμένου να προαχθεί έ-

³³⁰ Pogge, *World Poverty and Human Rights*, ό.π., σ. 98.

³³¹ Σχετικά με την τυχαιότητα της κατανομής των φυσικών πόρων και την συνεπακόλουθη ανάγκη προς θεσμοθέτηση αναδιανεμητικών μηχανισμών μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών του πλανήτη (π.χ. φόρος ιθαγένειας για τους πολίτες των αναπτυσσόμενων κρατών), βλ. Ayelet Shachar, *The Birthright Lottery*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 2009.

³³² Βλ. Zygmunt Bauman, *Παράπλευρες απώλειες: Κοινωνικές ανισότητες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Ε. Παραδέλλη, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2012, κεφ. 3 («Η μοίρα της κοινωνικής ανισότητας στους ρευστούς νεωτερικούς καιρούς»), σ. 68-85, ιδίως σ. 85.

μπρακτη απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ατομικά, πολιτικά, κοινωνικοοικονομικά)³³³.

Με τη σειρά της, η διεθνής συνεργασία σε επίπεδο κρατών και κοινωνίας των πολιτών αίρει τις εθνικές διαχωριστικές γραμμές κατά την έμπρακτη εξειδίκευση των καθολικών αιτημάτων της διανεμητικής δικαιοσύνης, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός συμπεριληπτικού «πλανητικού χωριού»³³⁴. Έτσι, η κρατοκεντρική απεικόνιση των διεθνών σχέσεων, ενόψει της οικουμενικής οικονομικής αλληλεξάρτησης, χάνει την πρωτογενή κανονιστική της σημασία, καθιστώντας εφικτή και ευκταία την κοσμοπολιτική επέκταση της ρωλιανής «βασικής κοινωνικής δομής»³³⁵.

Η κοινωνικο-ιστορική δικαιολόγηση του κοσμοπολιτικού χαρακτήρα των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων εκκινεί, λοιπόν, από την παραδοχή ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ήδη μια ενεργός δυναμική διαδικασία. Γεννά οπωσδήποτε νέες εστίες διακινδύνευσης (π.χ. κλιματική αλλαγή), συνάμα όμως διαμορφώνει και νέα, περισσότερο διεθνικά, συνεργατικά κοινωνικά σχήματα.

Από τη σκοπιά της κοσμοπολιτικής διανεμητικής δικαιοσύνης, το μείζον ζήτημα έγκειται στο αν αρμόζει η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών να γίνει λιγότερο ταξικά διαστρωματωμένη³³⁶. Ο στόχος δεν θα έπρεπε, ασφαλώς, να είναι η φοβική ανακοπή της παγκοσμιοποίησης, αλλά η ελπιδοφόρα σύμπτυξη μιας διεθνούς κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής κοινωνίας τέτοιας³³⁷, ώστε το κάθε μέλος της ανθρωπότητας να καλύπτει τις βασικές του ανάγκες, προκειμένου να δύναται να μετέχει ισότιμα στην οικουμενική δημόσια σφαίρα³³⁸.

³³³ Βλ. Charles Beitz, *The Idea of Human Rights*, εκδ. Oxford University Press, New York, 2009, σ. 105 επ. Στην ελληνική αρθρογραφία, βλ., μεταξύ άλλων, Στεργίου, «Η μη οπισθοδρόμηση των κοινωνικών δικαιωμάτων...», *ό.π.*, σ. 466.

³³⁴ Singer, «Famine, Affluence, and Morality», *ό.π.*, σ. 232.

³³⁵ Σχετικά με την αξιοποίηση της ρωλιανής «πρωταρχικής θέσης» και της «βασικής κοινωνικής δρομής» σε κοσμοπολιτικό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά Pogge, *Realizing Rawls*, *ό.π.*, σ. 246-259.

³³⁶ Κατά τον Habermas, η ταξική διαστρωμάτωση της παγκόσμιας κοινωνίας οφείλεται κυρίως στο ότι «ο μηχανισμός της παγκόσμιας αγοράς συζευγνύει την αναπτυσσόμενη παραγωγικότητα με την αυξανόμενη εξαθλίωση, γενικότερα τις διαδικασίες ανάπτυξης με τις διαδικασίες υποανάπτυξης», *Η ιδέα του Καντ περί της αιώνιας ειρήνης*, *ό.π.*, σ. 197.

³³⁷ Σχετικά με την κοσμοπολιτική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, βλ. Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, *ό.π.*, σ. 435 επ.

³³⁸ Όπως συνάγεται από την εύστοχη τοποθέτηση της Seyla Benhabib, το σύγχρονο νόημα του «we, the people» δεν μπορεί να είναι χωροχρονικά και πολιτισμικά καθηλωμένο, αλλά (δέον να) αναδεικνύει την αλληλόδραση και αμοιβαία εξάρτηση των μελών του

3. Κοινωνική ασφάλεια ως υλικό έρεισμα του «δικαιώματος να έχεις δικαιώματα»

Η στιγμή είναι ώριμη πλέον, για να υποστηριχθεί η κοσμοπολιτική διάσταση της κοινωνικής ασφάλειας. Παράλληλα, θα αξιοποιηθούν πορίσματα που δικαιολογούν, δεοντοκρατικά και κοινωνικο-ιστορικά, την καθίδρυση ενός υπερεθνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας.

Η φυσικοδικαιική αντίληψη των δικαιωμάτων ως προαιώνιων αξιώσεων του προσώπου για ελευθερία δράσης δεν είναι πειστική, καθώς η θέσπιση και η έννομη προστασία των δικαιωμάτων προϋποθέτει ορισμένο –εθνικά ή υπερεθνικά διαρρυθμισμένο– θεσμικό πλαίσιο. Ωστόσο, η πολιτική (και όχι μεταφυσική) έδραση των δικαιωμάτων δεν συνιστά λόγο να εγκαταλείψουμε την ιδέα των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων».

Προκειμένου, λοιπόν, ένα πρόσωπο-πολιτικό υποκείμενο να μετράει ως δυνητικός φορέας δικαιωμάτων, *προϋποτίθεται* η προπολιτική κατάφαση ενός αναπαλλοτριώτου πανανθρώπινου «δικαιώματος να έχουμε δικαιώματα» (right to have rights)³³⁹. Η μη αναγνώριση του προπολιτικού αυτού δικαιώματος ισοδυναμεί με στέρηση της ανθρωπότητας, καθώς εκλείπει εξαρχής η κοινωνική αναφορά της ανθρώπινης ιδιότητας, δηλαδή το δικαίωμα του ανήκειν σε οποιαδήποτε μορφή οργανωμένης κοινότητας³⁴⁰.

Όταν εκλείπει το προπολιτικό αυτό δικαίωμα, τότε η πολιτική κοινότητα μεταπίπτει σε οιονεί φυσική συνένωση ανάμεσα σε άνισα υποκείμενα δικαίου κατά ιεραρχική διάρθρωση. Επιπλέον, ορισμένες ανθρώπινες υπάρξεις εντός της πολιτικής κοινότητας καταδικάζονται άτυπα να διάγουν μια «γυμνή ζωή», αποκομμένη από καίριες ιδιότητες και δυνατότητες της «ανθρώπινης κατάστασης»³⁴¹.

πολιτικού σώματος της ανθρωπότητας, “The Philosophical Foundations of Cosmopolitan Norms”, εις: Robert Post (ed.), *Another Cosmopolitanism*, εκδ. Oxford University Press, Oxford-New York, 2006, σ. 13-44, ιδίως σ. 32. Ο Pogge τάσσεται υπέρ μιας θεσμικής εκδοχής κοσμοπολιτισμού, σύμφωνα με την οποία οι οικουμενικές αρχές κοινωνικής δικαιοσύνης μπορούν να υλοποιηθούν έμπρακτα μόνο με τη διαμόρφωση μιας διεθνούς πολιτικής κοινωνίας, *World Poverty and Human Rights*, ό.π., σ. 175 επ.

³³⁹ Βλ. Alison Kesby, *The Right to have Rights*, εκδ. Oxford University Press, Oxford-New York, 2012.

³⁴⁰ Βλ. Arendt, *The origins of totalitarianism*, ό.π., σ. 267-302, ιδίως σ. 296-297.

³⁴¹ Κατά την Arendt, «εάν ένας μαύρος σε μια λευκή κοινότητα θεωρείται «μαύρος» και τίποτε άλλο, κάνει, μαζί με το δικαίωμά του στην ίση μεταχείριση, την ελευθερία δράσης που είναι εγγενής ιδιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Όλες του οι πράξεις στο εξής θα ερμηνεύονται ως «αναγκαίες» συνέπειες της «μαύρης» ιδιότητάς του. Τότε αυτός καταπίπτει σε δείγμα ενός ζωικού είδους που απλώς ονομάζεται «άνθρωπος» (μτφρ. δική μου), στο ίδιο, σ. 301-302.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι υποκείμενο δικαιωμάτων (α-)διανεμητικού περιεχομένου δεν είναι ούτε ο αφηρημένος εαυτός ούτε ο πολίτης με τη στενή του όρου έννοια (υπήκοος ορισμένου κράτους), αλλά ο άνθρωπος ως δυναμικό μέλος ενός κοινωνικού συνόλου. Δυνάμει του άρθ. 25 παρ. 1 Συντ. (κοινωνικό κράτος δικαίου), δικαίωμα πρόσβασης στις κοινωφελείς υπηρεσίες έχει ο καθένας που διαμένει μόνιμα στη χώρα και συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας (άρθ. 5 παρ. 1 Συντ.)³⁴².

Συνεπώς, αποφασιστικό κριτήριο για την κτήση και απόλαυση κοινωνικών (παροχικών) δικαιωμάτων αποτελεί η πραγματική συμμετοχή καθενός στον κοινωνικό βίο και όχι πλέον η υπηκοότητα. Η υπηκοότητα, εξάλλου, είναι ένα επισφαλές κριτήριο αναγνώρισης δικαιωμάτων στην κοινωνική προστασία. Από τη μία μεριά, διευρύνει τον κύκλο των φορέων σε πολίτες που διαβιούν μόνιμα εκτός συνόρων, άρα δεν έχουν συμβάλει μέσω φόρων στη χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους. Από την άλλη, περιορίζει δραστικά την ουσιαστική ελευθερία εγκατάστασης αλλοδαπών προσώπων στην ημεδαπή³⁴³.

Πέραν των νομίμως διαμενόντων προσώπων, απαιτείται να αναγνωριστεί ένα *minimum* κοινωνικής προστασίας (πρόσβαση σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες, όπως δημόσια υγεία και εκπαίδευση) και σε άτομα που δεν διαθέτουν μεν νόμιμη διαμονή στην ημεδαπή, πλην όμως συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας.

Παραδείγματος χάριν, θα αντέκειτο στην αρχή της ίσης μεταχείρισης η μη αναγνώριση κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας σε παράνομα ευρισκόμενους στη χώρα μετανάστες, οι οποίοι παρέχουν εργασία, άρα καταβάλλουν εισφορές, καθώς θα αναιρούταν πλήρως ο εν μέρει ανταποδοτικός χαρακτήρας της κοινωνικής ασφάλισης³⁴⁴.

Κατά μείζονα λόγο, όμως, η καθολική αναγνώριση ενός *minimum* κοινωνικής προστασίας συνάπτεται με την αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθ. 2 παρ. 1 Συντ.), ως προαπαιτούμενο του αναπαλλοτριώτου «δικαιώματος να έχουμε δικαιώματα». Η αποκοπή των προσώπων ακόμα και από τις πιο στοιχειώδεις υλικές όψεις του αξιοπρεπούς βίου (π.χ. ζωή, σωματική ακεραιότητα, υγεία) θα συνεπαγόταν την κανονιστική υποβάθμιση ενός παρανόμως διαμένοντος σε άνθρωπο χωρίς δικαιώματα.

³⁴² Έτσι, Ακρίτας Καϊδατζής, «Κοινωνικά δικαιώματα, ιδιότητα του πολίτη και μετανάστες», *www.constitutionalism.gr*, 10.6.2010.

³⁴³ Βλ. Atkinson, *Ανισότητα...*, ό.π., σ. 324.

³⁴⁴ Βλ. Κατρούγκαλο, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, ό.π., σ. 627.

Το «δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα» λειτουργεί, παράλληλα, ως δεοντοκρατικό υπόστεγο των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αφενός, καθιστά πρωταρχικό φορέα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων τον άνθρωπο χωρίς ουσιώδεις διαχωρισμούς. Αφετέρου, ενσωματώνεται εν τοις πράγμασι στη διαλεκτική συσχέτιση των κατακτήσεων της εργατικής τάξης με το κίνημα για πολιτικά δικαιώματα (civil rights movement).

Η κανονιστική επέκταση του προπολιτικού «δικαιώματος να έχουμε δικαιώματα» στο οικουμενικό επίπεδο καθίσταται εξόχως σημαντική, καθώς η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία έχει αποεδαφικοποιήσει την άσκηση εξουσίας, ιεραρχώντας de facto εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους βάσει ενός καινοφανούς κριτηρίου διάκρισης. Ειδικότερα, η ιδιότητα του ανθρώπου διασπάται πλέον σε «πιστωτές» (εξουσιαστές) και σε «οφειλότες» (εξουσιαζόμενους), εκ των οποίων οι δεύτεροι αναλαμβάνουν μονομερώς το άχθος να ανταποκρίνονται σε μια έξωθεν επιβαλλόμενη ηθική επιταγή, να εξοφλούν απεριορίστως τα χρέη τους. Από αυτή τη μάλλον διαστροφική σκοπιά, οι –εθνικοί ή υπερεθνικοί– μηχανισμοί κοινωνικής ασφάλειας διαβάλλονται συχνά, επειδή στηλιτεύονται ως υπεύθυνοι για την «ηθική διαφθορά» του «ωφελούμενου» και, συνάμα, «χρεωμένου» ανθρώπου³⁴⁵.

4. Η κανονιστική αποτύπωση ενός οικουμενικού δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλεια

Όπως προαναφέρθηκε, η παγκοσμιοποίηση, μαζί με τις ανεξάντλητες και λανθάνουσες δυνατότητες για πανανθρώπινη συνεργασία, έχει συνεπιφέρει πλανητική εξάπλωση και ποικίλων κοινωνικών κινδύνων³⁴⁶. Επομένως, εντός μιας παγκόσμιας κοινότητας αλληλοεπηρεαζόμενων κινδύνων («κοινωνία της διακινδύνευσης»)³⁴⁷ καθίσταται επιτακτι-

³⁴⁵ Σύμφωνα με τον Maurizio Lazzarato, «το χρέος αποτελεί την πιο απεδαφικοποιημένη και πιο γενική σχέση εξουσίας, μέσω της οποίας το νεοφιλελεύθερο μπλοκ εξουσίας οργανώνει την ταξική του πάλη. Το χρέος αντιπροσωπεύει μια εγκάρσια σχέση εξουσίας, που δεν γνωρίζει ούτε τα σύνορα του κράτους ούτε τους διύσμούς της παραγωγής (ενεργός/μη ενεργός, απασχόληση/ανεργία, παραγωγικός/μη παραγωγικός), ούτε τις διακρίσεις ανάμεσα στην οικονομία, το πολιτικό και το κοινωνικό. Δρα κατευθείαν σε πλανητικό επίπεδο διασχίζοντας τους πληθυσμούς, συνοδεύοντας και επιδιώκοντας την «ηθική» κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου», *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*, μτφρ. Γ. Καράμπελα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σ. 111.

³⁴⁶ Κατά τον Habermas, «η παγκοσμιοποίηση των κινδύνων έχει συνασπίσει εδώ και καιρό όλο τον κόσμο αντικειμενικά σε μια ακούσια κοινότητα κινδύνων», *Η ιδέα του Καντ περί της αιώνιας ειρήνης*, ό.π., σ. 202.

³⁴⁷ Βλ. Beck, *Προς μια κοινωνία της διακινδύνευσης*, ό.π., σ. 51.

κή η διεθνοποίηση του θεσμικού πλαισίου της κοινωνικής προστασίας³⁴⁸.

Η παγκοσμιοποίηση των κινδύνων σε συνθήκες διεθνοποιημένου αγοραίου ανταγωνισμού συνεπάγεται ότι η αποτελεσματική επίτευξη καθολικής κοινωνικής προστασίας δεν μπορεί να αφεθεί ούτε στα μεμονωμένα άτομα ούτε μόνο στα έθνη-κράτη, αλλά απαιτεί την οικοδόμηση υπερεθνικών δομών κοινωνικής ασφάλειας³⁴⁹.

Ειδικότερα, τα διεθνή κείμενα, που συντείνουν στην κατοχύρωση και την προαγωγή της κοινωνικής ασφάλειας, επιτελούν διακριτούς πλην παραπληρωματικούς στόχους, όπως η εξύψωση του ατομικού βιοτικού επιπέδου, η διαπροσωπική και διακρατική αλληλεγγύη και, πάνω απ' όλα, η απελευθέρωση της ανθρωπότητας από την ανάγκη. Με άλλα λόγια, επιχειρείται, με βασικό μοχλό την κοινωνική ασφάλεια, η *μετάβαση από την οικονομική παγκοσμιοποίηση με όρους αγοράς στην κοινωνική παγκοσμιοποίηση με όρους διανεμητικής δικαιοσύνης*³⁵⁰.

Ακολουθεί, ενδεικτικά, η σύντομη επισκόπηση τεσσάρων κομβικών κανονιστικών «στιγμών» στην αργόσυρτη, πλην σταθερή πορεία προς την καθολίκευση της κοινωνικής ασφάλειας σε πλανητικό επίπεδο³⁵¹ (Διακήρυξη της Φιλαδέλφεια, Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Σύμβαση Νο. 102 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ΕΕ).

A. Η Διακήρυξη της Φιλαδέλφεια (1944)³⁵², μέσα στην οδυνηρή εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αποτέλεσε μια ακτίδα φωτός για τη μεταπολεμική οργάνωση του κοινωνικού κράτους. Ειδικότερα, υπό

³⁴⁸ Υπέρ της θεσμικής κατοχύρωσης ενός διεθνούς συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, η χρηματοδότηση του οποίου θα εξασφαλίζεται από αναλογικές εισφορές των κρατών κατ' αντιστοιχία προς τις οικονομικές τους δυνατότητες, τάχθηκε η Άννα Κατσιρέλλη, *Διεθνής κοινωνική ασφάλεια: Δι' ανακατανομής μέρους του διεθνούς εισοδήματος*, εκδ. Γ.Π. Ξένου, Αθήναι, 1961, σ. 66.

³⁴⁹ Σχετικά με τη διαμόρφωση διεθνών δεσμεύσεων στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλειας, βλ. ενδεικτικά Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001, Γιώργο Κατρούγκαλο, *Θεσμική κοινωνικής πολιτικής και προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων σε διεθνές και εθνικό επίπεδο*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009.

³⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά ILO (Διεθνής Οργάνωση Εργασίας), *Διακήρυξη της κοινωνικής δικαιοσύνης για μια δίκαιη παγκοσμιοποίηση*, 2008.

³⁵¹ Όπως παρατηρεί, με κριτικά υποστηρικτική διάθεση, η Παρούλα Νάσκου-Περάκη, «οι προοπτικές από την πλευρά της διεθνούς κοινωνίας είναι συνεχείς, πλην όμως άτολμες και αργές», «Η διεθνής κοινότητα και η προστασία της τρίτης ηλικίας», *ΔτΑ*, 2017, σ. 769-807, ιδίως σ. 805.

³⁵² ILO (Διεθνής Οργάνωση Εργασίας), *Declaration concerning the aims and purposes of the International Labour Organisation (Declaration of Philadelphia)*, 1944.

την καταλυτική επίδραση του Λόρδου Beveridge, οι συντάκτες της Διακήρυξης έθεσαν ως πρωταρχικό στόχο την καταπολέμηση της φτώχειας³⁵³. Συγκεκριμένα, η φτώχεια αντιμετωπίζεται ως απειλή όχι μόνο για την προσωπική ευημερία ή την κοινωνική ειρήνη, αλλά και ως εμπόδιο στην περαιτέρω εμβάθυνση των δημοκρατικών θεσμών³⁵⁴.

Η θεραπεία της φτώχειας κανοναρχείται, πρωτίστως, από την καθολικότητα του δικαιώματος κάθε ανθρώπου, ανεξαρτήτως φύλου, φυλής κ.λπ., στην υλική ευζωία και πνευματική ανάπτυξη, μέσα σε συνθήκες ίσης ελευθερίας και αξιοπρέπειας. Η κοινωνική ασφάλεια λειτουργεί ως ο εγγυητικός μηχανισμός για τη διασφάλιση του καθολικού αυτού δικαιώματος τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο³⁵⁵. Τα κράτη διατηρούν μεν την αποφασιστική αρμοδιότητα για την προαγωγή της «απελευθέρωσης από την ανάγκη», ωστόσο δεν διαθέτουν διακριτική ευχέρεια να προβαίνουν σε ενέργειες που εμποδίζουν τον συλλογικό στόχο ή, αντίστροφως, να απέχουν από ενέργειες που υπηρετούν τον σκοπό της Διακήρυξης³⁵⁶.

Β. Στο Προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (1948) καταγράφεται σαφώς ότι η αξιοπρέπεια αποτελεί σύμφυτη ιδιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και η αναγνώρισή της εξίσου για όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο. Συνεπώς, τόσο το δικαίωμα κοινωνικής προστασίας (άρθ. 22) όσο και το δικαίωμα κοινωνικής ασφάλειας (άρθ. 25) λειτουργούν ως εχέγγυα για τη στέρεη οικοδόμηση της ειρήνης μετά την τραυματική εμπειρία των δύο Παγκοσμίων Πολέμων³⁵⁷.

Το άρθ. 25 Οικουμενικής Διακήρυξης ορίζει την κοινωνική ασφάλεια εν γένει ως το βιοτικό επίπεδο εκείνο που είναι ικανό να εξασφαλίζει σε κάθε άτομο-μέλος της ανθρωπότητας και στην οικογένειά του «*υγεία και ευημερία, και ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες*». Ειδικότερα, η κοινωνική ασφάλεια περιλαμβάνει στο κανονιστικό της διαμέτρημα την ασφάλιση του προσώπου από ρητά καθορισμένους συλλογικούς κινδύνους (α-

³⁵³ ILO, *Declaration of Philadelphia*, ό.π., I, c.

³⁵⁴ Στο ίδιο, I, d. Η αυτοκυβέρνηση του λαού αποτελεί, κατά τη Διακήρυξη, τον τελολογικό ορίζοντα της εμβάθυνσης των δημοκρατικών θεσμών.

³⁵⁵ Στο ίδιο, III, f.

³⁵⁶ Στο ίδιο, II, c.

³⁵⁷ Όπως επισημαίνει η Κατοιρέλλη, «*η πενία, οπουδήποτε και αν υφίσταται, αποτελεί κίνδυνου όχι μόνον διά την ευημερίαν, αλλά και διά την ασφάλειαν, κοινωνικήν και πολιτικήν, όλων, δηλ. διά την ειρήνην ολοκλήρου του κόσμου*», ό.π., σ. 46.

νεργία, ασθένεια, αναπηρία, κηρεία, γεροντική ηλικία), δηλαδή την κοινωνική ασφάλιση, καθώς και την κοινωνική αρωγή για κάθε άλλη περίπτωση ακούσιας στέρησης των χρεωδών για την επιβίωση.

Γ. Η υπ' αριθμ. 102 Σύμβαση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (1952) έθεσε, με ποσοτικούς όρους, τα ελάχιστα όρια της κοινωνικής ασφάλειας σε υπερεθνικό επίπεδο. Υπό το φως της εν λόγω Σύμβασης, η κοινωνική ασφάλεια συνδέεται εν μέρει με τη συνταξιοδοτική αργία του ενεργού εργαζομένου, υπερβαίνοντας, πάντως, μια απόλυτη συσχέτιση μεταξύ εργασίας και κοινωνικής προστασίας, έτσι ώστε να διευρυνθεί κατά το δυνατόν ο κύκλος των προστατευόμενων προσώπων. Ειδικότερα, το ρυθμιστικό πλαίσιο της Σύμβασης καταλαμβάνει ποικίλα πεδία της κοινωνικής ασφάλειας, όπως την υγεία (μέρος δεύτερο), το επίδομα ασθένειας (μέρος τρίτο), το επίδομα ανεργίας (μέρος τέταρτο), τη συνταξιοδοτική προστασία (μέρος πέμπτο), το οικογενειακό επίδομα (μέρος έβδομο), το επίδομα μητρότητας (μέρος όγδοο) κ.λπ.

Η θέσπιση του Ευρωπαϊκού Χάρτη Κοινωνικών Δικαιωμάτων (1961), πάντως, επιτέλεσε ένα περαιτέρω βήμα προς την ποιοτική και ποσοτική προαγωγή της κοινωνικής ασφάλειας³⁵⁸. Έτσι, στο άρθ. 12 παρ. 3 ΕΚΧ προβλέπεται ρητά ότι τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν πρέπει να περιορίζονται στην κάλυψη ελάχιστων ορίων προς τα κάτω, αλλά να βαίνουν προς διαρκή βελτίωση (optimization) των όρων και των προϋποθέσεων της κοινωνικής ασφάλειας.

Δ. Βάσει του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ), η κοινωνική ασφάλεια είναι αναπόσπαστη με την αρχή της αλληλεγγύης, είτε σε διακρατικό (μεταξύ κρατών-μελών) είτε σε διαπροσωπικό επίπεδο (ενδογενεακή και, κυρίως, διαγενεακή). Ήδη από το Προοίμιο του Χάρτη διακηρύσσεται *expressis verbis* ότι η απόλαυση των δικαιωμάτων σε επίπεδο Ένωσης «*συνεπάγεται ευθύνες και καθήκοντα έναντι της ανθρώπινης κοινότητας και των μελλοντικών γενεών*», ενώ τα όργανα της Ένωσης είναι υποχρεωμένα να επιδιώκουν την προαγωγή της «*ισόρροπης και αειφόρου ανάπτυξης*».

Έτσι, η κοινωνική ασφάλιση (άρθ. 34) αναγνωρίζεται πρωτίστως ως έκφραση κοινωνικής αλληλεγγύης, με αξίωση του προσώπου για πρόσβαση σε παροχές που εξασφαλίζουν προστασία από καίριας σπουδαιότητας βιοτικές περιστάσεις, όπως η μητρότητα, η ασθένεια, το εργατικό ατύχημα, η εξάρτηση, το γήρας ή η ανεργία (παρ. 1). Επιπλέον, η κοινωνική ασφάλιση συνδέεται στενά με την ελευθερία για νόμιμη εγκατάσταση και μετακίνηση του προσώπου εντός της Ένωσης (παρ. 2), άρα λει-

³⁵⁸ Κατά την εύλογη γνώμη της Νάσκου-Περάκη, ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης λειτουργεί ως το «*κοινωνικό Σύνταγμα της Ευρώπης*», *ό.π.*, σ. 793.

τουργεί συνάμα και ως μέσο για την πραγμάτωση ενός θεμελιώδους κοινοτικού σκοπού.

Τέλος, η κοινωνική ασφάλιση συνδυάζεται και με την επικουρική αξιοποίηση των μηχανισμών κοινωνικής αρωγής, ώστε να καταπολεμηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός και η φτώχεια όλων όσοι δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους για την αξιοπρεπή τους διαβίωση (παρ. 3). Κατ' αυτό τον τρόπο, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν αποτελεί αποκλειστικά και μόνο μια κοινή αγορά εμπορευμάτων και υπηρεσιών³⁵⁹, αλλά, όπως τονίζεται παραστατικά στο Προοίμιο της Συνθήκης της Λισαβόνας, «*τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της*»³⁶⁰.

5. Ο Κανονισμός 883/2004/ΕΚ ως θεσμικό εργαλείο για τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Ο Κανονισμός 883/2004/ΕΚ³⁶¹ αντικατέστησε τον προϊσχύσαντα Κανονισμό 1408/1971/ΕΟΚ³⁶². Συνιστά ένα δειλό, πλην προωθητικό βήμα προς τον περαιτέρω συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής προστασίας εν γένει στα επιμέρους κράτη-μέλη.

Ratio θέσπισης του Κανονισμού 883/2004/ΕΚ αποτελεί η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζόμενων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οπότε συστατικό στοιχείο της εκ μέρους τους παροχής εργασίας είναι και ο συντονι-

³⁵⁹ Για τον προεχόντως αγορακεντρικό χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την συνεπακόλουθη καχεξία ενός ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων, βλ. μια σχετική κριτική αποτίμηση εις: Trine P. Larsen / Peter Taylor-Gooby, "New Risks at the EU Level; A Spillover from Open Market Policies", στο: P. Taylor-Gooby (ed.), *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*, ό.π., σ. 181-208.

³⁶⁰ Σχετικά με την κοινωνική διάσταση της (μη αμιγώς «οικονομικής») Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. ΔΕΚ, Αποφάσεις της 10.2.2000, C-50/96, Schröder, Συλλ. 2000, I-774 και Sievers, C-270/97, Συλλ. 2000, I-933, όπως παρατίθενται εις: Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ), «Δήλωση για την επίδραση των συνεχιζόμενων μέτρων λιτότητας στα δικαιώματα του ανθρώπου», ΔτΑ, 2018, σ. 143-173, ιδίως σ. 144. Στις προαναφερόμενες δικανικές κρίσεις καταγράφεται ευκρινώς ότι η ΕΕ «*δεν περιορίζεται σε μια οικονομική ένωση, αλλά πρέπει ταυτόχρονα να εξασφαλίζει, με κοινή δράση, την κοινωνική πρόοδο και να επιδιώκει τη διαρκή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας των ευρωπαϊκών λαών, όπως τονίζεται στο Προοίμιο της Συνθήκης*».

³⁶¹ Κανονισμός 883/2004/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 29^{ης} Απριλίου 2004 «για το συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας».

³⁶² Κανονισμός 1408/1971/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 14ης Ιουνίου 1971 «περί εφαρμογής των συστημάτων κοινωνικής ασφαλίσεως στους μισθωτούς, στους μη μισθωτούς και στα μέλη των οικογενειών τους, που διακινούνται εντός της Κοινότητας».

σμός της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας των μετακινούμενων προσώπων. Συνεπώς, ο υπερεθνικός συντονισμός των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας λειτουργεί και ως μέσο για την προαγωγή ενός καταστατικού σκοπού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήτοι την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων και την εκ μέρους τους ελεύθερη παροχή υπηρεσιών.

Όπως κρίθηκε νομολογιακά στην υπόθεση Kattner³⁶³, «... η αρχή της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών επιτάσσει όχι μόνον την άρση κάθε δυσμενούς διακρίσεως λόγω ιθαγένειας σε βάρος του παρέχοντος υπηρεσίες που είναι εγκατεστημένος σε άλλο κράτος μέλος, αλλά και την κατάργηση κάθε περιορισμού, έστω και αν αυτός ισχύει αδιακρίτως τόσο για τους ημεδαπούς παρέχοντες υπηρεσίες όσο και για αυτούς των άλλων κρατών μελών, όταν ο εν λόγω περιορισμός μπορεί να απαγορεύσει, να παρεμποδίσει ή να καταστήσει λιγότερο ελκυστικές τις δραστηριότητες του παρέχοντος υπηρεσίες που είναι εγκατεστημένος σε άλλο κράτος μέλος, όπου παρέχει νόμιμα ανάλογες υπηρεσίες».

Η εφαρμογή των επωφελών διατάξεων του Κανονισμού προϋποθέτει από τον εν δυνάμει δικαιούχο (υπήκοο κράτους-μέλους, ανιθαγενή ή πρόσφυγα που διαμένει νόμιμα σε κράτος-μέλος σύμφωνα με το άρθ. 2) να αποδείξει την ύπαρξη *πραγματικού συνδέσμου* με την αγορά εργασίας του τόπου υποδοχής του. Συγκεκριμένα, για πρόσωπα που ασκούν μισθωτή ή μη μισθωτή δραστηριότητα σε κράτος-μέλος, εφαρμοστέα είναι η νομοθεσία του οικείου κράτους-μέλους (*lex loci laboris*), ακόμα κι εάν ο εργαζόμενος διαμένει στο έδαφος άλλου κράτους-μέλους ή εάν η επιχείρηση ή ο εργοδότης που τον απασχολεί έχει την έδρα ή την κατοικία του στο έδαφος ενός άλλου κράτους-μέλους (άρθ. 11).

Ως προς τους κλάδους που καταλαμβάνονται από το ρυθμιστικό βεληνεκές του Κανονισμού 883/2004/ΕΚ, το άρθ. 3 προβαίνει σε περιοριστική τους απαρίθμηση. Ειδικότερα, το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού αφορά σε:

- α) παροχές μητρότητας,
- β) παροχές μητρότητας και ισοδύναμες παροχές πατρότητας,
- γ) παροχές αναπηρίας,
- δ) παροχές γήρατος,
- ε) παροχές επιζώντων,
- στ) παροχές εργατικού ατυχήματος και επαγγελματικής ασθένειας,
- ζ) επιδόματα θανάτου,

³⁶³ Kattner, *ό.π.*, σκ. 78.

- η) παροχές ανεργίας,
- θ) παροχές προσύνταξης,
- ι) οικογενειακές παροχές.

Στο άρθ. 3 παρ. 2 προβλέπεται ρητά ότι ο Κανονισμός εφαρμόζεται σε κάθε σύστημα κοινωνικής ασφάλειας, δηλαδή ανεξαρτήτως αν αυτό έχει ή όχι *αυταποδοτικό* χαρακτήρα. Έτσι, ο Κανονισμός μπορεί να τύχει εφαρμογής και σε συστήματα συμπληρωματικής συνταξιοδοτικής προστασίας (π.χ. επαγγελματικά συνταξιοδοτικά ταμεία) και όχι μόνο σε φορείς κύριας και επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης, εφόσον τόσο η βασική όσο και η συμπληρωματική προστασία συντελούν στην ομαλή μετάβαση του εργαζομένου στη συνταξιοδοτική αργία³⁶⁴. Αντιθέτως, βάσει του άρθ. 3 παρ. 5 εξαιρείται ρητά από το προστατευτικό πεδίο του Κανονισμού η κοινωνική πρόνοια³⁶⁵.

Ο συντονισμός των επιμέρους εθνικών νομοθεσιών στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλειας συνίσταται σε τέσσερις υποχρεώσεις, τις οποίες αναλαμβάνουν τα κράτη-μέλη απέναντι στα πρόσωπα που διέπονται από τις διατάξεις του εν λόγω Κανονισμού. Οι υποχρεώσεις αυτές των κρατών-μελών συνίστανται: α) στην ίση μεταχείριση (άρθ. 4), β) στην εξομοίωση (άρθ. 5), γ) στον συνυπολογισμό (άρθ. 6) και δ) στην άρση των ρητρών κατοικίας (άρθ. 7). Κοινό παρονομαστή των παραπάνω υποχρεώσεων αποτελεί η αρχή της φορητότητας (portability) των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων, δηλαδή η δυνατότητα κατοχύρωσης και διατήρησης ή μεταφοράς συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων σε περίπτωση επαγγελματικής κινητικότητας³⁶⁶.

A. Ειδικότερα, το άρθ. 4 διαλαμβάνει ότι, ελλείψει διαφορετικής ρύθμισης, τα πρόσωπα που καταλαμβάνονται από τον Κανονισμό «*απολαμβάνουν των ιδίων δικαιωμάτων και υπόκεινται στις ίδιες υποχρεώσεις που απορρέουν από τη νομοθεσία κάθε κράτους μέλους υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους του*». Το άρθ. 4 Κανονισμού 883/2004 ΕΚ αποτελεί ειδικότερη έκφραση του άρθ. 45 παρ. 2 ΣΛΕΕ, βάσει του οποίου «η

³⁶⁴ Βλ. περαιτέρω ανάλυση από την Άννα Τσέτουρα, *Ο Ευρωπαϊός Συνταξιούχος*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 6-7.

³⁶⁵ Η προαναφερόμενη συγγραφέας, *στο ίδιο*, σ. 5 τάσσειται de lege ferenda υπέρ της επέκτασης του ρυθμιστικού βεληνεκούς του Κανονισμού και στις προνοιακές παροχές.

³⁶⁶ Ως «φορητότητα σύνταξης» (pension portability) ορίζεται «*η ικανότητα των εργαζομένων, που καλύπτονται από ένα επαγγελματικό συνταξιοδοτικό πρόγραμμα, να διατηρούν την αναλογιστικά εύλογη/δίκαιη αξία των κεκτημένων δικαιωμάτων τους, ενώ μετακινούνται σε διαφορετικό εργοδότη και, ενδεχομένως, σε ένα διαφορετικό συνταξιοδοτικό σύστημα*», βλ. τον σχετικό ορισμό εις: Vincenzo Andrietti, “Portability of Supplementary Pension Rights in the European Union”, *International Social Security Review*, Vol. 54, Issue 1 (January-March 2001), σ. 59-83.

ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων συνεπάγεται την κατάργηση κάθε διακρίσεως λόγω ιθαγένειας μεταξύ των εργαζομένων των κρατών μελών, όσον αφορά την απασχόληση, την αμοιβή και τους άλλους όρους εργασίας».

Η αρχή της ίσης μεταχείρισης, εξάλλου, δεν απαγορεύει μόνο τις άμεσες διακρίσεις λόγω ιθαγένειας. Το κανονιστικό της ανάπτυγμα συμπεριλαμβάνει και όλες τις συγκεκριμένες (έμμεσες) μορφές διακρίσεων, οι οποίες με τη συνδρομή άλλων, δήθεν ουδέτερων, κριτηρίων καταλήγουν στο ίδιο δυσμενές αποτέλεσμα. Παραδειγματος χάριν, έχει νομολογηθεί ότι συνιστά έμμεση διάκριση η επιλογή από τον Γάλλο εθνικό νομοθέτη κριτηρίου, βάσει του οποίου η καταβολή οικογενειακού επιδόματος προϋποθέτει να κατοικούν απαραίτητως στη Γαλλία τα τέκνα του δικαιούχου³⁶⁷.

Η αρχή της ίσης μεταχείρισης θα παρέμενε γράμμα κενό, εάν δεν συνοδευόταν από τις αρχές της εξομοίωσης και του συνυπολογισμού ως βασικών συστατικών της υπερεθνικά συντονισμένης κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας³⁶⁸.

Β. Σύμφωνα με το άρθρ. 5, προβλέπεται η εξομοίωση παροχών, εισοδημάτων, γεγονότων ή καταστάσεων που σχετίζονται με τη λήψη παροχών κοινωνικής ασφάλειας. Αφενός, όταν, βάσει της νομοθεσίας του αρμόδιου κράτους-μέλους, «η λήψη παροχών κοινωνικής ασφάλειας και άλλων εισοδημάτων παράγει ορισμένα έννομα αποτελέσματα, εφαρμόζονται οι σχετικές διατάξεις της εν λόγω νομοθεσίας και στη λήψη ισοδύναμων παροχών, οι οποίες αποκτήθηκαν δυνάμει της νομοθεσίας άλλου κράτους μέλους ή σε εισοδήματα τα οποία έχουν αποκτηθεί σε άλλο κράτος μέλος» (περ. α). Αφετέρου, «εάν, δυνάμει της νομοθεσίας του αρμόδιου κράτους μέλους, αναγνωρίζονται έννομα αποτελέσματα σε συγκεκριμένα γεγονότα ή καταστάσεις, αυτό το κράτος μέλος λαμβάνει υπόψη παρόμοια γεγονότα ή καταστάσεις που έχουν λάβει χώρα σε οποιοδήποτε κράτος μέλος, ως εάν είχαν λάβει χώρα στο έδαφός του» (περ. β).

Τουναντίον, η μη εξομοίωση γεγονότων ή καταστάσεων που συνέβησαν σε άλλο κράτος-μέλος, μόνο και μόνο προκειμένου να μη θεμελιωθεί δικαίωμα του αλλοδαπού εργαζομένου σε κοινωνικοασφαλιστική

³⁶⁷ Pinna κατά Caisse d'allocations familiales de la Savoie, 15.1.1986, C-41/84, και Pinna II, 2.3.1989, C-359/87.

³⁶⁸ Βλ. Τσέτουρα, *ό.π.*, σ. 178 επ. Μια ευρεία επισκόπηση των αρχών της εξομοίωσης και του συνυπολογισμού, ως μέσων συντονισμού των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας στον ενωσιακό χώρο, μπορεί να συναντήσει κανείς στο έργο των Θεοδώρας Τσοτσορού / Νικόλαου Σκλήκα, *Ο εκσυγχρονισμός του συντονιστικού μηχανισμού των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας. Οι γενικές αρχές της εξομοίωσης και του συνυπολογισμού*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008.

παροχή, συνιστά έμμεση διάκριση βάσει ιθαγένειας³⁶⁹. Από το άρθ. 5 Κανονισμού 883/04/ΕΚ, πάντως, δεν απορρέει μόνον το καθήκον των κρατών-μελών προς *θετική* εξομοίωση των δικαιούχων σε περίπτωση επωφελούς παροχής, εισοδήματος, κατάστασης ή γεγονότος. Παράλληλα, κατοχυρώνεται και η *αρνητική* εξομοίωση ημεδαπών και αλλοδαπών εργαζομένων έναντι μιας δυσμενούς ρύθμισης της εθνικής νομοθεσίας, έτσι ώστε να αποφεύγεται ο κίνδυνος της αντίστροφης διακριτικής μεταχείρισης των προσώπων³⁷⁰.

Γ. Βάσει της *αρχής του συνυπολογισμού*, προκειμένου να θεμελιωθεί δικαίωμα του προσώπου σε συνταξιοδοτική παροχή, το αρμόδιο για την καταβολή της σύνταξης κράτος-μέλος υπέχει την υποχρέωση να υπολογίσει κάθε περίοδο ασφάλισης, που έχει διανυθεί σε άλλο κράτος-μέλος. Παράλληλα, το αρμόδιο κράτος-μέλος οφείλει να λάβει υπόψη και κάθε μισθωτή ή μη μισθωτή δραστηριότητα *«που έχει πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τη νομοθεσία κάθε άλλου κράτους-μέλους, σα να επρόκειτο για περιόδους που έχουν πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τη νομοθεσία που αυτός (δηλ. ο εθνικός νομοθέτης) εφαρμόζει»* (άρθ. 6).

Η αρχή του συνυπολογισμού προϋποθέτει, λοιπόν, την πραγματοποίηση περιόδων επαγγελματικής δραστηριότητας/ασφάλισης του προσώπου σε τουλάχιστον δύο κράτη-μέλη πριν από τη συνταξιοδότησή του. Η εφαρμογή των κανόνων του συνυπολογισμού, πάντως, αφορά μόνο στην απόκτηση, διατήρηση ή ανάκτηση των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων, χωρίς να επεκτείνεται στον ακριβή προσδιορισμό του ύψους της παροχής. Τούτο διότι τα κράτη-μέλη εξακολουθούν να διαθέτουν ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς τον καθορισμό του εύρους των χορηγούμενων παροχών κοινωνικής ασφάλισης.

Δ. Το άρθ. 7 προβαίνει στην άρση ενδεχόμενων *ρητρών κατοικίας*, οι οποίες θα θεσπίζονταν από επιμέρους κράτη-μέλη και θα έθεταν εν αμφιβόλω τη φορητότητα-εξαγωγιμότητα των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών. Ειδικότερα, προβλέπεται ότι *«οι παροχές σε χρήμα, οι οποίες οφείλονται δυνάμει της νομοθεσίας ενός ή περισσότερων κρατών μελών ή δυνάμει του παρόντος Κανονισμού, δεν υπόκεινται σε μείωση, τροποποίηση, αναστολή, κατάργηση ή κατάσχεση λόγω του γεγονότος ότι ο δικαιούχος ή τα μέλη της οικογένειάς του κατοικούν σε κράτος μέλος άλλο από εκείνο στο οποίο ευρίσκεται ο φορέας που είναι υπεύθυνος για την καταβολή παροχών»*.

³⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά Παράσχη κατά Landesversicherungsanstalt Württemberg, 4.10.1991, C-349/87, σκ. 11.

³⁷⁰ Βλ. Nicolas Renuy, “Assimilation, territoriality and reverse discrimination: a shift in European social security law?”, *European Journal of Social Law*, 2011, σ. 289-320, ιδίως σ. 316.

Η υπαγωγή των κρατών-μελών στις διατάξεις του Κανονισμού για το συντονισμό των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας, κατ' αρχήν, αντικαθιστά οποιαδήποτε άλλη σύμβαση κοινωνικής ασφάλειας, που εφαρμόζεται στις διμερείς ή πολυμερείς σχέσεις των κρατών-μελών. Εντούτοις, ο Κανονισμός αυτός υποχωρεί έναντι λοιπών θεσμικών μηχανισμών συντονισμού, εφόσον υφίστανται άλλες συμβάσεις κοινωνικής ασφάλειας, οι οποίες είτε περιέχουν ευμενέστερες διατάξεις για τους δικαιούχους είτε έχουν συναφθεί ενόψει ειδικών ιστορικών συγκυριών, με περιορισμένη χρονική ισχύ (άρθ. 8).

Η υιοθέτηση του Κανονισμού 883/2004 ΕΚ, πάντως, περιορίζεται στο συντονισμό των επιμέρους συστημάτων κοινωνικής προστασίας, διατηρώντας ανέπαφη την *αρχή της εδαφικότητας*, βάσει της οποίας η Ευρωπαϊκή Ένωση υποχρεούται να σέβεται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εθνικών νομοθεσιών κοινωνικής ασφάλειας. Έτσι, η σταδιακή απεδαφοποίηση της κοινωνικής προστασίας δεν εξικνείται μέχρι την άρση της αυτοτέλειας των κρατών-μελών ως προς τη χάραξη και την οργάνωση της κοινωνικής τους πολιτικής.

Η απαγόρευση διακρίσεων βάσει ιθαγένειας, ωστόσο, απαιτεί σε ύστερη φάση να αρθεί ο συντονισμός ανόμοιων μηχανισμών κοινωνικής ασφάλισης, ώστε βαθμιαίως να οικοδομηθεί ένα εναρμονισμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας σε υπερεθνικό πλέον επίπεδο³⁷¹. Εξάλλου, η εμπάθουση, πέραν της διεύρυνσης, της Ευρωπαϊκής Ένωσης δέον να στηριχθεί σε ένα νέο ευρωπαϊκό κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο θα εναρμονίζει την οικονομική με την κοινωνική Ευρώπη³⁷².

Δεν πρέπει, τέλος, να λησμονείται ότι ο συντονισμός των συστημάτων κοινωνικής προστασίας δεν λειτουργεί απλώς ως δίαυλος για τη διευκόλυνση της κινητικότητας των εργαζομένων και της επιχειρησιακής ευελιξίας. Επιπροσθέτως, μια συντονισμένη ή, έτι περαιτέρω, εναρμονισμένη κοινωνικοασφαλιστική νομοθεσία αναγορεύει τον Ευρωπαϊό συνταξιούχο σε αυτόνομο υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στο πλαίσιο μιας υπερεθνικής πολιτειακής δομής. Συνεπώς, το δικαίωμα στην κοινωνική μέριμνα δεν είναι πρωτίστως *εθνική* υπόθεση συναρτώμενη με το status του εργαζόμενου, αλλά, κατά κύριο λόγο πλέον, *υπερε-*

³⁷¹ Βλ. Τσέτουρα, *ό.π.*, σ. 186.

³⁷² Όπως τονίζεται στη Λευκή Βίβλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για επαρκείς, βιώσιμες συντάξεις, 2012, σ. 25, «το υφιστάμενο πλαίσιο της ανοιχτής μεθόδου συντονισμού, το φόρουμ για τις συντάξεις και ευρύτερα το σύμφωνο σταθερότητας και ανάπτυξης και η στρατηγική «Ευρώπη 2020» θεωρείται ότι επαρκούν σε μεγάλο βαθμό. Αλλά θα ήταν σημαντική η εμπάθουση του υφιστάμενου πλαισίου, π.χ. μέσω της στενότερης συνεργασίας μεταξύ της επιτροπής οικονομικής πολιτικής (ΕΟΠ) και της επιτροπής κοινωνικής πολιτικής (ΕΚΠ)».

θυική αποστολή, συνδεδεμένη με την προοπτική ανάπτυξης του Ευρωπαϊού πολίτη³⁷³.

³⁷³ Βλ. Anna-Maria Konsta, “Towards the right to care in EU Law: Issues of legitimacy, gender and citizenship”, στο: L. Papadopoulou / I. Pernice / J.H.H. Weiler (eds.), *Legitimacy issues of the European Union in the Face of Crisis*, εκδ. Nomos, Baden-Baden, 2017, σ. 271 επ. Η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού συστήματος κοινωνικής προστασίας αποτελεί, παράλληλα, αιτία και συνέπεια της κοινωνικής και πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης, βλ. σχετικά Σάββα Ρομπόλη / Μιχάλη Χλέτσο, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 158-159.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ:

Το ζήτημα της ενοποίησης των ασφαλιστικών ταμείων: η οργανωτική διάσταση της καθολικότητας

Μετά τη διακρίβωση της ηθικοπολιτικής και κανονιστικής εμβέλειας της καθολικότητας (φύλο, ιθαγένεια), στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η θεσμική ενύλωση της στην εσωτερική δομή του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Ειδικότερα, θα διερευνηθούν αρχικά οι αιτίες που οδήγησαν στην πολυδιάσπαση των κοινωνικοασφαλιστικών φορέων στην Ελλάδα. Έπειτα, θα εκτεθούν οι σπουδαιότεροι σταθμοί στη μακρά πορεία της σταδιακής –διοικητικής και λειτουργικής– ενοποίησης της κύριας και της επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης στη χώρα μας μέχρι και τον πρόσφατο νόμο 4387/2016. Ακολούθως θα αναπτυχθούν, με αξιοποίηση της πλούσιας νομολογιακής ύλης, τα ζητήματα καθολικότητας που ανακύπτουν ενόψει της πολυδιάσπασης και της ενοποίησης των ασφαλιστικών φορέων, ιδίως ενόψει των ειδικών μισθολογικών καθεστώτων που αναγνωρίζονται σε κατηγορίες δημοσίων λειτουργών. Τέλος, η ενοποίηση των ασφαλιστικών φορέων θα εκτεθεί υπό το πρίσμα της βιώσιμης ανάπτυξης σε μια ειδικότερη πτυχή της: τη βιωσιμότητα του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος.

1. Η πολυδιάσπαση ως οργανωτικό γνώρισμα του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος στην Ελλάδα

Το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα στηρίχθηκε διαχρονικά στην πολυδιάσπαση, δηλαδή την επιμεριστική ανάθεση της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας σε πλείστους φορείς, υπαγόμενους σε διακριτά ρυθμιστικά πλέγματα. Θα μπορούσε, κάλλιστα, να ειπωθεί ότι στη χώρα μας δεν θεμελιώθηκε ενιαία κοινωνική ασφάλιση, αλλά ποικίλες κοινωνικές ασφαλίσεις³⁷⁴. Οι λόγοι της αποσπασματικότητας του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος στην Ελλάδα συνοψίζονται στους εξής

³⁷⁴ Βλ. την εύστοχη κριτική στο κατακερματισμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα από τον Χρίστο Αγαλλόπουλο, «η ελληνική κοινωνική ασφάλιση ενεφάνιζε με τον καταμερισμόν της εις δύο περίπου εκατοντάδας ασφαλιστικούς οργανισμούς ανομοιομορφίαν εις τας προϋποθέσεις απονομής παροχών, τον τρόπον του υπολογισμού αυτών, τα δικαιούμενα πρόσωπα, την έννοιαν των κινδύνων και το είδος των παροχών, την εύκολον δημιουργίαν πολλαπλής, συγχρόνου ή διαδοχικής ασφαλίσεως κλπ., φαινόμενον αντιοικονομικόν και αντικοινωνικόν, χρήζον ριζικής ανακαινίσεως και γενικής αναχωρεύσεως, διά να δυνηθή να παράσχη πραγματικήν, αλλά και ίσην προστασίαν εις όλους τους εργαζομένους και να τους απαλλάξη από την ένδειαν και τον φόβον της αύριον», *Αι Κοινωνικαί Ασφαλίσεις*, εκδ. Αφοι Γ. Ρόδη, Αθήναι, 1955, σ. 28.

δύο: α) την κορπορατιστική («βισμαρκιανή») οργανωτική δομή και β) τον πελατειακό χαρακτήρα του συστήματος, ως εγχώρια παθολόγηση.

A. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι το βισμαρκιανό πρότυπο κατατάσσεται στα κορπορατιστικά-συντηρητικά πρότυπα κοινωνικής ασφάλισης, σύμφωνα με την τριμερή κατάταξη του Esping-Andersen³⁷⁵. Οργανώνεται «άνωθεν», δηλαδή με νομοθετική παρέμβαση, και στηρίζεται σε υποχρεωτική ασφάλιση –νομοθετικά καθορισμένων– κατηγοριών εργαζομένων. Ωστόσο η κοινωνική προστασία παρέχεται από ποικίλους αυτοδιοικούμενους ασφαλιστικούς φορείς, οι οποίοι διαχωρίζονται κατά επάγγελμα ή κατά κλάδο δραστηριότητας. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι η διαμόρφωση και οργάνωση ειδικών ομοιοεπαγγελματικών ταμείων έχει προηγηθεί χρονικά της αποτύπωσης του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης σε συνταγματικά και διεθνή κείμενα.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η αλληλεγγύη προσλαμβάνει κατά κύριο λόγο ομοιοεπαγγελματική³⁷⁶ και όχι εθνική-κοινωνική διάσταση. Ο θεσμικός πλουραλισμός ενός κορπορατιστικά οργανωμένου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης εκτρέφει άνιση μεταχείριση μεταξύ διάφορων επαγγελματικών ομάδων, αναπαράγοντας την άνιση θέση που καταλαμβάνουν στην αγορά εργασίας³⁷⁷. Έτσι, βλαστάνουν σχέσεις συντεχνιακού χαρακτήρα μεταξύ των μελών της οικείας ασφαλιστικής κοινότητας και επιτείνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων.

Η διαμόρφωση κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα ενέχει εγγενώς κορπορατιστικό χαρακτήρα, αποτελώντας ιδιόμορφη εκδοχή, νοτιοευρωπαϊκού τύπου, του κλασικού βισμαρκιανού προτύπου³⁷⁸. Η νοτιοευρωπαϊκή εκδοχή του βισμαρκιανού συστήματος, συγκεκριμένα, χαρακτηρίζεται από οξεία ανισότητα ως προς την πρόσβαση στις κοινωνικές δομές, ανάλογα με το βαθμό εγγύτητας ή απόστασης ανάμεσα στην εκάστοτε «ομάδα πίεσης» και την πολιτική εξουσία.

³⁷⁵ Esping-Andersen, *The Three Worlds of welfare capitalism*, ό.π., σ. 26-29.

³⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά την οργανωτική και λειτουργική ποικιλομορφία των ταμείων ασφάλισης των αυτοτελώς εργαζομένων, τα οποία συστάθηκαν στη μεσοπολεμική Ελλάδα (Ταμείο Συντάξεως και Αυτασφαλίσεως Υγειονομικών-ΤΣΑΥ το 1928, Ταμείο Νομικών το 1929, Ταμείο Συντάξεων Μηχανικών και Εργοληπτών Δημοσίων Έργων-ΤΣΜΕΔΕ το 1934, Ταμείο Ασφαλίσεως Επαγγελματικών και Βιοτεχνών Ελλάδος-ΤΕΒΕ το 1934, Ταμείο Ασφαλίσεως Εμπόρων-ΤΑΕ το 1936).

³⁷⁷ Βλ. Ματσαγγάνη, «Αλληλεγγύη και ανταποδοτικότητα...», ό.π., σ. 212.

³⁷⁸ Βλ. George Katrougalos / Gabriella Lazaridis, *Southern European Welfare States: Problems, Challenges and Prospects*, εκδ. Palgrave Macmillan, London, 2003, και Alberta Andreotti / Soledad Marisol Garcia / Aitor Gomez / Pedro Hespanha / Yuri Kazerov & Enzo Mingione, "Does a Southern European Model Exist?", *Journal of European Area Studies*, Vol. 9, No. 1, 2001, σ. 43-62.

Έτσι, το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα διασπάται σε πλήθος μικροσυστημάτων χωρίς οργανωτική συνοχή και λειτουργική αμοιβαιοποίηση των βασικών κοινωνικών κινδύνων. Η έλλειψη κοινής αντίληψης ως προς τους συλλογικούς κινδύνους επιβεβαιώνεται μέσα από την παράλληλη λειτουργία πλείστων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, τα οποία διαφέρουν τόσο ως προς τις προϋποθέσεις χορήγησης σύνταξης όσο και ως προς το ύψος των καταβαλλόμενων παροχών.

Ο κατατεμαχισμός της κοινωνικής ασφάλισης δεν περιορίζεται μάλιστα σε οριζόντιο επίπεδο, δηλαδή μεταξύ διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων του πληθυσμού, αλλά επεκτείνεται και σε κάθετο επίπεδο, δηλαδή στην κλίμακα της οικείας ασφαλιστικής κοινότητας. Όπως θα διαφανεί αμέσως, η οργανωτική και λειτουργική κατάτμηση των φορέων κοινωνικής ασφάλισης δεν αποτελεί τόσο αναπόδραστο επακόλουθο της βιομηχανικής προέλευσης του υπάρχοντος συστήματος κοινωνικής προστασίας, όσο απόρροια της πελατειακής ανάπτυξης της αγοράς εργασίας στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Β. Ο επιμεριστικός χαρακτήρας και η αποσπασματική κάλυψη του εργαζόμενου πληθυσμού από το εγχώριο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στην πελατειακή δομή της αγοράς εργασίας³⁷⁹. Η εγχώρια αγορά εργασίας παρουσιάζει, ήδη από τη μεταπολεμική περίοδο, τέσσερις βασικές ιδιομορφίες σε σύγκριση με το δυτικοευρωπαϊκό (φορδιστικό) πρότυπο.

Πρώτον, οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα καταλαμβάνουν μικρό ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού λόγω της καθυστερημένης και μάλλον ισχνής βιομηχανικής ανάπτυξης. Δεύτερον, καταγράφεται μεγάλος αριθμός ανασφάλιστων προσώπων εξαιτίας των υψηλών ποσοστών ανεργίας ή της παράνομης απασχόλησης. Τρίτον, η ενοποίηση της κοινωνικής ασφάλισης προχώρησε, σε διοικητικό επίπεδο, με βραδύτατους ρυθμούς ακόμα και για ομοιογενείς επαγγελματικές ομάδες (π.χ. ένταξη στο ΙΚΑ). Τέταρτον, η κοινωνική ασφάλιση δεν εντάσσεται σε ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο κοινωνικής πολιτικής, αλλά τάσσεται στην υπηρεσία των δημοσιονομικών συμφερόντων του κρατικού μηχανισμού και της συσσώρευσης κεφαλαίου³⁸⁰.

³⁷⁹ Βλ. Δημήτρη Σωτηρόπουλο, «Όψεις Βαβυλωνίας: ερμηνείες της μεταπολιτευτικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο: Δ. Βενιέρης-Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προοπτικές*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 88 επ.

³⁸⁰ Βλ. περαιτέρω την ανάλυση των Σάββα Ρομπόλη / Μιχάλη Χλέτσου, «Το σύστημα των κοινωνικών ασφαλίσεων στον ορίζοντα του 2000», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους Ι*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 399-430, ιδίως σ. 405-406.

Η θεμελιακή σπουδαιότητα της δημόσιας απασχόλησης στην εγκώρια αγορά εργασίας αποτελεί κρίσιμο συντελεστή ανισότητας ως προς την πρόσβαση ετερόκλητων επαγγελματικών ομάδων στους κοινωνικούς πόρους³⁸¹. Η θεσμοθέτηση μιας αγοράς εργασίας πολλαπλών ταχυτήτων προκαλεί, λοιπόν, αναπόδραστα πόλωση ανάμεσα στους insiders και τους outsiders του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής ασφάλειας εν γένει³⁸². Στην πράξη, δεν πρόκειται απλώς για άνιση κατανομή κοινωνικών πόρων, αλλά για προνομιακή νομή πελατειακών προσόδων υπέρ συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων. Συγχρόνως, η ανισότητα δεν περιορίζεται στην απόλαυση των παροχών, αλλά επιδρά καιρίαι και στην εσωτερική οργανωτική δομή του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Αυτή χαρακτηρίζεται από πολυνομία και κακονομία, παρουσιάζοντας, όπως έχει εύστοχα διατυπωθεί, «*όψη βαβυλωνίας*»³⁸³.

Εξάλλου, η ιδιόμορφη ανάπτυξη του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού στην Ελλάδα ανατρέχει, εν πολλοίς, στη μετεμφυλιακή συγκυρία, κατά την οποία η κοινωνική ασφάλιση δεν αξιοποιήθηκε ως μέτρο *καθολικής* κάλυψης του εργαζόμενου πληθυσμού. Αντιθέτως, λειτούργησε ως σκοπίμως *αποσπασματικός* μηχανισμός ενσωμάτωσης συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων, των οποίων η απασχόληση συνδεόταν στενά με τον σκληρό πυρήνα άσκησης της κρατικής εξουσίας (π.χ. στρατιωτικοί, σώματα ασφαλείας, δημόσιοι λειτουργοί κ.λπ.)³⁸⁴. Έτσι, η κοινωνική ασφάλιση όχι μόνο δεν διαμορφώθηκε χάριν της «απελευθέρωσης του ανθρώπου από την ανάγκη», αλλά εν μέρει τέθηκε και στην υπηρεσία της «εθνικοφροσύνης», αναπαράγοντας σε (ανα)διανεμητικό επίπεδο τον κρατούντα εθνικό διχασμό³⁸⁵.

Το δαιδαλώδες σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στη μεταπολεμική Ελλάδα θα μπορούσε να συνοψισθεί με τον όρο «*πελατειακός κορπορατισμός*», προκειμένου να αποτυπωθεί η ανισομέρεια οργανωτικών δομών,

³⁸¹ Βλ. Μαρία Πετμετζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1992, σ. 34.

³⁸² Βλ. Ματσαγγάνη, «Αλληλεγγύη και ανταποδοτικότητα», *ό.π.*, σ. 212, όπου στην κατηγορία των insiders κατατάσσονται οι εργαζόμενοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, ενώ στην κατηγορία των outsiders ταξινομούνται οι υποαπασχολούμενοι, οι μερικώς ή εποχιακώς απασχολούμενοι, οι μακροχρόνια άνεργοι κ.λπ.

³⁸³ Αντώνιος Πετρόγλου, «Προϋποθέσεις διά την ενοποίηση της κοινωνικής ασφαλίσεως» *ΕΔΚΑ*, 1964, σ. 425-427.

³⁸⁴ Ρομπόλης / Χλέτσος, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, *ό.π.*, σ. 77.

³⁸⁵ Βλ. χαρακτηριστικά τα νομοθετικά διατάγματα 2698/1953 και 3710/1953 στα οποία, μεταξύ άλλων ρυθμίσεων, προβλεπόταν η κατ' εξαίρεση λήψη σύνταξης για πρόσωπα, τα οποία είχαν «*αποδεδειγμένως προσφέρει διακεκριμένας εθνικάς υπηρεσίας*».

νομοθετικών ρυθμίσεων, χρηματοδοτικών εργαλείων και καταβαλλόμενων παροχών³⁸⁶. Η έννοια «πελατειακός κορπορατισμός» χρησιμοποιήθηκε στον δημόσιο διάλογο από τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά και «*συνίσταται στον άνισο επιμερισμό δικαιωμάτων, ευκαιριών και παροχών σε τμήματα της μεσαίας και της ανώτερης αστικής τάξης, καθώς και, σπανιότερα, της εργατικής τάξης και των κατώτερων υπαλληλικών στρωμάτων*»³⁸⁷.

Ο πελατειακός χαρακτήρας έγκειται στην προνομιακή νομή προσόδων από τμήματα του εργαζόμενου πληθυσμού με στόχο την απρόσκοπτη διατήρηση και διαχείριση της πολιτικής εξουσίας από τον κομματικό μηχανισμό της εκάστοτε κυβέρνησης. Η πελατειακή διευθέτηση δεν απευθύνεται σε συγκεκριμένα ευνοούμενα άτομα, αλλά σε ορισμένες προνομιούχες ομοιοεπαγγελματικές ομάδες.

Συμπερασματικά, η επιμεριστικότητα του «βισμαρκιανού» κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος επιτάχθηκε με την πελατειακή οικοδόμηση του θεσμού. Ο «πελατειακός κορπορατισμός», ως σύμφυτη παθογένεια της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα, διέρρηξε τους δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της ασφαλιστικής κοινότητας υπό την ευρεία του όρου έννοια, δηλαδή του συνόλου του εργαζόμενου πληθυσμού και των ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Διαμόρφωσε πολλαπλά επίπεδα κοινωνικής προστασίας, υποθάλποντας σχέσεις ανταγωνισμού ανάμεσα σε διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες.

Συγχρόνως, η ανισοκατανομή βαρών και ωφελημάτων στερεί τα αναγκαία μέσα για την αξιοπρεπή διαβίωση ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων, οι οποίες επέχουν θέση outsiders στο άναρχα δομημένο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Συνεπεία τούτου, η κοινωνική ασφάλεια υποκαταστάθηκε εν μέρει από *ιδιωτικές μορφές προστασίας*, όπως η οικογένεια ή τοπικά δίκτυα αλληλοβοήθειας σε εθελοντική βάση, σχετικοποιώντας τη δημόσια φύση του θεσμού³⁸⁸.

2. Νομοθετικοί σταθμοί στην αργόσυρτη διαδικασία ευοποίησης του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος στην Ελλάδα

Η ανάγκη να αντιμετωπιστεί ο κατακερματισμός της κοινωνικής προστασίας οδήγησε σε σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων προς τη διοικητι-

³⁸⁶ Έτσι ο Σωτηρόπουλος, *ό.π.*, σ. 104.

³⁸⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, σ. 92-95.

³⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά Θωμά Μαλούτα / Δημήτρη Οικονόμου, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα: χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988, σ. 13-55, ιδίως σ. 32-33.

κή και ουσιαστική ενοποίηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος. Ως «ενοποίηση», με την ευρεία έννοια του όρου, νοείται «η κατάργηση, η ομαδοποίηση, η συγχώνευση και η ένταξη ασφαλιστικών οργανισμών στους γενικούς οργανισμούς ή σε ομοειδείς οργανισμούς»³⁸⁹. Ειδικότερα, μέσω της «συγχώνευσης», ο γενικός οργανισμός αποκτά status καθολικού διαδόχου των συγχωνευόμενων οργανισμών και υπεισέρχεται στο σύνολο των αξιώσεων και των υποχρεώσεων τους³⁹⁰. Η διαδικασία της ένταξης έγκειται στη διατήρηση της λογιστικής και διαχειριστικής αυτοτέλειας του εντασσόμενου φορέα κοινωνικής ασφάλισης³⁹¹.

Κατόπιν αυτών των διευκρινιστικών επισημάνσεων ακολουθεί συνοπτική επισκόπηση των σημαντικότερων νομοθετικών παρεμβάσεων προς την κατεύθυνση της ενοποίησης της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα.

Ο ν. 2084/1992³⁹² ενοποίησε μεν τα ποικιλόμορφα καθεστάτα των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα, ωστόσο διατήρησε τη διάκριση ανάμεσα στο ΙΚΑ και στο Δημόσιο ως αυτοτελή φορέα παροχής κοινωνικής ασφάλισης (άρθ. 1). Παρά τη συγχώνευση πλήθους κοινωνικοασφαλιστικών φορέων προβλέφθηκε ειδικό συνταξιοδοτικό καθεστώς για τους τακτικούς δημοσίους υπαλλήλους (άρθ. 3 επ.) και για τους στρατιωτικούς (άρθ. 7 επ.). Επιπλέον, ο συγκεκριμένος νόμος στηρίχθηκε σε άδικη κατανομή του βάρους προσαρμογής του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος ανάμεσα στους «παλαιούς» (μέχρι 31-12-1992, άρθ. 44-58) και τους «νέους» (από 1-1-1993, άρθ. 22-43) ασφαλισμένους.

Έτσι, η ασφαλιστική μεταρρύθμιση, που επέφερε ο ν. 2084/1992, άλλαξε μεν τον προσανατολισμό της ανισότιμης μεταχείρισης, χωρίς όμως να άρει την άνιση πρόσβαση στην κοινωνική ασφάλιση. Η μερική ανάκαμψη της ενδογενεακής αλληλεγγύης (ενοποίηση φορέων κοινωνικής ασφάλισης) συνοδεύθηκε από προσβολή της διαγενεακής αλληλεγγύης, καθώς οι «νέοι» ασφαλισμένοι επιφορτίστηκαν με δυσβάσταχτο βάρος για τη χρηματοδότηση του θεσμού, με αντάλλαγμα μικρότερες συνταξιοδοτικές παροχές³⁹³.

³⁸⁹ Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, «Οι Ενοποιήσεις των Ασφαλιστικών Οργανισμών», *ΕΔΚΑ*, 2008, σ. 177 επ.

³⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 177.

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 177.

³⁹² Ν. 2084/1992, «Αναμόρφωση της Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλες διατάξεις», *Φ.Ε.Κ. Α' 165/7-10-1992*.

³⁹³ Βλ. και Ματσαγγάνη, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, ό.π., σ. 40. Βλ. επίσης το ακόλουθο απόσπασμα από την αιτιολογική έκθεση του ν. 3029/2002, «...Η εξέλιξη αυτή έχει πλήξει την αρχή της αλληλεγγύης μεταξύ των γενεών, δεδομένου ότι

Με τους νόμους 3863/2010³⁹⁴ και 3865/2010³⁹⁵, η ενοποίηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος προχώρησε τόσο σε διοικητικό όσο και σε ουσιαστικό επίπεδο. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρ. 2 παρ. 1 ν. 3865/2010 καθορίστηκε ότι *«οι τακτικοί και μετακλητοί υπάλληλοι και λειτουργοί του Δημοσίου, τακτικοί και μετακλητοί υπάλληλοι της Βουλής, των Ν.Π.Δ.Δ. και των Ο.Τ.Α. α' και β' βαθμίδας, καθώς και οι ιερείς και οι υπάλληλοι των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, που προσλαμβάνονται για πρώτη φορά από 1.1.2011 και μετά, υπάγονται υποχρεωτικά και αυτοδίκαια στον κλάδο κύριας σύνταξης του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ»*.

Η καθολική υπαγωγή στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ (διοικητική ενοποίηση), πάντως, δεν είναι υποχρεωτική, αλλά προαιρετική για όσους έχουν προσληφθεί στους προαναφερόμενους οργανισμούς του δημόσιου τομέα μέχρι τις 31-12-2010 (άρθρ. 2 παρ. 4). Η υποχρεωτική υπαγωγή των νεοπροσλαμβανόμενων δημοσίων υπαλλήλων στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, καθώς και η παράλληλη διατήρηση της δυνατότητας του «παλαιού» προσωπικού να συνταξιοδοτείται από το Δημόσιο, από άποψη διαγενεακή προξενούν αναμφίβολα άνιση μεταχείριση μεταξύ προσώπων που βρίσκονται σε απολύτως όμοιο επαγγελματικό καθεστώς³⁹⁶.

Το άρθρ. 2 παρ. 2 ν. 3863/2010 σηματοδοτεί ένα σημαντικό βήμα προς την ουσιαστική ενοποίηση του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, τουλάχιστον όσον αφορά σε ένα *minimum* κοινωνικής προστασίας. Με τη συγκεκριμένη διάταξη κατοχυρώθηκε δικαίωμα καταβολής βασικής σύνταξης *«στο σύνολο των ασφαλισμένων των οργανισμών κύριας ασφάλισης (πλην ΟΓΑ), καθώς και στους τακτικούς υπαλλήλους και λειτουργούς του Δημοσίου, στρατιωτικούς και τακτικούς υπαλλήλους των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.), οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης α' και β' βαθμίδας, ανεξαρτήτως χρόνου υπαγωγής στην ασφάλιση, που θεμελιώνουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα από την 1.1.2015 και εφεξής»*.

Ο ν. 4052/2012³⁹⁷ προχώρησε έτι περαιτέρω στην ενοποίηση της επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης, συστήνοντας το Ενιαίο Ταμείο Επι-

έχουν διαφοροποιηθεί ουσιαστικά οι προϋποθέσεις των συνταξιοδοτικών παροχών μεταξύ νέων και παλαιών ασφαλισμένων και μάλιστα εις βάρος εκείνων που καλούνται να επωμισθούν το μεγαλύτερο κόστος χρηματοδότησης των σημερινών συντάξεων...».

³⁹⁴ Ν. 3863/2010, «Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις», Φ.Ε.Κ. Α' 115/15-7-2010.

³⁹⁵ Ν. 3865/2010, «Μεταρρύθμιση Συνταξιοδοτικού Συστήματος του Δημοσίου και συναφείς διατάξεις», Φ.Ε.Κ. Α' 120/21-7-2010.

³⁹⁶ Βλ. Χρυσόγονο / Καϊδατζή, «Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση...», *ό.π.*, σ. 158.

³⁹⁷ Ν. 4052/2012, «Νόμος αρμοδιότητας Υπουργείων Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης για εφαρμογή του νόμου «Έγκριση των

κουρικής Ασφάλισης (ΕΤΕΑ). Σύμφωνα με το άρθ. 35 του οικείου νόμου, το ΕΤΕΑ αποτελεί νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (παρ. 1) με καταστατικό σκοπό την «*παροχή μηνιαίας επικουρικής σύνταξης λόγω γήρατος, αναπηρίας και θανάτου στους εργαζόμενους στον ιδιωτικό, δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, στις τράπεζες και τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, καθώς και στα μέλη των οικογενειών τους*» (παρ. 2).

Βάσει του άρθ. 36 παρ. 1, στο ΕΤΕΑ. εντάσσονται (με ενιαία διοικητική και οικονομική οργάνωση) από την έναρξη λειτουργίας του τα παρακάτω ταμεία επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης:

- α) το Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης Μισθωτών (ΕΤΕΑΜ),
- β) οι τομείς του Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης Ιδιωτικού Τομέα (ΤΕΑΙΤ),
- γ) το Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης Δημοσίων Υπαλλήλων (ΤΕΑΔΥ) και οι τομείς αυτού «ΤΕΑΠΟΚΑ» και «ΤΑΔΚΥ»,
- δ) το Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Τραπεζοϋπαλλήλων (ΕΤΑΤ) ως προς την επικουρική ασφάλιση,
- ε) οι τομείς του Κλάδου Επικουρικής Ασφάλισης του Ταμείου Ασφάλισης Υπαλλήλων Τραπεζών και Επιχειρήσεων Κοινής Ωφέλειας (ΤΑΥΤΕΚΩ) και,
- στ) ο Κλάδος Ασφάλισης Προσωπικού ΔΕΗ του ΤΑΥΤΕΚΩ ως προς τους κατ' επικουρική ασφάλιση ασφαλισμένους του.

Στο πλαίσιο του ΕΤΕΑ, πάντως, σχετικοποιείται το *διανεμητικό* πρότυπο της επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης, καθώς κατά το άρθ. 39 παρ. 1 προβλέπεται ότι όσοι ασφαλίζονται για πρώτη φορά από 1.1.2001 και πέρα υπόκεινται σε οιονεί *κεφαλαιοποιητικό* σύστημα («διανεμητικό σύστημα προκαθορισμένων εισφορών με νοητή κεφαλαιοποίηση»). Η ρύθμιση αυτή διατηρείται αναλλοίωτη και στο άρθ. 78 ν. 4387/2016.

Κατά τη γνώμη μας, το άρθ. 42 παρ. 1 ν. 4052/2012 εγείρει σοβαρά ζητήματα αντισυνταγματικότητας, καθώς η –διοικητικά και ουσιαστικά ενοποιημένη– επικουρική κοινωνική ασφάλιση αποσυνδέεται πλήρως από την (κατοχυρωμένη βάσει του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.) εγγυητική ευθύνη του Κράτους. Συγκεκριμένα, το ποσό της καταβαλλόμενης από το ΕΤΕΑ σύνταξης αφήνεται να διακυμαίνεται, μεταξύ άλλων, με βάση

Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημοσίου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας» και άλλες διατάξεις», Φ.Ε.Κ. Α' 41/1-3-2012.

τον συντελεστή βιωσιμότητας, ο οποίος λειτουργεί μέσω ενός μηχανισμού μειωμένης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής ανάλογα με τις καταβαλλόμενες εισφορές, έτσι ώστε να αποφεύγεται η δημιουργία ελλειμμάτων στο Ταμείο, αποκλείοντας κάθε μεταφορά πόρων από τον κρατικό προϋπολογισμό («ρήτρα μηδενικού ελλείμματος»)³⁹⁸.

Ο ν. 4387/2016³⁹⁹ στάθηκε το καταληκτικό βήμα στη μακρά διαδρομή για σταδιακή ενοποίηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, προχωρώντας στη διοικητική και ουσιαστική ενοποίηση της κύριας κοινωνικής ασφάλισης. Σύμφωνα με το άρθ. 1 παρ. 3 του εν λόγω νόμου, «*το Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλισης λειτουργεί με ενιαίους κανόνες για όλους τους ασφαλισμένους του Ε.Φ.Κ.Α. (Ενιαίος Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης)*».

Ως προς το *minimum* κοινωνικής προστασίας (βασική σύνταξη), η ενιαία μεταχείριση του εργαζόμενου πληθυσμού έναντι των –νομοθετικά προκαθορισμένων– κοινωνικών κινδύνων εκφράζεται με την καταβολή σύνταξης, η οποία αποσυνδέεται πλήρως από τις εισφορές και χρηματοδοτείται απευθείας από τον κρατικό προϋπολογισμό (άρθ. 2 παρ. 2).

Η θεσμοθέτηση του Ενιαίου Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης στηρίζεται σε κοινή ρυθμιστική βάση για τους ασφαλισμένους που απασχολούνται στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα (άρθ. 27), καθώς και για τους αυτοτελώς απασχολούμενους και τους ελεύθερους επαγγελματίες. Παράλληλα, από την ημέρα δημοσίευσης του ν. 4387/2016 ήρθη η προβληματική διάκριση μεταξύ «παλαιών» και «νέων» ασφαλισμένων, η οποία είχε θεσμοθετηθεί με το ν. 2084/1992.

Οι όροι υπαγωγής των αυτοτελώς απασχολούμενων και ελεύθερων επαγγελματιών στον ΕΦΚΑ εγείρουν ζήτημα αντισυνταγματικότητας, ιδίως ως προς το ύψος της καταβλητέας εισφοράς κύριας σύνταξης. Βάσει του άρθ. 38 του οικείου νόμου, «*το συνολικό ποσοστό εισφοράς κύριας σύνταξης ασφαλισμένου μισθωτού και εργοδότη ορίζεται σε 20% επί των πάσης φύσεως αποδοχών των εργαζομένων, (...) και κατανέμεται κατά 6,67% σε βάρος των ασφαλισμένων και κατά 13,33% σε βάρος των εργοδοτών, συμπεριλαμβανομένου από 1.1.2017 και του Δημοσίου και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου...*». Το άρθ. 39 καθορίζει το ύψος της εισφοράς των αυτοτελώς απασχολούμενων και των ελεύθερων επαγγελμα-

³⁹⁸ Όπως επισημαίνει, με κριτική διάθεση, ο Στεργίου, «*τελικά αυτό που ενδιέφερε δεν ήταν παρά η μείωση του ρόλου του κράτους στην κάλυψη των ελλειμμάτων, καθώς και η μεταφορά του κινδύνου της βιωσιμότητας της επικουρικής ασφάλισης από τον κρατικό προϋπολογισμό στους ίδιους τους ασφαλισμένους*», *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 98.

³⁹⁹ Ν. 4387/2016, «*Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας – Μεταρρύθμιση ασφαλιστικού-συνταξιοδοτικού συστήματος κ.λπ.*», Φ.Ε.Κ. Α' 85/12-5-2016.

τιών, καθιστώντάς τους υπόχρεους σε εξ ολοκλήρου κάλυψη του 20% επί των μηνιαίων εισοδημάτων τους.

Οι μη μισθωτοί ασφαλισμένοι (αυτοαπασχολούμενοι, ελεύθεροι επαγγελματίες και αγρότες) καταβάλλουν, λοιπόν, το σύνολο της εισφοράς επί του εισοδήματος που πραγματοποιούν από το επάγγελμά τους, προκειμένου να αποκτήσουν την *ίδια* παροχή με τους μισθωτούς ασφαλισμένους, οι οποίοι υποχρεούνται να καταβάλλουν μόνο το 1/3 της αντίστοιχης επιβάρυνσης. Η συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση ευλόγως κρίθηκε αντισυνταγματική, καθώς αντίκειται στην αρχή της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.), αφού μεταχειρίζεται με ενιαίο τρόπο (απόληψη παροχών) πρόσωπα που τελούν υπό προδήλως διαφορετικές συνθήκες (καταβολή εισφορών)⁴⁰⁰.

Η θέσπιση του ν. 4387/2016 σήμανε την πλήρη ενοποίηση του ασφαλιστικού συστήματος. Η ενοποίηση, αφενός, αφορά στη διοικητική εναρμόνιση ενός –παραδοσιακά– πολυκερματισμένου θεσμού, με τη σύσταση δύο φορέων, έναν για την κύρια ασφάλιση (ΕΦΚΑ) και έναν για την επικουρική ασφάλιση και την εφ’ άπαξ παροχή (ΕΤΕΑΕΠ). Αφετέρου, το σύνολο του εργαζόμενου πληθυσμού της χώρας υπάγεται πλέον σε ενιαίους κανόνες ως προς την καταβολή εισφορών και τη χορήγηση παροχών (ουσιαστική ενοποίηση).

Εντούτοις, ως προς τα ήδη ασφαλιστέα πρόσωπα, καθώς και τα προστατευόμενα μέλη των οικογενειών τους, η υπαγωγή στον Ενιαίο Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης εξαρτάται από τις γενικές, ειδικές ή καταστατικές διατάξεις των φορέων, τομέων, κλάδων και λογαριασμών, στους οποίους ασφαλιζονταν πριν από τη σύσταση του ΕΦΚΑ (άρθ. 55). Επομένως, η ασφάλιση στον ΕΦΚΑ παραμένει κατηγοριακή (ανά προϋφιστάμενο ασφαλιστικό φορέα), χωρίς να έχει συνοδευθεί από τη θέσπιση μιας γενικής διάταξης περί υπαγωγής στον ενιαίο φορέα κάθε μισθωτού στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα και αυτοτελώς απασχολούμενου⁴⁰¹.

Με το ν. 4670/2020⁴⁰² επιχειρείται η τροποποίηση εκείνων των διατάξεων του ν. 4387/2016, οι οποίες κρίθηκαν αντισυνταγματικές από το Συμβούλιο Επικρατείας λόγω υποανταποδοτικότητας (δυσανάλογα χαμηλά ποσοστά αναπλήρωσης) και λόγω άνισης μεταχείρισης σε βάρος των αυτοαπασχολούμενων και των ελεύθερων επαγγελματιών (δυσανάλο-

⁴⁰⁰ ΣτΕ Ολ. 1880/2019, *ό.π.*, σκ. 26, και ΣτΕ Ολ. 1888/2019, *ό.π.*, σκ. 15.

⁴⁰¹ Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 86.

⁴⁰² Ν. 4670/2020, «Ασφαλιστική μεταρρύθμιση και ψηφιακός μετασχηματισμός Εθνικού Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (ε-Ε.Φ.Κ.Α.) και άλλες διατάξεις», Φ.Ε.Κ. Α' 43/28.2.2020.

γα υψηλές εισφορές ως ποσοστό επί του εισοδήματος σε σχέση με τους μισθωτούς ασφαλισμένους). Μολονότι διατηρείται η υπαγωγή του συνόλου του εργαζόμενου πληθυσμού σε έναν ενιαίο φορέα (ΕΦΚΑ), μεταβάλλεται ο τρόπος υπολογισμού των ασφαλιστικών εισφορών για τους αυτοαπασχολούμενους και τους ελεύθερους επαγγελματίες. Συγκεκριμένα, το άρθρ. 35 παρ. 1 του ν. 4670/2020, αντικαθιστώντας το άρθρ. 39 του ν. 4387/2016, προβλέπει την κατάταξη των αυτοαπασχολούμενων και των ελεύθερων επαγγελματιών σε έξι ασφαλιστικές κατηγορίες, με το ποσό της μηνιαίας ασφαλιστικής εισφοράς για καθεμία εξ αυτών να απεικονίζεται στον ακόλουθο πίνακα:

Ασφαλιστικές κατηγορίες	Ποσά εισφορών κύριας σύνταξης σε ευρώ
1η κατηγορία	155
2η κατηγορία	186
3η κατηγορία	236
4η κατηγορία	297
5η κατηγορία	369
6η κατηγορία	500

Σύμφωνα με το άρθρ. 35 παρ. 2, «Οι ασφαλισμένοι κατατάσσονται με ελεύθερη επιλογή τους σε μία από τις 6 (έξι) ασφαλιστικές κατηγορίες. Η κατάταξη σε μία από τις έξι είναι υποχρεωτική. Αν ο ασφαλισμένος δεν επιλέξει ασφαλιστική κατηγορία, κατατάσσεται υποχρεωτικά στη πρώτη.

Ο ασφαλισμένος μπορεί, με αίτησή του, να επιλέξει ανώτερη ασφαλιστική κατηγορία από αυτή που υπάγεται ή, εφόσον βρίσκεται σε ανώτερη ασφαλιστική κατηγορία, να επιλέξει κατώτερη. Η αίτηση επιλογής δύναται να υποβάλλεται και ηλεκτρονικά».

Επομένως, όσον αφορά στους αυτοαπασχολούμενους και τους ελεύθερους επαγγελματίες, η υποχρεωτική καταβολή εισφορών αποσυνδέεται από το πραγματοποιούμενο εισόδημα και εδράζεται πλέον στην ελεύθερη επιλογή ασφαλιστικής κατηγορίας. Προκειμένου ο ασφαλισμένος να προτιμήσει την υπαγωγή του σε ανώτερη ασφαλιστική κατηγορία, παρέχονται κίνητρα μέσω της αυξημένης ανταποδοτικότητας στη σχέση εισφορών-παροχών σε σύγκριση με το προϋφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο.

Προβαίνοντας, με επιφύλαξη βεβαίως, σε μια σύντομη κριτική επισκόπηση του νέου τρόπου υπολογισμού των εισφορών για τους αυτοαπασχολούμενους και τους ελεύθερους επαγγελματίες μπορούμε να υποστηρίξουμε τα εξής: Η απόφαση 1880/2019 της Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας δεν έκρινε αντισυνταγματική τη σύνδεση των ει-

σφορών με το πραγματοποιούμενο εισόδημα, αλλά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, διέγνωσε την αντισυνταγματικότητα του δυσανάλογου ύψους των εισφορών των ελεύθερων επαγγελματιών σε σχέση με τους μισθωτούς ασφαλισμένους ενόψει της λήψης ίδιας κοινωνικοασφαλιστικής παροχής. Όπως καταγράφηκε ρητά στη συγκεκριμένη δικανική κρίση, «ο κοινός νομοθέτης είναι ελεύθερος να υπολογίζει αυτήν (ενν. την εισφορά), επί βάσεως η οποία μαρτυρεί εισφοροδοτική ικανότητα (όπως είναι το πραγματοποιούμενο εισόδημα από την ασφαλιζόμενη εργασία και το ασφαλιζόμενο επάγγελμα), να καθορίζει δε το ύψος της σε επίπεδο που να διασφαλίζει μεν την επάρκεια των παροχών χωρίς όμως να πλήττει το κατά την διάρκεια του εργασιακού βίου παραγόμενο - κατ' ενάσκηση του συνταγματικώς αναγνωριζόμενου δικαιώματος συμμετοχής στην οικονομική ζωή της Χώρας - εισόδημα υπερμέτρως σε σχέση προς τον σκοπό της διασφάλισης εισοδήματος μετά το πέρας του εργασιακού βίου»⁴⁰³.

Αξιοποιώντας την παραπάνω σκέψη προκύπτει ότι η αξίωση συνταξιοδοτικής παροχής βρίσκει έρεισμα στην προηγούμενη καταβολή εισφορών. Συνεπώς, ο κοινωνικοασφαλιστικός θεσμός θα πρέπει να συνδυάζει την αναδιανομή με την ανταπόδοση, προκειμένου να διασφαλίζει στον ασφαλισμένο επαρκείς πόρους στο χρονικό διάστημα της συνταξιοδοτικής αργίας (παροχή) χωρίς, πάντως, να πλήττεται υπέρμετρα το εκ μέρους του παραγόμενο εισόδημα κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου (εισφορά).

Εξετάζοντας την κοινωνική ασφάλιση ως μίξη αλληλεγγύης-ανταπόδοσης (άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.) υπό το πρίσμα των συνταγματικά κατοχυρωμένων αρχών της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.) και της κοινωνικής αλληλεγγύης (άρθ. 25 παρ. 4 Συντ.), η σύνδεση των εισφορών με το πραγματοποιούμενο εισόδημα (ως κατά προτεραιότητα επιβάρυνση των ισχυρότερων μελών της ασφαλιστικής κοινότητας) είναι όχι απλώς συνταγματικά ανεκτή (κατά την ευρεία διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη), αλλά, επιπλέον, ηθικοπολιτικά δίκαιη και καθόλα συμβατή με τις κρίσιμες κανονιστικές αρχές που διέπουν την αρχιτεκτονική του θεσμού.

Η υιοθέτηση ενός συστήματος ασφαλιστικών κατηγοριών, με ελευθερία επιλογής εκ μέρους των ασφαλισμένων, δημιουργεί προβληματισμό όσον αφορά στην εναρμόνισή του με το άρθ. 4 παρ. 5 Συντ. Τούτο διότι τα πρόσωπα αντιμετωπίζονται με όμοιο τρόπο, παρά τη συνταγματική απαίτηση να συμβάλλουν στα δημόσια βάρη «ανάλογα με τις δυνάμεις τους», δηλαδή να λαμβάνεται υπόψη το άνισο επίπεδο της οικονομικής τους κατάστασης, όπως αυτή συνάγεται εκ του πραγματοποιούμενου ει-

⁴⁰³ ΣτΕ Ολ. 1880/2019, ό.π., σκ. 21.

σοδήματος από την επαγγελματική τους δραστηριότητα (καθαρό φορολογητέο αποτέλεσμα).

Τέλος, το σύστημα προαιρετικής υπαγωγής σε ανώτερη ασφαλιστική κατηγορία εγείρει εύλογες ανησυχίες σχετικά με τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, καθώς η υποχρεωτικότητα ένταξης μόνο στη χαμηλότερη ασφαλιστική κατηγορία είναι πιθανό να οδηγήσει σε μικρή επιβάρυνση των χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων και σε σημαντική ελάφρυνση των υψηλότερων εισοδημάτων, άρα σε υποχρηματοδότηση του Ενιαίου Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης.

3. Ενοποίηση κοινωνικοασφαλιστικών φορέων και αρχή της ισότητας

Όπως γίνεται δεκτό, κατά πάγια νομολογία, τόσο η ενοποίηση όσο και ο κατατεμαχισμός των κοινωνικοασφαλιστικών φορέων ανήκουν στη διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη. Συγκεκριμένα, η επιφύλαξη υπέρ του νόμου, την οποία προβλέπει το άρθρ. 22 παρ. 5 Συντ., συνεπάγεται την απουσία περιορισμών στη δράση του νομοθέτη και της κανονιστικώς δρώσας διοίκησης κατά την εξειδίκευση της οργανωτικής δομής των ασφαλιστικών Ταμείων⁴⁰⁴.

Το ζήτημα της ενοποίησης των ασφαλιστικών Ταμείων ανακύπτει συνήθως ενόψει της αναδιάρθρωσής τους για λόγους βελτιστοποίησης της κατανομής των διοικητικών και οικονομικών πόρων⁴⁰⁵. Ωστόσο, αρμόζει να μην υποτιμάται το θέμα αν η ενοποίηση μπορεί να συμβάλει στην προαγωγή της αρχής της ισότητας, η οποία αποτελεί, στην ουσιαστική-αναλογική της διάσταση, *sine qua non* όρο λειτουργίας του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού.

Μπορούμε, πάντως, να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι η πολυδιάσπαση των ασφαλιστικών φορέων δεν είναι μόνον αναποτελεσματική με όρους οικονομικούς, αλλά συνάμα αποτυγχάνει να παράσχει ισότιμη προστασία στο σύνολο των εργαζομένων ενόψει των –συλλογικά διαμοιρασμένων– κοινωνικών κινδύνων⁴⁰⁶. Επομένως, υπό το πρίσμα της αρχής της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας, δεν αρκεί να κριθεί αν είναι θεμι-

⁴⁰⁴ Ενδεικτικά, στην ΣτΕ Ολ. 5024/1987, *ό.π.*, σκ. 9, καταγράφεται ρητά ότι το άρθρ. 22 παρ. 5 Συντ. δεν επιβάλλει κανέναν περιορισμό στον κοινό νομοθέτη ως προς τον τρόπο οργάνωσης και διοίκησης των νομικών προσώπων που θα καταστούν οργανισμοί κοινωνικής ασφάλισης, πέραν της υποχρέωσης του νομοθέτη να καθιστά φορέα της υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης μόνο το Κράτος ή νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου.

⁴⁰⁵ Βλ. Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, «Οι Ενοποιήσεις...», *ό.π.*, σ. 177-178.

⁴⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 83.

τή η ad hoc διακριτή μεταχείριση διαφορετικών κατηγοριών ασφαλισμένων (π.χ. μεταξύ αυτοαπασχολούμενων και δημοσίων υπαλλήλων). Αλλά προσαπαιτείται να κριθεί αν ο σχηματισμός επιμέρους κατηγοριών ασφαλισμένων είναι αυτός καθεαυτὸν δικαιολογήσιμος⁴⁰⁷.

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η συγκώνευση των αυτοδιοικούμενων ασφαλιστικών φορέων, οι οποίοι λειτουργούν με τη μορφή ν.π.δ.δ., είναι, κατ' αρχήν, συνταγματικά επιτρεπτή⁴⁰⁸. Επιπλέον, η ενοποίηση ευθυγραμμίζεται με την αρχή της ισότητας, καθόσον ο κοινός νομοθέτης επιχειρεί, διά των διαρθρωτικών του παρεμβάσεων, να εξαλείψει τις ανισοροπίες που υφίστανται στο θεσμικό πλαίσιο της κοινωνικής ασφάλειας. Εξάλλου, η αναβάθμιση *συγκεκριμένης* κατηγορίας ασφαλισμένων, ώστε αυτή να εξομοιωθεί προς τις καλύτερα προστατευόμενες ομάδες εργαζομένων, δεν συνεπάγεται eo ipso υποχρέωση του νομοθέτη να βελτιώσει έτι περαιτέρω το status όλων των ασφαλισμένων⁴⁰⁹.

Έτσι, οι ενοποιήσεις των ασφαλιστικών Ταμείων ανταποκρίνονται, από οργανωτική σκοπιά, στους δύο θεμελιακούς λόγους οργάνωσης ενός συστήματος κοινωνικής ασφάλισης: πρώτον, στην ίση μεταχείριση του εργαζόμενου πληθυσμού ως προς το καθεστώς της μετα-εργασιακής προστασίας του⁴¹⁰ και, δεύτερον, στην κατανομή των πόρων πρωτίτως με βάση τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των προσώπων και δευτερευόντως με βάση την επιμεριστική ανταπόδοση προς ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού⁴¹¹.

Παρά ταύτα, εμφανίζεται και αντίλογος υπέρ της πολυδιάσπασης με επίκληση στην αρχή της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας, καθώς κρίνεται ότι η κοινωνικοασφαλιστική εξομοίωση ομάδων, που τελούν σε προδήλως διαφορετικό εργασιακό καθεστώς, συνιστά –συνταγματικά ανεπίτρεπτη– όμοια μεταχείριση ανόμοιων βιοτικών καταστάσεων.

Έτσι, χαρακτηρίστηκαν ως αντισυνταγματικές κοινωνικοασφαλιστικές επιβαρύνσεις που επιβλήθηκαν σε συνταξιούχους δικαστικούς λειτουργούς και συνταξιούχους του Δημοσίου εν γένει, ενόψει της ανάγκης διαφύλαξης του ιδιαίτερου νομικού καθεστώτος που απολαμβάνουν οι παραπάνω κατηγορίες εργαζομένων.

⁴⁰⁷ Άγγελος Στεργίου, *Κοινωνική ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 14, υποσημ. 30.

⁴⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 1880/2019, *ό.π.*, σκ. 21.

⁴⁰⁹ ΣτΕ Ολ. 3099/2001, *ΕΔΚΑ*, 2003, σ. 746 επ., σκ. 7.

⁴¹⁰ Βλ. Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, «Οι Ενοποιήσεις...», *ό.π.*, σ. 190-191.

⁴¹¹ Βλ. Ματσαγγάνη, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, *ό.π.*, σ. 30.

Με την απόφαση 244/2017 της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου έγινε δεκτή η αντισυνταγματικότητα της εισφοράς αλληλεγγύης που είχε επιβληθεί σε συνταξιούχους του Δημοσίου με το άρθ. 38 του ν. 3863/2010 και με το άρθ. 11 του ν. 3865/2010. Το Δικαστήριο προέβη σε δύο διακριτές, πλην παραπληρωματικές, σκέψεις, προκειμένου να διαπιστώσει την αντισυνταγματικότητα της Ειδικής Εισφοράς Αλληλεγγύης.

Πρώτον, έκρινε ότι παραβιάζονται οι αρχές της αλληλεγγύης και της ανταποδοτικότητας, καθώς ο συγκεκριμένος κοινωνικός πόρος δεν επιβάλλεται στο σύνολο των πολιτών της χώρας αναλόγως των δυνάμεών τους, αλλά επιβάλλεται μόνον στους συνταξιούχους του Δημοσίου⁴¹². Επιπροσθέτως δε, διότι οι επιβαρυνόμενοι συνταξιούχοι του Δημοσίου δεν αντλούν άμεση ωφέλεια από το υπό χρηματοδότηση σύστημα, δεδομένου ότι η εισφορά κατευθύνεται προς την κάλυψη των τυχόν ελλειμμάτων των Φορέων Κοινωνικής Ασφάλισης⁴¹³.

Δεύτερον, η απόφαση θεώρησε πως η ομοιόμορφη μεταχείριση μεταξύ συνταξιούχων του Δημοσίου και λοιπών συνταξιούχων των Φορέων Κοινωνικής Ασφάλισης αντίκειται στο ιδιαίτερο μισθολογικό και συνταξιοδοτικό καθεστώς που αναγνωρίζεται στα πρόσωπα, τα οποία συνδέονται με ειδική νομική σχέση με το Κράτος (π.χ. δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί). Όσον αφορά στους δημόσιους λειτουργούς, η σύνταξη δεν αποτελεί αυτοτελή κοινωνικοασφαλιστική παροχή μετά το πέρας του εργασιακού βίου, αλλά συνέχεια του μισθού⁴¹⁴. Συνεπεία τούτου, επιζητείται ουσιώδης αναλογία ανάμεσα στις αποδοχές ενεργείας και στις συντάξιμες αποδοχές, ήτοι να «*διατηρείται ένα επαρκές ποσοστό αναπλήρωσης του εισοδήματος ενεργείας*»⁴¹⁵.

Στην απόφαση 2/2018 του Ειδικού Δικαστηρίου κατά το άρθ. 88 παρ. 2 Συντ. εξετάστηκε η συνταγματικότητα των περικοπών που επι-

⁴¹² Πρβλ. την αντίθετη κρίση του Conseil Constitutionnel, Ν. 90-285, 28.12.1990 ως προς το γαλλικό πρότυπο της Γενικευμένης Κοινωνικής Εισφοράς για την Απόσβεση του Κοινωνικού Χρέους, το οποίο επιβαρύνει το σύνολο του ασφαλισμένου πληθυσμού της Γαλλίας και όχι μόνο τους συνταξιούχους του –στενού και ευρύτερου– δημόσιου τομέα.

⁴¹³ ΕΛΣυν Ολ. 244/2017, Αρμ., 2017, σ. 449 επ., σκ. 10. Α.2, με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή.

⁴¹⁴ Σχετικά με τη μισθολογική φύση των διαφορών που εκπηγάζουν από τις καταβαλλόμενες εισφορές για τη μελλοντική καταβολή σύνταξης στους δημόσιους λειτουργούς, βλ. ενδεικτικά ΑΕΔ 28/2004, ΕΔΚΑ, 2005, σ. 259-260. Όπως γίνεται νομολογιακά δεκτό, το Δημόσιο «*δεν ενεργεί ως οργανισμός κοινωνικής ασφαλίσεως κατά την παροχή συντάξεως στους ανωτέρω λειτουργούς και υπαλλήλους του, αλλά δυνάμει της σχέσεως που το συνδέει με αυτούς και επί τη βάσει ειδικού συνταξιοδοτικού καθεστώτος*», ΕΛΣυν Ολ. 244/2017, ό.π., σκ. 6.

⁴¹⁵ ΕΛΣυν Ολ. 244/2017, ό.π., σκ. 6.

βλήθηκαν στους συνταξιούχους δικαστικούς λειτουργούς. Συγκεκριμένα, κρίθηκαν αντισυνταγματικές οι μειώσεις ύψους 5-20%, κατά προοδευτικό συντελεστή, που θεοπίστηκαν με το άρθ. 1 υποπαρ. Β.3. του ν. 4093/2012⁴¹⁶, όπως επίσης η προσωρινή επιβολή ανώτατου ορίου σύνταξης («πλαφόν») κατά το άρθ. 13 του ν. 4387/2016.

Με βάση το σκεπτικό της απόφασης, οι δικαστικοί λειτουργοί απολαύουν ιδιαίτερο μισθολογικό και συνταξιοδοτικό καθεστώς, ενόψει της διακριτής δικαστικής λειτουργίας (άρθ. 26 παρ. 3 Συντ.) και της προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας ως θεσμικής εγγύησης για την απρόσκοπτη άσκηση του λειτουργήματός τους (άρθ. 87 παρ. 1 Συντ.)⁴¹⁷. Έτσι, κρίθηκε ότι οι εν ενεργεία δικαστικοί λειτουργοί, κατά συνταγματική επιταγή (άρθ. 88 παρ. 2), πρέπει να αμείβονται ανάλογα με το κύρος του λειτουργήματός τους.

Στους δε συνταξιούχους δικαστές, ο κοινός νομοθέτης οφείλει να διασφαλίζει σχέση αναλογίας ανάμεσα στις αποδοχές ενεργείας και στις συντάξιμες αποδοχές, καθώς, όπως και στους δημοσίους υπαλλήλους εν γένει, η σύνταξη αποτελεί συνέχεια του μισθού τους. Ειδικότερα, στην περίπτωση των δικαστικών λειτουργών, η εξομοίωσή τους προς τις λοιπές κατηγορίες ασφαλισμένων θα έθετε εν αμφιβόλω, βάσει της αιτιολογίας της απόφασης, την ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας και, κατ' ακολουθία, την παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας στους πολίτες (άρθ. 20 παρ. 1 Συντ.)⁴¹⁸.

Είναι αξιοσημείωτο ότι αμφότερες οι προαναφερθείσες αποφάσεις (244/2017 Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου και 2/2018 «Μισθοδικείου») σηματοδοτούν ένα ρήγμα στη μέχρι τότε πάγια νομολογία. Ο ν. 4387/2016, λόγου χάριν, όπως προκύπτει και από την αιτιολογική του έκθεση⁴¹⁹, επιχείρησε να αναμορφώσει το σύστημα κοινωνικής α-

⁴¹⁶ Ν. 4093/2012, «Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 - Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής του ν. 4046/2012 και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 - Κώδικας Φορολογικής Απεικόνισης Συναλλαγών», Φ.Ε.Κ. Α' 222/12-11-2012.

⁴¹⁷ Ειδικό Δικαστηρίου άρθρου 88 του Συντάγματος («Μισθοδικείο») 2/2018, ΔΕΝ, 2018, σ. 424 επ., σκ. 18.

⁴¹⁸ «Μισθοδικείο» 2/2018, *ό.π.*, σκ. 19. Παρομοίως, βλ. ΕλΣυν Ολ. 304/2003, ΕΔΚΑ, 2003, σ. 780 επ., σκ. 4.

⁴¹⁹ Όπως προκύπτει διαυγώς, μεταξύ άλλων, από την αιτιολογική έκθεση του ν. 4387/2016, «... σκοπός του νομοσχεδίου είναι η πλήρης αναμόρφωση του συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης, στο πλαίσιο ενός ενιαίου Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης, του οποίου οι γενικές αρχές ορίζονται στον νόμο ως εξής: εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης και κοινωνικής προστασίας με όρους ισότητας, κοινωνικής δικαιοσύνης, αναδιανομής και αλληλεγγύης των γενεών. [...] Οι δύο θεμελιώδεις αρχές της μεταρρύθμισης είναι η ισονομία και η κοινωνική δικαιοσύνη».

σφάλισης προς την κατεύθυνση της οργανωτικής και ουσιαστικής ενοποίησης των ποικίλων καθεστώτων. Κατά πάγια νομολογία⁴²⁰, η επιλογή ανάμεσα σε ένα ενοποιημένο ή πολυδιασπασμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη.

Εν αντιθέσει, στις προαναφερόμενες αποφάσεις εμμέσως καταφάσκει η πολυδιάσπαση ως εγγενές –οργανωτικό και λειτουργικό– γνώρισμα του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Από τη στιγμή που το ιδιαίτερο μισθολογικό και συνταξιοδοτικό καθεστώς των δικαστικών λειτουργών και των δημοσίων λειτουργών γίνεται νομολογιακά αντιληπτό ως θεσμικός φραγμός στην εξομοίωση των καθεστώτων, τότε υπονομεύεται εμμέσως πλην σαφώς οποιαδήποτε νομοθετική απόπειρα για πλήρη ενοποίηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος⁴²¹.

Παρά τη –διόλου αμελητέα– ανομοιότητα του υπό κρίση ζητήματος σε σχέση με τη νομολογία για τους συνταξιούχους δημόσιους και δικαστικούς λειτουργούς, οι αποφάσεις 1880/2019 και 1888/2019 της Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας (ένταξη των ελεύθερων επαγγελματιών και αγροτών στον Ενιαίο Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης αντίστοιχα) κινούνται σε μάλλον διαφορετική κατεύθυνση από το Ελεγκτικό Συνέδριο και το «Μισθοδικείο», καθώς αναγνωρίζουν ευρεία διακριτική ευχέρεια στον κοινό νομοθέτη κατά τη διαρρύθμιση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος.

Έτσι, ο νομοθέτης δύναται να επιλέξει ανάμεσα σε ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης με ιδιαίτερους κανόνες ανά κατηγορία απασχόλησης και στην υπαγωγή όλου του εργαζόμενου πληθυσμού σε ενιαίο ασφαλιστικό φορέα ανεξαρτήτως της φύσης της απασχόλησης των ασφαλισμένων. Μοναδική προϋπόθεση για την υπαγωγή διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων σε ενιαίο φορέα υπό ενιαίους κανόνες είναι η διασφάλιση της αρχής της ισότητας, στην ουσιαστική-αναλογική της διάσταση, όπως επιτάσσει το άρθ. 4 παρ. 1 Συντ. Πάντως, ο δικαστικός έλεγχος της τήρησης της σχετικής διάταξης εκ μέρους του νομοθέτη *«απαιτεί μεγαλύτερη ένταση στην περίπτωση ενιαίων κανόνων εισφορών και παροχών για μη ομοειδείς κατηγορίες ασφαλισμένων εντός του αυτού ασφαλιστικού φορέα, σε συνάρτηση και με το σύστημα χρηματοδοτήσεως των ασφαλιστικών παροχών που επιλέχθηκε»*⁴²².

⁴²⁰ Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ Ολ. 3099/2001, *ό.π.*, σκ. 6.

⁴²¹ Μια κριτική αποτίμηση των δικαιοδοτικών κρίσεων του «Μισθοδικείου», οι οποίες αφορούν στο συνταξιοδοτικό καθεστώς των δικαστικών λειτουργών, επιχειρείται από τον Θωμά Ψήμμα, «Η συνταξιοδοτική μεταχείριση των δικαστικών λειτουργών: Κριτική αποτίμηση», *ΔτΚΑ*, τχ. 2/2019, σ. 203-221.

⁴²² ΣτΕ Ολ. 1880/2019, *ό.π.*, σκ. 21, ΣτΕ Ολ. 1888/2019, *ό.π.*, σκ. 10.

Επιπλέον, κατά τις προαναφερθείσες δικανικές κρίσεις του ανώτατου ακυρωτικού δικαστηρίου, ο νομοθέτης έχει την ελευθερία να συγχωνεύσει ή να εντάξει περισσότερους ασφαλιστικούς φορείς με διαφορετικά επίπεδα οικονομικής βιωσιμότητας σε έναν ενιαίο ασφαλιστικό φορέα. Αρκεί να τεκμηριώνεται η βιωσιμότητα του νέου φορέα και η επάρκεια των παροχών και, ασφαλώς, να εξυπηρετείται ο δημόσιος σκοπός για τον οποίο υφίσταται ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης, δηλαδή η διασφάλιση στους συνταξιούχους ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης κατά το δυνατόν εγγύτερου σε αυτό που είχαν κατά τον εργασιακό τους βίο⁴²³.

Εν κατακλείδι, όπως έχουμε εκτιμήσει, η νομοθετική επιλογή ανάμεσα στην ενοποίηση ή τον κατακερματισμό των κοινωνικοασφαλιστικών φορέων δεν αποτελεί απλώς οργανωτικό ζήτημα, αλλά συνάπτεται με το ουσιώδες αίτημα *καθολικότητας* της κοινωνικής προστασίας. Με άλλα λόγια, η ενοποίηση των ασφαλιστικών φορέων αποτελεί το θεσμικό ισοδύναμο της καθολικότητας ως θεμελιώδους –ηθικοπολιτικής και κανονιστικής– αρχής στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.). Απεναντίας, η διασπορά των κοινωνικοασφαλιστικών φορέων, μολονότι πράγματι εξυπηρετεί την ανόμοια μεταχείριση ανόμοιων βιοτικών περιστάσεων, θίγει την καθολική εμβέλεια της κοινωνικής ασφάλειας, καταλήγοντας σε μια επιμεριστική ανάγνωση της ισότητας και του χρέους κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης.

4. Ενοποίηση ασφαλιστικών οργανισμών και αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης

Αξίζει να σημειωθεί ότι ως επιχείρημα εναντίον της ενοποίησης των ασφαλιστικών οργανισμών έχει αξιοποιηθεί νομολογιακά η αρχή της βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης αποτελεί, οπωσδήποτε, συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή δικαίου (άρθ. 24 παρ.1 Συντ.), η οποία βρίσκει περαιτέρω κανονιστική επικύρωση στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου (Συνθήκη του Μάαστριχτ και Συνθήκη του Άμστερνταμ), με αιχμή τη δικαιική αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης δεν χρησιμοποιείται, πάντως, μόνον ως ηθικοπολιτική και κανονιστική ρήτρα οριοθέτησης του περιβαλλοντικού κεκτημένου, αλλά διαχέεται σε πλείστα πεδία του κοι-

⁴²³ ΣτΕ Ολ. 1880/2019, *ό.π.*, σκ. 19, ΣτΕ Ολ. 1888/2019, *ό.π.*, σκ. 8.

νωνικού βίου, ως προσδιοριστικός παράγοντας της γενικότερης ανάπτυξης (δίκαιη ανάπτυξη)⁴²⁴.

Στο πεδίο του κοινωνικοασφαλιστικού δικαίου, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ενδιαφέρει σε μια ειδικότερη έκφασή της, την *αρχή της βιώσιμης κοινωνικής πολιτικής*. Η τελευταία ορίζει ότι η διατήρηση και η προαγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου ανάγεται σε θεμελιώδες γνώρισμα του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής του εργαζόμενου πληθυσμού της χώρας. Έτσι, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, ως ερμηνευτική ρήτρα της κοινωνικοασφαλιστικής νομοθεσίας, λειτουργεί ως μηχανισμός εμπέδωσης του –σχετικού– κοινωνικού κεκτημένου⁴²⁵.

Από την αρχή της βιώσιμης κοινωνικής πολιτικής προκύπτει ότι ο κοινός νομοθέτης έχει μεν διακριτική ευχέρεια να προβαίνει σε ενοποιήσεις ασφαλιστικών οργανισμών, υπό τον όρο, όμως, ότι δεν καθιστά δυσμενέστερη ή επισφαλέστερη τη σχέση του ασφαλισμένου με τον οικείο ασφαλιστικό φορέα του⁴²⁶.

Το πρόβλημα καθίσταται οξύτερο, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις συγχώνευσης βιώσιμων ασφαλιστικών ταμείων με μη βιώσιμα, οπότε δεν παρέχονται επαρκείς εγγυήσεις για την προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου του βιώσιμου φορέα. Εν τοιαύται περιπτώσει, θεωρείται ότι η ενοποίηση ασφαλιστικών ταμείων είναι μεν δυνατή, εφόσον, όμως, η συγχώνευση συντελείται μεταξύ κοινωνικοασφαλιστικών φορέων που εμφανίζουν παραπλήσια επίπεδα βιωσιμότητας⁴²⁷.

⁴²⁴ Σχετικά με την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης ως ουσιαστικό κριτήριο αποτίμησης της κοινωνικής δικαιοσύνης, βλ. Μιχαήλ Δεκλερή, *Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σ. 81 επ., ιδίως σ. 86.

⁴²⁵ Όπως καταγράφεται στην μειοψηφία της ΣτΕ Ολ. 3099/2001, *ό.π.*, σκ. 7, «... δεν είναι όμως επιτρεπτή η επ' ευκαιρία της συγχωνεύσεως, εισαγωγή ρυθμίσεων που να οδηγούν σε απώλεια κεκτημένων δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης ασφαλισμένων των συγχωνευομένων Ταμείων».

⁴²⁶ Βλ. χαρακτηριστικά τη μειοψηφούσα γνώμη δύο Συμβούλων (Ν. Σακελλαρίου και Μ. Καραμανώφ) στην προαναφερόμενη δικαστική απόφαση.

⁴²⁷ Στο ίδιο, ειδικότερη μειοψηφούσα γνώμη των Συμβούλων Ν. Σακελλαρίου και Μ. Καραμανώφ. Σε αντίθετη δικαιοδοτική κρίση κατέληξε η ΣτΕ 92/2001, *ΕΔΚΑ*, 2001, σ. 102 επ., σκ. 10, με σχόλιο Αθ. Πετρόγλου, όπου η ενοποίηση μεταξύ ασφαλιστικών ταμείων, βιώσιμων και μη, κρίθηκε συνταγματικά θεμιτή, ενόψει του διακηρυσσόμενου στόχου για αναβάθμιση της θέσης των ασφαλισμένων των μη βιώσιμων Ταμείων. Όπως υποστηρίζει η Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, «η ενοποίηση οργανισμών που δεν βρίσκονται σε παρόμοιο επίπεδο διοικητικής οργάνωσης και βιωσιμότητας καταλήγει στο να επωμίζεται τον «προβληματικό» οργανισμό ο γενικός οργανισμός ή ο ομοειδής που λειτουργεί καλύτερα, με αποτέλεσμα να υποβαθμίζονται τελικά οι υπηρεσίες που παρέχει στους δικούς του ασφαλισμένους», «Οι Ενοποιήσεις...», *ό.π.*, σ. 191.

Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης λειτουργεί, λοιπόν, ως ρήτρα ενδο- και διαγενεακής αλληλεγγύης, ώστε να αποφεύγεται η –κοινωνικά άδικη– εξομοίωση ανόμοιων κοινωνικοασφαλιστικών καθεστώτων⁴²⁸. Ωστόσο, μια ακαθόριστη επίκληση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης ενέχει τον κίνδυνο σύγχυσης μεταξύ των περιβαλλοντικών και των κοινωνικοασφαλιστικών ζητημάτων σχετικά με τις αιτίες, τις συνέπειες και τους τρόπους αντιμετώπισής τους⁴²⁹.

Τα μεν περιβαλλοντικά ζητήματα σχετίζονται με την αυταπόδεικτη εμπειρική διαπίστωση του πεπερασμένου χαρακτήρα των φυσικών πόρων, οπότε η αρχή της αειφορίας είναι επιβεβλημένη για τη μακροπρόθεσμη διατήρηση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Οι δε κοινωνικοασφαλιστικές προκλήσεις αφορούν κατά κύριο λόγο στην έκταση της (ανα)διανομής του κοινωνικού πλούτου, άρα δεν οφείλονται τόσο στη φυσική σπάνη των αποθεμάτων όσο στην πολιτική διαπάλη μεταξύ διαφορετικών διανεμητικών σχεδίων για τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος⁴³⁰.

Εκτιμούμε ότι η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης μπορεί μεν να αξιοποιηθεί στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, αλλά με προδήλως διαφορετικό τρόπο από την κρατούσα ερμηνευτική εκδοχή, η οποία δείχνει να απορρίπτει συλλήβδην τις ενοποιήσεις μεταξύ ασφαλιστικών φορέων που δεν ευρίσκονται σε παραπλήσια επίπεδα βιωσιμότητας. Η βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος δεν πρέπει να κρίνεται επιμεριστικά (σε επίπεδο μεμονωμένου ασφαλιστικού φορέα), αλλά στην προοπτική να συγκροτηθεί και να διατηρηθεί βελτιούμενο ένα –μακρόχρονα αποτελεσματικό– καθολικό σύστημα κοινωνικής ασφάλειας⁴³¹.

⁴²⁸ Η κοινωνική διάσταση της βιώσιμης ανάπτυξης υποστηρίζεται ως ρήτρα διαγενεακής αλληλεγγύης από τον Danny Pieters, “Social security and sustainable development”, εις: D. Pieters (ed.), *Social protection of the Next Generation in Europe*, European Institute of Social Security (EISS) Yearbook 1997, εκδ. Kluwer Law International, London-The Hague-Boston, 1998, σ. 73 επ.

⁴²⁹ Πρβλ. Supiot, *Το πνεύμα της Φιλαδέλφειας... ό.π.*, σ. 59, όπου τονίζεται η σχέση αναλογίας μεταξύ περιβαλλοντικού και κοινωνικού ζητήματος, «*δίχως ένα Δίκαιο Περιβάλλοντος που προστατεύει αποτελεσματικά τους φυσικούς πόρους, δεν θα μπορούσαμε να φερόμαστε για πολύ καιρό στη φύση σαν να ήταν εμπόρευμα. Και δίχως ένα Κοινωνικό Δίκαιο που προστατεύει αποτελεσματικά τους «ανθρώπινους πόρους», δεν μπορεί να διασφαλιστεί η μακροβιότητα των αγορών εργασίας*».

⁴³⁰ Βλ. τη σχετική κριτική στην απόπειρα αξιοποίησης της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στο πεδίο του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης από τον Γιώργο Κατρούγκαλο, «Γιατί η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης δεν αποτελεί αρχή του δικαίου κοινωνικής ασφάλειας», *ΕΔΚΑ*, 2008, σ. 937 επ., ιδίως σ. 943.

⁴³¹ Βλ. χαρακτηριστικά ΕΕΚΔ, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ κατά Ελλάδα, και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδα, *ό.π.*, σκ. 48, όπου απαιτείται, ως καταστατικός σκοπός ενός βιώσιμου κοινωνικοασφα-

Υπό αυτή τη διόπτρα, όμως, η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης θα αποτελούσε εύλογο επιχείρημα υπέρ της *ενοποίησης* των ποικιλόμορφων καθεστώτων που υφίστανται παράλληλα σε ένα κατατεμαχισμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Εξάλλου, η περιουσία ενός οργανισμού κοινωνικής ασφάλισης δεν συνιστά αμιγώς ατομική ιδιοκτησία του συγκεκριμένου νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, αλλά τάσσεται προς εξυπηρέτηση του σκοπού δημοσίου συμφέροντος, για τον οποίο έχει συσταθεί ο εν λόγω οργανισμός⁴³².

Παρ' όλα αυτά, στην πράξη, η επίκληση της βιωσιμότητας στις αιτιολογικές εκθέσεις των κοινωνικοασφαλιστικών νομοθετημάτων⁴³³ ταυτίζεται συνήθως με την –εργαλειακού χαρακτήρα– εξυπηρέτηση βραχυπρόθεσμων σκοπών δημοσιονομικού συμφέροντος. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης της οικονομίας, ως ερμηνευτική παράμετρος είτε υπέρ της πολυδιάσπασης είτε υπέρ της ενοποίησης, αναγιγνώσκεται εντέλει ως μηχανισμός για προσωρινή ανακούφιση των ελλειμμάτων των ασφαλιστικών Ταμείων, χωρίς καν να επιλύεται το πρόβλημα της ευστάθειας του ασφαλιστικού συστήματος⁴³⁴. Έτσι, όμως, η βιωσιμότητα αποσυνδέεται από τους σκοπούς δημοσίου συμφέροντος που προσήκει να υποβασιάζουν κάθε –συνταγματικά θεμιτή– ασφαλιστική μεταρρύθμιση, δηλαδή από τη διατήρηση του ασφαλιστικού κεφαλαίου και την προαγωγή της θέσης των ασφαλισμένων.

λιστικού συστήματος, η σφαιρική διασφάλιση ενός πλέγματος κοινωνικής προστασίας χωρίς αποκλεισμούς συγκεκριμένων κατηγοριών εργαζομένων.

⁴³² Η ορθή αυτή δικανική κρίση διατυπώθηκε στις ΣτΕ Ολ. 1880/2019, *ό.π.*, σκ. 21 και 1888/2019, *ό.π.*, σκ. 10, όπου το Δικαστήριο έκρινε συνταγματική τη –διά νομοθετικής παρέμβασης– συγχώνευση ή ένταξη πλειόνων ασφαλιστικών φορέων με διαφορετικό επίπεδο οικονομικής ευρωστίας και βιωσιμότητας σε έναν υφιστάμενο ή σε ένα νέο ασφαλιστικό φορέα, στο πλαίσιο εκτεταμένης αναδιάρθρωσης του ασφαλιστικού συστήματος, «χωρίς τούτο να αντίκειται σε υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις που προστατεύουν την περιουσία, καθ' όσον η περιουσία οργανισμού κοινωνικής ασφάλισης, που αποτελεί νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, δεν έχει αναγνωρισθεί σ' αυτόν με την έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας αλλά προς εξυπηρέτηση του δημοσίου σκοπού για τον οποίο έχει συσταθεί ο οργανισμός...».

⁴³³ Βλ. ενδεικτικά τις αιτιολογικές εκθέσεις των νόμων 3863/2010, 4293/2012, 4387/2016.

⁴³⁴ Η Ένωση για την Προάσπιση των Κοινωνικών Δικαιωμάτων (ΕΠΚΟΔΙ) προβαίνει σε κριτική αποτίμηση των «μνημονιακών» κοινωνικοασφαλιστικών μεταρρυθμίσεων, τοποθετώντας στο στόχαστρο την αμιγώς δημοσιονομική ερμηνεία της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης από τον κοινό νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση, «Η κοινωνική ασφάλιση ως προϋπόθεση οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής. Ασφαλιστική μεταρρύθμιση και κρίση» (ημερίδα), 11.1.2016. Η αναγωγή της επάρκειας των συντάξεων σε ζήτημα βιωσιμότητας του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, αποτιμώμενο αμιγώς με όρους μακροοικονομικής ισορροπίας, εξετάζεται με κριτικό τρόπο από την Παυλίνα Κοντογεωργοπούλου, «Σκέψεις για την επάρκεια των συντάξεων», *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 750 επ., ιδίως σ. 755-758.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ:

Το δημόσιο συμφέρον ως λόγος περιορισμού ή εμπέδωσης του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστεί η φαινομενικά αντινομική σχέση ανάμεσα στην εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος και στην προαγωγή της αρχής της ισότητας. Ειδικότερα, το δημόσιο συμφέρον θα ιδωθεί τόσο ως ρήτρα περιορισμού (π.χ. ως δημοσιονομικό συμφέρον) όσο και ως μηχανισμός εμβάθυνσης του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση και των κοινωνικών δικαιωμάτων εν γένει (π.χ. ως γενικότερο κοινωνικό συμφέρον).

Εν συνεχεία, στο δέκατο κεφάλαιο θα αναλυθεί η αρχή της ισότητας, στην ουσιαστική-αναλογική της διάσταση, ως αυτοτελής αρχή δικαίου, η οποία λειτουργεί ως «περιορισμός των περιορισμών» κατά την εξειδίκευση του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος από τον κοινό νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση. Ύστερα από την επισκόπηση του δημόσιου συμφέροντος και της αρχής της ισότητας στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, θα επιχειρηθεί ερμηνευτικός συγκερασμός τους μέσα από κριτική ανασκευή δύο αντικρουόμενων, αλλά εξίσου μονομερών, νομολογιακών κατασκευών (επεκτατική εφαρμογή των ευνοϊκών διατάξεων/στενή ερμηνεία των ευμενών ρυθμίσεων).

Τέλος, στο ενδέκατο κεφάλαιο ελπίζουμε ότι θα αναδειχθεί η αναδιανεμητική δυναμική της ισότητας στο πλαίσιο της κοινωνικής ασφάλισης, χάρη σε κριτικό αναστοχασμό γύρω από το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων», που διαφαίνεται ως κυρίαρχη τάση στο ζήτημα κοινωνικής ασφάλειας, σε συνθήκες νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού.

1. Το δημόσιο συμφέρον ως ρήτρα περιορισμού των δικαιωμάτων

Το δημόσιο συμφέρον θα μπορούσε κάλλιστα να χαρακτηριστεί ως ο θεός Ιανός των συνταγματικών δικαιωμάτων. Από τη μία πλευρά, δικαιολογεί αυτοτελώς τους περιορισμούς των δικαιωμάτων («περιορισμός»), ενώ από την άλλη ενεργεί ως επιπλέον προϋπόθεση, προκειμένου να κριθεί θεμιτός ο περιορισμός ενός δικαιώματος («περιορισμός των περιορισμών»).

Κατά πάγια νομολογιακή θέση, οι περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων εδράζονται στην επίκληση «*αποχρώντων λόγων γενικωτέρου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος*»⁴³⁵. Έτσι, το δημόσιο συμφέρον, πα-

⁴³⁵ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 2112/1984, ΤοΣ, 1985, σ. 63 επ.

ρά την έλλειψη σαφούς ορισμού του, ανάγεται σε ρήτρα θεμιτού περιορισμού των συνταγματικών δικαιωμάτων, ιδίως εκείνων που κατοχυρώνονται υπό την επιφύλαξη τυπικού νόμου⁴³⁶.

Μολαταύτα, το δημόσιο συμφέρον δεν αποτελεί μονάχα νομική κατασκευή, προκειμένου να κριθεί το θεμιτό ή αθέμιτο ενός περιορισμού που τίθεται σε συνταγματικό δικαίωμα. Επιπλέον, λειτουργεί ως υποδοχέας των ηθικοπολιτικών λόγων που βαραίνουν στις επιλογές του κοινού νομοθέτη κατά την άσκηση του δικαιοθετικού του έργου. Έτσι, το δημόσιο συμφέρον ανάγεται σε κατευθυντήρια κανονιστική γραμμή ως προς τη δικαιολόγηση όλων των πτυχών άσκησης της δημόσιας εξουσίας⁴³⁷.

Διαφέρει, πάντως, ριζικά ο τρόπος με τον οποίο εκλαμβάνεται το δημόσιο συμφέρον από τα δικαιοπαραγωγικά και τα δικαιοδοτικά όργανα, στην προοπτική να επιτευχθούν πολιτειακοί στόχοι και ατομικοί ή διατομικοί σκοποί. Το δημόσιο συμφέρον ερμηνεύεται αντιστοίχως: α) ως «γενική βούληση» προς πραγμάτωση του κοινού καλού, β) ως άθροισμα των επιμέρους ατομικών συμφερόντων-βουλήσεων και, γ) ως γνώμονας καθολίκευσης των δικαιωμάτων.

1.1. Το δημόσιο συμφέρον ως «γενική βούληση» προς πραγμάτωση του κοινού καλού

Η πρώτη, πολιτειολογικού χαρακτήρα, οπτική τροφοδοτείται από την αντίληψη ότι κάθε Πολιτεία δικαίου αποτελεί αυτοτελές «ηθικό πρόσωπο», το οποίο υπερβαίνει τα επιμέρους άτομα που τη συναπαρτίζουν⁴³⁸. Σύμφωνα με τη ρουσσώϊκή πρόσληψη του γενικού συμφέροντος, η διάγνωση και εκπλήρωση του «κοινού αγαθού» συνιστά το νομιμοποιητικό θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας, άρα και αναγκαίο υπόστρωμα για τη θεσμική αναγνώριση των δικαιωμάτων των προσώπων⁴³⁹. Η διαμόρφωση και πραγμάτωση της «γενικής βούλησης» (*volonté générale*), λοιπόν, δεν συνιστά απλώς *a posteriori* στόχο των πολιτικών υποκειμένων, αλλά *a priori* όρο για την ίδια την πολιτική τους υπόσταση⁴⁴⁰.

⁴³⁶ Βλ. Ευάγγελο Βενιζέλο, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 37 επ.

⁴³⁷ Βλ. Richard Flathman, *The Public Interest*, εκδ. Wiley & Sons, New York-London-Sydney 1966, σ. 82.

⁴³⁸ Βλ. Jean-Jacques Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου-Α. Σταϊνχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2013, σ. 79.

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ. 73.

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 73.

Μέσα από τη «γενική βούληση», δηλαδή τον ύπατο σκοπό δημόσιου συμφέροντος, εκδηλώνεται η λαϊκή κυριαρχία ως αναπαλλοτριώτη⁴⁴¹ και αδιαίρετη⁴⁴² ιδιότητα της πολιτικής κοινότητας. Η «γενική βούληση», εξάλλου, υπερβαίνει ποιοτικά την αθροιστική αναπαράσταση των ποικιλόμορφων ατομικών συμφερόντων. Η πολιτική κοινότητα, κατά τον Rousseau, πρέπει να τείνει προς έναν αμιγώς συλλογικό σκοπό, την αγαθή αυτοκυβέρνηση του λαού⁴⁴³. Εξ αντιδιαστολής, η εκτροπή της «γενικής βούλησης» σε άθροισμα επιμεριστικών συμφερόντων θα επέφερε διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και εντέλει θεσμικό εκφυλισμό της πολιτικής κοινότητας⁴⁴⁴.

Η ρουσσωϊκή γενική βούληση είναι, συνεπώς, διαποτισμένη από το κοινό συμφέρον, στο οποίο αποσκοπούν επί ίσοις όροις τα μέλη εκάστης πολιτικής κοινότητας⁴⁴⁵. Ωστόσο, η αναζήτηση της συλλογικής έκφρασης του ενιαίου κι αδιαίρετου πολιτικού σώματος δημιουργεί μια δυσεπίλυτη αντίφαση, που διαπερνά το έργο του Rousseau, θέτοντας εν αμφιβόλω το μείζον πολιτειακό desideratum, την αυτοκυβέρνηση του λαού. Ποιος είναι, σε τελική ανάλυση, ο εγγυητής των συνταγματικών δικαιωμάτων; Το Σύνταγμα που θεοπίστηκε διά της «γενικής βούλησης» ή η «γενική βούληση» που έθεσε σε ισχύ το Σύνταγμα⁴⁴⁶;

Σε περίπτωση που δεχθούμε την πρώτη ερμηνευτική εκδοχή, το δημόσιο συμφέρον υποκαθίσταται από την ad hoc θεσμική αποκρυστάλλωση συγκεκριμένου συμβιβασμού ανάμεσα σε αντικρουόμενα συμφέροντα. Εφόσον προκρίνουμε τη δεύτερη αντίληψη, ελλοχεύει ο κίνδυνος για μια αυτεξάρτητη θεώρηση του δημόσιου συμφέροντος, εντελώς αποκομμένη από τα δικαιώματα των επιμέρους ατόμων-πολιτικών υποκειμένων. Στο δεύτερο, μάλιστα, ενδεχόμενο, η «γενική βούληση» δεν αποτυπώνει τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας διά της αυτοκυβέρνησης

⁴⁴¹ Στο ίδιο, σ. 73-74.

⁴⁴² Στο ίδιο, σ. 75-77.

⁴⁴³ Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι ο Rousseau αναπαράγει *more moderno* την αρετολογική-τελολογική σύλληψη του αγαθού, όπως εντοπίζεται στο έργο του Αριστοτέλη.

⁴⁴⁴ Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 171.

⁴⁴⁵ Όπως αποφαινεται ο Rousseau, αφιστάμενος από μια αμιγώς πλειοψηφική θεώρηση του έργου του, «η επιμέρους βούληση από τη φύση της τείνει σε διαφορετικές προτιμήσεις, ενώ η γενική βούληση προς την ισότητα», στο ίδιο, σ. 74.

⁴⁴⁶ Σχετικά με την ανάδειξη αυτής της αντίφασης, που εμφιλοχωρεί στο ρουσσωϊκό έργο, βλ. Norberto Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, μτφρ. Π. Ράμου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 209-210.

του λαού, αλλά ενδέχεται να υποδηλώνει την «από τα πάνω» έκφραση της αποφασιστικής βούλησης του εκάστοτε κυριάρχου⁴⁴⁷.

Συμπερασματικά, εάν το δημόσιο συμφέρον αναγορευτεί σε δεσπόζοντα γνώμονα ως προς το πολιτικώς πρακτέο, τότε υποσκάπτει την αυταξία των δικαιωμάτων, καθιστώντας τα άτομα έρμαια στις διαθέσεις μιας «τυραννικής» πλειοψηφίας⁴⁴⁸.

1.2. Το δημόσιο συμφέρον ως άθροισμα των επιμέρους ατομικών συμφερόντων

Η δεύτερη εκδοχή του δημόσιου συμφέροντος (φιλελεύθερη-ωφελιμιστική) στηρίζεται στην ερμηνευτική προαντίληψη ότι η πολιτική κοινότητα δεν συνιστά αυτοτελές πεδίο άσκησης εξουσίας, αλλά αναπαριστά απλώς ένα άθροισμα ατόμων. Συνεπώς, το συμφέρον της πολιτικής κοινωνίας δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται με το άθροισμα των συμφερόντων των επιμέρους ατομικών φορέων τους⁴⁴⁹.

Σύμφωνα με την ωφελιμιστική σύλληψη του δημόσιου συμφέροντος, η ιδέα του αυτοκυβερνώμενου λαού στο πλαίσιο της *res publica* αποτελεί μύθευμα, καθώς η «γενική βούληση» φέρεται να έρχεται σε καταστατική αντίθεση με τον πλουραλισμό των επιμέρους ατομικών συμφερόντων. Η «γενική βούληση», ως ύπατη αντανάκλαση του δημόσιου συμφέροντος, επικρίνεται, λοιπόν, επειδή απηχεί «τη βούληση της αριθμητικά ισχυρότερης ή της πιο δραστήριας μερίδας του λαού»⁴⁵⁰, υποκαθιστώντας το «κοινό καλό» με την επιβολή της εκάστοτε πλειοψηφίας.

Η φιλελεύθερη παράδοση, υπό το ωφελιμιστικό πρίσμα των Bentham και Mill, αξιώνει μια αυστηρή διάκριση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας ή, κατά άλλη διατύπωση, ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των πολιτών⁴⁵¹. Προτάσσοντας την ηθική αυταξία του ατόμου έναντι της κοινότητας, εξυψώνει την προσωπική αυτονομία σε

⁴⁴⁷ Στο πλαίσιο του αντιφιλελεύθερου νεοσιζιονισμού του, ο Karl Schmitt υποστήριξε ότι «κυριάρχος είναι αυτός που αποφασίζει για την κατάσταση εξαίρεσης», *Political Theology: Four chapters on the concept of sovereignty*, transl. by G. Schwab, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 2005, σ. 5.

⁴⁴⁸ Tocqueville, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., σ. 256 επ.

⁴⁴⁹ Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, ό.π., σ. 3. Στην ατομιστική ανάγνωση του «γενικού συμφέροντος» ασκεί κριτική ο Marx, θεωρώντας πως στην αστική κοινωνία «το γενικό συμφέρον είναι ακριβώς η γενικότητα των ιδιοτελών συμφερόντων», *Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας: Τόμος Β'*, μτφρ. Δ. Διβάρη, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1989, σ. 177.

⁴⁵⁰ Mill, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 23.

⁴⁵¹ Στο ίδιο, σ. 129 επ.

θεμέλιο λίθο της ατομικής και της συλλογικής ευημερίας⁴⁵². Η εγκατάλειψη της οργανιστικής διάστασης του δημόσιου συμφέροντος χάριν μιας περισσότερο ατομιστικής εκδοχής φέρεται να συνεπάγεται ότι η «γενική βούληση» αντικαθίσταται από την «ανοιχτή κοινωνία», όχι μόνο ως επιθυμητή προοπτική της πολιτικής κοινότητας αλλά και ως μοναδικό ασφαλές καταφύγιο για την ανθρώπινη ύπαρξη⁴⁵³.

Στην περίπτωση αυτή, όμως, το δημόσιο συμφέρον παύει να έχει κάποια διακριτή ηθικοπολιτική αξία και εφελκύεται από τα δικαιώματα των άλλων ατόμων, τα οποία λειτουργούν ως ο μόνος νομιμοποιημένος φραγμός στην απόλαυση της προσωπικής αυτονομίας εκάστου. Έτσι, το δημόσιο συμφέρον και, κατ' επέκταση, η πολιτική κοινότητα εργαλειοποιούνται χάριν της μεγιστοποίησης της ατομικής ευδαιμονίας καθενός κοινωνού χωριστά⁴⁵⁴.

Πιθανώς, ο πλουραλισμός των επιμέρους –συντονιζόμενων ή αποκλινόντων– συμφερόντων υποκρύπτει μια προαντίληψη κτητικού ατομισμού που διαπερνά τον φιλελευθερισμό ως ρεύμα ιδεών τόσο στην πολιτική όσο, κυρίως, στην οικονομική του εκδοχή⁴⁵⁵. Έτσι, πίσω από τον συμβιβασμό των επιμέρους συμφερόντων, ως μετωνυμία του δημόσιου συμφέροντος, συγκαλύπτονται οι ανταγωνιστικές (κατ' ουσίαν ταξικές) σχέσεις που εκδηλώνονται στη μονοπωλημένη –από το κεφάλαιο– κυριαρχία επί των μέσων παραγωγής⁴⁵⁶. Η φιλελεύθερη οπτική του δημόσιου

⁴⁵² Στο ίδιο, σ. 100 επ.

⁴⁵³ «... αν θέλουμε να παραμείνουμε άνθρωποι, τότε υπάρχει μόνο ένας δρόμος: ο δρόμος προς την ανοιχτή κοινωνία», Karl Popper, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της, Τόμος Ι (Η Γοητεία του Πλάτωνα)*, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2003, σ. 321.

⁴⁵⁴ Ασκώντας κριτική στον ατομιστικό ευδαιμονισμό του Mill, ο David Held θεωρεί πως, ωφελιμιστικά νοούμενη, «η δημοκρατία γίνεται ένα μέσο για την επίτευξη αυτών των στόχων (μεγιστοποίηση της ιδιωτικής ικανοποίησης), και όχι ένας σκοπός καθ' εαυτόν για την πιθανή καλλιέργεια και την ανάπτυξη όλων των ανθρώπων», *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφρ. Μ. Τζιαντζή, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα, 2003, σ. 77.

⁴⁵⁵ Σχετικά με τον «κτητικό ατομισμό» ως καταστατική αρχή του φιλελευθερισμού, βλ. C.B. Macpherson, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία...*, ό.π., σ. 349-366. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Macpherson μάλλον αναγινώσκει τον Locke με τρόπο που τον φέρνει εγγύτερα στον –πράγματι– «κτητικό» ατομιστή Nozick, προσπερνώντας την καλώς νοούμενη αυτονομία του προσώπου, η οποία ενυπάρχει σε μεγάλο βαθμό στη λοκιανή σύλληψη των «φυσικών δικαιωμάτων».

⁴⁵⁶ Για μια διεξοδική ανάλυση των ταξικών και ενδοταξικών αντιθέσεων που καθορίζουν την ad hoc αποκρυστάλλωση του δημόσιου συμφέροντος και οξύνονται ιδίως σε περιόδους καπιταλιστικής κρίσης, βλ. εντελώς ενδεικτικά Δημήτριο Κιβωτίδη, «Η νομοθεσία της κρίσης στην Ελλάδα: διαλεκτική ανάλυση», *ΕφημΔΔ*, 2018, σ. 56-77.

συμφέροντος μοιάζει να βασίζεται, λοιπόν, σε έναν αμφίβολο διαχωρισμό κράτους και κοινωνίας, πολιτικής και οικονομίας⁴⁵⁷.

Εν είδει συμπεράσματος, η προαναφερθείσα μίξη ωφελισμού και φιλελευθερισμού δεν υποπεύεται καν ότι το δημόσιο συμφέρον μπορεί να νοηθεί ως θεσμικό αντίβαρο υπέρ των δικαιωμάτων. Αλλά του επιφυλάσσει καθαρά εργαλειακό, ρυθμιστικό ρόλο στην αναπαραγωγή – κεφαλαιοκρατικά ιεραρχημένων– ατομικών επιθυμιών και προτιμήσεων⁴⁵⁸.

1.3. Το δημόσιο συμφέρον ως γνώμονας καθολίκευσης των δικαιωμάτων

Κατά τον Αριστοτέλη, ο καταστατικός σκοπός συγκρότησης της πολιτικής κοινότητας έγκειται στην ανεύρεση και εξυπηρέτηση του «κοινού αγαθού», δηλαδή του γενικού συμφέροντος⁴⁵⁹. Στην ιδεατή μορφή δημοκρατικής διακυβέρνησης (Πολιτεία), η προώθηση του συλλογικού αυτού στόχου («κοινό αγαθό») διασφαλίζεται μονάχα μέσω της ισότιμης συμμετοχής όλων των πολιτών, χωρίς αποκλεισμούς, στις δημόσιες υποθέσεις. Μπορεί να συναχθεί, συνεπώς, ότι το δημόσιο συμφέρον, κατά μία ρεπουμπλικανική εκδοχή, εκκινεί από την ιδέα της πολιτικής ελευθερίας και της πολιτικής ισότητας⁴⁶⁰. Η πολιτική ελευθερία εμπεριέχει τόσο την αποφαστική όσο και τη συμμετοχική εκδοχή της αυτονομίας, καθιστώντας τον πλουραλισμό των –ατομικά και συλλογικά– αυτόνομων υποκειμένων *sine qua non* όρο του δημόσιου συμφέροντος.

Δυνάμει της πολιτικής ισότητας, τα επιμεριστικά συμφέροντα των ατόμων δεν ευρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους, αλλά αλληλεπιδρούν για ισότιμη συνένωση και συμμετοχή των πολιτών στις διεργασίες της πολιτικής κοινότητας⁴⁶¹. Έτσι, το δημόσιο συμφέρον αναγορεύεται σε εγγυητή της δημοκρατικής πολυμέρειας, συμπεριλαμβάνοντας επί ίσοις όροις τα επιμέρους ιδιωτικά συμφέροντα στη δημόσια σφαίρα.

⁴⁵⁷ Γιώργος Πάσχος, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία: δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, β' έκδ., εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1981, σ. 372.

⁴⁵⁸ Για μια «λειτουργιστική» προσέγγιση της πολιτικής, κατ' αντανάκλαση ατομικών συμφερόντων, προτιμήσεων και επιθυμιών, βλ. Talcott Parsons, *The Social System*, εκδ. The Free Press, New York, 1951. Πρβλ. την κριτική από τη δεοντοκρατική οπτική του πολιτικού φιλελευθερισμού στο: Carole Pateman, *The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory*, εκδ. Polity Press, London, 1985, σ. 172 επ.

⁴⁵⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1279 a, 40-43.

⁴⁶⁰ «Ελευθερίαν την κατά το ίσον», Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1317 b, 14-27.

⁴⁶¹ Βλ. Robert Alan Dahl, *Περί δημοκρατίας*, μτφρ. Β. Κόρκα, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2001, σ. 61.

Συνεπώς, το δημόσιο συμφέρον προσλαμβάνει μια νέα, περισσότερο πολυφωνική και συμπεριληπτική, διάσταση. Από τη μία πλευρά, επιτρέπει τον ανταγωνισμό και τον συμβιβασμό μεταξύ αντικρουόμενων ιδεών και συμφερόντων⁴⁶², υπερβαίνοντας τις αντιπλουραλιστικές αγκυλώσεις μιας –εξ υποθέσεως– ενιαίας και αδιαίρετης γενικής βούλησης. Από την άλλη πλευρά, διοχετεύει τα επιμέρους ατομικά συμφέροντα από το αγοραίο στο πολιτικό πεδίο, ενσωματώνοντάς τα στους –αυτόνομα διαμορφωμένους από τα πολιτικά υποκείμενα– σκοπούς της *res publica*⁴⁶³.

Υπό το πρίσμα της πολιτικής ελευθερίας, το δημόσιο συμφέρον ενσαρκώνει το ιδεώδες της καθολικότητας στην καθημερινή πολιτική πρακτική. Οι πολίτες, υπό αυτή την έννοια, δεν είναι ούτε δρώντες που τείνουν μηχανικά προς το «κοινό καλό» ούτε, όμως, ιδιώτες σε σχέσεις ανειρήνευτου ανταγωνισμού. Αντιθέτως, διατηρούν ακέραιη την αυτονομία του πράττειν, επιφορτιζόμενοι, ωστόσο, με την παροχή απροσωπώληπτων, ανιδιοτελών δικαιολογητικών λόγων για την τάδε ή δείνα συμπεριφορά τους⁴⁶⁴.

2. Κίνδυνοι από την υιοθέτηση ενός αόριστου γενικού συμφέροντος και από την περιπτωσιολογική εξειδίκευσή του

Μολονότι η έννοια του γενικού συμφέροντος αναγράφεται ρητά μόνο σε τρία άρθρα του Συντάγματος (άρθ. 17, 24, 106 Συντ.), η αναφορά σ' αυτό διενεργείται κατά κόρον από το νομοθέτη, την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση και το δικαστή. Ειδικότερα, το δημόσιο ή γενικό συμφέρον εκλαμβάνεται ως αυτονόητη δικαιοπολιτική αξία, η οποία, παρότι αόριστη, είναι υπεράνω πιθανής υποψίας. Οπότε το μόνο που απομένει ως ζήτημα είναι η περιπτωσιολογική εξειδίκευσή της.

A. Η επίκληση ενός νεφελώδους, ενιαίου και αδιαίρετου γενικού συμφέροντος παραγνωρίζει πράγματι τη διακριτότητα των υποκειμένων δικαίου και, κατά συνέπεια, δεν επιτρέπει την κανονιστική εμπέδωση και υλοποίηση των δικαιωμάτων τους⁴⁶⁵. Εάν, λοιπόν, το γενικό συμφέρον

⁴⁶² Βλ. Flathman, *The Public Interest*, ό.π., σ. 13. Σχετικά με την «αγωνιστική» διάσταση του δημοκρατικού βίου, βλ. Chantal Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σ. 188.

⁴⁶³ Flathman, *στο ίδιο*, σ. 83.

⁴⁶⁴ *Στο ίδιο*, σ. 43. Σχετικά με την απαίτηση για ηθικοπολιτική δικαιολόγηση του ατομικού πράττειν, ως αίτημα καθολικευσιμότητας των ηθικών κρίσεων, βλ. τη θερμή συνηγορία του T.M. Scanlon, *What We Owe to Each Other*, ό.π., κεφ. 5 (“The Structure of Contractualism”).

⁴⁶⁵ Βλ. Σούρλα, *Δίκαιο και δικανική κρίση*, ό.π., σ. 795.

εκληφθεί ως «δαμόκλειος γενική επιφύλαξη όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων»⁴⁶⁶, τότε φορέας του είναι η κρατικά οργανωμένη πολιτική κοινότητα. Έτσι όμως το γενικό συμφέρον νομιμοποιείται αυτοαναφορικά, δηλαδή χάριν της κρατικής σκοπιμότητας αυτής καθεαυτήν.

Ωστόσο, στη θεώρηση αυτή τα πρόσωπα μεταπίπτουν σε απλά μέσα χάριν μιας υποτιθέμενης υπέρτερης σκοπιμότητας. Οπότε χάνεται το status αυτοσκοπού που τους αναγνωρίζεται κανονικά βάσει της αναπαλλοτρίωτης ανθρώπινης αξιοπρέπειάς τους. Έτσι, τα δικαιώματα δεν αντιμετωπίζονται πλέον από το δίκαιο ως «εννόμως προστατευόμενα συμφέροντα»⁴⁶⁷ ή «πολιτικά ατού»⁴⁶⁸ του προσώπου. Αντιθέτως, τα δικαιώματα τελούν σε μόνιμη εκκρεμότητα, υπό την αίρεση ότι η απόλαυσή τους δεν αντιστρατεύεται κάποιον λόγο δημόσιου συμφέροντος, κατά την ανέλεγκτη κρίση των δικαιοπαραγωγικών και δικαιοδοτικών κρατικών οργάνων.

Ειδικότερα, τα δικαιοδοτικά όργανα, επικαλούμενα τη ρευστή και ασαφή έννοια του δημόσιου συμφέροντος, μετεωρίζονται ανάμεσα στον «ακτιβισμό» και τον αυτοπεριορισμό⁴⁶⁹. Έτσι, το γενικό συμφέρον λειτουργεί, από τη μία, ως επιχείρημα υπέρ της εντατικοποίησης του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, ακόμα και σε ζητήματα πολιτικής εκτίμησης (policies). Από την άλλη, συχνά ο δικαστής επικαλείται το δημόσιο συμφέρον, προκειμένου να απόσχει από την κρίση εκείνων των επιλογών του νομοθέτη και της κανονιστικώς δρώσας διοίκησης που «χάνονται μέσα στη φαιά συνοριακή περιοχή μεταξύ σκοπιμότητας και συνταγματικότητας»⁴⁷⁰.

Στο πρώτο ενδεχόμενο (δικαστικός ακτιβισμός) ξεπροβάλλουν ζητήματα συμβατότητας με τη δημοκρατική αρχή (άρθ. 1 Συντ.) και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών (άρθ. 26 Συντ.), καθώς το δικαιοδοτικό όργανο διαπλάθει, διά του δημόσιου συμφέροντος, το ακριβές μέτρο

⁴⁶⁶ Χρυσόγονος / Βλαχόπουλος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 125.

⁴⁶⁷ Σχετικά με τα δικαιώματα ως «εννόμως προστατευόμενα συμφέροντα», βλ. προ πάντων Rudolf von Jhering, *Ο σκοπός εν τω δικαίω*, μτφρ. Γ. Σαραντάκη, Αθήναι, 1955. Αξίζει, πάντως, να παρατηρηθεί ότι η θεώρηση των δικαιωμάτων ως «συμφερόντων» εργαλειοποιεί το αληθινό νόημα των δικαιωμάτων ως αξιώσεων του προσώπου.

⁴⁶⁸ Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό.π., σ. 6.

⁴⁶⁹ Για μια κριτική αποτίμηση του δικαστικού αυτοπεριορισμού, δηλαδή του «οριακού ελέγχου» των νομοθετικών επιλογών σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, βλ. Δημήτρη Τραυλό-Τζανετάτο, «Κατάσταση ανάγκης», δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας – Με αφορμή την 2307/2014 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, *ΕΕργΔ*, 2015, σ. 5 επ., ιδίως σ. 19.

⁴⁷⁰ Βενιζέλος, *Το γενικό συμφέρον...*, ό.π., σ. 47-48.

προστασίας του δικαιώματος, υπεισερχόμενο, έτσι, στο ρόλο του – δημοκρατικά νομιμοποιημένου– δικαιοπαραγωγικού οργάνου⁴⁷¹.

Έτι περαιτέρω, η «στιγμαία» παρέμβαση του δικαστή, ενόψει της επίλυσης ορισμένης διαφοράς, δεν εναρμονίζεται επαρκώς με τον δυναμικό, άρα εξ ορισμού ατελή και πολιτικά ανοιχτό, χαρακτήρα των – κοινωνικών ιδίως– συνταγματικών δικαιωμάτων⁴⁷². Επιπλέον, η «ακτιβιστική» υλοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων από τα δικαστήρια έχει οδηγήσει στην πράξη, βάσει στατιστικών δεδομένων, σε υπέρμετρη διασφάλιση των συμφερόντων της μεσαίας τάξης και σε υπολειμματική προστασία των πιο ευάλωτων μελών της κοινωνίας⁴⁷³.

Στο δεύτερο ενδεχόμενο (δικαστικός αυτοπεριορισμός), ο δικαστής μετέρχεται το δημόσιο συμφέρον ως δικαιολογητικό λόγο για την κατάφαση πλήρους διακριτικής ευχέρειας στα αρμόδια όργανα της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας. Έτσι, όμως, η επιφύλαξη υπέρ του νόμου δεν ενεργεί ως κανονιστική ρήτρα προστασίας του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος, αλλά, αντιθέτως, ως μηχανισμός απόλυτης αποδέσμευσης της Βουλής και της Κυβέρνησης από θεσμικά «εμπόδια»⁴⁷⁴.

Ο δικαστής, εξάλλου, οφείλει, κατά τη δικαιοδοτική του κρίση, να ανιχνεύει ερμηνευτικά τον –αναπαλλοτρίωτο– πυρήνα του συνταγματικού δικαιώματος. Δέον, λοιπόν, να προβαίνει σε αξιολογική αποτίμηση της νομοθετικής ρύθμισης με μοναδικό κριτήριο τη συμβατότητά της ή μη με τις συνταγματικά ή υπερεθνικά κατοχυρωμένες αρχές δικαίου.

⁴⁷¹ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 131 επ., ιδίως σ. 134, και Βασίλειο Σκουρή / Ευάγγελο Βενιζέλο, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 19 επ.

⁴⁷² Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 135. Σχετικά με το ανέφικτο της κοινωνικής αλλαγής μέσα από εξατομικευμένες δικανικές κρίσεις, βλ. Gerald N. Rosenberg, *The Hollow Hope: Can Courts Bring About Social Change?*, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 1991.

⁴⁷³ Βλ. τη σχετική κριτική στον David Landau, “The Reality of Social Rights Enforcement”, *Harvard International Law Journal*, Vol. 53, Number 1, Winter 2012, σ. 189-247.

⁴⁷⁴ Ασκώντας έντονη κριτική σε μια αμιγώς πλειοψηφική θεώρηση της επιφύλαξης του νόμου, η οποία συστέλλει το κανονιστικό εύρος των δικαιωμάτων προς εξυπηρέτηση συγκυριακών συμφερόντων της πανίσχυρης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, η Ιφιγένεια Καμπούδου προσεγγίζει τους νομοθετικούς κανόνες ως «εγγυητές του συστήματος των συνταγματικών ελευθεριών και αναγκαίους διαμεσολαβητές για την πληρέστερη απόλαυσή τους», *Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου: ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 352.

Η θεώρηση του δημόσιου συμφέροντος ως αρχής ανοιχτής σε κάθε δυνατή χρήση δεν ενέχει απλώς τον κίνδυνο κανονιστικής χαλάρωσης των συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά, επιπλέον, ανοίγει δίοδο για πιθανή κατάχρηση εξουσίας εκ μέρους των αρμόδιων κρατικών οργάνων. Τα κρατικά όργανα, κατά την –ελεύθερη και δυνητική– αυθαίρετη κρίση τους, το ανυψώνουν στον μοναδικό περιορισμό των δικαιωμάτων, ο οποίος, μάλιστα, θεωρείται και απαλλαγμένος από οποιονδήποτε περιορισμό των περιορισμών.

Συνεπώς, η αφηρημένη επίκληση μιας τόσο πολυδιάστατης έννοι-ας, όπως το δημόσιο συμφέρον, όχι μόνον υποσκάπτει την αυτονομία των προσώπων, αλλά θέτει εν αμφιβόλω τον –υπέρ της ελευθερίας και κατά της εξουσίας– εγγυητικό χαρακτήρα του ουσιαστικού Συντάγματος.

Β. Στον αντίποδα της αφηρημένης πρόσληψης του δημόσιου συμφέροντος κινείται η πρακτική της εξειδίκευσής του. Θεωρείται δηλαδή ότι το δημόσιο συμφέρον δεν έχει ένα γενικό κι αμετάβλητο νόημα, αλλά εννοιολογείται ενόψει των εξατομικευμένων αποτυπώσεών του⁴⁷⁵.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η συγκεκριμενοποίηση του δημόσιου συμφέροντος αναδεικνύει την αυτοτελή πολιτική του σημασία. Έτσι, η έννοια του δημόσιου συμφέροντος δεν διαθέτει στατικό αναλυτικό νόημα, αλλά προσφέρει ένα δυναμικό –πολιτικά διαμορφούμενο– μέτρο δικαιολόγησης της εκάστοτε κρινόμενης δημόσιας πολιτικής (policy).

Επιπλέον, το δημόσιο συμφέρον φέρεται να αποκτά κανονιστικό πρόσημο *a posteriori*, αποκλειστικά και μόνο μέσω της περιπτώσιολογικής εξειδίκευσής του. Το κανονιστικό βεληνεκές του γενικού συμφέροντος εκδηλώνεται, λοιπόν, μόνον ενόψει της συνάφειάς του με –ορισμένη κάθε φορά– συνταγματική διάταξη. Προκειμένου να κριθεί, λοιπόν, το δημόσιο συμφέρον ως –θεμιτός ή αθέμιτος– περιορισμός των συνταγματικών δικαιωμάτων, προϋποτίθεται η από-μεταφυσικοποίησή του και, κατά συνέπεια, η αντιστοίχισή του με το ρυθμιστικό πλαίσιο των δικαιωμάτων.

Υπό αυτό το πρίσμα, το θέμα αν συντρέχει λόγος δημόσιου συμφέροντος που δικαιολογεί, παραδείγματος χάριν, την παρέκκλιση από την αρχή της ισότητας κρίνεται πάντοτε *ad hoc*, δηλαδή ενόψει ορισμένου κανόνα δικαίου, ο οποίος εφαρμόζεται σε συγκεκριμένο βιοτικό συμβάν μεταξύ ορισμένου είδους αποδεκτών⁴⁷⁶.

⁴⁷⁵ Βλ. ιδίως Flathman, *The Public Interest*, ό.π., σ. 82.

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 45. Βλ. επίσης Αντώνη Μανιτάκη, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος», *ΤοΣ*, 1978, σ. 433 επ., ιδίως σ. 442. Σε νομο-

Η εξειδίκευση του γενικού συμφέροντος, ωστόσο, ενέχει έναν υπολογίσιμο κίνδυνο: να υποκατασταθεί η διερεύνηση του κανονιστικού πεδίου του δικαιώματος από έλεγχο αναλογικότητας, ήτοι προσφορότητας, αναγκαιότητας και *stricto sensu* αναλογίας μεταξύ του δικαιώματος και του επιβαλλόμενου περιορισμού⁴⁷⁷. Έτσι, τόσο το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα όσο και το δημόσιο συμφέρον ως περιορισμός αυτού χάνουν την αυτόφωτη κανονιστική τους εμβέλεια και υποτάσσονται σε *ad hoc* «στάθμιση» μεταξύ της βαρύτητας της προσβολής και των δικαιολογητικών της λόγων⁴⁷⁸.

Ειδικότερα, στη νομολογία του ΕΔΔΑ, η ερμηνευτική αποσαφήνιση του πυρήνα του δικαιώματος και του δημόσιου συμφέροντος εγκαταλείπεται –ως μη όφειλε– χάριν της επίτευξης *ad hoc* δίκαιης ισορροπίας (*fair balance*) ανάμεσα στο συγκεκριμένο –ατομοκεντρικά προσδιορισμένο– δικαίωμα και στο εκάστοτε γενικό συμφέρον του Κράτους.

Συγκεκριμένα, στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, το δημόσιο συμφέρον ερμηνεύεται ως ευρεία διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη να επιβάλλει περιορισμούς στην απόλαυση του –περιουσιακά ιδωμένου– δικαιώματος που κατοχυρώνει το άρθρο 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ. Ωστόσο, το Δικαστήριο του Στρασβούργου δεν υπεισέρχεται σε εμπειριστατωμένη εξέταση του δημόσιου συμφέροντος και του δικαιώματος στην περιουσία, προκειμένου να επιλύσει τη μεταξύ τους σχέση έντασης, αλλά εξαντλεί τη δικαιοδοτική του κρίση σε μια –εξαρχής επιθυμητή, αν όχι και σκόπιμη– διασφάλιση της δίκαιης ισορροπίας, άλλως της εύλογης επιβάρυνσης του δικαιούχου⁴⁷⁹.

Το ΕΔΔΑ φαίνεται να υποπίπτει στην ακόλουθη λογική αντίφαση. Από τη μία πλευρά, εκλαμβάνει το δικαίωμα στην κοινωνική προστασία ως απόλαυση ενός περιουσιακού δικαιώματος, άρα αποδίδει έναν οιονει ιδιοκτησιακό χαρακτήρα στα κοινωνικά δικαιώματα. Από την άλλη, όμως, αναγνωρίζει ευρεία διακριτική ευχέρεια των εθνικών κυβερνήσεων

λογιακό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά ΕΛΣυν ΟΛ. 1938/2009, *ΕΔΚΑ*, 2010, σ. 37 επ., με σχόλιο Αθ. Πετρόγλου.

⁴⁷⁷ Σχετικά με την αρχή της αναλογικότητας ως συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 δ Συντ.), βλ. Σαράντη Ορφανουδάκη, *Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2003.

⁴⁷⁸ Για μια συνηγορία υπέρ της «στάθμισης», βλ. Γιώργο Γεραπετρίτη, «Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από τον δικαστή: Προβολές του New Deal», *ΕφημΔΔ*, 2011, σ. 460 επ., ιδίως σ. 469. Ενστάσεις σε παρόμοιας μορφής «στάθμιση» διατυπώνονται από τον Κώστα Σταμάτη, *Μεθοδολογία του Δικαίου: Θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 201-206.

⁴⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά Maggio κ.λπ. κατά Ιταλίας, *ό.π.*, σκ. 57, Kjartan Asmundsson κατά Ισλανδίας, *ό.π.*, σκ. 45.

ως προς τη λήψη γενικών μέτρων κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Μάλιστα, το περιθώριο εκτίμησης των αρμόδιων εθνικών αρχών γίνεται ακόμα ευρύτερο, όποτε τα κράτη-μέλη καλούνται να λάβουν αποφάσεις που αφορούν στη διάθεση πεπερασμένων δημόσιων πόρων⁴⁸⁰.

Στη νομολογία του ΕΔΔΑ η αρχή της αναλογικότητας (proportionality) επέχει θέση περιορισμού των περιορισμών, καθορίζοντας αποφασιστικά αν ο επιβαλλόμενος περιορισμός συνιστά ανεπίτρεπτη στέρηση περιουσίας ή, αντιθέτως, θεμιτή επέμβαση στην απόλαυση του περιουσιακού δικαιώματος⁴⁸¹. Η δικανική κρίση του ΕΔΔΑ δύναται, εξάλλου, να ποικίλλει ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες της υπόθεσης και με την προσωπική κατάσταση του προσφεύγοντος.

Η εν πολλοίς ατομιστική προαντίληψη του ΕΔΔΑ εκδηλώνεται σε τρία αλληπάλληλα επίπεδα.

Πρώτον, το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση νοείται ως ατομικό, με αποτέλεσμα η ανθρώπινη αξιοπρέπεια να κάνει τους κοινωνικούς της προσδιορισμούς⁴⁸².

Δεύτερον, το Κράτος (γενικό συμφέρον) και ο ασφαλισμένος (ατομικό δικαίωμα) εμφανίζονται ως ασυμφιλίωτα αντίδικοι, άρα ο ασφαλισμένος τοποθετείται a priori σε αντινομική σχέση με το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον.

Τρίτον, η επίλυση της αντινομίας υπόκειται σε εξατομικευμένη στάθμιση, η οποία γέρνει την πλάστιγγα υπέρ του ενός ή του άλλου αντικρουόμενου (ατομικού ή κοινωνικού) συμφέροντος, χωρίς συνήθως να καταλείπεται περιθώριο για την πρακτική τους εναρμόνιση. Επιπλέον, το δημόσιο συμφέρον δεν νοηματοδοτείται «από τα κάτω», δηλαδή ως γενικότερο συμφέρον της κοινωνίας, αλλά «από τα πάνω», καθώς προσδιορίζεται κυριαρχικά από τις εθνικές κυβερνήσεις κατά το δοκούν.

Στη νομολογία του ΕΔΔΑ, η αρχή της αναλογικότητας μεθίσταται από μεθοδολογικό εργαλείο κατά τη θεμελίωση νομικών κρίσεων και ανυψώνεται σε αυτόφωτη αρχή δικαίου⁴⁸³. Έτσι, όμως, πλήττεται ταυτόχρονα ο φιλελεύθερος, ο δημοκρατικός και ο κοινωνικός χαρακτήρας του κράτους δικαίου. Η αναζήτηση ενός οργάνου *στάθμισης* καθιστά τον

⁴⁸⁰ Βλ. «Μνημόνιο Πορτογαλίας», *ό.π.*, σκ. 22, Κουφάκη/ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, *ό.π.*, σκ. 31.

⁴⁸¹ Βλ. Κουφάκη / ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, *ό.π.*, σκ. 34.

⁴⁸² Βλ. έτσι Γιαννακόπουλο, *ό.π.*, σ. 432.

⁴⁸³ Βλ. τη σχετική κριτική από τον Stavros Tsakyrakis, “Proportionality: An assault on human rights?”, *I-CON*, Vol. 7, July 2009, σ. 468-493, ιδίως σ. 475. Ομοίως, Σταμάτης, *Μεθοδολογία του Δικαίου*, *ό.π.*, σ. 212-214.

δικανικό συλλογισμό ευεπίφορο σε συνεπειοκρατικό του εκτροχιασμό, σχετικοποιώντας, έτσι, την αυταξία των δικαιωμάτων⁴⁸⁴.

Συγχρόνως, η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας αποσυνδέεται πλήρως από την ηθικοπολιτική και κανονιστική εξειδίκευση του πεδίου της, με αποτέλεσμα να καθίσταται εκ των προτέρων προβληματική η πρόκριση των μορφών δράσης που είναι πρόσφορες για καλές συνθήκες εξωτερικής ελευθερίας για τα υποκείμενα δικαίου⁴⁸⁵. Τέλος, τα δικαιώματα εκλαμβάνονται ως αντιμαχόμενα συμφέροντα, με αποτέλεσμα να περιορίζονται στην αμυντική-αποφατική τους διάσταση, δίχως θετικό-συμμετοχικό περίγραμμα με όρους κοινωνικής αλληλεγγύης.

Κοντολογίς, η μονομερής ανάγνωση του δημόσιου συμφέροντος, είτε ως αοριστόλογη ρητορική επίκληση είτε ως *ad hoc* στάθμιση κόστους-οφέλους, απολήγει σε σχετικοποίηση των δικαιωμάτων και των γενικών αρχών δικαίου. Με άλλα λόγια, τόσο η αυτονόμηση του δημόσιου συμφέροντος ως *ratio* περιορισμού όσο και η *ad hoc* «στάθμιση» ως αυτοτελής αρχή δικαίου, παρά τις αντίθετες ερμηνευτικές τους αφετηρίες, εκβάλλουν στα ίδια αδιέξοδα.

Αφενός, αναιρούν τον κατηγορικό χαρακτήρα των δικαιωμάτων⁴⁸⁶ και, αφετέρου, παρακάμπτουν τη διαβουλευτική διαδικασία, μέσα από την οποία έρχονται στο φως κρίσιμοι ηθικοπολιτικοί λόγοι περί του πρακτέου⁴⁸⁷.

⁴⁸⁴ Tsakyrakis, *ό.π.*, σ. 471-472. Για μια σύντομη πλην περιεκτική κριτική επισκόπηση στη θεωρία της στάθμισης των συμφερόντων, η οποία διαμορφώθηκε από τη «Σχολή του Τύμπινγκεν» και ιδίως τον Philipp Heck στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, βλ. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική Κρίση*, *ό.π.*, σ. 674 επ. Όπως τονίζει εύστοχα ο Σταμάτης, «... ο νομικός ερμηνευτής είναι καλύτερα προδιατεθειμένος να επιδιώκει τη ρυθμιστική διαπερατότητα ανάμεσα σε συναφείς διατάξεις. Και όχι να δίνει ένα πρωτείο στη μία από αυτές, με κίνδυνο να υπερφαλαγγισθεί η ρύθμιση της άλλης διάταξης», *Μεθοδολογία του Δικαίου*, *ό.π.*, σ. 213.

⁴⁸⁵ Βλ. George Pavlakos, “A plea for moderate optimisation: On the structure of principles as interpersonal reasons”, στο: M. Brownski / S.L. Paulson / J.-R. Sieckmann (eds.), *Rechtsphilosophie und Grundrechtstheorie. Robert Alexys System*, εκδ. Mohr Siebeck, Tübingen, 2017, σ. 395-410.

⁴⁸⁶ Για μια σχετική κριτική επισκόπηση από φιλελεύθερη σκοπιά, βλ. Tsakyrakis, *ό.π.*, σ. 493.

⁴⁸⁷ Έτσι, Pavlakos, *ό.π.*, σ. 406, «*κοινά πρότυπα αλληλόδρασης*» (“*joint patterns of interaction*”).

3. Το δημοσιονομικό συμφέρον ως ειδικότερη έκφανση του δημόσιου συμφέροντος

Η έκτακτη δημοσιονομική συγκυρία έφερε στο προσκήνιο το δημοσιονομικό συμφέρον ως διακριτή έκφανση δημόσιου συμφέροντος. Το δημοσιονομικό συμφέρον δεν συνταυτίζεται με το αμιγώς ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, το οποίο, άλλωστε, κατά πάγια νομολογιακή θέση⁴⁸⁸, δεν προστατεύεται ως διακριτός λόγος δημόσιου συμφέροντος.

Μολαταύτα, η οικονομική κρίση, δηλαδή μια δυσμενής, ευρύτερη πραγματική κατάσταση, ανύψωσε το απλό ταμειακό συμφέρον του Κράτους σε επιτακτικό λόγο δημόσιου συμφέροντος, καθώς θεωρείται ότι οι περιορισμοί των δικαιωμάτων δεν εξυπηρετούν μόνον εισπρακτικούς σκοπούς, αλλά σχετίζονται με την ίδια την επιβίωση της *res publica*. Η δημοσιονομική προσαρμογή, ήτοι η λήψη μέτρων βιωσιμότητας της ελληνικής οικονομίας, αναβαθμίζεται έτσι σε ρήτρα δημόσιου συμφέροντος, λειτουργώντας ως θεμιτός περιορισμός των δικαιωμάτων που απορρέουν από το κοινωνικό κράτος δικαίου⁴⁸⁹.

Ξεπροβάλλει, πάντως, το ερώτημα ποια κανονιστική εμβέλεια επιτρέπεται να δοθεί στην έκτακτη δημοσιονομική συγκυρία και, εν συνεχεία, σε ποιο κανονιστικό έδαφος εδράζεται η «κανονικοποίηση της κρίσης»⁴⁹⁰. Το δημοσιονομικό συμφέρον, ως επιμέρους εκδοχή του δημόσιου συμφέροντος, όσο επιτακτικό ή επείγον κι αν είναι, δεν μπορεί να λειτουργήσει ως γενική επιφύλαξη στους κόλπους της έννομης τάξης, θέτοντας υπό αίρεση τους (ανα)διανεμητικούς σκοπούς του κοινωνικού κράτους δικαίου.

Συνεπώς, το δημοσιονομικό συμφέρον αναπτύσσει την κανονιστική του δυναμική *secundum constitutionem*, δηλαδή «*με βάση τις προβλέψεις του Συντάγματος και στο μέτρο που το ίδιο το Σύνταγμα του αναγνωρίζει τέτοιο ρόλο*»⁴⁹¹. Με άλλα λόγια, η γενική κι αόριστη επίκληση της οξείας δημοσιονομικής κρίσης ως επιτακτικού λόγου δημόσιου συμφέροντος διαβρώνει την κανονιστική υπεροχή του Συντάγματος ως προς την προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων και, επιπλέον, διαταράσσει

⁴⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 1663/2009, ΕΔΚΑ, 2009, σ. 402 επ., σκ. 6.

⁴⁸⁹ Βλ. Χρυσόγονο / Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 187.

⁴⁹⁰ Βλ. Ιφιγένεια Καμτσιδου, «Μια κατάσταση εξαιρέσης καθόλου εξαιρετική: Η κρίση του δημόσιου χρέους και το λυκόφως του Συντάγματος», ΔτΑ, 2017, σ. 587-610, ιδίως σ. 605.

⁴⁹¹ Ιάκωβος Μαθιουδάκης, «Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης. Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ.) του ΣΤ' Τμ. του ΣτΕ», *ΕφημΔΔ*, 2011, σ. 478 επ., ιδίως σ. 487.

τον προσήκοντα διαχωρισμό μεταξύ νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας.

Ως προς τις σχέσεις νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας, το δημοσιονομικό συμφέρον δεν συμβάλλει στη θεσμική εξισορρόπηση των διακριτών λειτουργιών του Κράτους, αντιθέτως γέρνει μονομερώς την πλάστιγγα πότε προς τη μία και πότε προς την άλλη εξουσία.

Η επίκληση του δημοσιονομικού συμφέροντος από τα δικαστήρια αναδεικνύει μια ιδεολογική προδιάθεση της νομολογίας, βάσει της οποίας το δημοσιονομικό συμφέρον αναγορεύεται σε υπερέχουσα έκφανση του γενικού συμφέροντος⁴⁹². Έτσι, η δικαστική εξουσία, υπερβαίνοντας τις διαθέσιμες μεθόδους ερμηνείας, αξιοποιεί τη «δημοσιονομική κρίση» ως γενική ρήτρα ουσιάδους μεταβολής στο περιεχόμενο των συνταγματικών και των νομοθετικών διατάξεων⁴⁹³.

Από τη μια πλευρά, ο δικαστής μεταποιεί το δημοσιονομικό συμφέρον σε ερμηνευτική ρήτρα γενικής χρήσης. Από την άλλη, όμως, αυτοπεριορίζεται, αναγνωρίζοντας στο νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση ευρεία διακριτική ευχέρεια στη διαμόρφωση του περιεχομένου του δημοσιονομικού συμφέροντος⁴⁹⁴.

3.1. Ο οριακός δικαστικός έλεγχος του δημοσιονομικού συμφέροντος

Σε συνθήκες δριμείας και, ιδίως, παρατεταμένης δημοσιονομικής κρίσης ο δικαστικός έλεγχος κατά πόσο συντρέχει λόγος δημοσιονομικού συμφέροντος καθίσταται οριακός. Ο κοινός νομοθέτης απολαύει ευρείας διακριτικής ευχέρειας να θεσπίζει μέτρα περιστολής των δημόσιων δαπανών, τα οποία συνεπάγονται σοβαρή οικονομική επιβάρυνση μεγάλων κατηγοριών του πληθυσμού, προκειμένου να εκπληρώσει τον επιτακτικό

⁴⁹² Βλ. Βενιζέλο, *Το γενικό συμφέρον...*, ό.π., σ. 140.

⁴⁹³ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 1620/2011, *ΕΔΚΑ*, 2011, σ. 350 επ., σκ. 8. Όπως παρατηρεί, με κριτική διάθεση, ο Μαθιουδάκης, «η γενίκευση ενός τέτοιου νομολογιακού ερμηνευτικού κανόνα δεν πρέπει να θεωρείται απίθανη και μπορεί να λάβει ανησυχητικές διαστάσεις, όχι μόνο για την οικονομική κατάσταση των ιδιωτών, αλλά και (κυρίως) για μία συλλήβδην, αδιαφοροποίητη και «ολοκληρωτική» ερμηνεία του συνόλου του κειμένου δικαίου», «Μετασχηματισμοί...», ό.π., σ. 480.

⁴⁹⁴ Όπως επισημαίνει ο Γεραπετρίτης, «Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από τον δικαστή...», ό.π., σ. 468-469, εστιάζοντας στον αυτοπεριορισμό της δικαστικής εξουσίας κατά τη διάγνωση του δημοσιονομικού συμφέροντος, «το ζήτημα του δημοσίου συμφέροντος ανάγεται ουσιαστικά σε ρήτρα διαφυγής του ελέγχου συνταγματικότητας σε περιόδους οικονομικής ή κοινωνικής κρίσης». Βλ. επίσης Βασιλική Καψάλη, «Δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας», *ΔτΑ*, 2008, σ. 511 επ., και Ακρίτα Καϊδατζή, «Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον», *www.constitutionalism.gr*, 1.7.2011.

σκοπό δημόσιου συμφέροντος, ήτοι τον περιορισμό του δημόσιου ελλείμματος και τη μείωση του δημόσιου χρέους.

Ειδικότερα, όταν το επίδικο ζήτημα έγκειται στη λήψη μέτρων γενικής πολιτικής, δίδεται προτεραιότητα στον εθνικό –δημοκρατικά νομιμοποιημένο– φορέα λήψης αποφάσεων. Έτσι, η δημόσια ωφέλεια ως επιτακτική ανάγκη προσδιορίζεται κυριαρχικά από τον εθνικό νομοθέτη, με μοναδικό, κατ' αρχήν, όριο η κρίση του να μην στερείται προδήλως εύλογης βάσης⁴⁹⁵.

Αξίζει πάντως να υπογραμμιστεί ότι ο οριακός δικαστικός έλεγχος του δημοσιονομικού συμφέροντος δεν συνεπάγεται την έκλειψη κάθε ελέγχου. Απεναντίας, η επίκλησή του ως επιτακτικού λόγου δημόσιου συμφέροντος υπόκειται σε δύο θεμελιώδεις περιορισμούς.

Πρώτον, η ποιοτική και ποσοτική στάθμη του δημοσιονομικού συμφέροντος κρίνεται σε επίπεδο πραγματολογικό. Με άλλα λόγια, η οικονομική κρίση δεν μπορεί να αναχθεί άνευ ετέρου σε γενικότερο λόγο δημόσιου συμφέροντος, χωρίς να εξεταστεί η ένταση του δημοσιονομικού συμφέροντος σε έκαστη περίπτωση περιορισμού συνταγματικού δικαιώματος⁴⁹⁶. Η εν λόγω αποτίμηση του δημοσιονομικού συμφέροντος, εξάλλου, συντελείται σε σύγκριση με ανάλογες προηγούμενες εξειδικεύσεις του⁴⁹⁷.

Δεύτερον, το δημοσιονομικό συμφέρον του Κράτους καθόλου δεν αποτελεί υπέρτατη αξία της έννομης τάξης, αλλά προσήκει να εναρμονίζεται με λοιπές συνταγματικές αρχές και αξίες. Έτσι, ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθ. 2 παρ. 1 Συντ.), η αρχή της αναλογικής ισοσύτητας στα δημόσια βάρη (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.) και η εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης (άρθ. 25 παρ. 4 Συντ.) ορθώνουν ένα ισχυρό κανονιστικό ανάκωμα σε μια άνευ όρων θεώρηση του δημοσιονομικού συμφέροντος.

Ενόψει των παραπάνω συνταγματικά κατοχυρωμένων αρχών, στη μειοψηφία της ΣτΕ Ολ. 668/2012 καταγράφηκε εύλογα ότι *«η επιβάρυνση αυτή πρέπει να κατανέμεται μεταξύ όλων των κατηγοριών απασχολου-*

⁴⁹⁵ Κουφάκη / ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, *ό.π.*, σκ. 39.

⁴⁹⁶ Βλ. χαρακτηριστικά Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας, 21.12.2009, Υπόθ. Νο. 2009-43-01, *ΕΔΚΑ*, 2010, απόδ. Αθ. Πετρόγλου, σ. 284 επ.

⁴⁹⁷ Στην ΕλΣυν Ολ. 7412/2015, *ό.π.*, σκ. 14 κρίθηκε ότι *«το δημόσιο συμφέρον, για την εξυπηρέτηση του οποίου επεβλήθησαν οι νέες μειώσεις, δεν ήταν τόσο έντονο όσο εκείνο που δικαιολογούσε την υιοθέτηση των αρχικών μέτρων των νόμων 3833/2010 και 3845/2010, που ελήφθησαν, κατά τις διαπιστώσεις του νομοθέτη, προ του κινδύνου άμεσης χρεωκοπίας και εξόδου της χώρας από την ευρωζώνη»*.

μένων τόσο στον δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και των ασκούντων ελευθέρια επάγγελμα»⁴⁹⁸. Επιπλέον, αναγνωρίστηκε πως «δεν είναι επιτρεπτό η επιβάρυνση από τα μέτρα που λαμβάνονται προς αντιμετώπιση της δυσμενούς και παρατεταμένης οικονομικής συγκυρίας να κατανέμεται πάντοτε σε συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών, οι οποίοι, κατά κανόνα, είναι συνεπείς προς τις υποχρεώσεις τους, και να ευνοούνται άλλες κατηγορίες από την ασυνέπεια των οποίων – κυρίως στο πεδίο της εκπλήρωσης των φορολογικών τους υποχρεώσεων – προκαλείται σε μεγάλο ποσοστό η δυσμενής αυτή συγκυρία»⁴⁹⁹.

Ως εκ τούτου, η κατ' επανάληψη επιβάρυνση των ίδιων προσώπων, ως αντιβαίνουσα στις αρχές της ισότητας και της κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο και μόνο επειδή συντρέχουν λόγοι επιτακτικού δημόσιου συμφέροντος, όπως ένα ευρύτερο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής για την υποτιθέμενη ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας και την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών⁵⁰⁰.

3.2. Επιφύλαξη του εφικτού και χρυσός δημοσιονομικός κανόνας

Η υλοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, ως συστατικό στοιχείο της παροχικής διοίκησης, μοιραίως θέτει σε δοκιμασία τους δημοσιονομικούς περιορισμούς του Κράτους. Ούτως ή άλλως, η ουσιαστική ενάσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων προαπαιτεί τη δημιουργία των κατάλληλων υλικών και θεσμικών προϋποθέσεων, ιδίως την ύπαρξη μεριδίου προς διανομή⁵⁰¹.

Η στενή συνάφεια μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και ουσιαστικής πραγμάτωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων (π.χ. κοινωνική ασφάλιση) δεν πρέπει, όμως, να υποκλίνεται στην –άκρως διαδεδομένη στα χρόνια της ύφεσης– «επιφύλαξη του εφικτού». Η «επιφύλαξη του εφικτού» αποτελεί γερμανική νομολογιακή κατασκευή⁵⁰², προκειμένου να ερμηνευθεί

⁴⁹⁸ ΣτΕ Ολ. 668/2012 (μειοψηφία), *ό.π.*, σκ. 37.

⁴⁹⁹ ΣτΕ Ολ. 668/2012 (μειοψηφία), *ό.π.*, σκ. 37. Βλ. επίσης, ΣτΕ Ολ. 2192/2014, *ό.π.*, σκ. 19. Ειρήσθω εν παρόδω, δεν πρόκειται μόνο για ασυνέπεια, δηλαδή απουσία φορολογικής συνείδησης. Επιπλέον, η μη εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων βαρύνει κυρίως τα πλουσιότερα εισοδηματικά στρώματα, τα οποία προτιμούν να προωθούν μέρος του πλούτου τους σε αλλοδαπούς «φορολογικούς παραδείσους», παρά να το επανεπενδύσουν στη σφαίρα της παραγωγής.

⁵⁰⁰ ΕΛΣυν Ολ. 7412/2015, *ό.π.*, σκ. 14.

⁵⁰¹ Σχετικά με την «υποθετική» ισχύ των κοινωνικών δικαιωμάτων μέχρι τη δημιουργία των υλικών και θεσμικών προϋποθέσεων για την πραγμάτωσή τους, βλ. Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ. Γ'*, *ό.π.*, σ. 89.

⁵⁰² Βλ. BVerfGE, Numerus Clausus I, 18.7.1972, 33, 303.

και να εφαρμοσθεί ο «χρυσός δημοσιονομικός κανόνας»⁵⁰³, δηλαδή η κανονιστική ρήτρα για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς, την οποία καθιερώνει το άρθρο 109 παρ. 2 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης («... *Einhaltung der Haushaltsdisziplin* ...»).

Η «επιφύλαξη του εφικτού» είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την ερμηνευτική πρόσληψη του δημοσιονομικού συμφέροντος ως διακριτής, κανονιστικά κυρίαρχης, μορφής δημόσιου συμφέροντος⁵⁰⁴. Ενώσω η δημοσιονομική πειθαρχία και η οικονομική σταθερότητα αναγορεύονται σε μείζονα εθνικά και υπερεθνικά διακυβεύματα⁵⁰⁵, τότε αναπτύσσεται η –οιονεί κανονιστική– δυναμική ενός δικαίου των εξαιρετικών περιστάσεων («δίκαιο της ανάγκης»), το οποίο αντιπαραβάλλεται με την «κανονική» έννομη τάξη, διεκδικώντας να παγιωθεί.

Με άλλες λέξεις, ο χρυσός δημοσιονομικός κανόνας ως αρχή δικαίου και η επιφύλαξη του εφικτού ως νομολογιακή κατασκευή λειτουργούν ως μια «γενική επιφύλαξη ανάγκης», που θέτει υπό πλήρη αναθεώρηση το σύνολο των προστατευτικών διατάξεων του κοινωνικού κράτους δικαίου⁵⁰⁶.

Επιπλέον, υπό την οπτική γωνία των σκοπών του ενωσιακού δικαίου, το δημόσιο συμφέρον μειουσιώνεται σε έναν δεσπόζοντα στόχο υπερεθνικού χαρακτήρα: τη δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς με όρους ελεύθερου και «ανόθευτου» ανταγωνισμού⁵⁰⁷. Έτσι, τα δικαιώματα και, ιδίως τα κοινωνικά δικαιώματα, υποβιβάζονται ανησυχητικά σε κανονιστικά

⁵⁰³ Όσον αφορά στις προοπτικές και στις αντιφάσεις του «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα» από τη σκοπιά του συνταγματικού δικαίου, βλ. Λίνα Παπαδοπούλου, «Ο «χρυσός κανόνας» στο Σύνταγμα και το Δικαστήριο της Ένωσης», εις: Λίνα Παπαδοπούλου / Ευγενία Πρεβεδούρου / Κωνσταντίνος Γώγος (επιμ.), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 307 επ.

⁵⁰⁴ Η αξιοποίηση του δημοσιονομικού συμφέροντος ως ειδικής μορφής δημόσιου συμφέροντος, σε αντιπαραβολή με το απλό ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, εμφανίζεται σε σειρά αποφάσεων ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας κατά την περίοδο της «κρίσης», βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 668/2012 («πρώτο Μνημόνιο»), ΣτΕ Ολ. 1972/2012 (τέλος των ηλεκτροδοτούμενων δομημένων επιφανειών), ΑΕΔ 25/2012 (προνομιακό επιτόκιο του Δημοσίου).

⁵⁰⁵ Υπέρ της αναγόρευσης της δημοσιονομικής σταθερότητας σε αυτοτελή αρχή του ενωσιακού δικαίου, βλ. Μανώλη Περάκη, «Η δημοσιονομική σταθερότητα ως έννομο αγαθό στην κοινοτική έννομη τάξη», *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, 2009, σ. 115 επ.

⁵⁰⁶ Παναγιώτης Μαντζούφας, *Οικονομική κρίση και Σύνταγμα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 55 επ., ιδίως σ. 56.

⁵⁰⁷ Παραμένει, πάντως, εκκρεμές το ζήτημα του συγκερασμού ελεύθερου ανταγωνισμού και κοινωνικού κράτους και, κυρίως, της αντίθεσης ανάμεσα στη βραδεία διαδικασία διαμόρφωσης Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων και στην επιτάχυνση της ενοποίησης αγορών κεφαλαίου.

ατελή, αφού κρίνεται ότι άλλοτε εξυπηρετούν κι άλλοτε παρεμποδίζουν την αποτελεσματική λειτουργία της ενιαίας αγοράς⁵⁰⁸.

Ενόψει, λοιπόν, του κινδύνου να γίνεται ανεκτή κάθε εξαίρεση από το συνταγματικό πλαίσιο στο όνομα του –συγκυριακά ή προσχηματικά ερμηνευόμενου– *salus populi suprema lex esto* (= «η σωτηρία του λαού είναι ο υπέρτατος νόμος»), κρίνεται αναγκαία η οριοθέτηση του «δικαίου της ανάγκης» βάσει κατά το δυνατόν πάγιων ρυθμίσεων του «δικαίου των κοινών περιστάσεων».

Εάν αποδώσουμε *απόλυτο* προβάδισμα στην ελεύθερη εκτίμηση του νομοθέτη (κατ' ουσίαν της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας) κατά την άσκηση της δημοσιονομικής εξουσίας της Κυβέρνησης, είναι εξαιρετικά πιθανό να καταλήξουμε σε *de facto* απογύμνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων από κάθε δεσμευτικότητα. Για αυτό το λόγο θα πρέπει να παρέχεται στη δικαστική εξουσία η αρμοδιότητα να ελέγχει έναν ελάχιστο βαθμό υλοποίησης των κοινωνικών δικαιωμάτων, έστω και υπό τη μορφή ελέγχου ακραίων ορίων.

Επιπλέον, η ενεργοποίηση της «επιφύλαξης του εφικτού» εμπλέκει τον ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστή στο πολιτικό παίγνιο, μετατρέποντάς τον σε απολογητή ή, αντιθέτως, σε αποδιοπομπαίο τράγο της εκάστοτε κυβερνητικής πολιτικής. Έτσι, ένα δικαίωμα κρίσιμο πεδίο (κοινωνικό κράτος δικαίου) καταλείπεται έρμαιο σε σταθμίσεις του κυρίαρχου νομοθέτη⁵⁰⁹.

Παράλληλα, η σχετικοποίηση της αξίας των κοινωνικών δικαιωμάτων δυναμιτίζει την αυταξία του δικαίου ως ρυθμιστή και εγγυητή της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής συμβίωσης. Με δούρειο ίππο την αποδυνάμωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, η έννομη τάξη στο σύνολό της μεταπίπτει σε εργαλείο επίτευξης οικονομικής αποτελεσματικότητας ή, ακόμα χειρότερα, σε δοκιμαστικό σωλήνα για δογματικές πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές επιλογές⁵¹⁰.

Κάτω από την επιφάνεια των πεπερασμένων υλικών πόρων υποκρύπτεται κατ' ουσίαν η εδραία πεποίθηση της άρχουσας ελίτ ότι η υπάρχουσα άνιση διανομή των πόρων είναι καλώς δεδομένη. Οπότε, θεω-

⁵⁰⁸ Σε νομολογιακό επίπεδο, η ραγδαία υποχώρηση του «κοινωνικού» έναντι του «οικονομικού», ήτοι η ετεροβαρής προσαρμογή του εργατικού δικαίου στο ενωσιακό δίκαιο του ανταγωνισμού, αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, στις αποφάσεις του ΔΕΕ *Laval un Partneri*, 18.12.2007, C-341/05, και *International Transport Workers' Federation and Finnish Seamen's Union κατά Viking Line ABP and ΟΥ Viking Line Eesti*, 11.12.2007, C-438/05.

⁵⁰⁹ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση...*, ό.π., σ. 153.

⁵¹⁰ Βλ. Γιαννακόπουλο, ό.π., σ. 424. Πρβλ. JP Morgan (έκθεση), *The Euro Area adjustment: about halfway there*, 28.3.2013.

ρείται ότι ο νομοθέτης, η κανονιστικώς δρώσα διοίκηση και ο δικαστής οφείλουν να εφαρμόζουν και να ερμηνεύουν τα κοινωνικά δικαιώματα εντός του υπαρκτού πλαισίου προστασίας των *ιδιοκτησιακών* δικαιωμάτων⁵¹¹.

Ο παραμερισμός των προνοιακών ή παροχικών δικαιωμάτων με μόνη την επίκληση της «επιφύλαξης του εφικτού» αποτελεί μια σύγχρονη νομολογιακή πρόκληση, ιδίως σε εποχή δριμύτατης δημοσιονομικής κρίσης. Στο παρελθόν, πάντως, είχε κριθεί, πέραν πάσης αμφισβήτησης, ότι «δεν μπορεί να θεωρηθεί ως λόγος γενικότερου κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος μονάχα η συνδρομή ανάγκης διαφύλαξης της οικονομικής σταθερότητας του Ταμείου»⁵¹². Εξάλλου, «η κανονιστική δύναμη του πραγματικού την εποχή του δικαίου της ανάγκης πρέπει να είναι αμφίδρομη: όχι μόνο να δικαιολογεί τα μέτρα ανάγκης, αλλά και να οδηγεί στην άρση τους, όταν αυτά δεν φέρνουν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα»⁵¹³.

Μολαταύτα, παρά τη νομολογιακή διάχυση της «επιφύλαξης του εφικτού»⁵¹⁴, η αγωγιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν φθείρεται πάντοτε, αλλά πιθανώς ενισχύεται κιόλας, όπως φανερώνει η προϋούσα εξέλιξη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας αναφορικά με την οριοθέτηση της δυνατότητας περικοπής των συντάξεων. Τόσο ο χρυσός δημοσιονομικός κανόνας όσο και η περίφημη επιφύλαξη του εφικτού δεν μπορούν να αποκτήσουν status αυτοδύναμης κανονιστικής αρχής. Ο μεν χρυσός δημοσιονομικός κανόνας ενδέχεται να συνιστά για ορισμένη χρονική συγκυρία ένα χρήσιμο μέσο για δημοσιονομικά βιώσιμη κοινωνική πολιτική, πλην όμως ούτε αποτελεί αυτοσκοπό για εύρω-

⁵¹¹ Ο Jeremy Waldron, ασκώντας δριμεία κριτική στην «επιφύλαξη του εφικτού», αναγνωρίζει ότι «το δήθεν ανέφικτο των κοινωνικοοικονομικών αξιώσεων –η δυσκολία μετάβασης από το «πρέπει» στο «μπορεί» συχνά βασίζεται στην υπόθεση ότι η υπάρχουσα κατανομή περιουσίας πρέπει να παραμένει σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτη» (μτφρ. δική μου), “Socioeconomic Rights and Theories of Justice”, *New York University Public Law and Legal Theory Working Papers*. Paper 245, 2010.

⁵¹² ΑΠ 759/1985, *ΕΔΚΑ*, 1985, σ. 663 επ., ιδίως σ. 664.

⁵¹³ Πάνος Λαζαράτος, «Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης», *ΘΠΔΔ*, 2013, σ. 686 επ., σ. 690. Σχετικά με την αναποτελεσματικότητα των δημοσιονομικά περιοριστικών «πολιτικών» επιλογών κατά την εποχή του μετα-βιομηχανικού, παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, βλ. Torben Iversen, *Capitalism, Democracy and Welfare*, εκδ. Cambridge University Press, Massachusetts, 2005, σ. 247-248.

⁵¹⁴ Για μια κριτική αποτίμηση της «επιφύλαξης του εφικτού», βλ. ενδεικτικά Σωτήριο Ρίζο, «Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος»», *ΘΠΔΔ*, 2015, σ. 289 επ., Άγγελος Στεργίου, «Η μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος υπό την πίεση των μνημονίων. Η κοινωνική ασφάλιση ως εναπομένουσα μεταβλητή της δημοσιονομικής προσαρμογής», *ΕΔΚΑ*, 2015, σ. 255 επ., και Γιαννακόπουλο, *ό.π.*, σ. 417-442.

στο σύστημα κοινωνικής προστασίας⁵¹⁵ ούτε ασφαλή συνταγή παντός καιρού.

Άλλωστε, η επιφύλαξη του εφικτού αναπαράγει την εννοιολογική σύγχυση ανάμεσα στην *a posteriori* αποτελεσματικότητα (efficiency) και την *a priori* εγκυρότητα (validity) των συνταγματικών δικαιωμάτων⁵¹⁶. Το γεγονός ότι δεν έχει επέλθει ακόμα η ευκταία διεύρυνση και εμβάθυνση της κοινωνικής προστασίας ουδόλως συνεπάγεται ότι η συνταγματικά κατοχυρωμένη κοινωνική ασφάλεια αρμόζει τάχα να καταργηθεί. Απεναντίας, λειτουργεί ως κίνητρο για περαιτέρω ενεργό δράση και πρωτοβουλίες εκ μέρους της Πολιτείας ή και της κοινωνίας των πολιτών⁵¹⁷.

3.3. Κριτική αποτίμηση του δημοσιονομικού συμφέροντος

Το δημοσιονομικό συμφέρον, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί ό-ντως ειδικότερη έκφανση του δημόσιου συμφέροντος. Ωστόσο, σε περιό-δους κρίσης αξιοποιείται από τα δικαιοπαραγωγικά και τα δικαιοδοτικά όργανα του κράτους κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να συνταυτίζεται εννοιολο-γικά με το γενικό συμφέρον. Έτσι, η επισειόμενη απειλή για διατάραξη της δημοσιονομικής ισορροπίας της χώρας αναβιβάζεται σε έσχατο σκο-πό της κρατικής εξουσίας, με επίπτωση ότι τα –παροχικής φύσεως– συ-νταγματικά δικαιώματα απογυμνώνονται από τη δεσμευτικότητά τους⁵¹⁸.

Αναγόμενο σε δήθεν αυταπόδεικτη αιτιολογία για περιστολή των κοινωνικών δικαιωμάτων⁵¹⁹, το δημοσιονομικό συμφέρον λειτουργεί τάχα ως θεσμικό ισοδύναμο της *κανονιστικής δύναμης του πραγματικού*. Με αφορμή ή και πρόφαση την οικονομική κρίση, λοιπόν, τα κράτη υιοθε-τούν *μόνιμα* μέτρα περιορισμού των κοινωνικών δικαιωμάτων, ανάγοντας την εξ υποθέσεως αδήριτη «κανονικότητα» της ευρωπαϊκής και παγκό-

⁵¹⁵ Ο Στεργίου ασκεί δικαίως κριτική σε κάθε συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση που στηρι-ζεται αποκλειστικά σε υποτιθέμενη δημοσιονομική εξυγίανση, μέσω υπερβάλλουσας συστολής του κανονιστικού βεληνεκούς των κοινωνικών (ειδικότερα, κοινωνικοασφαλι-στικών) δικαιωμάτων, «Ο νόμος 4387/2016 για τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού-συνταξιοδοτικού συστήματος», *ΕφημΔΔ*, 2016, σ. 250 επ., ιδίως σ. 251.

⁵¹⁶ Σχετικά με τη διάκριση ανάμεσα στην εγκυρότητα και την αποτελεσματικότητα των κανόνων δικαίου, βλ. Σταμάτη / Τάκη, *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, ό.π., σ. 127-128.

⁵¹⁷ Βλ. Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 426.

⁵¹⁸ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 145.

⁵¹⁹ Κατά τον Στεργίου, «το δημοσιονομικό συμφέρον είναι μια έννοια απογυμνωμένη από κάθε αιτιολογία, αναγόμενο το ίδιο σε αιτιολογία. Εμπεριέχει δηλαδή μια αυτοαναφορικό-τητα, αφού η συνδρομή του αποδεικνύεται, σχεδόν πάντα, από την ίδια την ύπαρξη του δημοσίου χρέους ή από την απειλή διατάραξης της δημοσιονομικής ισορροπίας», «Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση», ό.π., σ. 352.

σμιας οικονομικής διακυβέρνησης, υπό αυτές τις συνθήκες, σε λόγο υπέρτατου δημόσιου συμφέροντος⁵²⁰.

Η κανονικοποίηση της «κρίσης» έχει ως ανομολόγητο στόχο να απομειώνεται σταθερά ο δυναμικός και προοπτικός χαρακτήρας του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος και του κοινωνικού κράτους εν γένει, εφόσον τα κοινωνικά δικαιώματα καθυποτάσσονται πλήρως στη συγκυριακή κατάσταση των δημόσιων οικονομικών προς όφελος των δανειστών του Κράτους. Με άλλα λόγια, τα κοινωνικά δικαιώματα δεν αντιμετωπίζονται πια με *ποιοτικά* κριτήρια, δηλαδή ως αναδιανεμητικές λειτουργίες του Κράτους, αλλά αποτιμώνται καθαρώς *ποσοτικά*, ανάλογα με το ύψος της δημοσιονομικής «επιβάρυνσης» που προξενούν⁵²¹.

Εξάλλου, η αναγόρευση του δημοσιονομικού συμφέροντος σε ύπατο και, ενίοτε, αποκλειστικό λόγο δημόσιου συμφέροντος αναπαράγει ένα αίσθημα ματαιότητας και, συνάμα, κοινωνικής δυσανεξίας. Έτσι, τα μέλη του κοινωνικού συνόλου αποδέχονται άνευ όρων τους τρεις κοινούς τόπους της «αντιδραστικής» ρητορικής, όπως εκτίθενται παραδειγματικά στο ομώνυμο έργο του Albert O. Hirschman: θέση του αντίστροφου αποτελέσματος, θέση της ματαιότητας και θέση της διακινδύνευσης⁵²².

Η αδιάλειπτη επίκληση του δημοσιονομικού συμφέροντος εμποτίζει τα κοινωνικά υποκείμενα με ανασφάλεια απέναντι στην προοπτική να διατηρηθούν οι (ανα)διανεμητικοί θεσμοί του κοινωνικού κράτους δικαίου. Η ανασφάλεια αυτή οδηγεί συχνά στο φαινόμενο τα πρόσωπα να υπεκφεύγουν από τις υποχρεώσεις τους (π.χ. καταβολή εισφορών), ανατροφοδοτώντας την υλική αποδυνάμωση και την έτι περαιτέρω κανονιστική εξασθένιση της κοινωνικής ασφάλισης ως (ανα)διανεμητικού θεσμού⁵²³.

Οι ανωτέρω σκέψεις επιτρέπουν την αβίαστη εκτίμηση ότι το δημοσιονομικό συμφέρον πρέπει να ιδωθεί ως βατήρας για τη μακροπρόθεσμη διατήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου κοινωνικής προστασίας. Έτσι, οι περιορισμοί στην απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων και,

⁵²⁰ Βλ. Καμτσιδου, «Μια κατάσταση εξαίρεσης καθόλου εξαιρετική...», *ό.π.*, σ. 605.

⁵²¹ Βλ. Στεργίου, *Κοινωνική ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις*, *ό.π.*, σ. 4-5.

⁵²² «Σύμφωνα με το επιχειρήμα του αντίστροφου αποτελέσματος, κάθε εμπρόθετη δράση που έχει σκοπό να βελτιώσει κάποιο στοιχείο της πολιτικής, της κοινωνικής ή της οικονομικής τάξης απλώς επιδεινώνει την κατάσταση που επιχειρεί να θεραπεύσει. Το επιχειρήμα της ματαιότητας υποστηρίζει ότι οι απόπειρες κοινωνικού μετασχηματισμού είναι ανώφελες και αδυνατούν να προκαλέσουν έστω και την παραμικρή αλλαγή. Τέλος, κατά το επιχειρήμα της διακινδύνευσης, το κόστος της προτεινόμενης αλλαγής ή μεταρρύθμισης είναι υπερβολικά υψηλό, αφού θέτει σε κίνδυνο κάποιο πολύτιμο επίτευγμα του παρελθόντος», Hirschman, *Η Αντιδραστική Ρητορική*, *ό.π.*, σ. 21-22.

⁵²³ Βλ. Στεργίου, *Κοινωνική ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις*, *ό.π.*, σ. 117.

ειδικότερα, οι περικοπές στις συνταξιοδοτικές παροχές πρέπει να αποτιμώνται ως θεμιτές ή αθέμιτες ενόψει ενός αληθινά γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, το οποίο υπερβαίνει τη νομολογιακή κατασκευή του δημοσιονομικού συμφέροντος. Δεν αρκεί, συνεπώς, η ανάγκη να αποκατασταθεί η δημοσιονομική ισορροπία του Κράτους, αλλά, επιπλέον, οι περιοριστικές νομοθετικές παρεμβάσεις στα κοινωνικοασφαλιστικά δικαιώματα δέον να εντάσσονται σε ένα ευρύτερο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα κοινωνικής ασφάλισης χάριν της βιωσιμότητας του θεσμού⁵²⁴.

Εν κατακλείδι, η δημοσιονομικά υπεύθυνη διακυβέρνηση δεν αποτελεί αυτοσκοπό της *res publica*, αλλά μέσο για την προαγωγή των σκοπών του *κοινωνικού* κράτους δικαίου. Αυτοί, σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, δεν αποτελούν απλώς ευχολόγιο ή ευθύνη των επιμέρους κρατών, αλλά αντικείμενο κατεπείγοντος κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος.

4. Το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον ως αυτοτελής λόγος δημόσιου συμφέροντος

Η κοινωνική ασφάλιση ως (ανα)διανεμητικός θεσμός συνέχεται με τους –συνταγματικά καθιερωμένους– σκοπούς ενός κοινωνικού κράτους δικαίου. Υπό την αιγίδα της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.), το γενικό συμφέρον ανανοηματοδοτείται, λειτουργώντας ως ρήτρα πραγμάτωσης του περιεχομένου των διατάξεων που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα⁵²⁵. Έτσι, τόσο οι καταστατικοί σκοποί όσο και η δράση των ασφαλιστικών οργανισμών τάσσονται προς εξυπηρέτηση του γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, το οποίο, με τη σειρά του, επικαθορίζει το δημόσιο συμφέρον σε συγκεκριμένο χωροχρονικό ορίζοντα⁵²⁶. Το δημόσιο συμφέρον, λοιπόν, ιδωμένο υπό κοινωνιο-

⁵²⁴ Παραδείγματος χάριν, στην απόφαση του ΕΔΔΑ *Da Conceição Mateus και Santos Januário κατά Πορτογαλίας* («Μνημόνιο Πορτογαλίας»), *ό.π.*, σκ. 24, οι μειώσεις των συνταξιοδοτικών παροχών κρίνονται θεμιτές ενόψει του ευρύτερου μεταρρυθμιστικού τους χαρακτήρα και όχι απλώς ενόψει μιας συγκυριακής ανάγκης για δημοσιονομική προσαρμογή («*οι μειώσεις αποτελούσαν γενικά μέτρα, τα οποία είχαν ως στόχο να αναιρέσουν ειδικά προνόμια ή να ενώσουν ειδικά συνταξιοδοτικά καθεστώτα σε ένα γενικό*»). Βλ. επίσης, ΣτΕ Ολ. 734/2016, *ό.π.*, σκ. 27.

⁵²⁵ Βλ. Βενιζέλο, *Το γενικό συμφέρον...*, *ό.π.*, σ. 166, και Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 51. Σχετικά με την αναδιανεμητική λειτουργία των κοινωνικών δικαιωμάτων, βλ. Τσουκαλά, *Είδηλα πολιτισμού...*, *ό.π.*, σ. 418 επ. Σε νομολογιακό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 832/1985, *ΕΔΚΑ*, 1985, σ. 214 επ., και ΑΕΔ 9/1980, *ΝοΒ*, 1981 σ. 768-769.

⁵²⁶ Όπως υποστηρίζει ο Διονύσης Γράβαρης, η «κεϋνσιανή συναίνεση», δηλαδή η χρυσή τριακονταετία του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας, αποτελεί μια *de facto*, ταξικά συμβιβαστική, έκφραση του «κοινωνικού συμφέροντος», χωρίς να αντιστοιχεί σε ένα α

κεντρικό πρίσμα, συνίσταται στον «έλλογο συλλογικό αυτοκαθορισμό της κοινωνικής συνύπαρξης»⁵²⁷.

Η κοινωνιοκεντρική ανάγνωση του δημόσιου συμφέροντος⁵²⁸ συνεπάγεται, επιπλέον, την υποχρέωση για τήρηση ορισμένων δημοκρατικών εγγυήσεων κατά την εξειδίκευση των κοινωνικών δικαιωμάτων από τον κοινό νομοθέτη. Η διασφάλιση ενός ασυμπίεστου πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτελεί την ελάχιστη δημοκρατική εγγύηση, ώστε να περιφρουρείται τόσο η ανθρώπινη αξιοπρέπεια όσο και η υπόσταση της *res publica* απέναντι σε αντικοινωνικές και αυθαίρετες πολιτικές επιλογές⁵²⁹.

Το γεγονός ότι η κοινωνική ασφάλιση αποτελεί θεσμό δημόσιου δικαίου συνεπάγεται ότι το δικαίωμα στην κοινωνικοασφαλιστική προστασία αναβαπτίζεται σε αυτοτελή σκοπό δημόσιου συμφέροντος με συνταγματική περιωπή (άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.)⁵³⁰ και με κανονιστική ισχύ σε υπερεθνικό επίπεδο⁵³¹. Έτσι, η ικανοποίηση των επιμέρους αναγκών των ασφαλισμένων εξυπηρετείται με τη διαφύλαξη και τη σταδιακή εμβάθυνση της κοινωνικής ασφάλισης ως θεσμού δημόσιου δικαίου⁵³².

Η θεσμική θωράκιση της κοινωνικής ασφάλισης καθιστά το νομοθέτη υπόλογο να οργανώσει την ασφαλιστική κάλυψη του εργαζόμενου πληθυσμού. Ο νομοθέτης διαθέτει εκ των πραγμάτων ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς τη συγκεκριμενοποίηση της οργανωτικής μορφής και

priori αφηρημένο δημόσιο συμφέρον, *Κρίση του κοινωνικού κράτους και νεωτερικότητα*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1997, σ. 44-51.

⁵²⁷ Κώστας Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2000, σ. 36.

⁵²⁸ Κατά την emphaticή διατύπωση του Σβώλου, «η ιδέα της κοινωνικής σκοπιμότητας έρχεται [...] εις την πρώτην γραμμήν των αναγκών [...] αν μη και εις υπερτέραν μοίραν από την συνήθη 'δημοσίαν' ανάγκην», Αλ. Σβώλος, «Η επίδρασις του ευρωπαϊκού πολέμου επί του Δημοσίου Δικαίου», εις: *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, τόμ. Β', εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1972, σ.29

⁵²⁹ Όπως σημειώνει εύστοχα ο Σούρλας, μία οικονομικά ευημερούσα κοινωνία «δεν συνιστά αυτοσκοπό ούτε διαθέτει εγγενή αξία και αποτελεί απλώς το μέσο, ώστε το κάθε μέλος της να έχει μεγαλύτερες δυνατότητες διαμόρφωσης του βίου του σύμφωνα με τις αντιλήψεις του περί του ευ ζην. Γι' αυτό και οικονομική ευημερία χωρίς στοιχειωδώς δίκαιη κατανομή δεν μπορεί να αποτελεί στόχο άξιο επιδίωξης», *Δίκαιο και δικανική κρίση*, ό.π., σ. 793.

⁵³⁰ Βλ. Κρεμαλή, *Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, ό.π., σ. 47 επ., και Γεώργιο Λεβέντη, «Το δικαίωμα για κοινωνική ασφάλιση», *ΝοΒ*, 1977, σ. 638 επ.

⁵³¹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, ΙΚΑ-ΕΤΑΜ κατά Ελλάδα, 76/2012, ό.π., σκ. 82.

⁵³² Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 9-10.

της έκτασης της ασφαλιστικής προστασίας⁵³³. Ωστόσο, δεσμεύεται να ασκεί τη διακριτική του ευχέρεια κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να διασφαλίζονται αμοιβαίως οι δύο θεμελιώδεις σκοποί της κοινωνικής ασφάλισης: αφενός, η προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων και, αφετέρου, η προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης⁵³⁴.

Ενόψει των προναφερόμενων σκοπών της κοινωνικής ασφάλισης, ο νομοθέτης μπορεί μεν να τροποποιεί επί τα χείρω το ύψος της απονεμηθείσας προστασίας, αλλά οφείλει να αιτιολογεί τη δράση του με αναγωγή στο γενικότερο κοινωνικό συμφέρον.

Παραδείγματος χάριν, μπορεί να θεσπίζει ανώτατη οροφή παροχών («πλαφόν»), εφόσον πείθει ότι με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται η προστασία των προσώπων που ανήκουν σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες⁵³⁵. Με τον ίδιο διπλό γνώμονα κρίνεται συνταγματικά θεμιτός ο καθορισμός ασφαλιστικής εισφοράς, εάν βαρύνει περισσότερο τους εισοδηματικώς ισχυρότερους⁵³⁶. Τέλος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η προαγωγή κοινωνικής δικαιοσύνης, ως θεμελιακός σκοπός της κοινωνικής ασφάλισης, επιτάσσει να μην υπάρχει πλήρης ανταποδοτικότητα ανάμεσα στην καταβαλλόμενη εισφορά και στην απονεμόμενη παροχή⁵³⁷.

Υπό το συντριπτικό βάρος της οικονομικής κρίσης, ιδίως, ανακύπτει αδήριτη ανάγκη για ασφάλεια των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Εν τοιαύτη περιπτώσει, η κάλυψη των δημοσιονομικών αναγκών του Κράτους πρέπει να εξισορροπείται με την αντιμετώπιση μιας επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης⁵³⁸. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η έκθεση της –κρατικά οργανωμένης– *res publica* στους κινδύνους της διεθνοποιημένης οικονομίας επιβάλλει τη θέσπιση έκτακτων μέτρων, περιοριστικών των συ-

⁵³³ «...Αι εκ της κοινωνικής ασφαλίσεως σχέσεις, τελούσαι υπό κανονιστικόν καθεστώσ, δύνανται εκάστοτε να ρυθμίζονται ελευθέρως υπό του νομοθέτου, με γνώμονα την εξυπηρέτησιν του γενικωτέρου κοινωνικού συμφέροντος», ΣτΕ 241/1989, ΕΔΚΑ, 1989, σ. 479-480, σκ. 1.

⁵³⁴ Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ 2983/1989, ΕΔΚΑ, 1990 σ. 92-93.

⁵³⁵ ΣτΕ 157/2009, *ό.π.*, σκ. 7.

⁵³⁶ ΣτΕ Ολ. 3582/1979, ΕΔΔ, 1980, σ. 170.

⁵³⁷ ΣτΕ Ολ. 3519/1992, *ό.π.*, σκ. 4.

⁵³⁸ Βλ. Κωνσταντίνο Κρεμαλή, *Το δικαίωμα του ατόμου για κοινωνική πρόνοια*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1991, σ. 181-182. Κατά τον Κρεμαλή, η κοινωνική ανάγκη θα πρέπει να είναι «πραγματική» («διαπιστώνεται με τρόπο αντικειμενικό, ανεξάρτητα από το αίτιο που την προκάλεσε»), «παρούσα» (οι δυσμενείς συνέπειες «εξακολουθούν να θίγουν το άτομο ή την ομάδα κατά το χρόνο που παρέχεται η κοινωνική αρωγή ή δράση») και «άμεση» (υφίσταται «αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της μειονεκτικής κατάστασης που καλύπτουν οι παροχές κοινωνικής πρόνοιας και του κοινωνικού λόγου μιας τέτοιας προστασίας»), στο ίδιο, σ. 182-184.

νταγματικών δικαιωμάτων, ιδίως σε συνθήκες σφοδρής δημοσιονομικής κρίσης⁵³⁹.

Ωστόσο, πλάι στη δημοσιονομική ανάγκη υφίσταται, ενόψει των περιοριστικών μέτρων, και μια κοινωνική κατάσταση ανάγκης που καλεί το νομοθέτη στη λήψη μόνιμων ή έκτακτων προνοιακών μέτρων, αποβλέποντας σε προστασία του κοινωνικού συνόλου έναντι της ανθρωπιστικής κρίσης⁵⁴⁰. Εξάλλου, υπό το πρίσμα ενός δημόσιου διανεμητικού θεσμού, όπως η κοινωνική ασφάλιση, η ανάγκη ως λόγος δημόσιου συμφέροντος δεν ερμηνεύεται ατομοκεντρικά (ως προσωπική, υλική ή ηθική βλάβη), αλλά ανάγεται σε *κοινωνικό ζήτημα*, το οποίο χρήζει άμεσης και αποτελεσματικής θεραπείας με μέριμνα του Κράτους⁵⁴¹.

Παρ' όλα αυτά, η βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος ως λόγος γενικού συμφέροντος σταδιακά αποσυνδέεται από τις κοινωνικές συνυποδηλώσεις του δημόσιου συμφέροντος (λ.χ. την κοινωνική ασφάλιση ως ενδογενεακό και διαγενεακό μέσο αντιμετώπισης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού⁵⁴²) και υποκαθίσταται από μια αμιγώς οικονομική σκοπιμότητα.

Ειδικότερα, όπως τονίζεται emphaticά στη «Λευκή Βίβλο» της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, κάθε ασφαλιστική μεταρρύθμιση στα κράτη-μέλη αξιολογείται υπό το πρίσμα της βιωσιμότητας και της επάρκειας ως καθαρά ποσοτικών μεγεθών εις βάρος της καλώς νοούμενης αποστολής της κοινωνικής ασφάλισης⁵⁴³. Ατυχώς, όμως, η υιοθέτηση των βέλτιστων πρακτικών από τα κράτη-μέλη δεν κινείται προς ενίσχυση των (ανα)διανεμητικών γνωρισμάτων της κοινωνικής ασφάλισης, αλλά αξιολογείται με όρους μόνον αποτελεσματικότητας και οικονομικής αποδοτικότητας. Έτσι, όμως, η κοινωνική ασφάλιση αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως άθροισμα *ατομικών* αποταμιεύσεων και όχι ως *δημόσιος* διανεμητικός θεσμός.

Δεχόμαστε, λοιπόν, ότι η κοινωνική ασφάλιση αποτελεί διανεμητικό θεσμό που τάσσεται σε εξυπηρέτηση του γενικού κοινωνικού συμφέροντος. Συνεπεία τούτου, η επιβάρυνση ορισμένων κατηγοριών ασφαλισμένων θα πρέπει να ελέγχεται, από συνταγματική σκοπιά, ως προς τη

⁵³⁹ Βλ. έτσι Γιώργο Καραβοκύρη, *Το Σύνταγμα και η κρίση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2014, σ. 19.

⁵⁴⁰ Βλ. Ειρήνη Κυριακάκη, «Νομοθετικές εξελίξεις σε σχέση με την πρόσβαση σε δωρεάν υπηρεσίες υγείας», *ΕΔΚΑ*, 2015, σ. 16-36, ιδίως σ. 19.

⁵⁴¹ Βλ. Κρεμαλή, *Το δικαίωμα του ατόμου για κοινωνική πρόνοια*, ό.π., σ. 185.

⁵⁴² Έτσι, Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 8-9.

⁵⁴³ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Λευκή Βίβλος: Ατζέντα για επαρκείς και βιώσιμες συντάξεις*, ό.π., σ. 4-5.

συμβατότητά της με την αναλογική κατανομή των βαρών μεταξύ των μελών της κοινωνίας.

Η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος, λοιπόν, δεν είναι δυνατό να διασφαλισθεί ούτε με την άνιση κατανομή των βαρών της δημοσιονομικής προσαρμογής ούτε με μια «προς τα κάτω» εξίσωση του επιπέδου της παρεχόμενης ασφαλιστικής προστασίας. Αντιθέτως, η υλοποίηση των δύο παραπληρωματικών σκοπών της κοινωνικής ασφάλισης (προαγωγή της θέσης του ασφαλισμένου, προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου) συνυφαίνεται με τον σεβασμό της αναλογικής ισότητας στα δημόσια βάρη ως συνταγματικά κατοχυρωμένης αρχής δικαίου (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.)⁵⁴⁴.

⁵⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά Χρυσόγονο / Καϊδατζή, «Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση...», *ό.π.*, σ. 153.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ:

Η αρχή της ισότητας ως βάση για περιορισμό του δημόσιου συμφέροντος στην κοινωνική ασφάλιση

1. Η ισότητα ως αρχή δικαίου

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ισότητα δεν αποτελεί απλώς προγραμματική αρχή, στερούμενη δεσμευτικού χαρακτήρα για τα κρατικά όργανα. Αντιθέτως, το ηθικοπολιτικό αίτημα της ισότητας ανυψώνεται σε κανονιστικά πρωταρχική αρχή δικαίου, τόσο στην τυπική-αριθμητική όσο και στην ουσιαστική-αναλογική πτυχή της⁵⁴⁵.

Στο σημείο αυτό ακολουθεί μια σύντομη παρέκβαση για τη σχέση μεταξύ κανόνων και αρχών δικαίου, ώστε να διακριβωθεί η αυτοτελής κανονιστική δυναμική των αρχών δικαίου. Οι αρχές (principles) και οι κανόνες (rules) αποτελούν από κοινού συγκροτητικά στοιχεία της έννομης τάξης. Σε αντίστιξη προς τον κατηγορικό (all or nothing) χαρακτήρα των κανόνων, οι αρχές δικαίου επιδρούν σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό ανάλογα με την πραγματολογική αποτύπωση της ρυθμιζόμενης κοινωνικής ύλης⁵⁴⁶.

Οι αρχές δικαίου αναβαπτίζονται σε δικαιολογητικούς λόγους του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου⁵⁴⁷ και, κατά συνέπεια, σε εγγυητικές ρήτρες της κανονιστικότητας εκάστου κανόνα δικαίου, ακόμα κι εάν αυτός παρακάμπτεται κατά την αξιολόγηση μιας αντινομικής βιολογικής περιστασης. Έτσι, οι αρχές δικαίου δεν είναι μονάχα οι ηθικοπολιτικοί στυλοβάτες της έννομης τάξης, αλλά, παράλληλα, «εξασφαλίζουν και την κανονιστική συνοχή του δικαίου οικοδομήματος»⁵⁴⁸.

Παρά την ενίοτε αντινομική μεταξύ τους σχέση, οι ποικίλες αρχές δικαίου έχουν καθολικεύσιμο χαρακτήρα, αναγόμενες σε γενικευτικούς

⁵⁴⁵ Βλαχόπουλος / Κοντιάδης / Γεραπειρίτης κ.λπ., *Σύνταγμα: και' άρθρο ερμηνεία*, ό.π., σ. 54.

⁵⁴⁶ Σύμφωνα με τη διατύπωση του Dworkin, η αρχή δικαίου αποτελεί «*γνώμονα που ενσωματώνει μια ηθικοπολιτική αξία ουσιαστικής δικαιοσύνης*», ενώ ο κανόνας δικαίου «*γνώμονα που τίθεται από τη δράση δικαιοπαραγωγικών θεσμών*», *Taking Rights Seriously*, ό.π., σ. 21-22. Σε παρόμοια διάκριση μεταξύ αρχών και κανόνων προβαίνει και ο Robert Alexy, *Theorie der Grundrechte*, εκδ. Nomos, Baden-Baden, 1985, σ. 87-90.

⁵⁴⁷ Βλ. Θεοδώρα Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και διά του νόμου: Μια συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, σ. 20-21.

⁵⁴⁸ Σούρλας, *Δίκαιο και δικανική κρίση*, ό.π., σ. 383.

λόγους του πράττειν⁵⁴⁹. Έτσι, οι αρχές δικαίου εγκολπώνουν την ουσιαστική ισότητα ως εννοιολογικό τους γνώρισμα, καθώς δεν δρουν επιμεριστικά, αλλά προκρίνουν την κανονιστικά κρίσιμη ομοιότητα ορισμένης περίπτωσης προς άλλες ομοειδείς περιπτώσεις. Με αυτόν τον τρόπο, εξάλλου, η ίση μεταχείριση αναβαθμίζεται από διαισθητική προαντίληψη για το πρακτέο σε αρχή δικαίου.

Η αρχή της ισότητας, παρεκτός από κανονιστικό όρο των αρχών και των κανόνων δικαίου, αποτελεί, παράλληλα, αυτοτελή αρχή δικαίου. Αυτή εγγυάται, αφενός, την ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου και την ισότητα του νόμου απέναντι στους πολίτες (τυπική ισότητα)⁵⁵⁰ και, αφετέρου, ίση μεταχείριση όμοιων περιστάσεων και διαφοροποιημένη των ανόμοιων (ουσιαστική ισότητα)⁵⁵¹.

Ως αυτοτελής αρχή δικαίου, η ισότητα έχει μια αντικειμενική και μια υποκειμενική διάσταση. Λειτουργεί ως γενικός γνώμονας που επιβάλλει θεσμικές υποχρεώσεις στα κρατικά όργανα και, συνάμα, ως υποκειμενική αξίωση για ισότιμη μεταχείριση υπέρ εκάστου προσώπου-φορέα δικαιωμάτων⁵⁵².

Από τη γενική αρχή της ισότητας (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.) απορρέουν σωρευτικά τρία διακριτά μεν, αλληλένδετα δε, κανονιστικά προτάγματα: α) αξίωση για ισονομία, β) αξίωση για ρύθμιση με γενικό κι αφηρημένο χαρακτήρα, και γ) αξίωση για ίση μεταχείριση των ουσιωδώς ομοίων περιπτώσεων από το νομοθετικό όργανο του Κράτους και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση⁵⁵³.

⁵⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 372 επ., ιδίως σ. 377.

⁵⁵⁰ Μανιτάκης, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος», *ό.π.*, σ. 440.

⁵⁵¹ Μανιτάκης, στο ίδιο, σ. 441. Ως προς την αξιοποίηση της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας ως αρχής δικαίου σε νομολογιακό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 3217/1977, ΤοΣ, 1977, σ. 459 επ.

⁵⁵² Βλ. Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και διά του νόμου*, *ό.π.*, σ. 9 επ. Σύμφωνα με τον Κοφίνη, η ισότητα αποτελεί «γενική αρχή, από την οποία ο ιδιώτης αντλεί συγκεκριμένες, δικαστικά επιδιώξιμες αξιώσεις, όταν από κάποια άνιση ρύθμιση ή πρακτική βλάπτονται συμφέροντά του» και όχι απλώς «επικουρικό κανόνα δικαίου στο σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων», *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, *ό.π.*, σ. 28.

⁵⁵³ *Σύνταγμα: κατ' άρθρο ερμηνεία*, *ό.π.*, σ. 54.

2. Πρακτικές εφαρμογές της αρχής της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση

Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η αρχή της ισότητας εκλαμβάνεται, κατ' αρχάς, ως διατομική συσχέτιση, δηλαδή ως σύγκριση βιοτικών περιστάσεων ανάμεσα στις ποικίλες κατηγορίες ασφαλισμένων προσώπων. Περαιτέρω, η αρχή της ισότητας νοηματοδοτείται μέσα από τη συλλογική διάσταση των κοινωνικών κινδύνων, τείνοντας σε μια ιδέα καθολικής ισότητας των ανθρώπων απέναντι στη βιοτική ανάγκη, ανεξαρτήτως του βαθμού ευθύνης που φέρει καθείς για την προσωπική του κατάσταση⁵⁵⁴.

Βάσει των προαναφερόμενων κανονιστικών παραδοχών, η αρχή της ισότητας ενεργεί καθοριστικά ως φραγμός στην ευρεία διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη κατά την εξειδίκευση του είδους και της έκτασης της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας. Ο νομοθέτης μπορεί, ασφαλώς, να αναπροσαρμόζει τις συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις ενόψει των διακυμαινόμενων οικονομικών και δημογραφικών δεδομένων. Ωστόσο, δεσμεύεται από την αρχή της ισότητας ως θεσμικό μέσο για την εξασφάλιση της ενδογενεακής και διαγενεακής ισοδυναμίας των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών⁵⁵⁵.

Στο σημείο αυτό αξίζει να εξεταστεί ο τρόπος με τον αξιοποιείται η αρχή της ισότητας σε ποικίλες εκφάνσεις της κοινωνικής ασφάλισης, ήτοι μεταξύ ασφαλισμένων σε διαφορετικούς φορείς και μεταξύ ασφαλισμένων εντός του ίδιου φορέα. Επιπλέον, θα ερευνηθούν υπό το πρίσμα της ισότητας τα κριτήρια της ηλικίας και του χρόνου ως παράμετροι διάκρισης μεταξύ των ασφαλισμένων.

Η νομολογία υιοθετεί μια μάλλον συσταλτική θεώρηση της αρχής της ισότητας ενόψει της δεδομένης (μέχρι το ν. 4387/2016) οργανωτικής και λειτουργικής πολυδιάσπασης των ασφαλιστικών φορέων⁵⁵⁶. Έτσι, κρίνεται ότι η παράβαση της συνταγματικής αρχής της ισότητας προϋποθέτει την άνιση μεταχείριση ομοειδών κατηγοριών ασφαλισμένων εντός

⁵⁵⁴ Για μια κοινωνιοκεντρική ανάγνωση της αρχής της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας σε νομολογιακό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 2973/1991, ΤοΣ, 1991, σ. 399 επ., ιδίως σ. 400, όπου τονίζεται ότι «*ως προς τους αναπήρους πολέμου, οι οποίοι μάλιστα δικαιούνται, κατά την παρ. 2 του άρθρ. 21, της ειδικής φροντίδος του Κράτους, είναι εκ των πραγμάτων ευεξήγητος η ειδική μέριμνα του νομοθέτου, προς βελτίωσιν του συνταξιοδοτικού των καθεστώτος*».

⁵⁵⁵ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 298, υποσημ. 385.

⁵⁵⁶ ΣτΕ 2253/1976, ό.π., σκ. 4 («... υπό το κρατούν εν Ελλάδι σύστημα κοινωνικής ασφαλίσεως εις πλείονας φορείς»).

του ίδιου ασφαλιστικού φορέα⁵⁵⁷. Εξ αντιδιαστολής, η διαφορετική μεταχείριση μεταξύ των ασφαλισμένων διαφορετικών φορέων (π.χ. ανάμεσα στους συνταξιούχους του Δημοσίου και στους συνταξιούχους άλλων Ταμείων) κρίνεται κατ' αρχήν θεμιτή⁵⁵⁸.

Πάντως, η αρχή της ισότητας παραμένει ενεργή, ακόμη κι όταν πρόκειται για διαφορετική μεταχείριση ασφαλισμένων σε διαφορετικούς φορείς, καθώς, ούτως ή άλλως, απαιτείται να διασφαλίζεται ένα ελάχιστο καθεστώς ισοδύναμης ασφαλιστικής προστασίας για όλους ανεξαιρέτως τους ασφαλισμένους⁵⁵⁹. Το ύψος της ελάχιστης ασφαλιστικής προστασίας προσδιορίζεται κατά τη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη, ο οποίος όμως οφείλει να προσμετρά τις κρατούσες κοινωνικές συνθήκες⁵⁶⁰.

Το ελάχιστο όριο της ισοδύναμης ασφαλιστικής προστασίας συνδέεται με την κατοχύρωση ενός ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης για όλους (Existenzminimum), το οποίο λειτουργεί ως το ύστατο δίκτυ ασφαλείας σε περιόδους κοινωνικής οπισθοδρόμησης. Προκειμένου να επιτευχθεί η διασφάλιση του κατ' ελάχιστον ορίου ασφαλιστικής προστασίας, ο κοινός νομοθέτης δύναται να μεριμνήσει ιδιαίτερα για εκείνες τις κατηγορίες των ασφαλισμένων που ευρίσκονται σε ασθενέστερη θέση. Η αρχή της (ουσιαστικής-αναλογικής) ισότητας, πάντως, δεν υποχρεώνει τον νομοθέτη να επεκτείνει το βεληνεκές της ευνοϊκής ρύθμισης και σε λοιπές κατηγορίες ασφαλισμένων, οι οποίες απολαύουν υψηλότερο επίπεδο κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας⁵⁶¹.

Η αρχή της ισότητας εφαρμόζεται κατεξοχήν σε ασφαλισμένους του ίδιου φορέα. Ωστόσο, δεν αποκλείεται διαφοροποιημένη μεταχείριση μεταξύ ασφαλισμένων του ίδιου φορέα, ενόψει των διακριτών συνθηκών απασχόλησης. Έτσι, σωστά έχει κριθεί νομολογιακά ότι η ευνοϊκή συνταξιοδοτική μεταχείριση των προσώπων που εργάζονται σε βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα δεν αποτελεί προνομιακή ρύθμιση, αλλά δικαιολο-

⁵⁵⁷ ΣτΕ 3470/2006, *ΔιΔικ*, 2008, σ. 979 επ., σκ. 3.

⁵⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά τη διάκριση μεταξύ χηρών συνταξιούχων του Δημοσίου και χηρών συνταξιούχων άλλων φορέων, στην ΕλΣυν Ολ. 1938/2009, *ό.π.*, σκ. 13.

⁵⁵⁹ ΣτΕ 2253/1976, *ό.π.*, σ. 605.

⁵⁶⁰ Πρακτικό Επεξεργασίας ΣτΕ 1010/1976, *ό.π.*, σ. 167. Παραδειγματος χάριν, στο άρθρο 5 παρ. 1 α.ν. 1846/1951 ως ελάχιστο όριο ισοδύναμης ασφαλιστικής προστασίας καθορίστηκε το όριο που προβλέπεται από το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Τηρουμένων των αναλογιών, η «βασική σύνταξη» που καθιερώνεται με το άρθρο 7 ν. 4387/2016 διασφαλίζει ένα ελάχιστο καθεστώς ισοδύναμης ασφαλιστικής προστασίας, πέραν του οποίου μόνον είναι ανεκτή η διαφοροποίηση του ύψους των χορηγούμενων παροχών.

⁵⁶¹ ΣτΕ Ολ. 3099/2001, *ό.π.*, σκ. 7.

γείται από την ιδιαίτερη φύση και τον επίπονο χαρακτήρα της συγκεκριμένης απασχόλησης⁵⁶².

Συνεπώς, ο θεμιτός ή αθέμιτος χαρακτήρας των διακριτών ρυθμίσεων ανά κατηγορία ασφαλισμένων δεν αξιολογείται ανάλογα με τη νομική μορφή της έννομης σχέσης δημόσιου δικαίου που συνδέει τους ασφαλισμένους με τον οικείο φορέα τους, αλλά με κριτήριο τον βαθμό *ουσιαστικής ομοιότητας* των συνθηκών απασχόλησης.

Η διαφορετική ρύθμιση των κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων λόγω ηλικίας κατ' αρχήν δεν θεωρείται συμβατή με την αρχή της ισότητας, εκτός εάν δικαιολογείται από ουσιώδεις δικαιολογητικούς λόγους γενικότερου ενδιαφέροντος. Συγκεκριμένα, υπό το φως της Οδηγίας 2000/78 ΕΚ⁵⁶³, η ηλικία αποτιμάται ως κριτήριο, το οποίο λειτουργεί ως άμεση ή έμμεση διάκριση, διαταράσσοντας την αρχή της ίσης μεταχείρισης στις σχέσεις μεταξύ των προσώπων (άρθ. 2).

Πάντως, τα κράτη-μέλη διατηρούν τη δυνατότητα να προβαίνουν σε διαφορετική μεταχείριση των προσώπων λόγω ηλικίας, εφόσον δικαιολογούν τη σχετική δράση τους αντικειμενικά δυνάμει κάποιου εύλογου σκοπού, ιδίως όταν πρόκειται για *«θεμιτούς στόχους της πολιτικής στον τομέα της απασχόλησης, της αγοράς εργασίας και της επαγγελματικής κατάρτισης, και εφόσον τα μέσα επίτευξης του στόχου αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία»* (άρθ. 6 παρ. 1).

Ειδικότερα, στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, τα κράτη-μέλη διαθέτουν ευρέα περιθώρια επιλογής ως προς τον καθορισμό των ορίων ηλικίας για τη συνταξιοδότηση λόγω γήρατος, ενόψει της ανάγκης εξισορρόπησης ανάμεσα σε πλείστους πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, δημογραφικούς και δημοσιονομικούς παράγοντες, δηλαδή ποικίλους λόγους γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος⁵⁶⁴. Ενόψει της ευρείας διακριτικής ευχέρειας του εθνικού νομοθέτη, κρίθηκε ότι η θέσπιση των επιδομάτων εορτών μόνο για τους συνταξιούχους άνω των 60 ετών (ν. 3845/2010) δεν αντιβαίνει στην αρχή της ισότητας (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.), διότι η γήρανση αποτελεί αντικειμενικό κριτήριο και επαρκή λόγο διάκρισης.

⁵⁶² ΣτΕ 3122/1998, ΕΔΚΑ, 2000, σ. 28-29, ιδίως σ. 29. Όπως επισημαίνει εύλογα ο Στεργίου, «η πρόωγη συνταξιοδότηση των υπαγομένων στα βαρέα και αυθυγιεινά επαγγέλματα δεν αποτελεί προνομακή συνταξιοδοτική ρύθμιση, αλλά ελάχιστη μορφή αποκατάστασης μιας ανισότητας μπροστά στο θάνατο», «Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση», *ό.π.*, σ. 333.

⁵⁶³ Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000 «για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία».

⁵⁶⁴ Palacios de la Villa, 16.10.2007, C-411/05, σκ. 44, σκ. 58.

Επιπλέον, η θέσπιση συγκεκριμένου ηλικιακού ορίου για τη λήψη του επιδόματος εορτών και θερινών διακοπών δικαιολογείται για λόγους γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος, όπως η θεμιτή μέριμνα για την προστασία της τρίτης ηλικίας και η εξασφάλιση της βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος μέσω του περιορισμού των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων⁵⁶⁵.

Στη ΣτΕ Ολ. 668/2012, πάντως, υπήρξε και αξιοσημείωτη μειοψηφία, σύμφωνα με την οποία το ηλικιακό όριο συνιστά αθέμιτη διάκριση στην προκειμένη περίπτωση, καθώς οι αυξημένες ανάγκες κατά τις περιόδους των εορτών και των θερινών διακοπών δεν είναι εντονότερες για τους συνταξιούχους άνω των 60 ετών, σε σύγκριση με τους συνταξιούχους κάτω από αυτό το ηλικιακό όριο⁵⁶⁶.

Υπό το πρίσμα της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διαφοροποίηση της ασφαλιστικής προστασίας λόγω μεταβολής του νομοθετικού καθεστώτος. Ενόψει της επιφύλαξης υπέρ του νόμου, την οποία καθιερώνει το άρθρ. 22 παρ. 5 Συντ., ο κοινός νομοθέτης διαθέτει διακριτική ευχέρεια να μεταβάλλει τις κοινωνικοασφαλιστικές ρυθμίσεις, καθοδηγούμενος, πάντως, από τη διττή αποστολή που επιτελεί η κοινωνική ασφάλιση (προαγωγή της θέσης του ασφαλισμένου, προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου).

Εφόσον η τροποποίηση των κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων απόκειται σε πολιτική πρωτοβουλία του κοινού νομοθέτη, ο χρόνος υποβολής του συνταξιοδοτικού αιτήματος⁵⁶⁷, ο χρόνος αποχώρησης (εξόδου) από την υπηρεσία⁵⁶⁸, καθώς και ο χρόνος θεμελίωσης του συνταξιοδοτικού δικαιώματος⁵⁶⁹ στοιχειοθετούν αντικειμενικά κριτήρια, που συνηγορούν ικανοποιητικά για διαφοροποιημένη μεταχείριση των ασφαλισμένων πριν και μετά την μεταβολή του νομοθετικού καθεστώτος.

Ειδικότερα, η δυσμενέστερη μεταχείριση των «νέων» ασφαλισμένων, δηλαδή όσων εισήλθαν στην ασφάλιση από 1.1.1993 και εφεξής, που καθιερώθηκε από το ν. 2084/1992, δεν αντίκειται, κατά τη νομολογία, στην αρχή της ισότητας⁵⁷⁰. Παρέπεται ότι η πρόβλεψη μείζονος προστασίας για τους «παλαιούς» ασφαλισμένους (προ της 1.1.1993) δικαιο-

⁵⁶⁵ ΣτΕ Ολ. 668/2012, *ό.π.*, σκ. 40.

⁵⁶⁶ ΣτΕ Ολ. 668/2012, *ό.π.*, σκ. 41 (βλ. σχετικά τη μειοψηφούσα γνώμη του Αντιπροέδρου Ν. Σακελλαρίου και έξι Συμβούλων).

⁵⁶⁷ ΣτΕ 718/2006, *ΕΔΚΑ*, 2006, σ. 439 επ., ιδίως σ. 443.

⁵⁶⁸ ΣτΕ 3487/2008, *ό.π.*, σκ. 11.

⁵⁶⁹ ΣτΕ 3177/2004, *ό.π.*, σ. 526.

⁵⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 526.

λογείται, καθώς αυτοί ευρίσκονται πλησιέστερα στο χρόνο συνταξιοδότησης⁵⁷¹, άρα διαφέρει ουσιωδώς ο βαθμός των ήδη διαμορφωμένων ασφαλιστικών τους προσδοκιών.

Μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι το κριτήριο του χρόνου είναι μεν αντικειμενικό, αλλά δεν είναι αφ' εαυτού δικαιολογησιμο⁵⁷². Η υιοθέτηση του χρόνου ως κριτηρίου δεν σχετίζεται καθόλου με τις συνθήκες απασχόλησης των ασφαλισμένων, άρα γεννά ζήτημα αυθαίρετης διακριτής μεταχείρισης ασφαλισμένων, οι οποίοι τελούν υπό τις ίδιες νομικές ή πραγματικές συνθήκες.

Η κανονιστική εμπλοκή του χρόνου ως κριτηρίου διαφοροποίησης των ασφαλισμένων παραβιάζει την ουσιαστική-αναλογική ισότητα στη θετική της διάσταση (ίση μεταχείριση ομοειδών περιπτώσεων), επειδή ομοειδείς κατηγορίες ασφαλισμένων αντιμετωπίζονται με ανισότιμο τρόπο εντός του ίδιου ασφαλιστικού φορέα⁵⁷³. Εξάλλου, το κριτήριο του χρόνου, ως βάση διαφοροποίησης, αποκλίνει από μια θεμελιακή αρχή της κοινωνικής ασφάλισης, τη διαγενεακή ισότητα, αφού αυτή επιτάσσει δίκαιο καταμερισμό των ασφαλιστικών βαρών και των κοινωνικών κινδύνων μεταξύ συνταξιούχων και ενεργών εργαζομένων⁵⁷⁴.

3. Σχέση ισότητας και δημόσιου συμφέροντος στην κοινωνική ασφάλιση

Όπως κατέστη αντιληπτό, το νόημα και η κανονιστική εμβέλεια του δημόσιου συμφέροντος προϋποθέτουν τη συστηματική ένταξη της αόριστης αυτής έννοιας στο συνταγματικό και στο δικαιοκονομικό εν γένει οικοδόμημα⁵⁷⁵. Από την άλλη πλευρά, η αρχή της ισότητας αναπτύσσει την κανονιστική της δυναμική ενόψει της –καθολικά ορώμενης– συγκριτικής θεώρησης έννομων σχέσεων και καταστάσεων.

Η συσχέτιση ισότητας και δημόσιου συμφέροντος παρουσιάζεται, κατά την κρατούσα νομολογιακή θέση, ως εξόχως ανταγωνιστική. Αντιτεί-

⁵⁷¹ ΣτΕ 2199/2010, *ό.π.*, σκ. 17.

⁵⁷² Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η νομολογία, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 3487/2008, *ό.π.*, σκ. 11, μοιάζει να συγχέει την *αντικειμενικότητα* με τη *δικαιολόγηση* ενός κριτηρίου διάκρισης, αποφαινόμενη ότι ο χρόνος είναι αντικειμενικός παράγοντας, άρα δικαιολογεί τη διαφορετική μεταχείριση.

⁵⁷³ Έτσι, βλ. μειοψηφία των Συμβούλων Επικρατείας Θ. Παπαευαγγέλου και Α.-Γ. Βώρου στην ΣτΕ Ολ. 3487/2008, *ό.π.*, σκ. 11.

⁵⁷⁴ Βλ. Στεργίου, «Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση», *ό.π.*, σ. 345.

⁵⁷⁵ Βλ. Μανιτάκη, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος», *ό.π.*, σ. 445.

νουμε, ωστόσο, ότι η ανταγωνιστική θέασή τους οδηγεί σε μια μονομερή ανάγνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων υπέρ της μιας ή της άλλης ερμηνευτικής εκδοχής.

Ειδικότερα, στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης σημειώνεται μια αρκετά σταθερή αμφιθυμία της νομολογίας. Από τη μία μεριά, προβάλλεται νομολογιακά η κανονιστική προτεραιότητα της αρχής της ισότητας, η οποία υλοποιείται μέσω της επεκτατικής εφαρμογής των ευνοϊκών διατάξεων. Από την άλλη όμως μεριά, προτάσσεται η διασφάλιση του δημόσιου συμφέροντος και δίνεται προβάδισμα σε στενή ερμηνεία των ευμενών κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων.

Όπως θα σχολιαστεί κατωτέρω, ένα αποκλειστικό πρωτείο είτε υπέρ της αρχής της ισότητας είτε υπέρ του δημόσιου συμφέροντος δεν επιτρέπει να διαμεσολαβηθεί η κανονιστική συνάφεια των δύο αυτών εννοιών σε μια σύγχρονη έννομη τάξη.

3.1. Επεκτατική εφαρμογή των ευνοϊκών κοινωνικοασφαλιστικών διατάξεων

Η επεκτατική ισότητα συνιστά μια αμφιλεγόμενη μεθερμηνεία της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας. Παριστά μια νομολογιακή κατασκευή, η οποία παρέχει στο δικαστή ευρεία διαπλαστική ευχέρεια προς αποκατάσταση της ουσιαστικής ισότητας που κρίνεται ότι παραβιάστηκε από το νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση⁵⁷⁶. Η επεκτατική εφαρμογή των ευνοϊκών ρυθμίσεων σε ομοειδείς περιπτώσεις, παρανόμως ή αθεμίτως αποκλειόμενες από το νομοθέτη, έχει δώσει λαβή για μια γόνιμη έριδα επί του ζητήματος της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας.

A. Οι υποστηρικτές της νομολογιακής αυτής τάσης θεωρούν ότι δίχως το συγκεκριμένο διαπλαστικό εργαλείο στα χέρια του δικαστή η ισότητα θα περικοπτόταν στο κανονιστικό της διαμέτρημα, καταπίπτο-

⁵⁷⁶ Ο Απόστολος Παπακωνσταντίνου, μάλλον αρνητικά διακείμενος απέναντι στη συχνή επίκληση της επεκτατικής ισότητας από τα δικαστήρια, προβαίνει σε συνοπτική πλην περιεκτική επισκόπηση των βασικών ζητημάτων σχετικά με τη νομολογιακή επέκταση ευνοϊκών διατάξεων νόμου, «Η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων νόμου με βάση την αρχή της ισότητας – Παρατηρήσεις στις ΑΠ 13/1996 (Ολ.), 21/1997 (Ολ.), 1341/1996 και 431/1997», *ΤοΣ*, 1998, σ. 545 επ. Μια παράθεση δικαιοδοτικών κρίσεων, οι οποίες καταδεικνύουν την εκ νέου αξιοποίηση της επεκτατικής ισότητας από το Συμβούλιο της Επικρατείας, επιχειρείται από τον Γεώργιο Γεωργόπουλο, «Η επαναφορά (;) της επεκτατικής μορφής της ισότητας επί ευνοϊκών ρυθμίσεων στη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας – Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2257/2017 (ΣΤ' τμήμα)», *www.constitutionalism.gr*, 21-11-2017.

ντας σε απλώς κατευθυντήρια γραμμή κατά τη δράση της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας⁵⁷⁷.

Συγκεκριμένα, η επέκταση μιας ευνοϊκής ρύθμισης σε όσα πρόσωπα παραλείφθηκαν αυθαιρέτως από το βεληνεκές της θεωρείται ότι απορρέει από τη συνδρομή τριών συνταγματικών διατάξεων, ήτοι την αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.), την παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας (άρθ. 20 παρ. 1 Συντ.) και την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.)⁵⁷⁸. Έτσι, θεωρείται ότι η δικαστική εξουσία, αποκαθιστώντας την πληγείσα ισότητα, εκπληρώνει την αυτονόητη δικαιοκρατική υποχρέωση να εναρμονίζει τους τυπικούς νόμους με το Σύνταγμα ως ιεραρχικά υπέρτερο κανόνα δικαίου⁵⁷⁹.

Β. Από την άλλη πλευρά, ο αντίλογος στην ανωτέρω τοποθέτηση κατά πρώτο λόγο επισημαίνει τον κίνδυνο να νοθευτεί η αρχή της διάκρισης των εξουσιών (άρθ. 26 Συντ.). Κρίνεται ότι κατ' αυτόν τον τρόπο παραγκωνίζεται τόσο η εξουσία του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη να θέτει γενικούς κι αφηρημένους κανόνες δικαίου όσο και η αρμοδιότητα-ευθύνη της Κυβέρνησης κατά τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας (άρθ. 82 παρ. 1 Συντ.)⁵⁸⁰.

Η δικαστική εξουσία, επεμβαίνοντας δραστικά στο πεδίο εφαρμογής του εξουσιοδοτικού κανόνα δικαίου, φαίνεται να αναιρεί το τεκμήριο συνταγματικότητας που αναγνωρίζεται κατ' αρχήν υπέρ του νόμου, υπερβαίνοντας τον οριακό χαρακτήρα που έχει ο δικαστικός έλεγχος ως προς τη συνδρομή της αρχής της ισότητας⁵⁸¹.

⁵⁷⁷ Μια κριτική υποστήριξη της επεκτατικής ισότητας στην εποχή της «κρίσης» μπορεί να βρει κανείς εις: Στέργιος Κοφίνης, «Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης - και ταυτόχρονα μια αφορμή συζήτησης για το μέλλον της», *ΕφημΔΔ*, 2017, σ. 244 - 264.

⁵⁷⁸ Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, «Η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων νόμου με βάση την αρχή της ισότητας...», *ό.π.*, σ. 552.

⁵⁷⁹ Βλ. Σκουρή / Βενιζέλο, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, *ό.π.*, σ. 35.

⁵⁸⁰ Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, «Η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων νόμου με βάση την αρχή της ισότητας...», *ό.π.*, σ. 546. Ως προς την ασυμβατότητα της επεκτατικής ισότητας με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, βλ. Φαίδωνα Βεγλερή, «Το πρόβλημα της παραβίασεως της ισότητος εκ παραλείψεως του νομοθέτου», εις: Φ. Βεγλερή, *Παρατηρήσεις επί της νομολογίας περί το δημόσιον δίκαιον*, εκδ. Κέρκης, Αθήνα 1955, σ. 108 επ.

⁵⁸¹ Βλ. Αθανάσιο Τσιρώνά, «Η εξίσωση στην ανισότητα και η αμφισβήτηση του κρατικού προνομίου στην αναδιανομή», *ΕφημΔΔ*, 2009, σ. 211 επ., ιδίως σ. 220-221.

Κατά δεύτερο λόγο, η ίδια άποψη φρονεί ότι η επεκτατική εφαρμογή των ευνοϊκών διατάξεων εγείρει ζήτημα συμβατότητας της δικανικής κρίσης με το πλέγμα κανόνων που περιέχονται στις «δημοσιονομικές διατάξεις» του Συντάγματος (άρθ. 78-80)⁵⁸². Το Σύνταγμα, μέσω των δημοσιονομικών του ρυθμίσεων, οριοθετεί την πολιτικά υπεύθυνη διακυβέρνηση κατά την (ανα)διανομή των κρατικών πόρων. Εξ αντιδιαστολής, δεν αναγνωρίζει τη σχετική αρμοδιότητα στη δικαστική εξουσία.

Κατά μείζονα λόγο, δεν επιτρέπει στον δικαστή να πράξει ό, τι ακριβώς αρνείται και στο νομοθέτη, δηλαδή την αλόγιστη διάθεση των πεπερασμένων υλικών πόρων του Δημοσίου⁵⁸³. Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, ειδικότερα, η επέκταση των ευνοϊκών ρυθμίσεων και σε κατηγορίες ασφαλισμένων που παρελείφθησαν από τη νομοθετική ρύθμιση ενέχει τον κίνδυνο διατάραξης της αναλογιστικής ισορροπίας, δηλαδή της οικονομικής βιωσιμότητας, των ασφαλιστικών Ταμείων⁵⁸⁴.

Γ. Κατά την άποψή μας, το πλήθος των προσώπων που περιλαμβάνονται και των προσώπων που παραλείπονται από τη νομοθετική ρύθμιση αποτελεί σοβαρή ένδειξη σχετικά με το αν συντρέχει ή όχι πεδίο εφαρμογής της επεκτατικής ισότητας. Έτσι, ο δικαστής, ενόψει της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας, μπορεί να επεκτείνει τις ευμενείς ρυθμίσεις και σε όσους τελούν υπό ομοειδείς πραγματικές συνθήκες, εφόσον η

⁵⁸² Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, «Η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων νόμου με βάση την αρχή της ισότητας...», *ό.π.*, σ. 547, και Σκουρή / Βενιζέλο, *Ο δικαστικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων*, *ό.π.*, σ. 156 επ., ιδίως σ. 160.

⁵⁸³ Επισημαίνοντας (δεοντοκρατικά) την ασυμβατότητα της επεκτατικής ισότητας διά της δικαστικής οδού με τη διάκριση των εξουσιών-λειτουργιών και δίνοντας έμφαση (συνεπειοκρατικά) στο δημοσιονομικό βάρος που οι επεκτατικές-παρεμβατικές δικαστικές αποφάσεις συνεπάγονται για τον κρατικό προϋπολογισμό, οι συντάκτες του «Καινοτόμου Συντάγματος για την Ελλάδα» (Ν. Αλιβιζάτος, Π. Βουρλούμης, Γ. Γεραπετρίτης, Γ. Κτιστάκης, Στ. Μάνος, Φ. Σπυρόπουλος) προτείνουν την υιοθέτηση ρητής συνταγματικής διάταξης, ώστε «*ρυθμίσεις που ισχύουν για συγκεκριμένη κατηγορία ατόμων*» να απαγορεύεται να «*επεκτείνονται με δικαστική απόφαση σε άλλες κατηγορίες*». Ασκώντας κριτική στον «δικαστικό ακτιβισμό» κατά την επέκταση ρυθμίσεων παροχικού χαρακτήρα σε απαλειφθείσες επαγγελματικές κατηγορίες, ο Μαντζούφας παρατηρεί ότι «*αν μια κυβέρνηση π.χ. επιλέξει να ενισχύσει τα επιδόματα προς τους ανέργους αντισταθμίζοντας το κόστος με περικοπές σε μισθούς και συντάξεις, αυτό αποτελεί πολιτική επιλογή στην οποία η δικαστική παρέμβαση και κρίση δεν μπορεί παρά να είναι οριακή. Ιδίως όταν σε αυτές τις περιπτώσεις απουσιάζει το συγκριτικό στοιχείο (π.χ. μειώσεις μόνο για συγκεκριμένες κατηγορίες εργαζομένων και συνταξιούχων έναντι ομοειδών που δεν τις υφίστανται) και δεν υπάρχουν περιθώρια αξιοποίησης της αρχής της αναλογικότητας, τότε η δικαστική κρίση γίνεται επισφαλής και κατ' αποτέλεσμα συνταγματικά ανομιμοποίητη διότι καταφεύγει σε γενικότερες σταθμίσεις για τις οποίες δεν έχει ούτε τα μέσα ούτε και την δικαιοδοσία να εκφέρει*», Παναγιώτης Μαντζούφας, «Η αναθεώρηση του Συντάγματος στη δίνη της παροχολογίας», *ΔτΚΑ*, τχ. 3/2019, σ. 549-553, ιδίως σ. 551-552.

⁵⁸⁴ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 298.

ευμενής ρύθμιση είναι ο κανόνας και η δυσμενής ρύθμιση η αδικαιολόγητη εξαίρεση.

Δεν πρέπει να λησμονείται, εξάλλου, ότι η επέκταση των ευνοϊκών ρυθμίσεων αποτελεί συχνά το μοναδικό διαθέσιμο μέσο για την υλοποίηση της καθολικής προστασίας, η οποία είναι ο ύψιστος σκοπός της κοινωνικής ασφάλισης⁵⁸⁵. Έτσι, η αξίωση για επέκταση των ευνοϊκών ρυθμίσεων λειτουργεί, παραδείγματος χάριν, ως τρόπος για την αποκατάσταση της –τρωθείσας διά του κοινού νομοθέτη– ισότητας των φύλων, ώστε οι ευμενείς ρυθμίσεις για τις μητέρες ανήλικων τέκνων να επεκτείνονται και στους πατέρες ανήλικων τέκνων⁵⁸⁶.

Προκειμένου να αποτιμηθεί ως θεμιτή ή αθέμιτη η επεκτατική εφαρμογή μιας ευνοϊκής κοινωνικοασφαλιστικής ρύθμισης, προέχει να εξετάσουμε αν συντρέχει *ουσιώδης ομοιότητα* των περιστάσεων, υπό τις οποίες τελούν τα πρόσωπα που περιλαμβάνονται και τα πρόσωπα που παρελείφθησαν από το κανονιστικό βεληνεκές της εκάστοτε επίμαχης ρύθμισης. Η ουσιαστική-αναλογική ισότητα αξιώνει, άλλωστε, νομοθέτης και κανονιστικώς δρώσα διοίκηση να μεριμνούν για όρους ισότιμης συμμετοχής των εργαζομένων στο σύστημα παροχών και αντιπαροχών της κοινωνικής ασφάλισης.

Έτσι, η ΣτΕ Ολ. 2180/2004 προχώρησε σε επεκτατική εφαρμογή της ευνοϊκής διάταξης που ίσχυε για τους ιπτάμενους φροντιστές και συνοδούς και στους ιπτάμενους χειριστές όσον αφορά στην αναγνώριση πλασματικού χρόνου εργασίας για την προσαύξηση του χρόνου ασφάλισης, εφόσον αποχωρούν από την υπηρεσία λόγω αναπηρίας (άρθ. 5 παρ. 4 ν. 1759/1988).

Το δικαστήριο έδωσε έμφαση στον λόγο αποχώρησης από την εργασία (αναπηρία), θεωρώντας ότι στην περίπτωση αυτή αμβλύνονται οι

⁵⁸⁵ Βλ. Στεργίου, «Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση», *ό.π.*, σ. 356.

⁵⁸⁶ Βλ. αντιθέτως, ΣτΕ Ολ. 1580/2010, *Αρμ.*, 2011, σ. 300 επ., με παρατηρήσεις Ιακ. Μαθιουδάκη, σύμφωνα με την οποία «η διάταξη αυτή (δηλ. η πρόωρη σύνταξη γήρατος στο 50^ο έτος της ηλικίας τους για γυναίκες ασφαλισμένες) ... παρίσταται ως εξαιρετική, με συνέπεια τυχόν κρίση περί αντιθέσεώς της προς το Σύνταγμα να οδηγεί αναγκαίως σε μη εφαρμογή της στην ειδική κατηγορία προσώπων, στην οποία αφορά, και όχι στην επέκταση της εφαρμογής της και σε άλλες γενικές ή ειδικές κατηγορίες προσώπων, τις οποίες ούτε κατά το γράμμα της ούτε κατά την έννοιά της διέπει» (σκ. 5). Στη συγκεκριμένη δικαιοδοτική κρίση, πάντως, καταγράφεται και αξιολογείται μειοψηφία 9 Συμβούλων, η οποία επισημαίνει ότι «... θα πρέπει λοιπόν προς άρση αυτής της μη σύμφωνης προς το Σύνταγμα διάκρισης να τύχει η διάταξη αυτή, επί συνδρομής των προϋποθέσεων που αυτή προβλέπει, επεκτατικής εφαρμογής και επί των ανδρών ασφαλισμένων, ώστε η θεσπιζόμενη με την διάταξη αυτή εξαιρετική ρύθμιση για την ασφαλισμένη μητέρα ανήλικων παιδιών να μπορεί να εφαρμοσθεί με τις ίδιες προβλεπόμενες προϋποθέσεις και για τον ασφαλισμένο πατέρα ανήλικων παιδιών».

επιμέρους διαφορές που αφορούν στις πραγματικές συνθήκες απασχόλησης των δύο κατηγοριών εργαζομένων στην ίδια αεροπορική εταιρία. Συνεπεία τούτου, θεώρησε ότι συντρέχει σοβαρός λόγος για ουσιαστική-αναλογική ισότητα, στη θετική της διάσταση (ίση μεταχείριση όμοιων καταστάσεων). Ως εκ τούτου, δικαιολογείται η επέκταση της ευμενούς ρύθμισης και στους συνταξιοδοτούμενους λόγω αναπηρίας ιπτάμενους χειριστές⁵⁸⁷.

Παρά ταύτα, αρμόζει να προστεθεί ότι το Συμβούλιο Επικρατείας έχει προβεί και σε αντίθετη δικαιοδοτική κρίση (ΣτΕ 1709/2017), όταν η παραλειφθείσα κατηγορία ασφαλισμένων (ιπτάμενοι χειριστές) ζήτησε να επεκταθεί η ευνοϊκή ρύθμιση για παροχή σύνταξης λόγω γήρατος.

Στην περίπτωση αυτή, το δικαστήριο έκρινε ότι υφίσταται ανάγκη για διακριτή μεταχείριση των δύο κατηγοριών ασφαλισμένων, καθώς οι ιπτάμενοι χειριστές, λόγω της φύσης του επαγγέλματός τους (καθήκον διακυβέρνησης του αεροσκάφους κατόπιν εξειδικευμένης εκπαίδευσης), τελούν υπό προδήλως διαφορετικό εργασιακό καθεστώς από το επιβοηθητικό προσωπικό της αεροπορικής εταιρίας (ιπτάμενοι φροντιστές-συνοδοί), γεγονός που αντικατοπτρίζεται άλλωστε και στις πολύ υψηλότερες αποδοχές που λαμβάνουν.

Τοιοιτοτρόπως, το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι, σε αντίθεση προς τους συνταξιούχους λόγω αναπηρίας ιπτάμενους χειριστές, οι συνταξιούχοι λόγω γήρατος ιπτάμενοι χειριστές δεν τελούν στον επαγγελματικό ενεργό βίο τους κάτω από όμοιες συνθήκες εργασίας, σε σύγκριση προς τους συνταξιούχους λόγω γήρατος ιπτάμενους φροντιστές και συνοδούς (αποφατική διάσταση της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας). Συνεπεία τούτου, κρίθηκε ότι δεν υφίσταται κανονιστικό έδαφος για επέκταση της ευνοϊκής ρύθμισης προς αποκατάσταση της συνταγματικής αρχής της ισότητας⁵⁸⁸.

Από τα δύο παραπάνω νομολογιακά παραδείγματα μπορούμε, πάντως, να συνάγουμε την εξής, μάλλον ελπιδοφόρα διαπίστωση. Τα δικαστήρια μπορούν, ενόψει της αρχής της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας, να μην ενδίδουν άκριτα στην επεκτατική εφαρμογή μιας ευμενούς ρύθμισης, χωρίς, από την άλλη πλευρά, να καταφεύγουν στην επίκληση του δημοσιονομικού συμφέροντος ως δαμόκλειας ρήτρας περιορισμού των συνταγματικών δικαιωμάτων.

⁵⁸⁷ ΣτΕ Ολ. 2180/2004, ΕΔΚΑ, 2004, σ. 675 επ., σκ. 8.

⁵⁸⁸ ΣτΕ 1709/2017, ΘΠΔΔ, 2017, σ. 1166 επ., σκ. 17, με παρατηρήσεις Θ. Ψήμμα.

3.2. Στενή ερμηνεία των ευμενών κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων

Στον αντίποδα της επεκτατικής εφαρμογής της ευμενούς ρύθμισης κινείται η –επίσης νομολογιακά διαπλασμένη– ερμηνευτική υπόδειξη για στενή ερμηνεία των ευμενών κοινωνικοασφαλιστικών διατάξεων. Θεωρείται ότι, μέσω του ερμηνευτικού αυτού φίλτρου, οι διατάξεις που εισάγουν εξαίρεση από το βασικό κανόνα, παρέχοντας ευμενές καθεστώς ειδικά για ορισμένη κατηγορία ασφαλισμένων, πρέπει να ερμηνεύονται πάντοτε «στενά», χωρίς να επιτρέπεται η διασταλτική ή αναλογική εφαρμογή τους⁵⁸⁹.

Η αναγωγή της στενής ερμηνείας των κατ' εξαίρεση συνταξιοδοτικών ρυθμίσεων σε κοινό ερμηνευτικό τόπο του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης εγείρει μια σειρά από ακανθώδη μεθοδολογικά και ουσιαστικά ζητήματα.

Από μεθοδολογική σκοπιά, ο εκ των προτέρων αποκλεισμός της αναλογικής και, κατά μείζονα λόγο, της απλώς διασταλτικής ερμηνείας του κανόνα δικαίου έρχεται σε αντίθεση με τις μεθόδους ερμηνείας που ακολουθούνται ενιαίως στο σύνολο της έννομης τάξης⁵⁹⁰. Η διασταλτική ερμηνεία είναι επιτρεπτή σε κάθε περίπτωση και η αναλογική ερμηνεία κατ' εξαίρεση, εφόσον *επιχειρήματα ουσιαστικής ορθότητας* συνηγορούν υπέρ αυτών των ερμηνευτικών επιλογών του κρίνοντος οργάνου⁵⁹¹.

Τουναντίον, η στενή ερμηνεία των ευμενών διατάξεων αναπαράγει μάλλον άκριτα το δήθεν πρωτείο της γραμματικής ερμηνείας στο πεδίο των κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων⁵⁹². Η δικαστική εξουσία, εξάλλου, οφείλει αδιαλείπτως να ανευρίσκει το αληθές ρυθμιστικό νόημα της εφαρμοστέας διάταξης, μετερχόμενη όλων των διαθέσιμων ερμηνευτικών εργαλείων⁵⁹³.

Παραδείγματος χάριν, η στενή ερμηνεία των ευμενών διατάξεων που ισχύουν στα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα ενδέχεται να οδηγήσει

⁵⁸⁹ ΕΛΣυν 1533/1995, *ΕΔΚΑ*, 1996, σ. 427-428.

⁵⁹⁰ Όπως παρατηρεί με κριτική διάθεση ο Σταμάτης, «σε κανέναν κλάδο του δικαίου δεν αποκλείεται η απλώς διασταλτική ερμηνεία, ούτε καν εις βάρος του κατηγορουμένου στο ποινικό δίκαιο ή εις βάρος του φορολογουμένου στο φορολογικό δίκαιο», «Τι σημαίνει ότι οι ευμενείς ρυθμίσεις πρέπει να ερμηνεύονται στενά;», εις: Κ. Σταμάτης, *Σχολιασμός δικαστικής απόφασης*, β' έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 110-121, ιδίως σ. 111.

⁵⁹¹ Σταμάτης, *στο ίδιο*, σ. 121.

⁵⁹² *Στο ίδιο*, σ. 118.

⁵⁹³ Σταμάτης, «Τι σημαίνει ότι οι συνταξιοδοτικές διατάξεις περί των δημοσίων υπαλλήλων πρέπει να ερμηνεύονται «στενά και αυστηρά»;», εις: Κ. Σταμάτης, *Σχολιασμός δικαστικής απόφασης*, *ό.π.*, σ. 121-143, ιδίως σ. 132.

σε ανεπιεική αποτελέσματα, αφήνοντας εκτός του προστατευτικού πεδίου κατηγορίες ασφαλισμένων που προσομοιάζουν σε πολύ υψηλό βαθμό προς την προστατευόμενη ομάδα, ως προς τη φύση της παρεχόμενης εργασίας και ως προς τις ίδιες συνθήκες του εργασιακού τους περιβάλλοντος⁵⁹⁴.

Η μεθοδολογική εμμονή στη στενή, κατ' ουσίαν γραμματική, ερμηνεία των ευμενών κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων υποσκάπτει, επιπλέον, τα κανονιστικά θεμέλια του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης. Το δίκαιο της κοινωνικής ασφάλισης, ως αντανάκλαση του εργατικού δικαίου και ως θεσμός αναγόμενος απευθείας στην αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.), θα έπρεπε να δίνει προτεραιότητα στο κοινωνικώς ασθενέστερο μέρος, ήτοι τον ασφαλισμένο⁵⁹⁵.

Αντιθέτως, η στενή ερμηνεία των ευμενών ρυθμίσεων προσδίδει βαρύτητα μονομερώς στην οικονομική βιωσιμότητα του εκάστοτε ασφαλιστικού οργανισμού και των δημοσιονομικών συμφερόντων του Κράτους εν γένει, ανάγοντας τη δημοσιονομική πειθαρχία σε *μεροληπτική* προερχόμενη επιλογή εις βάρος των ασφαλισμένων⁵⁹⁶.

Η ευμένεια των κοινωνικοασφαλιστικών διατάξεων, εξάλλου, δεν αποτελεί αθέμιτο «προνόμιο» υπέρ ορισμένων προστατευόμενων ομάδων εργαζομένων, αλλά ενδέχεται να αντιστοιχεί σε συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα και εύλογες προσδοκίες των απόμαχων του εργασιακού βίου⁵⁹⁷. Επιπροσθέτως, τα κοινωνικοασφαλιστικά δικαιώματα των προσώπων προστατεύονται με όρους καθολικότητας, δυνάμει της αρχής της ισότητας⁵⁹⁸. Συνεπώς, η στενή ερμηνεία των ευμενών συνταξιοδοτικών ρυθμίσεων μπορεί μεν να τείνει σε κάποια εξασφάλιση της αναλογιστικής βάσης των ασφαλιστικών Ταμείων, πλην όμως πλήττει καίρια την κοινωνική –ουσιωδώς εξισωτική– διάσταση του θεσμού⁵⁹⁹.

⁵⁹⁴ Βλ. την ανάλυση ενός εύγλωττου παραδείγματος από τον Σταμάτη, «Τι σημαίνει ότι οι ευμενείς ρυθμίσεις πρέπει να ερμηνεύονται στενά;», *ό.π.*, σ. 112-113.

⁵⁹⁵ Βλ. Κρεμαλή, *Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, *ό.π.*, σ. 48. Από νομολογιακή σκοπιά, βλ. έτσι ΣτΕ 3737/1985, *ΕΔΚΑ*, 1986, σ. 227 επ.

⁵⁹⁶ Σταμάτης, «Τι σημαίνει ότι οι συνταξιοδοτικές διατάξεις περί των δημοσίων υπαλλήλων πρέπει να ερμηνεύονται «στενά και αυστηρά»;», *ό.π.*, σ. 132.

⁵⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 141.

⁵⁹⁸ Όπως τονίζει εμφατικά ο Μάνεσης, «τόσον η ευμένεια όσον και η δυσμένεια, εφόσον είναι αδικαιολόγητοι, αντίκεινται προς το άρθρ. 3 παρ. 1 του Συντάγματος (δηλ. την αρχή της ισότητας)», «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων», εις: Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι*, *ό.π.*, σ. 328.

⁵⁹⁹ Έτσι, Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 435-436. Στην απόφαση 18906/2015 του Τριμελούς Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών, *ΘΙΠΔ*, 2016, σ. 326 επ., ιδίως σ. 332, με παρατηρήσεις Ολ. Αγγελοπούλου, κρίθηκε ορθώς αντισυνταγματι-

3.3. Συμπέρασμα: Η αλληλοσυμπλήρωση ισότητας και γενικού συμφέροντος

Τα αδιέξοδα της άνευ όρων επεκτατικής εφαρμογής της ευνοϊκής διάταξης, όπως και της πάση θυσία στενής ερμηνείας της ευμενούς ρύθμισης, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ισότητα και το γενικό συμφέρον δεν αποτελούν εγγενώς ανταγωνιστικές αρχές. Αντιθέτως, αλληλοσυμπληρώνονται, προκειμένου να αναδείξουν τη συστηματική ενότητα και την τελολογική αρτιότητα μιας έννομης τάξης άξιας υπακοής⁶⁰⁰.

Από τη μία πλευρά, η αρχή της ισότητας ανάγεται σε αυτοτελή λόγο δημόσιου συμφέροντος, επιτάσσοντας στον κοινό νομοθέτη, την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση και τον δικαστή-ερμηνευτή την ίση ρύθμιση ουσιαστικά όμοιων καταστάσεων και τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση των ουσιαστικά ανόμοιων⁶⁰¹. Παράλληλα, η αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.) παρέχει το ηθικοπολιτικό και κανονιστικό κρηπίδωμα για την αναγόρευση του χρέους αλληλεγγύης σε λόγο γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, ορθώνοντας συνάμα ένα θεσμικό πρόσκομμα στην επίκληση λόγων δημοσιονομικού συμφέροντος.

Από την άλλη πλευρά, πάλι, η προαγωγή του γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος μπορεί να αποτελεί –ειδικά και εμπειριστατωμένα αιτιολογημένο– λόγο για ορισμένη απόκλιση από την ουσιαστική-αναλογική ισότητα⁶⁰². Προκειμένου, όμως, το δημόσιο συμφέρον να α-

κή η υποχρεωτική υπαγωγή των ασκούμενων δικηγόρων στην ασφάλιση των τομέων υγείας, η οποία επιβλήθηκε με τη διάταξη του άρθ. 48 παρ. 3 του ν. 3996/2011. Από το σκεπτικό της ανωτέρω απόφασης προκύπτει ότι η υποχρεωτική υπαγωγή των ασκούμενων δικηγόρων στο ασφαλιστικό καθεστώς των δικηγόρων ως προς την υγειονομική περιθαλψη αντιβαίνει στην αποφαστική διάσταση της ουσιαστικής-αναλογικής ισότητας (άρθ. 4 παρ. 1 Συντ.), δηλαδή στην κανονιστική απαίτηση για διαφοροποιημένη μεταχείριση ανόμοιων καταστάσεων. Παράλληλα, η παραπάνω δικανική κρίση αποτελεί ευκαταία εξαίρεση από την πάγια νομολογία (βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 3085/2010, ΣτΕ 2548/2013), η οποία επιτάσσει τη στενή ερμηνεία των διατάξεων περί εξαίρεσεως από την ασφάλιση.

⁶⁰⁰ Βλ. Μανιτάκη, «Η αρχή της ισότητας...», *ό.π.*, σ. 465. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι, κατά τον οικονομολόγο John-Kenneth Galbraith, *Οικονομία και κοινό συμφέρον*, μτφρ. Κ. Χατζηαργύρη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1974, σ. 307 επ., υφίσταται ισχυρή διασύνδεση μεταξύ ισότητας, γενικού συμφέροντος και οικονομικής ανάπτυξης.

⁶⁰¹ Όπως επισημαίνει ο Μάνεσης, «αφού ο συντακτικός νομοθέτης δεν διέκρινεν ούτε εισηγάγεν εξαιρέσεις, ο κοινός νομοθέτης δεν δικαιούται να διασπά την γενικότητα της αρχής δι' οιαδήποτε αιτίαν ή πρόσχημα ... Παρέκκλιση από της αρχής της ισότητας σημαίνει οποσδήποτε παραβίαση της αρχής της ισότητας, συνταγματικώς απαράδεκτον», «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων», *ό.π.*, σ. 324.

⁶⁰² Βλ. Σούρλα, *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, *ό.π.*, σ. 143.

ναχθεί σε ρήτρα διαφυγής από την αρχή της ισότητας, απαιτείται η νομική και πραγματολογική εξειδίκευσή του με πειστικά επιχειρήματα.

Έτσι, η απλή επίκληση της ανάγκης να διαφυλαχθεί η οικονομική ευστάθεια του οικείου ασφαλιστικού φορέα δεν αποτελεί *επαρκή* λόγο δημόσιου συμφέροντος για την κάμψη της αρχής της ισότητας. Αντιθέτως, οι ρυθμίσεις που αποκλίνουν από την αρχή της ισότητας θα πρέπει να υποβαστάζονται, μεταξύ άλλων, από την ανάδειξη μιας διαφορετικής πτυχής της εξισωτικής αρχής, δηλαδή την ισότητα ως αναδιανεμητική σχέση⁶⁰³.

⁶⁰³ Έτσι, με την ΣτΕ Ολ. 2180/2004, *ό.π.*, σκ. 6, κρίθηκε ότι η καθιέρωση αποκλινοσών ευνοϊκών ρυθμίσεων για την πρόωρη συνταξιοδότηση του πλεονάζοντος προσωπικού δικαιολογείται, μεταξύ άλλων, από λόγο γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, ήτοι την ανάγκη για αυξημένα μέριμνα προς πρόσωπα που ανήκουν σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ:

Η ισότητα ως αναδιανεμητική σχέση στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης

1. Η ισότητα ως διανεμητική προτεραιότητα της πολιτικής κοινότητας υπέρ των οικονομικώς ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου

Η αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.) αναδεικνύει μια έκφανση της εξισωτικής αρχής, η οποία διαφοροποιείται τόσο από την τυπική-αριθμητική όσο και από την ουσιαστική-αναλογική διάσταση της ισότητας. Συγκεκριμένα, η υποχρέωση συνεισφοράς στα δημόσια βάρη «*ανάλογα με τις δυνάμεις του καθενός*» συνεπάγεται την κατά προτεραιότητα επιβάρυνση των οικονομικώς ισχυροτέρων προς όφελος των οικονομικώς ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου⁶⁰⁴.

Η εκδοχή αυτή της ισότητας επιτρέπει να μεταβεί η σκέψη μας από το αφηρημένο έδαφος της τυπικής ισότητας ενώπιον του νόμου προς ορισμένη υπαρκτή κοινωνικοοικονομική συνθήκη εκτεταμένης ανισότητας ως προς την παραγωγή και τη διανομή πλούτου, με ηθικοπολιτική δέσμευση για άμβλυνση αυτής⁶⁰⁵. Έτσι, τα ευάλωτα μέλη της κοινωνίας διαθέτουν την –εκπορευόμενη από την ισότητα ως προτεραιότητα– αξίωση να λαμβάνουν βοήθεια από τα ευπορότερα μέλη της πολιτικής κοινωνίας⁶⁰⁶.

Η ισότητα ως προτεραιότητα έχει επικριθεί όχι μόνον από νεοφιλελεύθερη, αλλά κι από ριζοσπαστική σκοπιά. Ειδικότερα, η κατά προτεραιότητα προστασία των ευάλωτων μελών της πολιτικής κοινότητας αντι-

⁶⁰⁴ Σχετικά με την ισότητα ως προτεραιότητα των συμφερόντων εκείνων των προσώπων που βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση, βλ. Nagel, *Ισότητα και μεροληψία*, ό.π., σ. 123-124.

⁶⁰⁵ Η διανεμητική προτεραιότητα, ως μέσο για τη μετάβαση από την αφηρημένη συμβασιοκρατία στο συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο ερμηνείας και εφαρμογής του κοινωνικού συμβολαίου, μπορεί να εντοπιστεί στο: T.M. Scanlon, *What We Owe to Each Other*, ό.π., σ. 223 επ., ιδίως σ. 228.

⁶⁰⁶ Ο Scanlon, στο ίδιο, σ. 224-225, θέτει, πάντως τον όρο να μην υπερβαίνει η υποχρεωτική συνδρομή εκ μέρους των ευπορότερων μελών της πολιτικής κοινωνίας ένα ανεκτό όριο θυσίας. Σύμφωνα με τον Kant, «... η καθολική βούληση του λαού έχει ενωθεί σε μία κοινωνία η οποία πρέπει να συντηρείται διαρκώς και να υποτάσσεται στην εσωτερική κρατική εξουσία με σκοπό να συντηρεί τα μέλη της κοινωνίας αυτής που δεν μπορούν να συντηρούνται τα ίδια. Η κυβέρνηση δικαιούται συνεπώς δυνάμει της κρατικής εξουσίας να εξαναγκάζει τους έχοντες να παρέχουν τα μέσα συντηρήσεως εκείνων που δεν έχουν ούτε καν τα χρειώδη για τις στοιχειωδέστερες φυσικές ανάγκες», *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 164.

μετωπίζεται ως εκ των υστέρων επέμβαση του κρατικού μηχανισμού, ώστε να συστηθεί πατερναλιστική προστασία της «εύθραυστης ζωής»⁶⁰⁷.

Συνεπεία τούτου, η κοινωνική ασφάλεια παύει πια να αποτελεί αίτημα διανεμητικής δικαιοσύνης, αλλά ευνοεί ad hoc επέμβαση στην ευθραυστότητα των επί μέρους ατόμων. Με αυτόν τον τρόπο, η κοινωνική ασφάλιση αποσυνδέεται από το αίτημα για καθολική εμβάθυνση των ατομικών, των πολιτικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων και υποβαθμίζεται σε μέσο απλής ανακούφισης των «θυμάτων» μιας βαθιά άνισης κοινωνικοοικονομικής δομής⁶⁰⁸.

2. Η καθολικότητα ως συστατική αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου

Η κοινωνική ασφάλιση και η κοινωνική προστασία εν γένει επιτελούν ορισμένη επανορθωτική λειτουργία. Παρεμβαίνουν στην κοινωνική συμβίωση, όποτε επέρχεται ένας νομοθετικά προσδιορισμένος κοινωνικός κίνδυνος (π.χ. γήρας, ασθένεια, αναπηρία, ανεργία). Ιδίως, μάλιστα, ως προς τη συνταξιοδοτική κάλυψη λόγω γήρατος, το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα καλείται να αναπληρώσει κατά το δυνατόν το χαμένο εισόδημα μετά το πέρας του ενεργού επαγγελματικού βίου.

Ωστόσο, η ενεργοποίηση της κοινωνικής προστασίας μετά την επέλευση παρόμοιων κοινωνικών κινδύνων προϋποθέτει εκ των προτέρων τυποποίηση αυτών των κινδύνων. Έτσι, η κοινωνική ασφάλιση και το κοινωνικό κράτος εν γένει αποτελούν, παράλληλα, και έναν προληπτικό θεσμικό μηχανισμό συλλογικής διαχείρισης ωφελειών και βαρών⁶⁰⁹. Ο καταμερισμός των βαρών και των ωφελειών, λοιπόν, δεν είναι μια αυστηρώς ατομική υπόθεση που κρίνεται περιπτώσιολογικά εκ των υστέρων. Αλλά αποτελεί συστατικό στοιχείο της θεσμικής διάρθρωσης ορισμένης πολιτικής κοινότητας⁶¹⁰.

⁶⁰⁷ Frédéric Gros, *Η αρχή της ασφάλειας*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2016, σ. 184-187.

⁶⁰⁸ Σύμφωνα με την εύστοχη διάγνωση του Gros, «η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου απευθύνεται σε έναν πολίτη, ένα υποκείμενο δικαιωμάτων, μια νομική οντότητα. Η ανθρώπινη ασφάλεια, από την πλευρά της, απευθύνεται σε ένα ευάλωτο άτομο, υποταγμένο σε συγκεκριμένους καταναγκασμούς, ένα άτομο που ταλανίζεται από σωρεία δεινών: ένα θύμα», στο ίδιο, σ. 205.

⁶⁰⁹ Βλ. Bo Rothstein, *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1998, σ. 30 επ.

⁶¹⁰ Στο ίδιο, σ. 141-143. Σχετικά με την ανάγκη προληπτικών επεμβάσεων του κοινωνικού κράτους κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, χωρίς να εξαντλείται

Εξάλλου, η ακριβοδίκαιη κατανομή βαρών και ωφελειών μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου προϋποθέτει το σεβασμό της ίσης αξίας εκάστου προσώπου, άρα ενσωματώνει ορισμένη αξίωση για καθολική κοινωνική προστασία. Η ανάληψη υποχρεώσεων κοινωνικού χαρακτήρα από το Κράτος διόλου δεν συνιστά, λοιπόν, πατερναλιστική επέμβαση στην προσωπική αυτονομία, διά της άνωθεν επιβολής ορισμένων κοινωνικών πρακτικών. Απεναντίας, αποτελεί αναγκαίο μέσο για την –επί ίσοις όροις– δυνατότητα πραγμάτωσης των αυτόνομα διαμορφούμενων σχεδίων ζωής των ανθρώπων.

Η οικονομία της αγοράς γεννά αδιάπρωτα νέες πηγές διακινδύνευσης, οι οποίες επιτάσσουν διεύρυνση της κοινωνικής ασφάλισης, προκειμένου να διαφυλάσσεται η κοινωνική συνοχή⁶¹¹, παράλληλα με τη δημιουργία υλικών και θεσμικών προϋποθέσεων πρόσφορων για την καλλιέργεια της υπευθυνότητας του ατόμου⁶¹². Η κοινωνική ασφάλιση βρίσκεται σε κρίσιμο σταυροδρόμι, καθώς καλείται να ανταποκριθεί στον –ολόένα απαιτητικότερο– προληπτικό και κατασταλτικό της ρόλο σε δύσκολους καιρούς (ύφεση, ανεργία, επισφαλής απασχόληση, δημογραφική γήρανση)⁶¹³.

Το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων» (multi-pillar scheme) αποτελεί αμφιλεγόμενο τρόπο, με τον οποίο τα κράτη αποπειρώνται να αποκριθούν στις δημοσιονομικές και δημογραφικές επιβαρύνσεις για ένα πρότυπο καθολικής κοινωνικής ασφάλισης⁶¹⁴. Ειδικότερα, επιχειρείται ο συγκερασμός του «σκανδιναβικού» και του «αγγλοσαξονικού» προτύπου,

η κοινωνική προστασία σε a posteriori διόρθωση των ανισοτήτων που προκαλεί η λειτουργία της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, βλ. Gøsta Esping-Andersen, «Αναζητώντας την καλή κοινωνία, ακόμα μια φορά;», εις: G. Esping-Andersen (επιμ.), *Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος*, μτφρ. Χ. Οικονόμου, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 2006, σ. 41 επ., ιδίως σ. 47-48.

⁶¹¹ Βλ. Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, «Αναζητώντας το νέο κοινωνικό κράτος», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 1999, σ. 23-67, ιδίως σ. 24.

⁶¹² Βλ. Rosanvallon, *Το νέο κοινωνικό ζήτημα, ό.π.*, σ. 32.

⁶¹³ Είναι λυπηρό ότι σε μια εποχή διάχυτης διακινδύνευσης η κοινωνική ασφάλεια αντιμετωπίζεται ως «πολυτέλεια» και ως δημοσιονομικό βαρίδι. Βλ. την κριτική ανάγνωση του Rosanvallon, *στο ίδιο*, σ. 41.

⁶¹⁴ Όπως υποστηρίζει ορθώς ο John Myles, «... η βασική πρόκληση που θέτει η γήρανση του πληθυσμού καθ' εαυτή στη δημόσια πολιτική δεν είναι ούτε δημογραφική ούτε οικονομική, αλλά διανεμητική», «Προς ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τους ηλικιωμένους», στο: G. Esping-Andersen (επιμ.), *Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος; ό.π.*, σ. 201 επ., ιδίως σ. 206. Σε παρόμοια εκτίμηση προβαίνουν και οι Ρομπόλης / Χλέτσος, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του Κράτους Πρόνοιας, ό.π.*, σ. 12-13, σύμφωνα με τους οποίους η κρίση του κράτους πρόνοιας δεν είναι πρωτίστως δημοσιονομική, αλλά «κρίση διαρθρωτική, κρίση ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης του κοινωνικού».

ώστε η βασική προστασία για όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου να συμπληρώνεται από την αμιγώς ανταποδοτική επιβράβευση μόνον εκείνων που συνεισφέρουν στη χρηματοδότηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος.

3. Το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων»

Το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων» αποτελεί τη θεσμική απάντηση της συντριπτικής πλειονότητας των κρατών στη σφοδρή κρίση βιωσιμότητας που παρουσιάζουν τα κοινωνικοασφαλιστικά συστήματα παγκοσμίως, ιδίως στο δυτικό κόσμο, εξαιτίας ποικίλων αιτιών, όπως η δημογραφική γήρανση, η καθίζηση της πλήρους απασχόλησης, οι χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και η εκτίναξη δημόσιου χρέους και ελλειμμάτων⁶¹⁵.

Μολονότι είχε εμφανιστεί ήδη από τη δεκαετία του 1970, η καθιέρωση και η διάδοσή του βασίστηκε σε Έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας (1994)⁶¹⁶. Στην Έκθεση εκείνη τονίστηκε η ανάγκη για ένα «ευέλικτο» σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, το οποίο θα αποσυνδέεται εν μέρει από τον (ανα)διανεμητικό προσανατολισμό του θεσμού, συνδυάζοντας εκλεκτικά στοιχεία από τα τρία διακριτά πρότυπα κοινωνικής προστασίας (σοσιαλδημοκρατικό, φιλελεύθερο, κορπορατιστικό).

Έτσι, στον πρώτο πυλώνα, η βασική κοινωνική προστασία διασφαλίζεται από ένα δημόσιο και υποχρεωτικό εκ του νόμου κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα με όρους καθολικότητας των παροχών (σοσιαλδημοκρατικό πρότυπο). Στον δεύτερο πυλώνα αξιοποιείται η ομοιοεπαγγελματική αλληλεγγύη των μελών της οικείας ασφαλιστικής κοινότητας μέσω της ίδρυσης Ταμείων Επαγγελματικής Ασφάλισης (κορπορατιστικό-συντεχνιακό πρότυπο). Τέλος, στον τρίτο πυλώνα δίνεται αποκλειστική έμφαση στην προσωπική ευθύνη, ήτοι στην αποταμιευτική πρωτοβουλία εκάστου ατόμου, και η διαχείριση των καθαρά ατομικών κινδύνων πραγματοποιείται από ιδιωτικές ασφαλιστικές εταιρίες (φιλελεύθερο πρότυπο). Ειδικότερα:

3.1. Πρώτος πυλώνας

A. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα Έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας, ο πρώτος πυλώνας έχει αμιγώς δημόσιο χαρακτήρα. Επωμίζεται την αποστολή να αμβλύνει τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό

⁶¹⁵ Για μια εποπτική αποτύπωση της μεγαλύτερης ή μικρότερης αποτελεσματικότητας της κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας σε διεθνές επίπεδο, ιδίως στις χώρες του ΟΟΣΑ, βλ. OECD, *Pensions at a Glance 2017*, 2017.

⁶¹⁶ World Bank, *Averting the Old Age Crisis*, 1994, σ. 238.

κατά την τρίτη ηλικία⁶¹⁷. Εξαγγέλλεται ότι η κοινωνική ασφάλιση δέον να έχει έναν *minimum* αναδιανεμητικό προσανατολισμό, προστατεύοντας τα ευάλωτα μέλη της κοινωνίας από τις ανισορροπίες και τις αστοχίες της ελεύθερης αγοράς⁶¹⁸. Η Έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας προτείνει, κατ' αρχήν, τέσσερις εναλλακτικές εκδοχές για τα κριτήρια που πρέπει να πληροί ένα άτομο, προκειμένου να λάβει σύνταξη από τον –κρατικά οργανωμένο– πρώτο πυλώνα.

Εν πρώτοις, απορρίπτεται η υιοθέτηση εισοδηματικών κριτηρίων (*means-test*), με το εύλογο επιχείρημα ότι επιφέρουν στιγματισμό του προσώπου, υπεργραφειοκρατικοποίηση, άρα και αναποτελεσματικότητα της διοικητικής δομής των κοινωνικοασφαλιστικών φορέων⁶¹⁹.

Οι άλλες τρεις εναλλακτικές λύσεις παρουσιάζονται στο πλαίσιο της Έκθεσης ως εξίσου θετικές. Οι τρεις αυτές εκδοχές του πρώτου πυλώνα συνίστανται σε: α) Καταβολή σύνταξης με τη συμπλήρωση ορισμένου ηλικιακού ορίου απροϋπόθετα, δηλαδή ανεξαρτήτως εισοδήματος, πλούτου ή προηγούμενης απασχόλησης (*universal flat benefit*). β) Σύνδεση της συνταξιοδοτικής προστασίας λόγω γήρατος με την προηγούμενη άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας (*employment-related*). γ) Επιχειρηματική παρέμβαση του Κράτους, όποτε δεν διασφαλίζεται η ελάχιστη συνταξιοδοτική προστασία από άλλες πηγές (*top-up scheme or minimum pension guarantee*)⁶²⁰.

Αξίζει, πάντως, να επισημανθεί παρευθώς ότι ο συμπληρωματικός ρόλος του Κράτους, τον οποίο εισηγείται η τρίτη εκδοχή, αντιφάσκει προς τον δημόσιο προσανατολισμό του πρώτου πυλώνα, άρα και προς την εγγυητική ευθύνη που υπέχει το Κράτος για την επίτευξη της καθολικής κοινωνικής ασφάλειας.

Όπως έχουμε πει με άλλη αφορμή, στην ελληνική έννομη τάξη, παρά την οργανωτική και λειτουργική ενοποίηση των ασφαλιστικών οργανισμών βάσει του ν. 4387/2016, το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης παραμένει κατ' ουσίαν βισμαρκιανό. Η καταβολή σύνταξης δεν είναι απροϋπόθετη, αλλά συνδέεται με τη συμπλήρωση χρόνου ασφαλίσεως, άρα με την παροχή εργασίας.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρ. 7 παρ. 6 ν. 4387/2016, «Για την πρώτη εφαρμογή του νόμου αυτού η εθνική σύνταξη ορίζεται σε τριακόσια ογδόντα τέσσερα (384) ευρώ μηνιαίως και καταβάλλεται ακέραια,

⁶¹⁷ Στο ίδιο, σ. 238.

⁶¹⁸ Στο ίδιο, σ. 238.

⁶¹⁹ Στο ίδιο, σ. 239 επ.

⁶²⁰ Στο ίδιο, σ. 239 επ.

εφόσον έχουν συμπληρωθεί τουλάχιστον 20 έτη ασφάλισης. Το ποσό της εθνικής σύνταξης βαίνει μειούμενο κατά 2% για κάθε έτος ασφάλισης που υπολείπεται των 20 ετών, εφόσον έχουν συμπληρωθεί τουλάχιστον 15 έτη ασφάλισης».

Όσον αφορά στη χρηματοδότηση του πρώτου (υποχρεωτικού) πυλώνα της κοινωνικής ασφάλισης, χρήζει ιδιαίτερης μνείας ο αναδιανεμητικός ρόλος που αυτός επιτελεί. Ειδικότερα, ως προς την κύρια συνταξιοδοτική προστασία, ο ν. 4387/2016 διακρίνει ανάμεσα στη «βασική» και την «ανταποδοτική» σύνταξη, συνδέοντας την χρηματοδότηση αμφοτέρων με την αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθ. 4 παρ. 5 Συντ.), ώστε να επιβαρύνονται περισσότερο τα ευπορότερα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Εξάλλου, η καταβολή της κύριας σύνταξης («βασικής» και «ανταποδοτικής») τελεί υπό την εγγυητική ευθύνη του Κράτους (άρθ. 2 παρ. 5 ν. 4387/2016).

Έτσι, η μεν *βασική* σύνταξη χρηματοδοτείται απευθείας από τον κρατικό προϋπολογισμό (άρθ. 2 παρ. 2 ν. 4387/2016), δηλαδή μέσω ενός προοδευτικού φορολογικού συστήματος⁶²¹. Η δε *ανταποδοτική* σύνταξη ερείδεται στην προηγούμενη καταβολή εισφορών. Υπολογίζεται δε βάσει των αποδοχών επί των οποίων καταβλήθηκαν εισφορές και ενός νομοθετικά καθοριζόμενου ποσοστού αναπλήρωσης (άρθ. 2 παρ. 3 ν. 4387/2016).

Η «ανταποδοτική» σύνταξη, λοιπόν, δεν είναι κατά κυριολεξία ανταποδοτική, αλλά εμφανίζει έντονα στοιχεία κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης. Αφενός, χρηματοδοτείται μέσω εισφορών, οι οποίες αντιστοιχούν σε ποσοστό 20% επί των πάσης φύσεως αποδοχών των εργαζομένων, ήτοι 6,67% σε βάρος των ασφαλισμένων και 13,33% σε βάρος των εργοδοτών (άρθ. 38) και σε ποσοστό 20% επί του μηνιαίου εισοδήματος των αυτοαπασχολούμενων και των ελεύθερων επαγγελματιών (άρθ. 39). Έτσι, η συμβολή καθενός ασφαλισμένου στο σχηματισμό του ασφαλιστικού κεφαλαίου διαφοροποιείται ανάλογα με την εισφοροδοτική ικανότητά του.

Αφετέρου, η ανταποδοτική σύνταξη κτίζεται πάνω στο διανεμητικό σύστημα (pay-as-you-go-system), δηλαδή σε ένα σύστημα προκαθορισμένων παροχών. Οι εισφορές των εν ενεργεία ασφαλισμένων χρηματοδοτούν τις παροχές των συνταξιούχων δημιουργώντας, παράλληλα, την προσδοκία καταβολής σύνταξης και για τους νυν εργαζομένους από τους

⁶²¹ Όπως τονίζει ο Thomas Piketty, ανατρέχοντας στην διαχρονική σύνδεση μεταξύ προοδευτικής φορολογίας και κοινωνικού κράτους, «η ανάπτυξη του φορολογικού κράτους στη διάρκεια του περασμένου αιώνα βασικά αντιστοιχεί στη συγκρότηση ενός κοινωνικού κράτους», *Το Κεφάλαιο στον 21^ο αιώνα*, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2014, σ. 594.

μελλοντικούς ασφαλισμένους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η καταβολή εισφορών συνδέεται περισσότερο με την ανάπτυξη δεσμών διαγενεακής αλληλεγγύης παρά με την αμιγή ανταποδοτικότητα μεταξύ εισφορών και παροχών.

Μολαταύτα, τα διανεμητικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης δοκιμάζονται από τη φθίνουσα τάση της απασχόλησης, άρα από τη μειωμένη εισπραξιμότητα ασφαλιστικών εισφορών, αλλά και από τη ριζική ανατροπή της αναλογίας εργαζομένων-συνταξιούχων εις βάρος των εργαζομένων. Έτσι, στο πλαίσιο του πρώτου πυλώνα προτείνεται η μετάβαση από το σύστημα προκαθορισμένων παροχών σε συστήματα προκαθορισμένων εισφορών μέσω καθιέρωσης υποχρεωτικών κεφαλαιοποιητικών υποπυλώνων⁶²².

Στο πλαίσιο του κεφαλαιοποιητικού συστήματος, η κοινωνική ασφάλιση εξατομικεύεται, καθώς αντιστοιχεί σε ατομικές μερίδες ανά χρήστη. Οι παροχές συνδέονται ευθέως με τις καταβαλλόμενες εισφορές (εργοδότη και εργαζομένου) και, εν συνεχεία, με την επενδυτική διαχείριση του ασφαλιστικού κεφαλαίου. Έτσι, η εγγυητική ευθύνη του Κράτους δεν συνίσταται πλέον στην προαγωγή *κοινωνικής* ασφάλισης με όρους αλληλεγγύης, αλλά στη συνετή διαχείριση των *ατομικών λογαριασμών*-αποταμιεύσεων επ' ωφελεία του λήπτη της παροχής⁶²³.

Τυχόν απότομη μετάπτωση από ένα διανεμητικό σε ένα κεφαλαιοποιητικό σύστημα δεν εγείρει μόνον ένα ηθικοπολιτικό ζήτημα, ήτοι την αναίρεση της καθολικότητας χάριν της εξατομίκευσης. Παράλληλα, γίνεται πρόξενος μιας διόλου αμελητέας πρακτικής περιπλοκής, καθώς καταλείπει μια ολόκληρη (μεταβατική) γενιά συνταξιούχων χωρίς επαρκή κοινωνικοασφαλιστική προστασία⁶²⁴.

Β. Μολονότι η κύρια κοινωνική ασφάλιση ανθίσταται μέχρι στιγμής στην κεφαλαιοποίηση της κοινωνικής προστασίας, ωστόσο στο πεδίο της επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης και της εφ' άπαξ παροχής εδραιώνεται η τάση για εγκατάλειψη του αμιγώς διανεμητικού συστήματος.

⁶²² Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Λευκή βίβλος για βιώσιμες και επαρκείς συντάξεις*, ό.π., σ. 4. Στην εγχώρια βιβλιογραφία, προτείνεται η οργάνωση του ελληνικού κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος σε κεφαλαιοποιητική βάση από τον Μιλτιάδη Νεκτάριο, *Ασφαλιστική μεταρρύθμιση με συναίνεση και διαφάνεια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2008, σ. 95 επ.

⁶²³ Ο ν. 3586/2007 («Θεσμικό πλαίσιο επενδύσεων και αξιοποίησης της περιουσίας των Φορέων Κοινωνικής Ασφάλισης»), Φ.Ε.Κ. Α' 151/10-7-2007, ρυθμίζει το θεσμικό πλαίσιο επενδύσεων και αξιοποίησης της περιουσίας των Φορέων Κοινωνικής Ασφάλισης, «με γνώμονα την επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής απόδοσης με ελαχιστοποίηση του αναλαμβανόμενου κινδύνου» (άρθ. 17 παρ. 1 αα).

⁶²⁴ Βλ. Piketty, *Το Κεφάλαιο στον 21^ο αιώνα*, ό.π., σ. 608.

Με το ν. 4052/2012 έχει συσταθεί το Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης (ΕΤΕΑ), στο οποίο εντάχθηκε πλήθος από επιμέρους Ταμεία επικουρικής ασφάλισης. Το άρθ. 36 παρ. 4 του νόμου, μάλιστα, προέβλεπε ρητά ότι όσα ταμεία, τομείς ή κλάδοι επικουρικής ασφάλισης δεν ενταχθούν στο ΕΤΕΑ μέχρι τις 31.12.2012 «μετατρέπονται αυτοδίκαια σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου υποχρεωτικής ασφάλισης κατά τα οριζόμενα στα άρθρα 7 και 8 του ν. 3029/2002». Χάνουν, δηλαδή, το status νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, τα οποία παρέχουν, με επικουρικό χαρακτήρα, κοινωνική ασφάλιση του πρώτου πυλώνα⁶²⁵ και μετατάσσονται στον δεύτερο (συντεχνιακό-ομοιοεπαγγελματικό) πυλώνα.

Προς τούτους, το ποσό της σύνταξης που καταβάλλει το ΕΤΕΑ καθορίζεται, μεταξύ άλλων, από τον συντελεστή βιωσιμότητας του Ταμείου, «... ο οποίος θα πρέπει να αναπροσαρμόζει σε ετήσια βάση τις νέες και τις ήδη καταβαλλόμενες συντάξεις, μέσω ενός μηχανισμού μειωμένης τιμάρθμικης αναπροσαρμογής...» (άρθ. 42). Έτσι, κατά το άρθ. 42 ν. 4052/2012, η επικουρική κοινωνική ασφάλιση βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στη χρηματοδότηση μέσω εισφορών, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται εγγυητική ευθύνη του Κράτους για την κάλυψη των ελλειμμάτων του ΕΤΕΑ («ρήτρα μηδενικού ελλείμματος»).

Τέλος, η χρηματοδότηση του Ενιαίου Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης δεν οργανώνεται στη βάση του συστήματος προκαθορισμένων παροχών (pay-as-you-go-system), αλλά στο διανεμητικό σύστημα προκαθορισμένων εισφορών με νοητή κεφαλαιοποίηση (άρθ. 39). Πρόκειται για αυτούσια μεταφορά στην ελληνική έννομη τάξη του σουηδικού υβριδίου μεταξύ διανεμητικού και κεφαλαιοποιητικού μοντέλου (Försäkringskassan), του επονομαζόμενου «εικονικού συστήματος καθορισμένων εισφορών, το οποίο χρηματοδοτείται με διανεμητικό τρόπο» (notional defined contribution based on lifetime earnings=NDC).

Το παραπάνω υβριδικό σχήμα οικοδομείται μεν πάνω στον βασικό άξονα του κεφαλαιοποιητικού συστήματος (ατομικές μερίδες ανά ασφαλισμένο), ωστόσο παρουσιάζει δύο αξιοσημείωτες διαφορές σε σχέση με ένα γνήσιο σύστημα προκαθορισμένων εισφορών.

Πρώτον, οι εισφορές αξιοποιούνται, όπως και στο διανεμητικό πρότυπο, για την καταβολή των συντάξεων της τρέχουσας περιόδου και όχι ως προσωπική αποταμίευση σε βάθος χρόνου. Άρα διατηρείται εν μέρει

⁶²⁵ Πρβλ. ΣτΕ Ολ. 5024/1987, *ό.π.*, σκ. 9, όπου ορίζεται ρητά ότι η (δημόσια), δηλαδή κύρια και επικουρική, κοινωνική ασφάλιση, δηλαδή ο πρώτος πυλώνας κοινωνικής προστασίας παρέχεται αποκλειστικά και μόνο από το Κράτος και από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου.

αλώβητη η διαγενεακή αλληλεγγύη της επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης.

Δεύτερον, η κεφαλαιοποίηση των εισφορών δεν είναι πραγματική, δηλαδή δεν καθορίζεται από το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης στο πλαίσιο μιας αυτορρυθμιζόμενης ασφαλιστικής αγοράς, αλλά εικονική. Τούτο σημαίνει ότι οι συσσωρευμένες εισφορές σε κάθε ατομικό λογαριασμό αναπροσαρμόζονται με ρυθμιστική παρέμβαση του Κράτους, δηλαδή βάσει κριτηρίων νομοθετικά προκαθορισμένων⁶²⁶.

Το διανεμητικό σύστημα προκαθορισμένων εισφορών με νοητή κεφαλαιοποίηση δεν σταματά στην επικουρική κοινωνική ασφάλιση, αλλά επεκτείνεται και στη χρηματοδότηση της εφ' άπαξ παροχής (άρθ. 35 παρ. 4 β ν. 4387/2016). Έτσι, για το χρονικό διάστημα από την 1.1.2014 και εφεξής, οι ασφαλιστικές εισφορές ανά εργαζόμενο που προορίζονται για την εφ' άπαξ παροχή τηρούνται σε ατομικούς λογαριασμούς.

Βάσει της αρχής της ισοδυναμίας, μάλιστα, επιδιώκεται η αντιστοιχία της εφ' άπαξ παροχής με τη συσσωρευμένη αξία των καταβληθεισών εισφορών κατά το χρόνο εξόδου του προσώπου από τον εργασιακό βίο. Συνεπώς, η εφ' άπαξ παροχή πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα από την επικουρική κοινωνική ασφάλιση, ανάγοντας την αμιγή ανταποδοτικότητα (ως πλήρη αναλογία εισφορών-παροχών) σε δεσπόζον στοιχείο του θεσμού.

3.2. Δεύτερος πυλώνας

Σύμφωνα με την Έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας, ο δεύτερος πυλώνας προσφέρει μια συμπληρωματική κοινωνική ασφάλιση, στη βάση των συνεργατικών ομοιοεπαγγελματικών συσσωματώσεων⁶²⁷. Ως δικαιολογητικός λόγος για τη θεσμοθέτηση Ταμείων επαγγελματικής ασφάλισης εμφανίζεται η ευπάθεια του πρώτου (δημόσιου) πυλώνα σε δημοσιονομικές κρίσεις και σε πελατειακές διευθετήσεις⁶²⁸.

Πρόκειται, λοιπόν, για συνεργατικά σχήματα, τα οποία υλοποιούν την ομοιοεπαγγελματική αλληλεγγύη, επιφυλάσσοντας για το Κράτος

⁶²⁶ Ενδεικτικά, στη Σουηδία τα κριτήρια αναπροσαρμογής των εισφορών που συσσωρεύονται σε καθεμία ατομική μερίδα είναι: α) ο ρυθμός αύξησης των μέσων ονομαστικών ασφαλιστέων αποδοχών, β) το προσδόκιμο ζωής και γ) ένας συντελεστής εσωτερικής απόδοσης.

⁶²⁷ World Bank, *ό.π.*, σ. 244 επ.

⁶²⁸ Στο ίδιο, σ. 238.

απλώς έναν ρυθμιστικό και εποπτικό ρόλο⁶²⁹. Συνιστούν ένα ιδιαίτερο νομικό μάρφωμα, το οποίο κινείται ανάμεσα στο Κράτος (πρώτος πυλώνας) και στην αγορά (τρίτος πυλώνας), ευνοώντας την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι των εργαζομένων καθενός επαγγελματικού κλάδου⁶³⁰.

Πάντως, η Έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας διατείνεται ότι είναι δυνατή η απομείωση του ομοιοεπαγγελματικού χαρακτήρα του δεύτερου πυλώνα, προς ενίσχυση των αποταμιευτικών, περισσότερο εξατομικευμένων, στοιχείων του⁶³¹. Ενόψει τούτου, επιδεικνύεται μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις ιδιωτικές εταιρίες διαχείρισης κεφαλαίων παρά σε δημόσιους φορείς για τη διατήρηση και την επωφελή αξιοποίηση των αποταμιεύσεων που καταβάλλονται στο πλαίσιο του δεύτερου πυλώνα⁶³². Συγκεκριμένα, τα ταμεία επαγγελματικής ασφάλισης συχνά συνάπτουν συμβάσεις συμβουλευτικού ή ακόμα και αντασφαλιστικού χαρακτήρα με ιδιωτικές εταιρίες που δραστηριοποιούνται στην ασφαλιστική αγορά⁶³³.

Σε ενωσιακό επίπεδο, η λειτουργία των Ταμείων και εν γένει των ιδρυμάτων επαγγελματικής συνταξιοδότησης διέπεται από την Οδηγία 2003/41/ΕΚ⁶³⁴. Σ' αυτήν τονίζεται εξαρχής ότι ο δεύτερος πυλώνας επι-

⁶²⁹ Στο ίδιο, σ. 238. Προς υπεράσπιση της προνοιακής πολυμέρειας και του ρυθμιστικού-συντονιστικού ρόλου του Κράτους στο πλαίσιο ενός αποκεντρωμένου συστήματος κοινωνικής προστασίας, μέσω του οποίου προωθείται η «αναδιάρθρωση της σχέσης ατομικού-συλλογικού, σε συνάρτηση με τον επαναπροσδιορισμό του ιδιωτικού και του δημόσιου», βλ. Όλγα Στασινοπούλου, *Από το Κράτος Πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002, σ. 307. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα αλληλοβοηθητικά (ομοιο)επαγγελματικά Ταμεία προσιδιάζουν προς τον μεσαιωνικό, ρωμαιοβυζαντινής έμπνευσης, θεσμό των συντεχνιών, όπου οι σχέσεις ισότητας και αλληλεγγύης μεταξύ των συντεχνιτών στηρίζονταν σε αποκλεισμό των μη συντεχνιτών από την ομάδα αλληλεγγύης, βλ. ενδεικτικά, Ψυχοπαίδη, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 55.

⁶³⁰ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 118 επ.

⁶³¹ Οι Peter Orszag και Joseph Stiglitz διαγιγνώσκουν σοβαρούς κινδύνους ή, έστω, μη οφέλη από την ιδιωτικοποίηση του δεύτερου πυλώνα κοινωνικής προστασίας, "Rethinking Pension Reform: Ten Myths About Social Security Systems", Presented at the World Bank Conference, "New Ideas About Old Age Security", September 14-15, 1999, "Myth 10: Investment of public trust funds is always squandered and mismanaged", σ. 36-40.

⁶³² World Bank, ό.π., σ. 245.

⁶³³ Βλ. Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, *Η εξέλιξη στο δίκαιο της κοινωνικής ασφάλισης: Περισσότερη αγορά και περισσότερο κράτος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σ. 160-161.

⁶³⁴ Οδηγία 2003/41/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 3ης Ιουνίου 2003, «για τις δραστηριότητες και την εποπτεία των ιδρυμάτων που προσφέρουν υπηρεσίες επαγγελματικών συνταξιοδοτικών παροχών».

τελεί συμπληρωματικό ρόλο, χωρίς να υποκαθιστά τη «σημασία των δημόσιων συνταξιοδοτικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης όσον αφορά την ασφάλεια, τη βιωσιμότητα και την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής προστασίας»⁶³⁵.

Η ρυθμιστική εμβέλεια της Οδηγίας επεκτείνεται στην εποπτεία των ιδρυμάτων επαγγελματικής συνταξιοδότησης και, εν συνεχεία, στη διαμόρφωση μιας εσωτερικής αγοράς επαγγελματικών συνταξιοδοτικών παροχών⁶³⁶. Οι αυστηροί κανόνες εποπτείας, τους οποίους καθιερώνει η Οδηγία, συντείνουν, αφενός, στη συνετή διαχείριση του επενδυτικού (ασφαλιστικού) κεφαλαίου (άρθ. 18) και, αφετέρου, στην άμβλυνση του κινδύνου της φτώχειας στην τρίτη ηλικία⁶³⁷. Στο πλαίσιο της ασκούμενης εποπτείας, κάθε κράτος-μέλος επιφορτίζεται να καταρτίζονται ετήσιοι λογαριασμοί και ετήσιες εκθέσεις από όλα τα επαγγελματικά Ταμεία, που είναι εγκατεστημένα στην επικράτειά του (άρθ. 10).

Ωστόσο, παρά την κοινωνικοασφαλιστική αποστολή του δεύτερου πυλώνα, η Οδηγία εξαιρεί από το κανονιστικό της φάσμα κάθε ίδρυμα που παρέχει υπηρεσίες επαγγελματικής συνταξιοδότησης λειτουργώντας σε διανεμητική βάση, αντιπροτάσσοντας τον κεφαλαιοποιητικό χαρακτήρα των ιδρυμάτων αυτών (άρθ. 2 παρ. 2). Τα κράτη-μέλη, ενόψει της εποπτικής τους αποστολής και δυνάμει της αρχής της επικουρικότητας, διαθέτουν πλατιά διακριτική ευχέρεια κατά την εξειδίκευση του πλαισίου λειτουργίας των ιδρυμάτων επαγγελματικής συνταξιοδότησης⁶³⁸.

Πάντως, στο άρθ. 21 της Οδηγίας προβλέπεται η συνεργασία μεταξύ των κρατών-μελών και της Επιτροπής μέσω τακτικής ανταλλαγής πληροφοριών και εμπειριών, ώστε να διασφαλιστεί η ομοιόμορφη εφαρμογή της Οδηγίας «*προλαμβάνοντας έτσι στρεβλώσεις του ανταγωνισμού και δημιουργώντας τις συνθήκες απρόσκοπτης συμμετοχής μελών διασυνοριακώς*» (παρ. 1).

Στην ελληνική έννομη τάξη, το άρθ. 7 του ν. 3029/2002⁶³⁹ θεσμοθετεί τα Ταμεία Επαγγελματικής Ασφάλισης (ΤΕΑ), καθορίζοντας τις προϋποθέσεις σύστασής τους, το σκοπό ίδρυσής τους, τον τρόπο λειτουργίας τους και την άσκηση εποπτείας από το Κράτος.

⁶³⁵ Οδηγία 2003/41/ΕΚ, *ό.π.*, 5.

⁶³⁶ Στο ίδιο, 6.

⁶³⁷ Στο ίδιο, 14.

⁶³⁸ Στο ίδιο, 9.

⁶³⁹ Ν. 3029/2002, «Μεταρρύθμιση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης», Φ.Ε.Κ. Α' 160/11-7-2002.

Τα Ταμεία Επαγγελματικής Ασφάλισης αποτελούν νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (παρ. 1), τα οποία ιδρύονται προαιρετικά ανά επιχείρηση ή κλάδο ή κλάδους εργαζομένων με πρωτοβουλία των εργαζομένων ή των εργοδοτών ή με συμφωνία των εργοδοτών και των εργαζομένων, υπό την προϋπόθεση ότι ο αριθμός των ασφαλιζομένων κατά επιχείρηση ή επαγγελματικό κλάδο υπερβαίνει τους 100 (παρ. 3). Επιπλέον, επιτρέπεται η ίδρυση ΤΕΑ *«με πρωτοβουλία των αυτοτελώς απασχολούμενων ή των ελεύθερων επαγγελματιών ή των αγροτών ή των επαγγελματιών τους οργανώσεων, υπό την προϋπόθεση ότι ο αριθμός των ασφαλιζόμενων μελών τους υπερβαίνει τους 100»* (παρ. 3).

Ο νομοθετικά ταγμένος σκοπός της σύστασής τους έγκειται στην παροχή στους ασφαλισμένους επαγγελματικής ασφαλιστικής προστασίας (*«παροχές σε είδος ή σε χρήμα που καταβάλλονται περιοδικώς ή εφ' άπαξ»*) πέραν της παρεχόμενης από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση (παρ. 2). Κάθε Ταμείο Επαγγελματικής Ασφάλισης καταρτίζει αυτόνομα το δικό του καταστατικό, το οποίο εξειδικεύει τη νομοθετικά διευθετημένη αποστολή του. Απαγορεύεται, πάντως, να αποκλείεται από το καταστατικό ενός Ταμείου Επαγγελματικής Ασφάλισης η ασφάλιση προσώπων που έχουν δικαίωμα να υπαχθούν σε αυτά, όπως και η πρόβλεψη προϋποθέσεων, οι οποίες εισάγουν διακρίσεις μεταξύ των προσώπων που έχουν δικαίωμα υπαγωγής (παρ. 9).

Όπως αναφέρθηκε ήδη, το Κράτος δεν υπέχει εγγυητική ευθύνη για την κάλυψη των ελλειμμάτων των συνεργατικών σχημάτων του δεύτερου πυλώνα. Συνεπεία τούτου, οι πόροι των ΤΕΑ σχηματίζονται από τις τακτικές και έκτακτες εισφορές ασφαλισμένων και εργοδοτών, τις προσόδους περιουσίας, την απόδοση των κεφαλαίων και αποθεματικών και κάθε άλλο έσοδο καθενός Ταμείου (παρ. 19).

Ως προς τον τρόπο χρηματοδότησης των παροχών τους, τα Ταμεία Επαγγελματικής Ασφάλισης αποκόπτονται πλήρως από το σύστημα καθορισμένων παροχών και οργανώνονται στη βάση του κεφαλαιοποιητικού συστήματος (παρ. 5). Εξάλλου, η υπαγωγή στην ομοιοεπαγγελματική ασφάλιση, άρα και η συμβολή στο ασφαλιστικό κεφάλαιο ενός ΤΕΑ είναι προαιρετική για τον εργαζόμενο (παρ. 9). Προκειμένου, όμως, να δοθούν κίνητρα για την ευρύτερη δυνατή συμμετοχή των εργαζομένων ενός κλάδου στο οικείο Ταμείο Επαγγελματικής Ασφάλισης, ο ν. 3029/2002 παραπέμπει στον φορολογικό νόμο, όπου εξειδικεύονται τα φορολογικά κί-

νητρα και οι φορολογικές απαλλαγές του εργαζομένου για την ασφάλισή του στα επαγγελματικά ταμεία (παρ. 17)⁶⁴⁰.

Τέλος, το Κράτος, μέσω του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, διαθέτει εποπτικό ρόλο κατά την ίδρυση και λειτουργία των Ταμείων Επαγγελματικής Ασφάλισης (άρθ. 7 παρ. 1). Σκοπός της ασκούμενης εποπτείας είναι η τήρηση του νόμου, η προστασία των συμφερόντων των ασφαλισμένων και η φερεγγυότητα των ΤΕΑ ως ν.π.ι.δ. (άρθ. 8 παρ. 1 εδ. α'). Η εποπτική αρμοδιότητα του Κράτους συνίσταται σε:

α) έγκριση του καταστατικού του ΤΕΑ από τον Υπουργό, μετά από σύμφωνη γνώμη της Εθνικής Αναλογιστικής Αρχής, πριν από τη δημοσίευση στο Φ.Ε.Κ. (άρθ. 7 παρ. 6),

β) καθορισμό των όρων λειτουργίας των ΤΕΑ (π.χ. ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο τήρησης των ετήσιων εκθέσεων) με απόφαση του Υπουργού μετά από γνώμη της Εθνικής Αναλογιστικής Αρχής (άρθ. 7 παρ. 18) και

γ) λήψη των κατάλληλων μέτρων, συμπεριλαμβανομένων των διοικητικών κυρώσεων και των διοικητικών προστίμων, από τον Υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, «*προκειμένου να αποφευχθεί ή να αποκατασταθεί οποιαδήποτε δυσλειτουργία επιζήμια για τα συμφέροντα των ασφαλισμένων*» (άρθ. 8 παρ. 1 εδ. β').

3.3. Τρίτος πυλώνας

Ο τρίτος πυλώνας συνίσταται σε εθελούσια αποταμίευση πόρων, η οποία συντελείται σε *αμιγώς προσωπικό επίπεδο* μέσω ιδιωτικών ασφαλιστικών εταιριών, ώστε το άτομο να ενισχύσει της απολαβές που του προσφέρει ο πρώτος και ο δεύτερος πυλώνας⁶⁴¹. Ο τρίτος πυλώνας παρέλκει να αναλυθεί περαιτέρω, για τον απλό λόγο ότι απουσιάζουν πλήρως τα

⁶⁴⁰ Ο Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, εκδ. Bloomsbury, London-New York, 2011, σ. 85, ασκεί σφοδρή κριτική στην παροχή κινήτρων (π.χ. φοροαπαλλαγές) με στόχο την ενεργό συμμετοχή των ασφαλισμένων στον δεύτερο και τον τρίτο πυλώνα του πολυεπίπεδου, αλλά άνισα κατανεμημένου, προτύπου κοινωνικής προστασίας, θεωρώντας πως πρόκειται για οιονεί «δωροδοκία» εκ μέρους των κρατικών αρχών, προκειμένου οι ασφαλισμένοι να εξέλθουν από το δημόσιο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας (πρώτος πυλώνας).

⁶⁴¹ World Bank, *ό.π.*, σ. 247-248. Ιδιαίτερως ανησυχητική παρουσιάζεται η στοχοθεσία της Έκθεσης της Παγκόσμιας Τράπεζας, στο ίδιο, σ. 247, όπου καταγράφεται ότι οι δύο πυλώνες αθροιστικά θα πρέπει να συντείνουν στην αναπλήρωση μόνον του 50% των μέσων απολαβών που είχε ο εργαζόμενος κατά τη διάρκεια του εργασιακού του βίου, με το υπόλοιπο ποσοστό της αναπλήρωσης να καταλείπεται στον τρίτο, αμιγώς ιδιωτικό, πυλώνα. Η ανησυχία είναι εντελώς δικαιολογημένη, διότι *εν τοιαύτη περιπτώσει οι συντάξιμες αποδοχές δύσκολα θα εξασφαλίζουν ένα στοιχειώδες επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης*.

δύο κορυφαία γνωρίσματα της κοινωνικής ασφάλισης ως *δημόσιου* διανεμητικού θεσμού: α) η αλληλεγγύη, είτε στην ενδο-, διαγενεακή και αναδιανεμητική της διάσταση (πρώτος πυλώνας), είτε στην ομοιοεπαγγελματική της εκδοχή (δεύτερος πυλώνας) και β) η εγγυητική (πρώτος πυλώνας) ή η ρυθμιστική-εποπτική (δεύτερος πυλώνας) αρμοδιότητα των κρατικών οργάνων.

Σημειωτέον ότι, όποτε ιδιωτική ασφαλιστική εταιρεία πτωχεύσει, οι ασφαλισμένοι «πελάτες» κατ' ουσίαν μένουν ξεκρέμαστοι, έχοντας απωλέσει οικονομικούς πόρους που συσσώρευαν με μόχθο επί μακρά σειρά ετών. Απεναντίας, όποτε η Πολιτεία περιέλθει στη δίνη δριμείας οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης, οι ασφαλισμένοι πολίτες διατηρούν την καθόλα θεμιτή αξίωση για συνέχιση της κοινωνικής μέριμνας εκ μέρους του Δημοσίου, έστω και περικεκομμένης.

Σε αντίθεση με *ιδιωτική* ασφάλιση, παρεχόμενη από ιδιώτη ασφαλιστή που πτωχεύει, για το Δημόσιο ισχύει η αρχή της συνέχειας της αποστολής του Κράτους, μεταξύ άλλων και στο πεδίο της *κοινωνικής* ασφάλισης. Η ηθικοπολιτική ratio είναι καταφανής: η Πολιτεία απευθύνεται και δεσμεύεται απέναντι στους πολίτες στο διηνεκές, σε αντίθεση με ιδιώτη ασφαλιστή που συναλλάσσεται με αντισυμβαλλόμενους ιδιώτες ως «πελάτες», για όσο χρόνο το επιτρέψει ο ανταγωνισμός στην αγορά.

4. Κριτική αποτίμηση του συστήματος των «πολλαπλών πυλώνων»

A. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι υφεσιακές τάσεις των ανεπτυγμένων οικονομιών του πλανήτη και η παρακμή της ρυθμιστικής ισχύος του έθνους-κράτους λόγω της παγκόσμιας διάχυσης του κεφαλαίου εξήψαν διμέτωπη αμφισβήτηση του κεϋνσιανού προτύπου πλήρους απασχόλησης και καθολικής κοινωνικής προστασίας.

Εκ δεξιών, η κρατικά οργανωμένη κοινωνική πολιτική καυτηριάζεται ως οιονεί ολοκληρωτικό, υπερδιογκωμένα γραφειοκρατικό εμπόδιο στην αυτορρύθμιση της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή στην άνθιση των επιμέρους ανταγωνιστικών συμφερόντων⁶⁴². Ειδικότερα, το κοινωνικό κράτος ψέγεται για γνωστικά ασύμμετρη διατάραξη της αγοραίας τάξης του κόσμου, καθώς και ως πηγή απειλών εις βάρος των ατομικών (ακρι-

⁶⁴² Βλ. ενδεικτικά Michel Crozier / Samuel P. Huntington / Joji Watanaki, *The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracy*, εκδ. New York University Press, New York, 1975. Συνδέοντας αιτιωδώς την αύξηση των δαπανών του κράτους πρόνοιας με την κρίση «κυβερνησιμότητας», οι συγγραφείς επισημαίνουν τη φαινομενικά παράδοξη τάση του κοινωνικού κράτους να διαστέλλει διαρκώς το εύρος της κυβερνητικής δραστηριότητας όσο μειώνεται το πεδίο άσκησης της κυβερνητικής εξουσίας, *στο ίδιο*, σ. 64.

βέστερα, ιδιοκτησιακών) ελευθεριών⁶⁴³. Έτσι, η κοινωνική ασφάλεια τίθεται ευθέως στο στόχαστρο, καθώς τεκμαίρεται αμάχητα ότι αναπαράγει μια πατερναλιστική, κυβερνητικά διευθυνόμενη, αναδιανομή του αγοραίως παραγόμενου πλούτου.

Εξ αριστερών, αντιθέτως, ασκείται κριτική στην ψευδεπίγραφη ταξική αμεροληψία του κεϋνσιανού προτύπου, το οποίο παραγνώρισε την αλληλεπίδραση του θεσμικού εποικοδομήματος με την οικονομική-παραγωγική βάση της αστικής κοινωνίας. Έτσι, η «κρίση νομιμοποίησης» του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους πράγματι αναγνωρίζεται, αλλά αποδίδεται σε συστημική κρίση του εθνικοποιημένου και βιομηχανικού καπιταλισμού⁶⁴⁴. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για πρόβλημα ελλιπούς αποτελεσματικότητας ή κρίσης «κυβερνησιμότητας», όπως υποστηρίζουν οι νεοφιλελεύθεροι επικριτές του σοσιαλδημοκρατικού υποδείγματος, αλλά για ζήτημα καταστατικής υποβάθμισης των αξιών του κοινωνικού κράτους δικαίου εκ μέρους των κυβερνήσεων⁶⁴⁵.

Κατόπιν των παραπάνω σκέψεων, μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι η σταδιακή απόσυρση του Κράτους από την κοινωνική ασφάλιση δεν οφείλεται μόνο στην ανάγκη επίτευξης δημοσιονομικής ισορροπίας⁶⁴⁶. Ο θεσμός του κοινωνικού κράτους απαξιώνεται διαρκώς για παθογένειες που αφορούν στον τρόπο λειτουργίας του, για πλημμέλειες κατά την πρακτική εξειδίκευσή του. Η γενική τάση προς υποβάθμιση της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων για λόγους πραγματιστικούς απορρέει από αναλυτική σύγκριση ανάμεσα στο «δέον» και στο «είναι», ανοίγοντας διάπλατα το παράθυρο σε ορμητική είσοδο της ιδιωτικής οικονομίας στο μέχρι τούδε δημόσιο πεδίο του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού.

Στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς, η κοινωνική ασφάλεια των ανθρώπων ανανοηματοδοτείται ριζικά ως έννοια και μεταλλάσσεται ο τελο-

⁶⁴³ Βλ. Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, ό.π., κεφ. 17-24 («Ελευθερία στο κράτος πρόνοιας»).

⁶⁴⁴ Βλ. μια κριτική επισκόπηση του κράτους του βιομηχανικού καπιταλισμού από τον Michel Miaille, *Το κράτος του δικαίου: Εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου*, γ' έκδ., μτφρ. Μ. Παπαγιαννάκη, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 300 επ.

⁶⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά, Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, εκδ. Beacon Press, Boston, 1975. Κατά τον Ramesh Mishra, το κοινωνικό κράτος δικαίου εδράζεται σε αξεδιάλυτη συσχέτιση οικονομίας της αγοράς, πολιτικού πλουραλισμού και ενός ανεπτυγμένου συστήματος κοινωνικής προστασίας, *The Welfare State in Crisis*, εκδ. Palgrave Macmillan, London, 1984, σ. 164.

⁶⁴⁶ Όπως υποστηρίζει με θέρμη ο Στεργίου, «η αντίληψη των πολλαπλών πυλώνων δεν είναι ιδεολογικά αθώα, αλλά εκφράζει μια τάση για μερική απόσυρση του κράτους από τη χρηματοδότηση των συντάξεων. Η εκκίνηση του μοντέλου είναι η αποδοχή ότι τα δημόσια συστήματα αποτελούν μια «δαπανηρή πλάνη»», *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 49.

λογικός της προσανατολισμός. Τα κοινωφελή αγαθά και οι δημόσια παρεχόμενες υπηρεσίες παύουν να έχουν αυταξία ή, έστω, εργαλειακή ωφελιμότητα και αποκτούν υπόσταση μόνον εάν αντέξουν στις κινδυνώδεις διακυμάνσεις της (εξ υποθέσεως) αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Η ασφάλεια δεν αποτελεί πλέον *sine qua non* –υλική και θεσμική– προϋπόθεση για την πραγμάτωση της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας, αλλά αφήνεται έκθετη σε απρόσκοπτη λειτουργία της –προσανατολισμένης σε ιδιωτικά κέρδη– ελεύθερης αγοράς⁶⁴⁷.

Υπό αυτό το πρίσμα, η απορρύθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών θεωρείται ότι δεν παροξύνει την ανασφάλεια, αλλά ότι απλώς απωθεί τα κοινωνικοοικονομικά δικαιώματα στον «φυσικό» τους χώρο, ήτοι σε ένα περιβάλλον ανόθευτου –άρα εξ ορισμού απρόβλεπτου– ανταγωνισμού. Ενδεικτικά, σε ενωσιακό επίπεδο η κοινωνική ασφάλιση αποβλέπει όχι πλέον σε υπέρβαση της αγοραίας διαδικασίας ή, έστω, σε άμβλυση της άνισης κατανομής της, αλλά στη στερέωση και περαιτέρω εξάπλωσή της⁶⁴⁸.

Επομένως, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης καταντά παρακολούθημα της κοινής αγοράς. Υπ'αυτές τις περιστάσεις, ο αλληλέγγυος και αναδιανεμητικός προσανατολισμός του υποκύπτει στην υπερέχουσα απόβλεψη για μέγιστη δυνατή οικονομική αποτελεσματικότητα, αλλά με κριτήρια ιδιωτικής οικονομίας για κερδοφορία⁶⁴⁹.

Υποτασόμενη οργανικά και λειτουργικά στην κερδοφροσύνη της ελεύθερης αγοράς, η *κοινωνική* ασφάλιση υποβαθμίζεται σε έσχατη καταφυγή, ενεργοποιούμενη σε περίπτωση που η *ιδιωτική* ασφάλιση αδυνατεί ή απλώς απροθυμεί να αναλάβει τον επιχειρηματικό κίνδυνο για ασφάλιση επί ίσοις όροις για όλα τα μέλη της πολιτικής κοινότητας⁶⁵⁰.

⁶⁴⁷ Βλ. Gros, *Η αρχή της ασφάλειας*, ό.π., σ. 233.

⁶⁴⁸ Βλ. Κατρούγκαλο, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, ό.π., σ. 336.

⁶⁴⁹ Η Τσέτουρα ασκεί κριτική στον τρόπο λειτουργίας των Ταμείων Επαγγελματικής Ασφάλισης στον ενωσιακό χώρο, δεδομένου ότι όντως παρατηρείται η «κατίσχυση του επιχειρηματικού χαρακτήρα σε βάρος των κοινωνικών παραμέτρων των συνταξιοδοτικών ταμείων», *Ο Ευρωπαίος Συνταξιούχος*, ό.π., σ. 27. Όσον αφορά στον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ ελεύθερης αγοράς και καθολικής κοινωνικής ασφάλειας, βλ. Κωνσταντίνο Κρεμαλή, *Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλειας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1996, και Νίκο Σκανδάμη, «Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και η κοινωνική ασφάλεια», *ΕΔΚΑ*, 1986, σ. 1-9. Πρβλ. Λευκή Βίβλος της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική-Η πορεία προς το μέλλον για την Ένωση*, 1994, σ. 2-3, όπου η κοινωνική ευημερία/αλληλεγγύη και η εύρυθμη λειτουργία της κοινής αγοράς παρουσιάζονται ως παραπληρωματικοί στόχοι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

⁶⁵⁰ Βλ. Elizabeth Anderson, «What is the Point of Equality?», ό.π., σ. 287-337, ιδίως σ. 292, όπου η Anderson στρέφει τα βέλη της κατά της αποδοχής των αγοραίων διαρ-

Η αποστολή του Κράτους συρρικνώνεται σε διασφάλιση καθολικής προστασίας από την ακραία φτώχεια, αφού η εξασφάλιση ενός τυχόν υψηλότερου συμπληρωματικού ορίου διαβίωσης παραπέμπεται στις ανταγωνιστικές και δήθεν ανταποδοτικές διεργασίες της αγοράς. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να εκλείπει πλέον ο διακριτός χαρακτήρας της (δημόσιας) κοινωνικής ασφάλισης.

Από τη μία μεριά, όσον αφορά στην παροχή βασικής προστασίας από ακραία φτώχεια, η κοινωνική ασφάλιση μεταλλάσσεται σε απλή κοινωνική πρόνοια (social care). Από την άλλη μεριά, η συμπληρωματική κοινωνική προστασία παρέχεται από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς που λειτουργούν με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια (οικονομική αποτελεσματικότητα-κέρδος), άρα το Κράτος περιορίζεται σε καθαρά εποπτικό-ρυθμιστικό ρόλο.

Β. Η παγκοσμιοποίηση των (αγοραίων) σφαιρών παραγωγής κι ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών συνεπιφέρει μια άτυπη παγκοσμιοποίηση της διακυβέρνησης, άρα και την αλλοίωση του κρατικού φαινομένου. Συνεπεία τούτου, υπέστη καθίζηση το βεμπεριανό γραφειοκρατικό πρότυπο δημόσιας διοίκησης, βάσει του οποίου ήταν οργανωμένη η κοινωνική ασφάλιση ως επιμέρους θεσμός του κοινωνικού κράτους δικαίου.

Σύμφωνα με τον θεσμικό ιδεότυπο του Weber, μια ιεραρχικά διαρθρωμένη, γραφειοκρατικοποιημένη διοικητική δομή στηρίζεται, μεταξύ άλλων, στη θέσπιση ενός συνόλου γενικών κι αφηρημένων κανόνων δικαίου και στη διήθηση των προσωπικών συμφερόντων μέσα από την ορθολογική και απροσωπόληπτη μέριμνα των κρατικών οργάνων⁶⁵¹.

Στο πλαίσιο της αστικής, κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης, κοινωνίας το Κράτος γενικώς αναπτύσσει διαχρονικά κομβική λειτουργία, παρέχοντας τις αναγκαίες θεσμικές διαμεσολαβήσεις για την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της οικονομίας της αγοράς. Το Κράτος δρα ρυθμιστικά στο κοινωνικοοικονομικό παίγνιο ως διαχειριστής ιδιωτικών και δημόσιων συμφερόντων.

Ωστόσο, ήδη στο κράτος του βιομηχανικού καπιταλισμού, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο γενικός κι αφηρημένος χαρακτήρας των κανόνων δικαίου, που αποτελούσε βασικό στοιχείο του βεμπεριανού γραφειοκρατικού προτύπου, αρχίζει να κάμπτεται. Η περίπλοκη διαχει-

ρυθμίσεων των θεσμών κοινωνικής προστασίας από το ρεύμα του εξισωτικού φιλελευθερισμού, όπως ειδικότερα εκφράζεται στο αμφιλεγόμενο υπόδειγμα της «ασφαλιστικής αγοράς» του Dworkin, *Sovereign Virtue*, ό.π., σ. 73 επ.

⁶⁵¹ Βλ. Max Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, τόμ. Ι (Κοινωνιολογικές Έννοιες), μτφρ. Θ. Γκιούρα, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2005, σ. 246-249.

ριστική διευθέτηση του κοινωνικού βίου, που αφορά σε ανταγωνιζόμενα επιμεριστικά συμφέροντα, απαιτεί ειδικές, ad hoc ρυθμίσεις εκ μέρους των κρατικών οργάνων με εντεινόμενο ρυθμό⁶⁵².

Η μετάλλαξη, πάντως, αποβαίνει ραγδαία ύστερα από το 1980. Υπό την ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού, το Κράτος μετατρέπεται έκτοτε σε ένα «απλό σύνολο ρυθμιστικών σχέσεων, που συναρθρωμένο γύρω από ευέλικτες διακυβερνητικές δομές, προσαρμόζεται κατά το δοκούν στις ανάγκες των αγοραίων θεσμών»⁶⁵³. Κατά συνέπεια, το Κράτος-διαχειριστής λειτουργεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του homo economicus, δηλαδή του οικονομικού δρώντος-ορθολογικού υπολογιστή, ο οποίος σταθμίζει ασταμάτητα, με χρηματικά αποτιμητό τρόπο, προτιμήσεις, κίνητρα, κόστη και οφέλη, προκειμένου να επιλέξει την αποδοτικότερη για τον εαυτό του λύση μεταξύ περισσότερων εναλλακτικών⁶⁵⁴.

Ειδικότερα, στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης η μετάπτωση από το Κράτος-εγγυητή σε Κράτος-ρυθμιστή συντελείται μέσα από τη θεσμική αναγνώριση και την de facto ενίσχυση του δεύτερου, ομοιοεπαγγελματικού πυλώνα. Η νομοθετική κατοχύρωση των –κρατικά εποπτευόμενων– Ταμείων Επαγγελματικής Ασφάλισης πιστοποιεί την ουσιαστική αλλοίω-

⁶⁵² Έτσι, Μανιτάκης, *Κράτος Δικαίου I*, ό.π., σ. 254-256.

⁶⁵³ Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, *Η χαμένη συναίνεση: Κοινωνικό Κράτος, Καπιταλισμός, Δημοκρατία*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 184. Όσον αφορά στον πλήρως εξατομικευμένο χαρακτήρα των έννομων ρυθμίσεων ως κανονιστική αποτύπωση της νεοφιλελεύθερης θεώρησης του Ορθού Λόγου, βλ. Wendy Brown, *Η καταστροφή του δήμου: Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 99 επ. Όπως παρατηρεί ο Gros, «η ρύθμιση συνιστά μια ρήξη, σε σχέση με όλες αυτές τις μορφές (ενν. εξουσίας), επειδή η εξουσία δεν απευθύνεται πλέον σε άλλες βουλήσεις, αλλά σε πραγματικότητες, σε φυσικά δεδομένα», *Η αρχή της ασφάλειας*, ό.π., σ. 227. Για τη «νεοφιλελεύθερη πλημμυρίδα εναντίον του σύγχρονου νομικού πολιτισμού», βλ. την ανάλυση του Κώστα Σταμάτη, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, 8^η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 135-158, ιδίως σ. 157 (για την κοινωνική ασφάλιση). Ο ίδιος τονίζει, πάντως, ότι το νεοφιλελεύθερο πρότυπο ανάπλασης της κοινωνίας δεν αμφισβητεί τον γενικό κι αφηρημένο χαρακτήρα της νομικής ρύθμισης εν γένει, αλλά τον καθολικό χαρακτήρα της κοινωνικής ασφάλισης υπό την ευθύνη της Πολιτείας.

⁶⁵⁴ Βλ. Brown, *Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, ό.π., σ. 41. Κατά τον Gros, «το εργαλείο της ρύθμισης είναι η εκτίμηση του κόστους, ο οικονομικός υπολογισμός (αναλογιστική δικαιοσύνη)», *Η αρχή της ασφάλειας*, ό.π., σ. 228. Ως προς το πέρασμα από την «οικονομία της αγοράς» στην «κοινωνία της αγοράς», όπου κάθε ανθρώπινη δράση (οικονομική και μη) αποτιμάται δυνητικά ως εμπόρευμα με όρους (χρηματικά αποτιμητού) κόστους-οφέλους, βλ. Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, ό.π., σ. 19.

ση του ρόλου του Κράτους, από φορέα άσκησης αρμοδιοτήτων σε φορέα εποπτείας των ιδιωτικών (συνεργατικών ή αγοραίων) δραστηριοτήτων⁶⁵⁵.

Στη νεοφιλελεύθερη αναδόμηση της κοινωνίας, η διαμόρφωση μιας ασφαλιστικής χρηματαγοράς κρίνεται ως το πρόσφορο μέσο για την αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση του γενικότερου συμφέροντος, το οποίο καλείται να εκπληρώσει ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης (προαγωγή της θέσης του ασφαλισμένου, προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου)⁶⁵⁶.

Επιπλέον, η αγορακεντρική προσέγγιση των κοινωφελών υπηρεσιών ανάγεται σε αυτοσκοπό του New Public Management, ως της νέας ρυθμιστικής διακυβέρνησης⁶⁵⁷. Ενσωματωμένη στη λογική του ελεύθερου ανταγωνισμού, η κοινωνική ασφάλιση δεν αποτελεί θεσμικά καθορισμένη αποστολή του Κράτους στην αντιμετώπιση των ποικίλων βιοτικών κινδύνων της κοινωνίας. *Συνιστά και η ίδια εστία διακινδύνευσης των πεπρασμένων (δημοσιονομικών) πόρων του κράτους-διαχειριστή.*

Γ. Με την καθιέρωση δύο πυλώνων προτάσσεται η συμβατική ελευθερία των μελών της οικείας ασφαλιστικής κοινότητας (δεύτερος πυλώνας) ή του μεμονωμένου ασφαλισμένου (τρίτος πυλώνας). Δεν πρόκειται απλώς για μορφολογική διαφοροποίηση, αλλά για βαθιά αλλαγή παραδείγματος, που θίγει τον πυρήνα της κοινωνικής ασφάλισης.

Το περιεχόμενο των νομοθετικών διατάξεων αναδεικνυε την υποχρεωτικότητα, την καθολικότητα, την ενδο- και διαγενεακή αλληλεγγύη ως αναπόσπαστα ηθικοπολιτικά γνωρίσματα του θεσμού. Απεναντίας, η συμβατική ελευθερία ανταποκρίνεται στη σύναψη ιδιωτικών σχέσεων μεταξύ κοινωνικά άνισων ατόμων, αποσυνδέοντας εν μέρει την κοινωνική

⁶⁵⁵ Από μια μετριοπαθή σκοπιά υπέρ του περιορισμού του Κράτους σε ρυθμιστικό ρόλο, βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, *Ιδιωτικοποίηση: Το συνταγματικό πλαίσιο μιας πολιτικής απόφασης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999.

⁶⁵⁶ Σχετικά με την περαιτέρω «χρηματοπιστικοποίηση» (financialization) των κοινωφελών υπηρεσιών σε συνθήκες «κρίσης» της απορρυθμισμένης οικονομίας της αγοράς, βλ. Dick Bryan / Michael Rafferty, “Financial Derivatives as Social Policy beyond Crisis”, *Sociology*, Vol. 48, No. 5, October 2014, σ. 887-903. Ως «χρηματοπιστικοποίηση» δεν νοείται απλώς η επέκταση του χρηματοπιστωτικού τομέα έναντι του παραγωγικού σκέλους της οικονομίας, αλλά το γεγονός ότι «*χρηματοοικονομικοί τρόποι υπολογισμού καθίστανται διάχυτοι στο κοινωνικό πεδίο*» (μτφρ. δική μου), *στο ίδιο*, σ. 891.

⁶⁵⁷ Υπέρ της «αγορακεντρικής ρύθμισης» των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας τάσσεται ο Γεώργιος Δελλής, *Κοινή ωφέλεια και αγορά*, τόμ. α' (Το τέλος των διαχωριστικών γραμμών: η «αγορακεντρική» δημόσια ρύθμιση των κοινωφελών δραστηριοτήτων), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008, σ. 251.

ασφάλιση από το δημόσιο δίκαιο και περιάγοντάς την κατά το αντίστοιχο μέρος στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης⁶⁵⁸.

Πίσω από την τυπικώς ίση συμβατική ελευθερία, η οποία διαπνέει τη συμπληρωματική κοινωνική προστασία στο πλαίσιο των «πολλαπλών πυλώνων», συντελείται μια οιονεί εξατομίκευση του κοινωνικού κράτους. Η ενοποίηση απέναντι στους βασικούς κοινωνικούς κινδύνους (πρώτος πυλώνας) συνοδεύεται από ανισοδύναμη ισχύ μεταξύ ατόμων και ομάδων, σε έναν διαρκή ανταγωνισμό συμφερόντων για την πρόσβασή τους σε ένα βέλτιστο επίπεδο κοινωνικής ασφάλειας. Έτσι, η κανονιστική υφή των (ανα)διανεμητικών παρεμβάσεων του κοινωνικού κράτους υποκαθίσταται σε μεγάλο βαθμό από «διορθωτικές» διαρρυθμίσεις στις εύλογες προσδοκίες των –καθιστάμενων ατομικά υπεύθυνων– χρηστών των κοινωνικών υπηρεσιών⁶⁵⁹.

Η ασύμμετρη πραγμάτωση των δικαιωμάτων στη συμπληρωματική κοινωνική ασφάλιση, ως απόρροια της άνισης και συνάμα επισφαλούς πρόσβασης στην αγορά εργασίας⁶⁶⁰, απολήγει σε ποιοτική διαβάθμιση των –τύποις ίσων– προσώπων σε «προνομιούχα» και «ευάλωτα», αναλόγως αν ευρίσκονται εντός ή εκτός του προστατευτικού «δικτυού ασφαλείας»⁶⁶¹. Η εξατομίκευση της κοινωνικής προστασίας πλήττει καίρια τόσο τον υποχρεωτικό όσο και τον δημόσιο χαρακτήρα του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού.

⁶⁵⁸ Βλ. Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, *Η εξέλιξη στο δίκαιο της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 295.

⁶⁵⁹ Βλ. Ρομπόλη / Χλέτσο, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, ό.π., σ. 164. Όπως ισχυρίζεται, με κριτική διάθεση, ο Κωτσονόπουλος, «... τα δικαιώματα υποβιβάζονται από θεσμικές κρυσταλλώσεις αξιών κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως συνέβαινε στο κενύσιανό σύστημα πολιτικής, σε εκ περιτροπής συμβόλαια ανάμεσα στο κράτος και σε μεμονωμένα άτομα», *Η χαμένη συναίνεση*, ό.π., σ. 39.

⁶⁶⁰ Ο Κατρούγκαλος καταγράφει την πρόσφατη τάση για αποδόμηση του κοινωνικού χαρακτήρα των εργασιακών δικαιωμάτων μέσω της νεοφιλελεύθερης ανάγνωσης των Συνθηκών από το Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. χαρακτηριστικά τις προαναφερόμενες υποθέσεις *Laval* και *Viking*, ό.π.), «Νομικό περιεχόμενο και εξέλιξη της αρχής της ισότητας», στο: Γ. Κατρούγκαλος (επιμ.), *Ανισότητες και δίκαιο*, ό.π., σ. 19-54, ιδίως σ. 52-53. Πρβλ. Anthony Giddens, ο οποίος εξαρτά τη διατήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου κοινωνικής ασφάλειας από την απασχολησιμότητα, δηλαδή από την καταπολέμηση της ανεργίας διά της ευέλικτης πρόσβασης των εργαζομένων στις κοινωνικές υπηρεσίες, π.χ. μέσω της κατάργησης του νομοθετικά καθιερωμένου ορίου ηλικίας για συνταξιοδότηση, *Ο Τρίτος Δρόμος: Η ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, μτφρ. Α. Τάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1998, σ. 165 επ., ιδίως σ. 167-168.

⁶⁶¹ Βλ. Ματσαγγάνη, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, ό.π., σ. 75-79. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι η κοινωνική ασφάλεια, ιδίως σε εποχές ύφεσης και υψηλών ποσοστών ανεργίας, προσήκει να λειτουργεί ως «δίχτυ ασφαλείας» όχι μόνο για τους οικονομικά ενεργούς πολίτες, αλλά και για πολυάριθμους πολίτες που αποβάλλονται από την αγορά εργασίας.

Από τη μια πλευρά, τα πλουσιότερα μέλη της πολιτικής κοινότητας, αντιλαμβανόμενα ότι η συμπληρωματική (επιμεριστική) ασφάλιση κερδίζει διαρκώς έδαφος έναντι της βασικής (καθολικής), αντιστέκονται όλο και περισσότερο να συμμετέχουν σε συλλογική ανάληψη των κοινωνικών κινδύνων και, πρακτικά, σε υποχρεωτική χρηματοδότηση των θεσμών κοινωνικής προστασίας.

Από την άλλη όμως πλευρά, τίθεται εν αμφιβόλω ο δημόσιος χαρακτήρας του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, καθώς η επικουρική ασφάλιση αποκτά σταδιακά χαρακτήρα αμιγούς ανταπόδοσης (κεφαλαιοποιητικό σύστημα)⁶⁶² και οργανώνεται εν μέρει μέσω της –κρατικά ρυθμιζόμενης– ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Με αυτόν τον τρόπο, όμως, αναιρείται η εγγυητική ευθύνη που υπέχει το Κράτος, βάσει του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ., η οποία περιλαμβάνει τη χρηματοδότηση της υποχρεωτικής, κύριας και επικουρικής, κοινωνικής ασφάλισης⁶⁶³. Ελλείπει κρατικής παρέμβασης, η επικουρική ασφάλιση, καίτοι αποτελεί δομικό στοιχείο του πρώτου (υποχρεωτικού) πυλώνα κοινωνικής ασφάλισης, δοκιμάζεται άσχημα από την εγγενή αστάθεια των χρηματαγορών. Έτσι, οι ασφαλισμένοι-συνταξιοδοτικοί αποταμιευτές επωμίζονται, διά των διοικήσεων των ασφαλιστικών οργανισμών, τον ζοφερό κίνδυνο μιας άκαρπης επένδυσης των αποθεματικών του οικείου ασφαλιστικού φορέα.

Τα Ταμεία υποχρεωτικής επαγγελματικής ασφάλισης, όπως έχει ήδη αναφερθεί, βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ πρώτου και δεύτερου πυλώνα. Διατηρώντας τον υποχρεωτικό τους χαρακτήρα, εξακολουθούν να αποτελούν δημόσιους φορείς κοινωνικής ασφάλισης, ασκώντας δημόσια εξουσία⁶⁶⁴. Ωστόσο, ο νομοθέτης καθόρισε –ως μη όφειλε– διαφορετικό τρόπο διαχείρισης και επένδυσης των αποθεματικών και των εν γένει περιουσιακών τους στοιχείων, καθώς και διαφορετικό τρόπο επιλογής

⁶⁶² Κατά τον Στεργίου, «το κεφαλαιοποιητικό σύστημα δεν επιτρέπει την κοινωνικά διευρυμένη παρέμβαση του θεσμού –σημαίνει, εξάλλου, επιστροφή στην απόλυτη ανταποδοτικότητα της ιδιωτικής ασφάλισης», *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 361.

⁶⁶³ Βλ. Χρυσόγονο / Καϊδατζή, «Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση...», ό.π., σ. 156-157. Όπως επισημαίνεται, εξάλλου, στην απόφαση της Eurostat, «δεν μπορεί να θεωρηθεί σύστημα κοινωνικής ασφάλισης εκείνο στο οποίο ... δεν υφίσταται οποιαδήποτε κυβερνητική εγγύηση για τον κίνδυνο των αθετουσών πληρωμών, η οποία να καλύπτει την πλειοψηφία των συμμετεχόντων», *Decision on classification of funded pension schemes in the case of government responsibility or guarantee*, 30/2004, 2.3.2004.

⁶⁶⁴ ΣτΕ 960/2017, ΘΠΔΔ, 2017, σ. 457 επ., με παρατηρήσεις Ε.-Ε. Γαληνού, ως προς τα Ταμεία υποχρεωτικής επαγγελματικής ασφάλισης που ιδρύθηκαν με το ν. 4052/2012 «και όχι με ιδιωτική βούληση, κατόπιν αυτοδίκαιης μετατροπής δημόσιου φορέα επικουρικής ασφάλισης» (σκ. 22).

των διοικούντων σε σύγκριση με τις ισχύουσες ρυθμίσεις για τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, προκρίνοντας την –κρατικά εποπτευόμενη– *ιδιωτικοοικονομική* λειτουργία των προαιρετικών Ταμείων Επαγγελματικής Ασφάλισης (ν. 3029/2002).

Η θεσμοποίηση ενός παράδοξου νομικού *allium*, όπως τα Ταμεία υποχρεωτικής Επαγγελματικής Ασφάλισης, πιστοποιεί την επέκταση των Συμπράξεων Ιδιωτικού-Δημοσίου Τομέα (ΣΔΙΤ) στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης⁶⁶⁵. Παρά τη διατήρηση του υποχρεωτικού χαρακτήρα της επικουρικής ασφάλισης, μεταβάλλεται ουσιαστικά ένας θεμελιώδης σκοπός γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, τον οποίο αυτή επιτελεί, ήτοι ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας της⁶⁶⁶.

Μέσω του οργανωτικού σχήματος των ΣΔΙΤ, συνεπώς, νοθεύεται ο δημόσιος χαρακτήρας της κοινωνικής ασφάλισης, καθώς η επιζήτηση κέρδους εμπλέκεται πια κυριαρχικά, από διαδικαστική και ουσιαστική σκοπιά, στο σύστημα κοινωνικής προστασίας, προσανατολίζοντάς το προς μια περισσότερο ανταποδοτική και λιγότερο έως καθόλου αλληλέγγυα λειτουργία.

Η σταδιακή μεταγωγή της επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης από τον (καθολικό) πρώτο στον (ομοιοεπαγγελματικό) δεύτερο πυλώνα δικαιολογείται συνήθως με βολικό επιχείρημα τη διαφύλαξη της δημοσιονομικής βιωσιμότητας του Κράτους και των ασφαλιστικών οργανισμών, καθώς και την τόνωση της προσωπικής ευθύνης των επωφελούμενων χρηστών-ασφαλισμένων⁶⁶⁷. Ωστόσο, με αυτόν τον τρόπο η επικουρική ασφάλιση σταματά να λειτουργεί ως θεσμικός μηχανισμός άμυνας απέναντι σε καθολικούς κοινωνικούς κινδύνους. Υποβαθμίζεται σε ένα άνιστο διαρθρωμένο εργαλείο για άμβλυνση ατομικών ή, έστω, συντεχνιακών κινδύνων.

Δ. Το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων» θεσμοθετεί ιεραρχική κοινωνικοασφαλιστική προστασία, ενώ συνοδεύεται από την κατάστροψη των μηχανισμών κοινωνικής αρωγής (social care) επί τη βάση (υποτίθε-

⁶⁶⁵ Βλ. Άγγελο Στεργίου, «Η σύμπραξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα στα δημόσια συνταξιοδοτικά συστήματα (Η διείσδυση της αγοράς στο κράτος)», *ΕΕργΔ*, 2009, σ. 1321 επ.

⁶⁶⁶ Η υποχρεωτικότητα, πάντως, δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τον *δημόσιο* χαρακτήρα της κοινωνικής ασφάλισης, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα της Χιλής επί του δικτατορικού καθεστώτος Πινοσέτ, όπου καθιερωνόταν η υποχρεωτική υπαγωγή των εργαζομένων σε *ιδιωτικά* ασφαλιστικά σχήματα, βλ. Colin Gillion / Alejandro Bonilla, «Analyse d'un régime national de retraite privée: Le cas du Chili», *Revue Internationale du Travail* 1992, σ. 183 επ.

⁶⁶⁷ Βλ. έτσι, Cass R. Sunstein, *Free Markets and Social Justice*, εκδ. Oxford University Press, New York, 1997, σ. 282-284.

ται) αξιοκρατικών κριτηρίων⁶⁶⁸. Η μέριμνα για τα πιο ευάλωτα μέλη του κοινωνικού συνόλου δεν λειτουργεί πλέον ως «απελευθέρωση από την ανάγκη»⁶⁶⁹.

Αντιθέτως, αναπαράγει έναν ηθικιστικό πατερναλισμό, κατατάσσοντας τους φτωχούς σε «άξιους» και «ανάξιους», ανάλογα με τις ατομικές δεξιότητές τους και με την προσωπική ή μη ευθύνη τους για τη δυσμενή κατάσταση στην οποία διατελούν⁶⁷⁰. Κατά πόσο, δηλαδή, ένα πρόσωπο δικαιούται ή όχι ορισμένη παροχή διακανονίζεται μόνο κατόπιν μιας υπέρμετρα γραφειοκρατικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα να καταλείπεται ευρύτατη διακριτική ευχέρεια –αν όχι περιθώριο αυθαιρεσίας– στον διοικητικό μηχανισμό του Κράτους. Έτσι, τα επιμεριστικά προγράμματα αρωγής υποδηλώνουν μεν την αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους δικαίου, με βαρύ αντίτιμο, όμως, την ανάδυση ενός Κράτους-Λεβιάθαν για την εφαρμογή τους.

Η καθολική προστασία υποκαθίσταται, λοιπόν, από επιμεριστικές πολιτικές επιλογές, στοχευμένες στους –δίχως να φέρουν προσωπική ευθύνη– «απόβλητους» της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς⁶⁷¹. Η καταλληλότητα των ατόμων για αρωγή, μάλιστα, δεν εξαρτάται μόνον από τη συνδρομή μιας κατάστασης ανάγκης, αλλά από το κατά πόσο το πρόσωπο ενεργεί δραστήρια, ώστε να εξέλθει το συντομότερο δυνατόν από το status κοινωνικού αποκλεισμού, άρα να μην υφίσταται επί μακρό χρόνο η αξίωσή του προς επιδοματικού τύπου παροχές⁶⁷².

Γίνεται όμως φανερό ότι η προϋπόθεση της αποδεδειγμένης κινητοποίησης του ατόμου μόνο δευτερευόντως επιχειρεί να αποκαταστήσει

⁶⁶⁸ Ως προς τον ιεραρχικό (άρα εξ ορισμού αντίθετο προς την αρχή της τυπικής ισότητας) χαρακτήρα των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, τα οποία οικοδομούνται στη βάση της διάκρισης «άξιοι»-«ανάξιοι» να απολαύουν στοιχειώδους κοινωνικής μέριμνας, βλ. την εύλογη κριτική του Standing, *The Precariat*, *ό.π.*, σ. 175.

⁶⁶⁹ Sir William Beveridge, *Social Insurance and Allied Services*, εκδ. Majesty's Stationery Office, London, 1942.

⁶⁷⁰ Βλ. Michael B., Katz, *The Undeserving Poor*, 2^η έκδ., έκδ. Oxford University Press, Oxford, 2013. Για μια κριτική προς την πατερναλιστική διάκριση μεταξύ «άξιων» και «ανάξιων» φτωχών από τη σκοπιά της πολιτικής ισότητας, βλ. Rothstein, *Just Institutions Matter*, *ό.π.*, σ. 160. Βλ. επίσης Susanne N. Beechey, *Social Security and the Politics of Deservingness*, εκδ. Palgrave Macmillan, New York, 2016.

⁶⁷¹ Βλ. Myles, «Προς ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τους ηλικιωμένους», στο: G. Esping-Andersen, *ό.π.*, σ. 201 επ., ιδίως σ. 254.

⁶⁷² Βλ. την κριτική που ασκεί η Καλλιόπη Σπανού στην επιλεξιμότητα των προνοιακών παροχών με κριτήρια δραστηριοποίησης του ευάλωτου υποκειμένου, «Κοινωνικές ανισότητες και εμπόδια στην πρόσβαση σε κοινωνικά δικαιώματα: Το πολιτικοδιοικητικό πεδίο», στο: Γ. Κατρούγκαλος (επιμ.), *Ανισότητες και δίκαιο*, *ό.π.*, σ. 101-119, ιδίως σ. 105.

την τρωθείσα ακεραιότητα (integrity) του ελεύθερου και υπεύθυνου πολίτη. Κατά κύριο λόγο, αναπαράγει σε κανονιστικό επίπεδο την ηθική απαξίωση του κοινωνικού κράτους ως δήθεν «διαφθορά» της προσωπικής αυτονομίας καθενός⁶⁷³.

Υποτίθεται ότι η κοινωνική αρωγή υπό τον όρο της προσωπικής ευθύνης του αποδέκτη της στηρίζεται στο αξιοκρατικό υπόβαθρο της διανεμητικής δικαιοσύνης, δηλαδή στο –εξ υποθέσεως– αξεδιάλυτο δίπολο «προσπάθεια-ανταμοιβή». Επιπλέον, εκτρέφει μια καινούρια ηθική αντίληψη, την ηθική του «χρέους»⁶⁷⁴, βάσει της οποίας το κοινωνικά αποκλεισμένο άτομο αναλαμβάνει απέναντι στα προνομιούχα μέλη της ελεύθερης αγοράς (κατόχους χρήματος) ότι θα εκπληρώσει μεχρι κεραίας την οφειλή του (κοινωνική αρωγή) με την καταβολή προσωπικού μόχθου (επανενεργοποίηση στην αγορά εργασίας)⁶⁷⁵.

Σε μια ήδη βαθιά άνιση κοινωνία, η ηθικιστική διάρθρωση της κοινωνικής ασφάλειας επιδεινώνει τα μέγιστα τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες⁶⁷⁶. Οι επωφελούμενοι από το κράτος πρόνοιας καλούνται να ανταποδώσουν την ωφέλεια που επί μακρό χρόνο έχουν λάβει, με το να ενσωματωθούν απότομα στην καθημερινή λειτουργία της αγοράς. Έτσι, το Κράτος δεν λειτουργεί πλέον ως –ταξικά ουδέτερος– επιδιαιτητής μεταξύ ανταγωνιζόμενων συμφερόντων⁶⁷⁷, αλλά ως ταξικά μεροληπτικός θεσμικός μηχανισμός υπέρ των προνομιούχων της αγοράς, διαχειριζόμενο απλώς περιπτώσιολογικά τις πιο ακραίες περιπτώσεις κοινωνικού αποκλεισμού⁶⁷⁸.

⁶⁷³ Βλ. π.χ. τη σχετική –νεοφιλελεύθερης χροιάς– κριτική στην «ανήθικη» εξάρτηση του ατόμου από το κοινωνικό κράτος στο: Charles Murray, *Losing Ground: America's Social Policy 1950-1980*, εκδ. Basic Books, New York, 1984.

⁶⁷⁴ Βλ. Lazzarato, *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*, ό.π., σ. 55.

⁶⁷⁵ Όπως παρατηρεί ο Sunstein, ανασκευάζοντας τον μύθο περί εγγενούς αυθορμησίας της αγοράς, «οι αγορές ενσωματώνουν τους κανόνες και τις πρακτικές των πλέον προνομιούχων κοινωνικών ομάδων –κανόνες και πρακτικές που συνεπάγονται τη μετατροπή των ευάλωτων μελών της κοινωνίας σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας», ό.π., σ. 165).

⁶⁷⁶ Κατά τον Piketty, ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός του 21^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από το εκρηκτικό μίγμα της «υπερπεριοσιοκρατικής» και της «υπεραξιοκρατικής» κοινωνίας. Κατά συνέπεια, οι ακραίες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες δικαιολογούνται τόσο με επίκληση του εγγενώς προσοδοφόρου χαρακτήρα ορισμένων δραστηριοτήτων όσο και με βάση τις ξεχωριστές δεξιότητες των superstars που εκτελούν τις δραστηριότητες αυτές, *Το Κεφάλαιο στον 21^ο αιώνα*, ό.π., σ. 326-327.

⁶⁷⁷ Ο Piketty θεωρεί εύστοχα πως στον εξτρεμιστικό καπιταλισμό του 21^{ου} αιώνα, η κοινωνική (κατ' ουσίαν, ταξική) σύγκρουση απηχεί «... έναν αγώνα δρόμου ανάμεσα στα υπερ-στελέχη και τους προσοδούχους εις βάρος όσων δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο», στο ίδιο, σ. 516-517.

⁶⁷⁸ Βλ. Rosanvallon, *Μια κοινωνία των ίσων*, ό.π., σ. 235.

Βεβαίως, η ενοποίηση της κοινωνικής ασφάλειας απέναντι στους βασικούς κινδύνους της ζωής δεν εγγυάται άνευ ετέρου και την ποιότητα της παρεχόμενης προστασίας. Παρά ταύτα, η μονομερής έμφαση στην ανταπόδοση και την ανταμοιβή μονάχα εκείνων των μελών της κοινωνίας που θεωρούνται –με όρους αγοράς– «άξιοι» να απολαύσουν τα διανεμητικά μερίδια συνεπάγεται για όλους τους υπόλοιπους μια «εξίσωση προς τα κάτω», μια πορεία καθόδου προς τα ελάχιστα (και διαρκώς συρρικνούμενα) όρια διαβίωσης.

5. Ενδεικτικές προτάσεις για την ενίσχυση του αναδιανεμητικού χαρακτήρα της κοινωνικής ασφάλισης σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο

Στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα διενεργείται μια ριζική επανοριοθέτηση των σχέσεων Κράτους και αγοράς. Το νεοφιλελεύθερο Κράτος διαφέρει τα μέγιστα τόσο από το «παρεμβατικό Κράτος» της κεϋνσιανής μεταπολεμικής περιόδου όσο ακόμη και από το «Κράτος-νυχτοφύλακα» στον *laissez-faire* φιλελευθερισμό του 19^{ου} αιώνα. Το –νεοφιλελεύθερης χροιάς– δίλημμα «Κράτος ή αγορά» πρακτικά καθίσταται άνευ αντικειμένου, καθώς το σύγχρονο Κράτος παρεμβαίνει δραστήρια στο πλευρό της απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς, η οποία αναγορεύεται σε ακαταμάχητο ρυθμιστικό γνώμονα των παραγωγικών και διανεμητικών διεργασιών⁶⁷⁹.

Η παγκοσμιοποίηση των αγορών, μέσω της ολοένα επεκτεινόμενης χρηματοπιστωτικοποίησης της οικονομίας, καθιστά επιτακτική ανάγκη τη διεθνοποίηση της κοινωνικής πολιτικής⁶⁸⁰, καθώς η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η διαγενεακή σύγκρουση δεν μπορούν πια να αντιμετωπισθούν ικανοποιητικά σε εθνικό επίπεδο.

Η –ταξικά μεροληπτική– πλανητική λειτουργία του καπιταλιστικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος (ιδιωτικοποίηση κοινωνικών δομών, φοροαλλαγές υπέρ ισχυρών οικονομικών συμφερόντων κ.λπ.) έχει πυροδοτήσει έκρηξη των ανισοτήτων και την ανάδυση μιας παγκόσμιας

⁶⁷⁹ Βλ. Ρομπόλη / Χλέτσο, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, ό.π., σ. 152-153. Η αγορά, στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου συντηρητισμού από τη δεκαετία του 1970 και πέρα, δεν είναι μόνο ο –σχεδόν αποκλειστικός– ρυθμιστικός μηχανισμός, αλλά και το «κυρίαρχο αξιακό-ηθικό παράδειγμα» κατά τη διευθέτηση των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, βλ. Βούλγαρη, *Φιλελευθερισμός- Συντηρητισμός- Κοινωνικό κράτος*, ό.π., σ. 161-162.

⁶⁸⁰ Heikki Pätomäki, *Democratising Globalisation: The leverage of the Tobin Tax*, εκδ. Zed Books, New York, 2001, σ. 100-101.

κοινότητας outsiders, δηλαδή των θυμάτων της παγκοσμιοποίησης⁶⁸¹. Έτσι, η διεθνοποίηση της κοινωνικής προστασίας θα μπορούσε να ορθώσει ένα δραστικό θεσμικό ανάχωμα στη διεθνοποίηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και ανταλλαγής, συνακόλουθα της συσσώρευσης κοινωνικού πλούτου σε ολοένα λιγότερους κατόχους.

Σε οικουμενικό επίπεδο, ένας κοινωνικά δίκαιος και οικονομικά αποτελεσματικός τρόπος χρηματοδότησης των χειμαζόμενων συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας θα ήταν η καθιέρωση ενός παγκόσμιου φόρου επί των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών⁶⁸² ή και επί της κατοχής κεφαλαίου⁶⁸³.

Με αυτόν τον τρόπο, από τη μία πλευρά θα διεθνοποιηθεί η προοπτική ανακούφισης του κοινωνικού ζητήματος⁶⁸⁴ και, από την άλλη, θα αποκατασταθεί εν μέρει η κανονιστική αυταξία της κοινωνικής δικαιοσύνης ως καθολικής αρχής έναντι της αδιάκοπης συσσώρευσης κεφαλαίου⁶⁸⁵. Η προοδευτική φορολόγηση του κεφαλαίου θα καταστήσει δυνατή τη διασφάλιση ενός minimum κοινωνικής προστασίας με όρους καθολικότητας, ενθαρρύνοντας περαιτέρω την επίδειξη πνεύματος ενδογενεακής και διαγενεακής αλληλεγγύης προς τη διαρκή βελτιστοποίηση των υλικών όρων της κοινωνικής μας συνύπαρξης⁶⁸⁶.

Εντούτοις, η διεθνοποιημένη φορολόγηση των προσόδων από κατοχή και αξιοποίηση κεφαλαίου δεν επαρκεί για την αποκατάσταση της αναδιανεμητικής αποστολής της κοινωνικής ασφάλισης, ενόσω διατηρούνται σε υψηλά επίπεδα η ανεργία, η ανασφάλιστη ή αδήλωτη εργασία

⁶⁸¹ Margot Salomon, "Sustaining neoliberal capital through socio-economic rights", *criticallegalthiniking.com*, 18.10.2017.

⁶⁸² Βλ. Piketty, *Το Κεφάλαιο στον 21^ο αιώνα*, ό.π., σ. 646 επ. Πρόκειται για εκσυγχρονισμένη εκδοχή του Tobin Tax, δηλαδή φόρου επί των –διεθνώς απορρυθμισμένων– χρηματοπιστωτικών μεταβιβάσεων που έλαβε το όνομά του από τον Αμερικανό νομπελίστα οικονομολόγο, James Tobin, ο οποίος πρότεινε την καθιέρωσή του στις αρχές της δεκαετίας του 1970.

⁶⁸³ Βλ. Robin Blackburn, "The Global Pension Crisis: From Gray Capitalism to Responsible Accumulation", *Politics & Society*, Vol. 34 No. 2, June 2006, σ. 135-186, ιδίως σ. 169. Σπερματικά, η ιδέα της θεσμοθέτησης ενός προοδευτικού φόρου για τα έσοδα από κεφάλαιο ενυπάρχει στο έργο του φιλελεύθερου John Stuart Mill, όπως αναλύεται από τον Robert B. Ekelund / Douglas M. Walker, «J.S. Mill on the Income Tax Exemption and Inheritance Taxes: The Evidence Reconsidered», *History of Political Economy* 28 (1996), σ. 559-581, ιδίως σ. 578.

⁶⁸⁴ Όπως τονίζει παραστατικά ο Bauman «μόνο ένας κοινωνικός πλανήτης μπορεί να αναλάβει τις λειτουργίες που προσπάθησαν να καλύψουν, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία, τα κοινωνικά κράτη», *Παράπλευρες απώλειες...*, ό.π., σ. 47.

⁶⁸⁵ Βλ. Pätomaki, ό.π., σ. 110.

⁶⁸⁶ Βλ. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 359.

και οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Συνεπώς, η εξασφάλιση σταθερών, αξιοπρεπώς αμειβόμενων, θέσεων πλήρους απασχόλησης αποτελεί προεξέχουσα εγγύηση, προκειμένου να εξασφαλιστεί μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης σε ολόκληρο τον κόσμο⁶⁸⁷.

⁶⁸⁷ Όσον αφορά στην αλληλεξάρτηση μεταξύ κοινωνικής ασφάλισης και αγοράς εργασίας, βλ. Atkinson, *Ανισότητα*, *ό.π.*, σ. 329. Βλ. επίσης Esping-Andersen, «Αναζητώντας την καλή κοινωνία, ακόμα μια φορά;», εις: G. Esping-Andersen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 41 επ., ιδίως σ. 73-74.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος επιχειρείται η συσχέτιση ανάμεσα στην κοινωνική ασφάλεια και τη δημοκρατία¹. Αρχικά, εξετάζονται η υποχρέωση του νομοθέτη να συντάσσει αναλογιστικές μελέτες προς διαφάνεια των κοινωνικοασφαλιστικών παρεμβάσεων και η αυτοδιοίκηση των ασφαλιστικών φορέων ως μηχανισμοί δημοκρατικής νομιμοποίησης του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης εν γένει. Στη συνέχεια, η κοινωνική ασφάλεια, εφόσον προάγει τη βιοτική αυτοτέλεια του ατόμου-πολίτη, αναδεικνύεται σε θεσμική βάση για εμπέδωση και εμβάθυνση των δημοκρατικών θεσμών. Τέλος, παρουσιάζεται, με αναστοχαστική διάθεση, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα ως προνοιακή (και όχι κοινωνικοασφαλιστική) εξειδίκευση της βιοτικής αυτοτέλειας των προσώπων σε καιρούς παρόξυνσης των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων και υπονόμησης της ίσης πολιτικής ελευθερίας.

¹ Όπως παρατηρεί ο Στεργίου, «η δημοκρατική αρχή επιτρέπει την αποκρυστάλλωση του ανοιχτού (ελαστικού) περιεχομένου του (ενν. κοινωνικοασφαλιστικού) δικαιώματος», *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 210.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Η δημοκρατική οργάνωση του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού

1. Αναλογιστική επιτήρηση και ασφαλιστική αρχή

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. εισάγει επιφύλαξη υπέρ του νόμου, καταλείποντας στο νομοθέτη και στην κανονιστικώς δρώσα διοίκηση ευρεία διακριτική ευχέρεια για την πραγμάτωση των στόχων της συνταγματικά κατοχυρωμένης κοινωνικής ασφάλισης (προαγωγή της θέσης του ασφαλισμένου, προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου).

Ωστόσο, η δημοκρατική νομιμοποίηση του νομοθέτη δεν μπορεί να αποτελέσει άλλοθι για τυχόν εκτροπή της διακριτικής ευχέρειας σε αυθαίρετη παρέμβαση στη δομή του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού. Η θεμελίωση της δημοκρατίας στις αρχές της πολιτικής ελευθερίας και της πολιτικής ισότητας, ούτως ή άλλως, υπερβαίνει κατά πολύ μια αμιγώς πλειοψηφική θεώρηση της δημοκρατικής αρχής.

Η νομιμοποίηση των πολιτικών αποφάσεων δεν εδράζεται αποκλειστικά στην αρχή της πλειοψηφίας, αφού προϋποθέτει πρωταρχικά τον σεβασμό των δικαιωμάτων των πολιτών εν γένει, άρα και των μειοψηφιών. Η συμπερίληψη πλειοψηφίας και μειοψηφίας στο δημοκρατικό παίγνιο εγγυάται τη διαβούλευση μεταξύ περισσότερων εναλλακτικών λύσεων, παράλληλα με την καθολική πρόσβαση των ανθρώπων σε έναν αναπαλλοτρίωτο πυρήνα θεμελιωδών δικαιωμάτων².

Ειδικότερα, στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης η ευρεία διακριτική ευχέρεια της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας συναντά όχι μόνον ενδογενεακές, αλλά και διαγενεακές προκλήσεις. Η κοινωνική ασφάλιση δεν προσφέρεται για ρυθμίσεις εμβλωματικές ή ευκαιριακές, αλλά απαιτεί τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του κοινωνικού κράτους δικαίου. Έτσι, κάθε ασφαλιστική μεταρρύθμιση δέον να διενεργείται υπό τον όρο μιας μακρόπνοης έγνοιας για βιωσιμότητα του θεσμού, λαμβανομένων

² Βλ. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 22 επ. Σχετικά με την υπεράσπιση ή την αποδοκιμασία της αρχής της πλειοψηφίας από ποικίλους στοχαστές των δημοκρατικών θεσμών, βλ. Νικόλαο Γαρυπίδη, *Δικαιολόγηση και κριτική της αρχής της πλειοψηφίας στη θεωρία της δημοκρατίας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2012.

υπόψη ποικίλων παραγόντων με ενδογενεακή και διαγενεακή διάσταση (π.χ. δημογραφική σύνθεση, ανεργία, προσδόκιμο ζωής)³.

Οι αναλογιστικές μελέτες, λοιπόν, αρμόζει να αξιοποιούν τα πορίσματα της στατιστικής επιστήμης, προκειμένου να διατάξουν σε βάθος χρόνου τις ανειλημμένες υποχρεώσεις του ασφαλιστικού συστήματος και τα πιθανολογούμενα έσοδά του⁴. Συνθέτουν, συνεπώς, μια καλή βάση για ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολόγηση του ασφαλιστικού νόμου, ώστε να αποδεικνύεται η αναγκαιότητα να ληφθεί κάποιο (ιδίως, περιοριστικό των κοινωνικών δικαιωμάτων) μέτρο ή, αντιστρόφως, να υιοθετηθεί ορισμένο ηπιότερο και μακροπρόθεσμα αποτελεσματικότερο μέτρο. Επιμελής αξιοποίηση αναλογιστικών δεδομένων μπορεί να αναδεικνύει το δημόσιο συμφέρον, το οποίο επικαλείται η εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ιδίως όποτε συζητείται η λήψη μέτρων που συρρικνώνουν το κοινωνικό κεκτημένο.

Η υποχρέωση για σύνταξη αναλογιστικών μελετών παρέχει κάποιο ουσιαστικό εκέγγυο απέναντι στη –δημοκρατικά νομιμοποιημένη– πολιτική εξουσία, ώστε να γίνεται σεβαστή η –κοινωνικά νοηματοδοτούμενη– πολιτική ελευθερία της παρούσας γενεάς αλλά και των μελλουσών γενεών, δηλαδή η ενδο- και διαγενεακή πολυμέρεια των εννόμως προστατευόμενων συμφερόντων⁵.

Σε αντίθετη περίπτωση, η μη προσκόμιση αναλογιστικής μελέτης κατά την ψήφιση ενός ασφαλιστικού νόμου συνιστά δικαστικώς ελεγκτέα παράβαση ουσιώδους τύπου, η παράλειψη του οποίου συνεπάγεται την ακυρότητα της νομοθετικής παρέμβασης⁶.

³ Βλ. ενδεικτικά Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 38 επ., Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, «Οικονομική βιωσιμότητα και ανταποδοτικότητα ως συνταγματικές αρχές της κοινωνικής ασφάλισης...», ό.π., σ. 113, Αλέξανδρο Ζυμπίδη, «Αναλογιστική προσέγγιση στην ασφαλιστική μεταρρύθμιση», *ΕΔΚΑ*, 2008, σ. 414-418, ιδίως σ. 414.

⁴ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 38.

⁵ Μια θερμή συνηγορία υπέρ της αναβάθμισης των αναλογιστικών μελετών σε θεσμικό εκέγγυο της κοινωνικής ασφάλισης, όπως αποτυπώνεται στην πρόσφατη νομολογία της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας (1889-1891/2019), εκφράζει ο Στεργίου, «Η υποχρέωση σύνταξης αναλογιστικών μελετών με αφορμή τις αποφάσεις της Ολομ. ΣτΕ 1889-1891/2019. Προς μια θεσμική ενδυνάμωση της κοινωνικής ασφάλισης», *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 716-737.

⁶ Σε θεωρητικό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π., σ. 226. Από νομολογιακή σκοπιά, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 1889/2019, *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 643 επ., σκ. 23.

Ωστόσο, στη νομολογία της «οικονομικής κρίσης», η συνδρομή λόγων επιτακτικού δημόσιου (δημοσιονομικού) συμφέροντος χρησιμοποιήθηκε ευρέως ως δικαιολογία για την κάμψη της νομοθετικής υποχρέωσης προς σύνταξη αναλογιστικής μελέτης. Εσφαλμένα, λοιπόν, θεωρείται από τη νομολογία ότι η σύνταξη ειδικής και εμπεριστατωμένης οικονομικής μελέτης μπορεί να υποκαθιστά πλήρως την εκπόνηση αναλογιστικής μελέτης, άρα ότι επαρκεί για τη δικαιολόγηση των περικοπών που συντελέστηκαν με σειρά «μνημονιακών» νόμων (ν. 3845/2010, ν. 3863/2010, ν. 3986/2011, ν. 4024/2011, ν. 4051/2012, ν. 4093/2012)⁷.

Πράγματι, η απλή οικονομική μελέτη γενικά δεν μπορεί να θεωρείται εφάμιλλη με την αναλογιστική μελέτη, καθώς η κατάρτιση της τελευταίας συντελείται από εξειδικευμένους επιστήμονες (αναλογιστές) και με συγκεκριμένη μεθοδολογία (στατιστικοί υπολογισμοί)⁸.

Η νομολογία, μάλιστα, δέχεται ότι μπορεί να καμφθεί ακόμα και η υποχρέωση για σύνταξη (απλής) οικονομικής μελέτης σε ακραίες περιπτώσεις κινδύνου για κατάρρευση της οικονομίας της χώρας, εφόσον τα ληφθέντα μέτρα είναι πρόσφορα και αναγκαία και δεν υπερβαίνουν το όριο θυσίας των θιγόμενων από αυτά⁹. Επιπλέον, γίνεται νομολογιακά δεκτό ότι δεν υφίσταται καν υποχρέωση σύνταξης ειδικής και εμπεριστατωμένης οικονομικής μελέτης, εάν οι περικοπές εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλέγμα άμεσων μέτρων οικονομικής πολιτικής, δηλαδή έχουν δημοσιονομικό χαρακτήρα, δίχως να αποτελούν ρυθμίσεις με αμιγώς κοινωνικοασφαλιστικό περιεχόμενο¹⁰.

Η πάγια νομολογία φαίνεται να παραγνωρίζει το γεγονός ότι δίχως την κατάρτιση αναλογιστικής ή, έστω, απλής οικονομικής μελέτης δεν

⁷ ΣτΕ 2199/2010, *ό.π.*, σκ. 13, όπου κρίθηκε ότι η ειδική οικονομική μελέτη, που προβλέπεται από το άρθ. 62 παρ. 6 του ν. 3371/2005 για την υπαγωγή των αλληλοβοηθητικών ταμείων των τραπεζοϋπαλλήλων στο Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Τραπεζοϋπαλλήλων (ΕΤΑΤ), είναι ισοδύναμη της αναλογιστικής. Βλ. όμως δικαιολογημένη κριτική στο: Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 46.

⁸ Επισημαίνοντας τον διακριτό χαρακτήρα αναλογιστικής και οικονομικής μελέτης, ο Στεργίου αναφέρει πως «κάθε αναλογιστική μελέτη μπορεί γενικά να ενταχθεί στις οικονομικές μελέτες. Κάθε οικονομική μελέτη όμως δεν είναι αναγκαστικά και αναλογιστική», *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, *ό.π.*, σ. 41.

⁹ ΣτΕ Ολ. 2287/2015, *ό.π.*, σκ. 7.

¹⁰ ΣτΕ Ολ. 1285/2012, *ΕΔΚΑ*, 2012, σ. 920 επ., σκ. 12, ΣτΕ 3410/2014, *ό.π.*, σκ. 21, ΣτΕ Ολ. 734/2016, *ό.π.*, σκ. 27. Όπως επισημαίνει εύλογα, από κριτική σκοπιά, ο Γιαννακόπουλος, «*μια τέτοια απαλλαγή (ενν. του νομοθέτη από την υποχρέωση αιτιολόγησης των επιλογών του) θα σήμαινε αναίρεση του ίδιου του δικαστικού ελέγχου, γεγονός που δεν συνάδει με το Κράτος Δικαίου*», *ό.π.*, σ. 429.

μπορεί να εκφερθεί καμία ασφαλής πρόρρηση σχετικά με την αναλογικότητα των περιοριστικών κοινωνικοασφαλιστικών ρυθμίσεων ή με τη συμπερίληψή τους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο δημοσιονομικής στρατηγικής άξιας λόγου.

Η κάμψη της υποχρέωσης για κατάστροση αναλογιστικής μελέτης αποδυναμώνει δραστικά τη δυνατότητα –έσω και οριακού– δικαστικού ελέγχου στις νομοθετικές επιλογές που αφορούν στην οργάνωση και λειτουργία του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού. Η αδυναμία άσκησης δικαστικού ελέγχου, με τη σειρά της, επιφέρει ανεπαρκή προστασία των δικαιωμάτων των ασφαλισμένων απέναντι στις επιλογές της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, οι οποίες στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης έχουν μακροπρόθεσμο χαρακτήρα, υπερβαίνοντας, έτσι, τον χρονικό ορίζοντα για τον οποίο παρέχεται η πολιτική εξουσιοδότηση του κυρίαρχου λαού.

Το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση (άρθ. 22 παρ. 5 Συντ.), έχοντας ενδογενεακή και διαγενεακή διάσταση, συνάπτεται ουσιαστικά με τη γενικότερη υποχρέωση του νομοθέτη και της Κυβέρνησης να προγραμματίζουν και να συντονίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες των προσώπων, συμβάλλοντας στην εμπέδωση της κοινωνικής ειρήνης (άρθ. 106 παρ. 1 Συντ.). Η υποχρέωση σύνταξης αναλογιστικής μελέτης για την τεκμηρίωση των κοινωνικοασφαλιστικών μέτρων πριν από την ψήφιση κάθε σχετικού νόμου απορρέει, λοιπόν, από τη συστηματική εναρμόνιση του άρθ. 22 παρ. 5 Συντ. με το άρθ. 106 παρ. 1 Συντ.¹¹

Κατά συνέπεια, κρίνεται αναγκαίο το περιεχόμενο της αναλογιστικής μελέτης να διευρυνθεί περαιτέρω, ώστε να συμπεριλαμβάνεται στην πρόγνωση βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος και η σωρευτική αποτίμηση των ήδη ληφθέντων περιοριστικών μέτρων¹².

Η αναλογιστική επιτήρηση του ασφαλιστικού συστήματος, εξάλλου, ανταποκρίνεται σε δυο πάγιες δικαιοκρατικές εγγυήσεις, την ασφάλεια δικαίου και τη διαφάνεια στη δράση των κρατικών οργάνων¹³. Στο

¹¹ Βλ. σχετικά ΣτΕ Ολ. 1889/2019, *ό.π.*, σκ. 23.

¹² *Σύνταγμα, κατ' άρθρο ερμηνεία, ό.π.*, σ. 589-590.

¹³ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, ό.π.*, σ. 39. Στην υπόθεση Hartz IV, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας διέπλεσε δυο κατευθυντήριες αρχές, τις οποίες υποχρεούται να λαμβάνει υπόψη ο νομοθέτης κατά την εξειδίκευση του ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης (Existenzminimum). α) Την αρχή της συνέπειας (σκ. 139, 143), σύμφωνα με την οποία ο νομοθέτης οφείλει να επιλέξει μια μέθοδο υπολογισμού, συνεκτιμώντας τα απαραίτητα εμπειρικά στοιχεία κατά τρόπο ακριβή και αιτιολογώντας ειδικά τυχόν αποκλίσεις από την επιλεγόμενη μέθοδο. Και β)

πλαίσιο της δικαιοκρατικής θωράκισης του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού από τυχόν αυθαίρετες παρεμβάσεις του νομοθετικού σώματος, η αναλογιστική επιτήρηση του ασφαλιστικού συστήματος ανατίθεται σε ανεξάρτητη διοικητική αρχή, την Εθνική Αναλογιστική Αρχή.

Η Εθνική Αναλογιστική Αρχή συστάθηκε με το άρθ. 9 παρ. 2 ν. 3029/2002¹⁴, όπου ορίζεται ότι «έχει διοικητική αυτοτέλεια και εποπτεύεται από τον Υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων ως προς τον έλεγχο νομιμότητας των πράξεών της και την κίνηση πειθαρχικού ελέγχου κατά των μελών της». Επιφορτιζόμενη με την αναλογιστική επιτήρηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, η Αρχή διαθέτει ευρείες αρμοδιότητες (άρθ. 9 παρ. 15 ν. 3029/2002). Οι σημαντικότερες εκ των αρμοδιοτήτων αυτών αφορούν σε:

α) σύνταξη αναλογιστικών εκθέσεων στα πλαίσια του μακροχρόνιου οικονομικού και χρηματοδοτικού σχεδιασμού για την εξασφάλιση της κοινωνικής ανταποδοτικότητας και της βιωσιμότητας του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης (περ. α'),

β) παρακολούθηση της πορείας των αναλογιστικών δεδομένων των ασφαλιστικών οργανισμών που έχουν μορφή Ν.Π.Δ.Δ., των ασφαλιστικών οργανισμών που έχουν μορφή Ν.Π.Ι.Δ. και υπάγονται στον ανωτέρω νόμο (ήτοι Ταμεία Επαγγελματικής Ασφάλισης) και κάθε άλλου ασφαλιστικού οργανισμού, που τελεί υπό την εποπτεία του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων ή άλλου Υπουργού (περ. β'),

γ) σύνταξη ετήσιας έκθεσης για την οικονομική κατάσταση του ασφαλιστικού συστήματος της χώρας με εισήγηση των αναγκαίων μέτρων για τη διατήρηση της αναλογιστικής ισορροπίας του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης, την οποία υποβάλλει η Ε.Α.Α. στη Βουλή δια του Προέδρου της, στον Πρωθυπουργό, στον Υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και στον Υπουργό Οικονομίας και Οικονομικών (περ. β'),

δ) καθορισμό των προδιαγραφών για εκπόνηση αναλογιστικών μελετών (περ. ε') και σύνταξη των αναλογιστικών πινάκων (περ. στ'),

ε) διατύπωση γνώμης προς τον Υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων για τις προοπτικές οικονομικής βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος ενόψει πρότασης για ίδρυση ασφαλιστικών οργανισμών (περ. ζ'),

την αρχή της διαφάνειας (σκ. 144), βάσει της οποίας ο νομοθέτης υπέχει την υποχρέωση να δημοσιοποιεί τη διαδικασία καθορισμού του βασικού επιδόματος.

¹⁴ Ν. 3029/2002, «Μεταρρύθμιση Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης», Φ.Ε.Κ. Α' 160/11.7.2002.

στ) διενέργεια τακτικών και έκτακτων αναλογιστικών ελέγχων των ασφαλιστικών οργανισμών, με υποβολή από την Ε.Α.Α. σχετικής έκθεσης στον Υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και στο Δ.Σ. του οικείου οργανισμού (περ. η'),

ζ) συνεργασία με τις αντίστοιχες αρχές άλλων κρατών ή με διεθνή και ευρωπαϊκά όργανα (περ. ι').

Η απαρίθμηση των ανωτέρω αρμοδιοτήτων δεν είναι περιοριστική, αλλά επιτρέπεται η ανάθεση και άλλων συναφών αρμοδιοτήτων στην Εθνική Αναλογιστική Αρχή, με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται με πρόταση του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και μετά από γνώμη της ΕΑΑ (άρθ. 9 παρ. 17 ν. 3029/2002).

Εκτιμούμε ότι η τήρηση της αναλογιστικής ισορροπίας των ασφαλιστικών Ταμείων εξυπηρετεί όχι μόνο την οικονομική ευρωστία του ασφαλιστικού συστήματος, αλλά και ενδυναμώνει τη διαφάνεια της νομοθετικής δράσης. Η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο μπορεί να επισύρει υποψία για πελατειακές διευθετήσεις, άρα ενδέχεται να δρα σε βάρος της μακροπρόθεσμης διατήρησης επαρκών κοινωνικοασφαλιστικών παροχών¹⁵.

Προς αποφυγή αυτού του δυσμενούς ενδεχομένου, η αναλογιστική επιτήρηση ανατίθεται σε Ανεξάρτητη Αρχή. Προκρίνεται, λοιπόν, μια τεχνοκρατική «νομιμοποίηση μέσω της διαδικασίας», η οποία διασπά τον παραδοσιακό μηχανισμό πολιτικής ευθύνης (αρμοδιότητα=ευθύνη).

Ωστόσο, η πλήρης αποδέσμευση των Ανεξάρτητων Αρχών από την κεντρική διακυβέρνηση, όπως επίσης ο εξαιρετικά ασθενής κοινοβουλευτικός έλεγχος επί της δράσης τους, εγείρουν βάσιμες αμφιβολίες σχετικά με το βαθμό δημοκρατικής λογοδοσίας των αποφάσεων που λαμβάνουν οι «μη πλειοψηφικοί» θεσμοί¹⁶, όπως εν προκειμένω η Εθνική Αναλογιστική Αρχή.

Η δημοκρατική νομιμοποίηση αντικαθίσταται, έτσι, από την διακυμαινόμενη αξιοπιστία (credibility) των Ανεξάρτητων Αρχών, ως προς τη συνεισφορά τους σε ένα περιβάλλον οικονομικής σταθερότητας, πολιτι-

¹⁵ Με την μάλλον αφοριστική διατύπωση του Τήνιου, «χωρίς ποσοτικοποίηση και έλεγχο αποτελέσματος, είναι πιθανόν η επίδειξη «κοινωνικής ευαισθησίας» εκ μέρους των πολιτικών να σταματά στη ρητορική και την άγρα ψήφων», Πλάτων Τήνιος, *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2010, σ. 214.

¹⁶ Giandomenico Majone, *The Regulatory State and its Legitimacy Problems*, εκδ. HIS, Wien, 2017, σ. 2.

κής εμπιστοσύνης και ασφάλειας δικαίου¹⁷. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η λογοδοσία υπολείπεται, σε κανονιστικό επίπεδο, έναντι της παραδοσιακής απόδοσης πολιτικής ευθύνης, καθώς περιορίζεται στην τήρηση απλώς διαδικαστικών κανόνων διαφάνειας (transparency) κατά την άσκηση των ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων των Ανεξάρτητων Αρχών.

Η ταύτιση της λογοδοσίας με την αποδοτικότητα και τη διαφάνεια προσπερνά αθέμιτα την καταστατική ουσία της δημοκρατικής διακυβέρνησης, δηλαδή τη συμμετοχική διάσταση και την κοινωνική ορατότητα (visibility) της πολιτικής δράσης¹⁸. Επομένως, δεν είναι ορθό η άγρυπνη επιτήρηση του ασφαλιστικού συστήματος από τεχνοκράτες (ειδικούς αναλογιστές) να υποκαταστήσει τη δημοκρατική οργάνωση του κοινωνικο-ασφαλιστικού θεσμού, η οποία εκδηλώνεται κυρίως μέσω της αυτοδιοίκησης των ασφαλιστικών φορέων.

2. Συμμετοχική δημοκρατία και κοινωνική ασφάλιση: Η αυτοδιοίκηση των ασφαλιστικών οργανισμών

Η αρχή της χρηστής διοίκησης, ως θεμελιώδης δικαιοκρατική εγγύηση¹⁹, δεν περιορίζεται στη διαφάνεια της δράσης των ασφαλιστικών οργανισμών, αλλά εμπλέκει και τους ίδιους τους ασφαλισμένους στη διοίκηση των ασφαλιστικών φορέων.

Σε πρώτο επίπεδο, η αρχή της χρηστής διοίκησης εκδηλώνεται μέσα από την υιοθέτηση της λιγότερο επαχθούς προς τον ασφαλισμένο ερμηνείας των κοινωνικοασφαλιστικών διατάξεων, προς επίρρωση του κοινωνικού χαρακτήρα του θεσμού²⁰. Η κοινωνική διάσταση της ασφάλι-

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 4-5.

¹⁸ Όπως υποστηρίζεται εύλογα από τον Yannis Papadopoulos, «*παρά τη διάδοση των μηχανισμών λογοδοσίας, και παρά την κανονιστική αξιοποίηση της λογοδοσίας ως πολιτικής αρετής, η υπόλογη διακυβέρνηση (governance) δεν αποτελεί συνώνυμο της δημοκρατικής κυβέρνησης (government), προσιδιάζει σε μια (περισσότερο ή λιγότερο περιορισμένη) πλουραλιστική διαδικασία λήψης αποφάσεων, η οποία μπορεί να συμπληρώσει αλλά όχι να αντικαταστήσει τη δημοκρατική κυβέρνηση*» (μτφρ. δική μου), “Accountability and Multi-Level Governance: More Accountability, Less Democracy?”, Revised version of a paper presented at the “Connex” workshop on Accountability, European University Institute, Florence, 21.4.2008.

¹⁹ Όσον αφορά στην εφαρμογή της αρχής της χρηστής διοίκησης στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, βλ. σε νομολογιακό επίπεδο, ΕΛΣυν Ολ. 2702/2006, ΑρχΝ, 2008, σ. 399 επ., και ΕΛΣυν Ολ. 110/2001, ΕΔΚΑ, 2001, σ. 769 επ.

²⁰ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 391. Από την πλευρά της νομολογίας, βλ. ΣτΕ 5208/1983, ΕΔΚΑ, 1984, σ. 429.

σης εξυπηρετείται, όταν ο ασφαλισμένος αντιμετωπίζεται με τη μέγιστη δυνατή ευσυνειδησία και με επιείκεια από τα διοικητικά όργανα του κράτους²¹.

Στην περίπτωση δε που απαιτείται η λήψη ενός δυσμενούς μέτρου σε βάρος του ασφαλισμένου, η αρχή της χρηστής διοίκησης καθιστά αναγκαία την τήρηση του δικαιώματος προηγούμενης ακρόασης²². Η ακρόαση του ενδιαφερομένου δεν συνιστά μόνο τυπική, διαδικαστικού χαρακτήρα, εγγύηση, αλλά εκπληρώνει το αίτημα για ενεργό συμμετοχή των ασφαλισμένων-διοικουμένων στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων που τους αφορούν²³.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η δημοκρατία εισδύει στο θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης κυρίως μέσω της συμμετοχής των ασφαλισμένων στη διοίκηση των οικείων ασφαλιστικών φορέων. Εκ πρώτης όψεως, η συμμετοχή των ασφαλισμένων στη διοίκηση των ασφαλιστικών φορέων προάγει την αρχή της διαφάνειας και της λογοδοσίας. Ωστόσο, η αυτοδιοίκηση των ασφαλιστικών φορέων πραγματώνει και μια περισσότερο εμβαθυμένη εκδοχή δημοκρατικής διακυβέρνησης, καθώς διαμορφώνεται ένας τρίτος, σχετικά αυτονομημένος, δημόσιος χώρος (public sphere) μεταξύ ιδιωτικής (αγοραίας) και πολιτικής (κρατικής) εξουσίας²⁴. Συνεπεία τούτου, η ευρεία διακριτική ευχέρεια του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη τίθεται υπό τον κριτικό αναστοχασμό της ασφαλιστικής κοινότητας, οπότε μπορεί να βελτιώνεται η κοινωνική αυτοοργάνωση των φορέων που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής ασφάλισης²⁵.

Η αυτοδιοίκηση των ασφαλιστικών φορέων βρίσκει συνταγματικό έρεισμα τόσο στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι (άρθ. 12 Συντ.) όσο και στον δημόσιο χαρακτήρα του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού (άρθ. 22

²¹ Διοικ Εφ Αθ 597/2009, ΕΔΚΑ, 2010, σ. 47 επ.

²² Κατά τον Πάνο Λαζαράτο, «Περί του δικαιώματος ακρόασης στην κοινωνικοασφαλιστική διαδικασία», *ΕφημΔΔ*, 2016, σ. 325 επ., ιδίως σ. 325, η κοινωνικοασφαλιστική διαδικασία αποτελεί «*προνομακό πεδίο εφαρμογής της συνταγματικής απαίτησης για τήρηση του δικαιώματος ακρόασης*». Επιπλέον, η τήρηση του δικαιώματος προηγούμενης ακρόασης πρέπει να καταλαμβάνει τόσο την έκδοση Πράξης Επιβολής Εισφορών (ΠΕΕ) όσο και την έκδοση Πράξης Επιβολής Πρόσθετης Επιβάρυνσης Εισφορών (ΠΕΠΕΕ), παρά την αδικαιολόγητη νομολογιακή διαφοροποίηση μεταξύ των δυο αυτών κατηγοριών διοικητικών πράξεων (βλ. σχετικά ΣτΕ 119/2015), στο ίδιο, σ. 333.

²³ Βλ. Στεργίου, *Κοινωνική ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις*, ό.π., σ. 143.

²⁴ Έτσι, Μανιτάκης, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 255.

²⁵ Ως προς τη στενή διασύνδεση μεταξύ εξωαγοραίας διοίκησης, δημοκρατικής λογοδοσίας και κοινωνικής υπευθυνότητας, όπως αποτυπώνεται στην αυτοδιοίκηση των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, βλ. Blackburn, «The Global Pension Crisis: From Gray Capitalism to Responsible Accumulation», ό.π., σ. 176 επ.

παρ. 5 Συντ.). Η αυτοδιοίκηση των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης δεν δικαιολογείται, πάντως, μόνο σε δεοντοκρατικό επίπεδο, αλλά και με επιχειρήματα φρόνησης.

Η συμμετοχή των ασφαλισμένων στη λήψη αποφάσεων συντελεί σε πρόληψη ενδογενεακών συγκρούσεων, που αναπόδραστα εμφανίζονται στους φορείς κοινωνικής ασφάλισης²⁶. Μέσα από μια συμβιβαστική απόφαση κατόπιν ώριμης διαβουλευτικής διαδικασίας μπορεί άλλωστε να περιορίζονται οι περιπτώσεις στις οποίες απαιτείται η εκ των υστέρων επέμβαση ενός δικαιοδοτικού οργάνου για την επίλυση ορισμένης κοινωνικοασφαλιστικής διαφοράς²⁷.

Ενόψει της τριμερούς χρηματοδότησης των ασφαλιστικών Ταμείων από το κράτος, τους εργαζόμενους και τους εργοδότες, η οργάνωση και η διοίκηση των ασφαλιστικών φορέων βασίζονται επίσης στην τριμερή συνέργεια των προαναφερόμενων δρώντων. Η καθίδρυση μηχανισμών συλλογικής συναπόφασης αποτελεί, επιπλέον, αναγκαία προϋπόθεση για τη δημοκρατική οργάνωση ενός κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, το οποίο στηρίζεται στην καταβολή εισφορών²⁸. Η σχετική αναλογία μεταξύ εισφορών και παροχών καθιστά ευκταία την ενισχυμένη εκπροσώπηση των ασφαλισμένων-εργαζομένων στη διοίκηση των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, ακόμα και την πλειοψηφική συμμετοχή των ασφαλισμένων στα συλλογικά όργανα των φορέων τους²⁹.

Ωστόσο, ο κοινός νομοθέτης διέθετε επί μακρόν ιδιαίτερα ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς τον τρόπο οργάνωσης και διοίκησης των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου που παρέχουν υπηρεσίες υποχρε-

²⁶ Ο Τσουκαλάς αναδεικνύει τον κοινωνικοπολιτικό ανταγωνισμό και την επίλυση των συγκρούσεων μέσω δημοκρατικών κανόνων σε βασικά γνωρίσματα του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης και του κοινωνικού κράτους εν γένει, *Είδωλα πολιτισμού, ό.π.*, σ. 447 επ.

²⁷ Βλ. Στεργίου, *Κοινωνική ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις, ό.π.*, σ. 127 επ. Σχετικά με τη διαβουλευτική διαδικασία ως τεχνική επίλυσης των ζητημάτων που αφορούν στο κοινωνικό κράτος, βλ. Arrow, *Social Choice and Individual Values, ό.π.*, σ. 91.

²⁸ Έτσι, Κρεμαλής, *Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ό.π.*, σ. 81.

²⁹ Το άρθ. 87 παρ. 2 ν. 1892/1990 κατοχύρωσε την πλειοψηφική συμμετοχή των ασφαλισμένων στα συλλογικά όργανα των ασφαλιστικών φορέων. Πρβλ. αντίθετη δικαιοδοτική κρίση του Συμβουλίου Επικρατείας, ΣτΕ Ολ. 2692/1993, *ΤοΣ*, 1994, σ. 892 επ., ιδίως σ. 895. Ο Ψηλός ανιχνεύει και τον εξής κίνδυνο από την κατά πλειοψηφία αιρετή εκπροσώπηση των ασφαλισμένων: «... η αιρετή εκπροσώπηση μπορεί να φέρει σε θέση ανταγωνισμού αυτήν με τον οργανωμένο συνδικαλισμό, ενδεχόμενο που αποτελεί και το μοναδικό μειονέκτημα του συστήματος», «Η εκπροσώπηση των ασφαλισμένων στους Οργανισμούς Κοινωνικής Ασφάλισης», *Συνδ Επιθ*, 1985, σ. 24 επ., ιδίως σ. 25.

ωτικής (κύριας και επικουρικής) κοινωνικής ασφάλισης³⁰. Παράλληλα, ο αρμόδιος Υπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων είχε πλατύ πεδίο δράσης, προκειμένου να επιλέγει τις συνδικαλιστικές οργανώσεις που θα υποδείκνυαν εκπροσώπους τους στους φορείς κοινωνικής ασφάλισης³¹.

Με αυτόν τον τρόπο, όμως, αναιρείτο ουσιαστικά ο διαβουλευτικός χαρακτήρας της αυτοδιοίκησης των ασφαλιστικών φορέων, καθώς η συμμετοχή των ασφαλισμένων τελούσε υπό τον απόλυτο διαχειριστικό έλεγχο της πολιτικής εξουσίας, εγκλωβίζοντας έτσι την ασφαλιστική κοινωνία στα δεσμά μιας κυβερνητικής κηδεμονίας³². Κρινόταν, λοιπόν, απαραίτητη η θεσμοθέτηση της ανάδειξης των αντιπροσώπων των ασφαλισμένων με πρωτοβουλία των ίδιων και όχι μέσα από πίνακα που καταρτίζεται από τον αρμόδιο Υπουργό, κατόπιν υποβολής του από τις νομοθετικά προσδιορισμένες αντιπροσωπευτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις³³.

Με τον ν. 4387/2016 (άρθ. 57-58) καθορίζεται ο τρόπος διοίκησης του οργανωτικά και λειτουργικά ενοποιημένου Ενιαίου Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης. Στο ενδεκαμελές Διοικητικό Συμβούλιο του ΕΦΚΑ, το οποίο συγκροτείται με απόφαση του Υπουργού Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, προβλέπεται, μεταξύ άλλων, η συμμετοχή δύο εκπροσώπων των ασφαλισμένων (άρθ. 57 παρ. 4 γ) και ενός εκπροσώπου των συνταξιούχων (άρθ. 57 παρ. 4 δ).

Ειδικότερα, οι δυο εκπρόσωποι των ασφαλισμένων προτείνονται από τις Συμβουλευτικές Επιτροπές του άρθ. 58 του οικείου νόμου, στις οποίες εκπροσωπούνται οι συνδικαλιστικές και εργοδοτικές οργανώσεις και επιστημονικοί φορείς του οικείου κοινωνικού χώρου (άρθ. 58 παρ. 1). Οι Συμβουλευτικές Επιτροπές, συνεπώς, επενεργούν συμβιβαστικά στην αντιπροσώπευση των ετερόκλητων ομοιοεπαγγελματικών συμφερόντων στον Ενιαίο Φορέα³⁴.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 3969/2003, *ΕΔΚΑ*, 2004, σ. 282 επ., σκ. 7.

³¹ Βάσει της ΣτΕ Ολ. 2102/1965, *ΕΔΚΑ*, 1965, σ. 687-688, η γνώμη της οικείας συνδικαλιστικής οργάνωσης εργαζομένων που εκπροσωπείται στον κοινωνικοασφαλιστικό φορέα «... *τυγχάνει απλώς συμβουλευτική, καταλειπομένη εις τον Υπουργόν ευρείας διακριτικής ευχερείας εν τω καθορισμώ των ως είρηται μελών, τακτικού και αναπληρωματικού*».

³² Βλ. κριτικά σχόλια εις: Στεργίου, *Κοινωνική ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις*, ό.π., σ. 140.

³³ Στο ίδιο, σ. 138-139.

³⁴ Βλ. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 88.

Με αυτόν τον τρόπο, οι ασφαλισμένοι χειραφετούνται από τον μέχρι πρότινος κρατούντα κυβερνητικό πατερναλισμό, ο οποίος εκδηλωνόταν μέσα από τους «πίνακες» εκπροσώπησης, τους οποίους συνέτασσε ο ίδιος ο αρμόδιος Υπουργός. Ωστόσο, η συμμετοχή μόνο δύο εκπροσώπων των ασφαλισμένων στο 11μελές Διοικητικό Συμβούλιο του ΕΦΚΑ προοιωνίζεται πενιχρή μόνο αποτύπωση των συμφερόντων της ασφαλιστικής κοινότητας³⁵.

Ως προς τον δεύτερο πυλώνα της κοινωνικής ασφάλισης, τα Ταμεία Επαγγελματικής Ασφάλισης διοικούνται από Διοικητικό Συμβούλιο, στο οποίο μετέχουν οι ασφαλισμένοι και οι εργοδότες (άρθ. 7 παρ. 12 ν. 3029/2002), δεδομένου ότι τα ΤΕΑ χρηματοδοτούνται τόσο από εισφορές των ασφαλισμένων όσο και από εργοδοτικές εισφορές (άρθ. 7 παρ. 19 ν. 3029/2002). Η περαιτέρω εξειδίκευση της εσωτερικής διοικητικής δομής ρυθμίζεται από το καταστατικό ίδρυσης και τον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας καθενός Ταμείου Επαγγελματικής Ασφάλισης³⁶.

Εκ πρώτης όψεως, τα ΤΕΑ δίνουν την εικόνα θεσμού συμμετοχικής δημοκρατίας ασφαλισμένων και εργοδοτών, στο πλαίσιο της οικείας ομοιοεπαγγελματικής κοινότητας. Στην πράξη, ωστόσο, η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι αρθρώνεται στη βάση της αμιγούς ανταπόδοσης μεταξύ εισφορών και παροχών, οπότε αποσυνδέεται από την οποιαδήποτε (ανα)διανεμητική προοπτική. Υπό αυτή τη σύνθεση πραγμάτων, ξεπηδούν άνισες διανεμητικές καταστάσεις μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων (π.χ. πλήρως-μερικώς απασχολούμενων), με αποτέλεσμα να πλήττει η πολιτική ισότητα ως *sine qua non* όρος της κοινωνικής δημοκρατίας³⁷.

Παρά τα δειλά βήματα προόδου στο ζήτημα της αυτοδιοίκησης των ασφαλιστικών οργανισμών, παραμένει εκκρεμής η ενίσχυση της διαβούλευσης με όρους διαγενεακής αλληλεγγύης. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι νομοθετικές παρεμβάσεις στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης μεταθέτουν διαρκώς το κύριο βάρος επίλυσης του ασφαλιστικού ζητήματος

³⁵ Στο ίδιο, σ. 87.

³⁶ Απόφαση Υφυπουργού Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης ΑΤ10/Φ51010/οικ.38916/678/2016, κεφ. Δ, άρθ. 1. Με την συγκεκριμένη Απόφαση, επιπλέον, καταργήθηκε το ασυμβίβαστο μεταξύ της συνδικαλιστικής δράσης και της συμμετοχής στη διοίκηση των Ταμείων Επαγγελματικής Ασφάλισης. Η κατάργηση του σχετικού ασυμβίβαστου αποτελεί θετική εξέλιξη, καθώς «η εμπλοκή των συνδικάτων είναι ικανή να εγγυηθεί τον συλλογικό έλεγχο και τον κοινωνικό χαρακτήρα των ΤΕΑ», Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σ. 144.

³⁷ Βλ. τη σχετική κριτική στα ομοιοεπαγγελματικά ταμεία από τον Blackburn, “The Global Pension Crisis: From Gray Capitalism to Responsible Accumulation”, ό.π., σ. 168.

στις επόμενες γενεές³⁸. Η διαγενεακή σύγκρουση επιτείνεται, μάλιστα, λόγω της ελλιπούς αντιπροσώπευσης της νέας γενιάς, η οποία δοκιμάζεται από δεινώς επισφαλή απασχόληση και ανεργία.

Ως εκ τούτου, προς εμπέδωση της ενδο- και διαγενεακής κοινωνικής αλληλεγγύης, θα ήταν ευκαταίεη η συγκρότηση ενός Κοινωνικού και Οικονομικού Συμβουλίου, το οποίο να είναι όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικό ως προς το φύλο, την εθνικότητα και τις γενεές, προκειμένου να καταστεί εφικτή η συμπερίληψη προσώπων που μέχρι σήμερα θεωρούνται αμέτοχοι του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού³⁹.

³⁸ Βλ. χαρακτηριστικά τη διάκριση σε «παλαιούς» και «νέους» ασφαλισμένους, η οποία θεσμοθετήθηκε με το ν. 2084/1992.

³⁹ Έτσι, Atkinson, *Ανισότητα*, ό.π., σ. 202.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: **Κοινωνική ασφάλεια και ιδιότητα του πολίτη**

1. Η βιοτική αυτοτέλεια ως όρος νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας

Η διασφάλιση της βιοτικής αυτοτέλειας του προσώπου ως συλλογική υπόθεση της Πολιτείας παρίσταται ως αναγκαία προϋπόθεση για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο τριών θεμελιακών νεωτερικών θεωριών. Στην παρούσα ενότητα, λοιπόν, αναλύεται ο τρόπος αξιοποίησης της βιοτικής αυτοτέλειας στη φιλελεύθερη θεωρία κοινωνικού συμβολαίου του John Locke, στην ιδεατή ρεπουμπλικανική πολιτεία δικαίου του Immanuel Kant και στη δημοκρατική θεωρία κοινωνικού συμβολαίου του Jean-Jacques Rousseau.

A. Στη σκέψη του Locke η διά της πρόσμιξης εργασίας κατοχύρωση ιδιοκτησιακών τίτλων επί των κοινών γαιών της φυσικής κατάστασης αποτελεί προαπαιτούμενο για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας καθενός, κατά συνέπεια και καταστατικό όρο για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινότητας. Ωστόσο, η κατοχή γης δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά το υλικό μέσο για την ασφαλή και άνετη διαβίωση των μελών της πολιτικής κοινότητας.

Έτσι, η κτήση ιδιοκτησιακών τίτλων διά της προσμιγνυόμενης εργασίας συναντά έναν ηθικοπολιτικό φραγμό, δηλαδή τη διατήρηση επαρκούς, από άποψη ποσότητας και ποιότητας, κοινής παρακαταθήκης αγαθών για τα λοιπά μέλη της πολιτικής κοινότητας⁴⁰. Τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα είναι μεν απόλυτα, ωστόσο τελούν υπό την αίρεση της επαρκούς εξασφάλισης εκ μέρους της Πολιτείας όλων των προσώπων που έδωσαν τη συγκατάθεσή τους στο κοινωνικό συμβόλαιο.

B. Ο καντιανός πολιτικός Διαφωτισμός εντάσσει τη βιοτική αυτοτέλεια, από κοινού με την ελευθερία και την ισότητα, στις πρωταρχικές αρχές για οικοδόμηση (ρεπουμπλικανικής) πολιτείας δικαίου⁴¹. Ειδικότερα, η βιοτική αυτοτέλεια (Selbständigkeit) ξεφεύγει από τη μάλλον ιδιοκτησιακή διάσταση, την οποία εμφανίζει στο έργο του Locke.

⁴⁰ Locke, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, ό.π., σ. 104.

⁴¹ Οι τρεις a priori συγκροτητικές αρχές μιας πολιτείας δικαίου, κατά τον Kant, συνδέονται με τρεις, διακριτές όσο και αλληλένδετες, ηθικοπολιτικές διαστάσεις του προσώπου (ελευθερία καθενός ως ανθρώπου, ισότητα ως υπηκόου, αυτοτέλεια ως πολίτη), *Δοκίμια*, («Απάνω στο κοινό απόφθεγμα, Τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει»), ό.π., σ. 111 επ., ιδίως σ. 130 επ.

Αφενός, η βιοτική αυτοτέλεια λειτουργεί ως όρος δυνατότητας να καταστεί εφικτή η χρήση πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου, έτσι ώστε η ιδιωτική πρόσκτηση των κοινών γαιών να προϋποθέτει ορισμένη ισότητα ευκαιριών μεταξύ των ατόμων-οικονομικών υποκειμένων⁴². Κατά συνέπεια, η ιδιοκτησία δεν αντιμετωπίζεται ως φυσικό δικαίωμα του ανθρώπινου γένους, όπως στον λокιανό φιλελευθερισμό. Αλλά κάθε ενέργημα ιδιοποίησης κρίνεται ως θεμιτό ή αθέμιτο ανάλογα με τον καθολικά δεσμευτικό νόμο της ρεπουμπλικανικής πολιτείας δικαίου⁴³.

Αφετέρου, η βιοτική αυτοτέλεια ανάγεται σε αναγκαίο όρο για τη διασφάλιση της (πολιτικής) ισότητας των πολιτών, ως συννομοθετών του κοινού μέλλοντός τους⁴⁴. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Kant ορίζει τη βιοτική αυτοτέλεια ως ικανότητα να είναι κανείς κύριος του εαυτού του (αυτεξούσιος) και βιοτικά ανεξάρτητος, προκειμένου να φέρει πολιτικά δικαιώματα και, εν συνεχεία, να δύναται να εκπληρώνει τα πολιτικά του καθήκοντα απέναντι στην –κρατικά οργανωμένη– πολιτική κοινότητα με έγνοια για το κοινό καλό⁴⁵. Συνεπώς, η βιοτική αυτοτέλεια παρέχει το υπόβα-

⁴² Όπως επισημαίνει η Ιόλη Πατέλλη, η ιδιοκτησία στο έργο του Kant έχει διευρυμένο περιεχόμενο, ανανοηματοδοτημένο με κοινωνικά και πολιτικά συγκείμενα. «*Συμπεριλαμβάνει γνώσεις και δεξιότητες, βάσει του ταλέντου, της τύχης και της εργατικότητας*» και συνάπτεται, στο πλαίσιο ενός ρεπουμπλικανικού κράτους δικαίου, με «*τη διαίρεση του όλου σύμφωνα με αρχές δικαίου, δηλαδή σύμφωνα με τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας*», «Ο Kant για την ιδιοκτησία, την ισότητα και την αυτοτέλεια», στο: Μ. Αγγελίδη / Στ. Δημητρίου / Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική: Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 444 επ., ιδίως σ. 455. Ως «όλον» εννοείται εδώ το σύνολο των δεκτικών ιδιοποίησης αντικειμένων του εξωτερικού κόσμου. Ως προς την εξ ορισμού αντινομική σχέση ανάμεσα στην απόλυτη ελευθερία ιδιοποίησης και στη σπανιότητα των αγαθών ως εκ φύσεως περιορισμό, βλ. Katrin Flikschuh, *Kant and Modern Political Philosophy*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σ. 121 επ., σ. 129 επ.

⁴³ Βλ. Στρατηλάτη, *ό.π.*, σ. 223-224. Παρομοίως, στην πολιτική φιλοσοφία του Spinoza (*Ηθική*, 4^ο μέρος, θεώρημα 37, σχόλιο 2), όπως αυτή αναγιγνώσκεται από τον Balibar, γίνεται αντιληπτό ότι «*το δίκαιο και το άδικο δεν έχουν νόημα στη φυσική κατάσταση, αλλά μόνο στην πολιτική κατάσταση, όπου η κοινή συμφωνία καθορίζει την ιδιοκτησία του καθενός...*», *Ο Σπινόζα και η Πολιτική*, *ό.π.*, σ. 120-121.

⁴⁴ Kant, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: Τούτο είναι ορθό για τη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στο: *Δοκίμια*, *ό.π.*, σ. 135 επ.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 136-137. Σύμφωνα με την Πατέλλη, «*η ιδιοκτησία με τη διευρυμένη σημασία (συμπεριλαμβανομένης, δηλαδή, της βιοτικής αυτοτέλειας) συνιστά πραγματιστικό οικονομικό όρο για το πολιτικό δικαίωμα...*», *ό.π.*, σ. 459. Παρόμοια συσχέτιση μεταξύ βιοτικής αυτοτέλειας και ιδιότητας του πολίτη απαντάται, σε προνεωτερικό πλαίσιο, και στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη, 1275 b, 23-25, «*πόλις δε το των τοιούτων πλήθος ικανόν προς αυτάρκειαν ζωής*» («*Και πόλις είναι το πλήθος των πολιτών που είναι οικονομικά αυτάρκεις*»).

θρο, ώστε να καταστεί η πολιτική συνένωση αυτοδύναμων ατόμων (*unio civilis*) πολιτική κοινωνία ίσων και ελεύθερων προσώπων⁴⁶.

Πάντως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πραγμάτωση της βιοτικής αυτοτέλειας στο καντιανό έργο δεν τείνει απαραίτητα προς την αυτοκυβέρνηση του λαού, αλλά ανατίθεται σε μια ρεπουμπλικανικού τύπου πολιτική εξουσία, η οποία διαθέτει τα μέσα έννομου καταναγκασμού, για να εξαναγκάσει τα πλουσιότερα μέλη του κοινωνικού συνόλου να διανείμουν πόρους σε όσους στερούνται τα χρειώδη για τη διαβίωσή τους⁴⁷.

Γ. Ο Jean-Jacques Rousseau αξιοποιεί επίσης τη βιοτική αυτοτέλεια, αποδίδοντας ύψιστη σπουδαιότητα στην αυτοκυβέρνηση του δήμου ως καταστατικό όρο της συμβολιακά θεσμισμένης πολιτικής κοινότητας. Έτσι, η πραγμάτωση της γενικής βούλησης του κυρίαρχου λαού περνάει αναπόδραστα μέσα από τη ριζική αντιμετώπιση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, ώστε «*κανένας πολίτης να μην είναι αρκετά πλούσιος για να εξαγοράσει τον άλλον, ούτε τόσο φτωχός, ώστε να αναγκάζεται να πουλήσει τον εαυτό του*»⁴⁸. Η αυτοκυβέρνηση του δήμου, λοιπόν, θεμελιώνεται σε μια κοινωνικά επωφελή διανομή των πόρων, ώστε όλα τα μέλη της πολιτικής κοινότητας να κατέχουν ένα αξιοσέβαστο μερίδιο και κανείς να μην πλεονεκτεί υπερβολικά⁴⁹.

Σε κοντινή τροχιά σκέψης, αν και από φιλελεύθερη σκοπιά, ο Mill ανάγει την επιβίωση του λαού σε ύψιστο σκοπό δημόσιας ωφελιμότητας. Για αυτόν το λόγο, τάσσεται αναφανδόν υπέρ της φορολόγησης των μη αναγκαίων προσόδων των ευπορότερων μελών της πολιτικής κοινότητας, προκειμένου να διασφαλιστούν επαρκείς πόροι για τη διαβίωση όλων⁵⁰.

Κατόπιν των ανωτέρω μπορούμε να δεχθούμε ότι η βιοτική αυτοτέλεια ανυψώνεται σε ηθικοπολιτικό και κανονιστικό υπόβαθρο της κοινωνικής αλληλεγγύης, μέσα σε ρεπουμπλικανική πολιτεία δικαίου, η οποία ιδεωδώς συνίσταται σε μια «*δίκαιη κοινότητα των ισο-ελεύθερων υ-*

⁴⁶ Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 140.

⁴⁷ Στο ίδιο, «Γενική παρατήρηση περί των εννόμων συνεπειών που προκύπτουν από τη φύση της πολιτικής ένωσης», σ. 155 επ., ιδίως σ. 164.

⁴⁸ Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 106.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 71.

⁵⁰ John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, ed. by J. Lawrence Laughlin, αναρτημένο στο: The Project Gutenberg EBook, 27.9.2009, σ. 623-624. Όπως επισημαίνει, εξάλλου, ο κεϋνσιανός οικονομολόγος John Kenneth Galbraith, «*η καλή κοινωνία πρέπει να κάνει διάκριση μεταξύ του πλουτισμού που είναι κοινωνικά επιτρεπτός και αυτού που έχει κοινωνικό κόστος*», *Η καλή κοινωνία*, μτφρ. Λ. Χαραλαμπίδη, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 1997, σ. 58.

ποκειμένων»⁵¹. Με όχημα τη βιοτική αυτοτέλεια, λοιπόν, η προσωπική αυτονομία αλληλοτροφοδοτείται με την κοινωνική αλληλεγγύη, προκειμένου να λειτουργήσουν από κοινού ως όροι δημόσιας ενάσκησης της ιδιότητας του πολίτη⁵². Η βιοτική αυτοτέλεια, κατά κάποιον τρόπο, αποτελεί ένα «μετα-δικαίωμα», το οποίο αντανακλά σε πολιτικό επίπεδο το δικαίωμα να ενασκούμε πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα⁵³.

Τέλος, χάρη στη βιοτική αυτεξουσιότητα εμπλουτίζεται και εμβαθύνεται το εξισωτικό πρόταγμα της δημοκρατικής πολιτείας δικαίου. Θεραπεύεται, λοιπόν, σε ικανοποιητικό βαθμό η ατέλεια του δημοκρατικού πολιτεύματος, δηλαδή η συντηρούμενη ψευδαισθήση ότι η ίση πολιτική ελευθερία συνεπάγεται άνευ ετέρου και ισότητα ως προς το σύνολο των ευκαιριών, πόρων κ.λπ. εντός μιας –δημοκρατικά οργανωμένης– πολιτικής κοινότητας⁵⁴.

2. Διαβουλευτική δημοκρατία και κοινωνική ιδιότητα του πολίτη

Ως δημόσιος διανεμητικός θεσμός, η κοινωνική ασφάλιση συμβάλλει, κατ' αρχήν, στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και στη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας⁵⁵. Ήδη στην πρώτη εκδοχή κοινωνι-

⁵¹ Μήτας, *Η αλληλεγγύη ως αρχή δικαίου*, ό.π., σ. 85.

⁵² Βλ. έτσι, Σταμάτη, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 254, Μήτα, *Η αλληλεγγύη ως αρχή δικαίου*, ό.π., σ. 69.

⁵³ Στέργιος Μήτας, «Η βιοτική αυτοτέλεια, ως ratio και κανονιστικός πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων», *www.constitutionalism.gr*, 21.3.2012.

⁵⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1280 a, 26-28, «Οι μιν (ενν. οι ολιγαρχικοί) γαρ αν κατά τι άνισοι ώσιν, οίον χρήμασιν, όλως οίονται άνισοι είναι, οι δ' (ενν. οι δημοκρατικοί) αν κατά τι ίσοι, οίον ελευθερία όλως ίσοι» (= «Αν δηλ. (οι ολιγαρχικοί) είναι άνισοι σε κάτι, π.χ. στα χρήματα, νομίζουν πως είναι άνισοι σε όλα, κι αν (οι δημοκρατικοί) είναι ίσοι σε κάτι άλλο, π.χ. στην ελευθερία, είναι ίσοι σε όλα»).

⁵⁵ Η παράλειψη του νομοθέτη να υλοποιεί τη συνταγματικά κατοχυρωμένη θετική του υποχρέωση προς προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης και των κοινωνικών δικαιωμάτων εν γένει προξενεί εξασθένηση της νομιμοποιητικής βάσης της πολιτικής εξουσίας, βλ. έτσι, Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Γ, ό.π., σ. 212. Για τον στενό σύνδεσμο ανάμεσα στην αξιακή νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας και στις αναδιανεμητικές λειτουργίες του κοινωνικού κράτους δικαίου, βλ. ενδεικτικά Κοντιάδη, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 107 επ., Πάσχο, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία: δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, ό.π., σ. 337 επ., και Offe, *Contradictions of the Welfare State*, ό.π., σ. 121 επ. (“Legitimacy versus efficiency”). Σχετικά με την αποδυνάμωση των δεσμών κοινωνικής αλληλεγγύης και με την υποστολή της εμπιστοσύνης προς την πολιτική εξουσία λόγω των επιβαλλόμενων μέτρων λιτότητας, βλ. το Ψήφισμα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, Resolution 2032 (2015), Final version, “Equality and the crisis”, δημοσιευμένο στον

κού συμβολαίου, ο χομπσιανός Λεβιάθαν επιτελεί, μεταξύ άλλων, αποστολή διαιτητή για την ακριβοδίκαιη διανομή των πόρων στους υπηκόους-μέλη της πολιτικής κοινότητας. Μάλιστα, ο κυρίαρχος, ο οποίος επιφορτίζεται με την τήρηση των όρων του κοινωνικού συμβολαίου, οφείλει να διεκπεραιώνει τη διανεμητική του αρμοδιότητα κατά τέτοιον τρόπο, ώστε τα αδιαίρετα πράγματα, ει δυνατόν, να απολαμβάνονται από κοινού ή, έστω, να κατανέμονται αναλογικά με βάση τον αριθμό των δικαιούχων⁵⁶.

Η καθολική διάσταση της κοινωνικής ασφάλειας, πάντως, αποδεικνύει ότι η λειτουργία του θεσμού δεν περιορίζεται σε διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής, αλλά συντείνει στην εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας ως ίσης πολιτικής ελευθερίας.

Ειδικότερα, η αρχή της πολιτικής ελευθερίας υποδηλώνει ότι ο λαός δεν αποτελεί ενιαίο κι αδιαίρετο πολιτικό σώμα, του οποίου η γενική βούληση διερευνάται και μεθερμηνεύεται κατά τη διακριτική ευχέρεια των αντιπροσώπων του. Αντιθέτως, η δημοκρατικά οργανωμένη πολιτική κοινωνία θεμελιώνεται στον πολυφωνικό, άλλοτε συμβιωτικό και άλλοτε ανταγωνιστικό, χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων, όπως αυτές εκδηλώνονται στη δημόσια σφαίρα. Η σύνθετη διαρρύθμιση των σχέσεων ανάμεσα σε αυτοκαθοριζόμενα πολιτικά υποκείμενα αποτελεί, εξάλλου, τη *ratio* και, συνάμα, τον τελολογικό ορίζοντα της δημοκρατικής αρχής⁵⁷.

Κατά συνέπεια, η πολιτική ελευθερία εμπεριέχει την αυτονομία του προσώπου τόσο στην αμυντική όσο και στη θετική-συμμετοχική της διάσταση. Η αυτονομία έγκειται μεν στην ελεύθερη επιλογή σχεδίων ζωής από τα πρόσωπα, προϋποθέτει όμως τη διαμόρφωση των κοινωνικών εκκείνων όρων που θα προσφέρουν το ευρύτερο δυνατό φάσμα επιλογών στα άτομα-πολίτες. Η πραγμάτωση της προσωπικής αυτονομίας συνεπιτελείται με κανονιστική αξιοποίηση της συλλογικής (αλληλέγγυας) αυτονομίας, ώστε να κατοχυρώνονται εμπράκτως υλικοί και θεσμικοί όροι για την εκδήλωση της ελεύθερης επιλογής εκάστου, καθώς και για την τόνωση του δημοκρατικού ήθους σε ορισμένη πολιτική κοινότητα⁵⁸.

ιστότοπο <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML.en.asp?fileid=21530&lang=en>, 28.1.2015.

⁵⁶ Hobbes, *Λεβιάθαν*, ό.π., σ. 223.

⁵⁷ Για τον ατομικό και συλλογικό αυτοκαθορισμό ως νομιμοποιητικό θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας εν γένει, βλ. Γιάννη Τασόπουλο, *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, σ. 160-162, 186-187.

⁵⁸ Βλ. Boeger, ό.π., σ. 335 επ.

Η απόλαυση ποιοτικής αυτονομίας συμπορεύεται με τη δυνατότητα για ισότιμη συμμετοχή καθενός στη δημόσια σφαίρα, ώστε κάθε πρόσωπο να διαθέτει, τουλάχιστον σε διαδικαστικό επίπεδο, ίσες ευκαιρίες κατά τη χάραξη διακριτών σχεδίων ζωής. Έτσι, η πολιτική ισότητα ανάγεται σε καταστατική αρχή της φιλελεύθερης δημοκρατίας⁵⁹. Το κανονιστικό της δυναμικό ξεπερνά την ίση μεταχείριση ενώπιον του νόμου, αφού συνίσταται στην επί ίσοις όροις συνένωση και συμμετοχή των ατόμων ως πολιτών σε συλλογικότητες.

Περαιτέρω, η εκπλήρωση της πολιτικής ισότητας ως αναγκαίου όρου της δημοκρατίας σχετίζεται με την άμβλυση κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, καθώς, σε αντίθετη περίπτωση, η εδραίωση μιας δημοκρατικής πολιτικής κοινωνίας θα τίθεται διαρκώς υπό –ταξικά δεσμευμένη– αμφισβήτηση⁶⁰.

Η κοινωνική ασφάλεια διευκολύνει από την πλευρά της ίσους όρους πολιτικής συμμετοχής κατά την εκδίπλωση της δημοκρατικής διαβούλευσης. Κατά την άποψη του Joshua Cohen, η διαβουλευτική δημοκρατία αποτελεί το απαύγασμα του διαλογικού ορθολογισμού⁶¹. Οι αποφάσεις που λαμβάνονται σε πολιτικό επίπεδο νομιμοποιούνται ή μη μέσω επικοινωνιακών ενεργημάτων στη δημόσια σφαίρα της κοινωνίας⁶², ως έμπρακτη ενάσκηση δημόσιου λόγου των προσώπων⁶³.

Η σχέση μεταξύ της κοινωνικής ασφάλειας και της διαβουλευτικής διακυβέρνησης εμφανίζεται αμφίδρομη. Αφενός, η καθολική κοινωνική προστασία διασφαλίζει ίσες «ικανότητες» ζωής, συμβάλλοντας, έτσι, στην αντιμετώπιση της ασύμμετρης πληροφόρησης των πολιτικών δρώντων και, κατά συνέπεια, στη βελτίωση της δημόσιας διαβούλευσης⁶⁴. Αφετέ-

⁵⁹ Έτσι, Dahl, *Περί δημοκρατίας*, ό.π., σ. 61.

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Held, *Μοντέλα δημοκρατίας*, ό.π., σ. 292, Carlo Galli, *Η αμηχανία της δημοκρατίας*, μτφρ. Π. Δημητρουλόπουλου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2016, σ. 32. Από δεοντοκρατική σκοπιά, βλ. Carole Pateman, *The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory*, εκδ. Polity Press, Cambridge, 1985, σ. 187-188. Από κοινοτιστική-πλουραλιστική οπτική, βλ. Walzer, *Spheres of justice*, ό.π., σ. 84.

⁶¹ Σχετικά με τη διαβουλευτική διακυβέρνηση ως ιδεατή εκδοχή της δημοκρατίας, βλ. χαρακτηριστικά Joshua Cohen, “Deliberation and Democratic Legitimacy”, στο: Robert Goodin / Philip Pettit (eds.), *Contemporary Political Philosophy: An Anthology*, 2nd ed., εκδ. Blackwell, Maiden-Oxford, 2006, σ. 159 επ.

⁶² Για τον επικοινωνιακό Ορθό Λόγο ως νομιμοποιητικό θεμέλιο της έννομης τάξης, βλ. Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action*, εκδ. Beacon Press, Boston, 1984.

⁶³ Βλ. Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 359 επ.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 280-282.

ρου, μια στοιχειωδώς ορθολογική δημόσια σφαίρα επικοινωνίας διευκολύνει τους ανθρώπους να κατανοήσουν τα προβλήματα δημόσιου ενδιαφέροντος, να αναλογιστούν ως προς εναλλακτικά προσφερόμενες λύσεις, άρα και να διαγνώσουν τους ηθικούς και πολιτικούς λόγους που συνηγορούν υπέρ καθεμιάς από αυτές, ως γενικεύσιμα συμφέροντα της κοινωνίας.

Η διαβουλευτική δημοκρατία παρίσταται ως δημόσια βαθμίδα (forum) πρόσφορη στο να τίθενται και να συνειδητοποιούνται ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος προς δημόσια ρύθμιση. Υπό αυτό το πρίσμα, η δημοκρατική αρχή επιτρέπει μια μορφή πολιτικής ορθολογικότητας, η οποία διακρίνεται από τη μεσοσταθμική ικανοποίηση οικονομικά αποτιμητών ατομικών συμφερόντων-προτιμήσεων (οικονομική ορθολογικότητα)⁶⁵. Μολαταύτα, παραμένει σταθερά ανοικτό το ζητούμενο να μετακενωθεί η πολιτική ορθολογικότητα σε ακριβοδίκαιη κοινωνική δομή⁶⁶.

Παράλληλα, απαιτείται η –δημοκρατικά νομιμοποιημένη– κατάρτιση και εφαρμογή ενός νέου ενδο- και διαγενεακού κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ των πολιτών, προκειμένου να προσδιορίζονται και να κατανέμονται ακριβοδίκαια οι κοινωφελείς πόροι, δηλαδή η υλική και θεσμική κληρονομιά της πολιτικής κοινωνίας. Από τη σκοπιά της βιοτικής αυτοτέλειας, λοιπόν, η δημοκρατία δεν μπορεί να περιορίζεται απλώς σε δεδομένες, πολύ λιγότερο τελετουργικές, πολιτειακές διαδικασίες. Αλλά περικλείει και το αίτημα να αναδομηθεί η *υλική βάση* της κοινωνίας, αν μη τι άλλο, για άρση αδικιών εγγενών στην άνιση πρόσβαση των προσώπων στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας⁶⁷.

Το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, επομένως, δεν εξαντλείται στην αξίωση του ατόμου για κρατική προστασία, αλλά εγκλείει και το δικαίωμα συμμετοχής του σε θεσμοποιημένες διαδικασίες διανεμητικού χαρακτήρα⁶⁸. Εξάλλου, η καταβολή σύνταξης δεν αποτελεί απλώς υλική

⁶⁵ Βλ. Rothstein, *Just Institutions Matter*, ό.π., σ. 116 επ., ιδίως σ. 123.

⁶⁶ Όπως επισημαίνει με κριτική διάθεση απέναντι σε μια ελλιπώς κοινωνιοκεντρική ορθολογικότητα ο Αγγελίδης, «*το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες, στο μέτρο που η προβολή του δεν περιλαμβάνει ζητήματα αυστηρής οριοθέτησης του πεδίου πέραν του οποίου η σχέση ρύθμισης/απορρύθμισης απειλεί ουσιωδώς την κοινωνική αναπαραγωγή, κινδυνεύει να μετατραπεί σε νοσταλγική αναπόληση της απολεσθείσης πολιτικής κοινότητας, η μικροκλίμακα της οποίας έχει αφανιστεί από το βάρος των κινήσεων της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα*», *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, ό.π., σ. 72.

⁶⁷ Οι όροι άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων συνέχονται με την ισότιμη πρόσβαση των προσώπων στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας εις: Σταμάτης, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 362.

⁶⁸ Βλ. Ξενοφώντα Κοντιάδη, *Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006, σ. 234.

παροχή, εν είδει κρατικής ελεημοσύνης. Αντιθέτως, συμπεριλαμβάνει και το δικαίωμα να έχει κανείς λόγο για τη χρήση των πεπερασμένων υλικών πόρων ενός κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, στο οποίο συνεισφέρει και ο ίδιος⁶⁹. Η εξασφάλιση της –κατά το δυνατόν– ίσης πρόσβασης στους κοινωφελείς πόρους προϋποθέτει γι’ αυτό και ισότιμη συμμετοχή στην πολιτική πραγμάτωση της διανεμητικής δικαιοσύνης⁷⁰.

Ωστόσο, δεν επαρκεί η από κοινού συμμετοχή στις αποφάσεις που αφορούν στην πραγματική άσκηση της πολιτικής κυριαρχίας. Η θεσμοθέτηση της ρεπουμπλικανικής ιδιότητας του πολίτη θα πρέπει να εμπλουτιστεί με το χειραφειητικό όραμα να συσταθεί «κοινωνία των ίσων»⁷¹. Με όχημα την αλληλεγγύη στη ρεπουμπλικανική της διάσταση και την ισότητα στην κοινωνική της εκδοχή, η συμμετοχική δημοκρατία προβάλλει ως συμπεριληπτική (inclusive) δημοκρατία, αφού από θέσεως αρχής δεσμεύεται κανέναν να μην εγκαταλείπει απροστάτευτο.

Η συμπεριληπτική δημοκρατία εμπλουτίζει την ιδιότητα του πολίτη με μια τρίτη έκφανση (κοινωνική), πλάι στην αστική και την πολιτική⁷². Ο T.H. Marshall, στο διάσημο έργο του «Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη», σκιαγράφησε μεν την ιστορική διαδρομή της αστικής κοινωνίας με κάπως γραμμικό τρόπο, πλην όμως υπογραμμίζοντας τη διαδοχική επέκταση και τον εμπλουτισμό της ιδιότητας του πολίτη με ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα αντίστοιχα⁷³. Από την κλα-

⁶⁹ Τούτο συνεπάγεται ότι «πρέπει να αντιλαμβανόμαστε την οικονομία όχι μόνο ως σύστημα εισοδηματικών ροών αλλά και ως σύστημα προσδιορισμού του ποιος ελέγχει τι», Atkinson, *Ανισότητα*, ό.π., σ. 165. Για τα κοινωνικά δικαιώματα ως «δικαιώματα ένταξης» και όχι απλώς ως μηχανισμούς αναπλήρωσης εισοδήματος, βλ. την τοποθέτηση του Rosanvallon, *Το νέο κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 23.

⁷⁰ Την ισότιμη συμμετοχή (equal citizenship) στη διανεμητική διαδικασία υπερασπίζονται από πλουραλιστική-σχετικιστική σκοπιά οι Miller / Walzer, *Pluralism...*, ό.π., σ. 221-225. Κατά την αποφθεγματική διατύπωση των Doyal / Gough, «η δικαιοσύνη χωρίς συμμετοχή είναι κενή περιεχομένου και η συμμετοχή χωρίς δικαιοσύνη είναι τυφλή», ό.π., σ. 141.

⁷¹ Με θέρμη εισηγείται ο Rosanvallon ότι «ενώ το καθολικό δικαίωμα ψήφου αποτελεί πλέον παντού ένα κεκτημένο, η ιδέα της ιδιότητας του πολίτη πρέπει να εμπλουτιστεί. Το πρόβλημα πλέον δεν είναι μόνον η από κοινού συμμετοχή στην πολιτική κυριαρχία, αλλά επίσης η από κοινού συγκρότηση της κοινωνίας», *Η κοινωνία των ίσων*, ό.π., σ. 287-288.

⁷² Για την «κοινωνική διάσταση» της ιδιότητας του πολίτη, βλ. Fred Twine, *Citizenship and Social Rights*, εκδ. Sage Publications, London, 1994, σ. 7-46. Σχετικά με την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη ως ηθικοπολιτικό και κανονιστικό βάθρο του κοινωνικού κράτους δικαίου, βλ. Γιώτα Κραβαρίτου, «Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνική ιδιότητα του πολίτη», *NoB*, 2002, σ. 1426 επ., ιδίως σ. 1426.

⁷³ Αναδεικνύοντας την εγγενή αλληλοσυμπλήρωση μεταξύ ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών όψεων των δικαιωμάτων και, ιδίως, τη σχέση ανάμεσα στα πολιτικά και τα κοινωνικά δικαιώματα, ο T.H. Marshall υποστήριξε προσφυώς ότι «το να αναγκάζεσαι να

σική ανάπτυξη του Marshall παραμένει αρκούντως αξιοποιήσιμη η ιδέα της εγγενώς αμοιβαίας περικώρησης μεταξύ της ατομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής ιδιότητας του πολίτη⁷⁴.

Παρ' όλα αυτά, διατυπώνονται σοβαρές επιφυλάξεις απέναντι στην –υπέρμετρα αισιόδοξη– διαρκώς προωθητική απεικόνιση των δικαιωμάτων στο έργο του Marshall. Η κοινωνική νοηματοδότηση της ίσης πολιτικής ελευθερίας ατυχώς δεν αποτελεί τετελεσμένο κι αδιαπραγμάτευτο ιστορικό γεγονός, όπως παρουσιάζεται από τον Marshall, αλλά διαρκώς (επανα)διεκδικούμενο στόχο⁷⁵. Μέσω αναστοχασμού γύρω από την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη επιχειρείται η σταδιακή γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στη νομική υπόσταση (*de iure*) του πολίτη και στην πρακτική ικανότητα (*de facto*) των ανθρώπων να δρουν ως ενεργοί πολίτες.

Μέσω του κοινωνικού κράτους δικαίου τα μέλη του κοινωνικού σώματος λειτουργούν ως (συμ)μέτοχοι σε μια πολιτεία δικαίου και συνάμα ως από κοινού μεριδούχοι, δικαιούχοι και συνυπεύθυνοι για τον δίκαιο καταμερισμό βαρών και ωφελειών⁷⁶. Η κοινωνική ασφάλιση, ως θε-

*διαπραγματεύεσαι για ένα βασικό μισθό σε μια κοινωνία που δέχεται το βασικό μισθό σαν κοινωνικό δικαίωμα είναι το ίδιο παράλογο όσο το να πρέπει να παζαρεύεις για μια ψήφο σε μια κοινωνία που δέχεται την ψήφο σαν πολιτικό δικαίωμα», «Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη», στο: T.H. Marshall / Tom Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, μτφρ. Ολ. Στασινοπούλου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2001, σ. 104.*

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Σταμάτη, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, ό.π., σ. 19-23, ιδίως σ. 22, Nancy Fraser / Linda Gordon, «Civil Citizenship against Social Citizenship? On the Ideology of Contract-versus-Charity», στο: Bart van Steenberg (ed.), *The Condition of Citizenship*, εκδ. Sage Publications, London-Thousand Oaks-New Delhi, 1994, σ. 90-107. Σύμφωνα με την εύγλωττη παρομοίωση του Μήτα, «εάν το κλασικό (φιλελεύθερο) Σύνταγμα είναι η γραμματική της πολιτικής ελευθερίας, τότε το κοινωνικό Σύνταγμα είναι το συντακτικό της κοινωνικής ασφάλειας», «Η βιοτική αυτοτέλεια...», ό.π. Ο Ψυχοπαίδης, παρά τη διακριτή νομική φύση και τη διαφορετική πρακτική λειτουργία των ατομικών, των πολιτικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων, τα θεωρεί από κοινού ως «τρεις διαστάσεις του πολιτικού, που δίνουν ένα νόημα στην έννοια της δημοκρατίας ως κίνησης που στοχεύει στο να αποκατασταθεί η ενότητά τους», *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 561-562.

⁷⁵ Ο Κατρούγκαλος θεωρεί «επιφανειακή» την τυποποίηση και την ταξινόμηση των δικαιωμάτων ανάλογα με τον διαδοχικό χρόνο κατοχύρωσής τους, όπως επιχειρείται από τον T.H. Marshall, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, ό.π., σ. 85. Τηρουμένων των αναλογιών, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η ανάλυση του Marshall αποτελεί το εξισωτικό σύστοιχο της διάσημης –ήδη παταγωδώς διαψευσθείσας– απόφασης του Francis Fukuyama περί «τέλους της ιστορίας» μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, με την υποτιθέμενη αμετάκλητη επικράτηση της φιλελεύθερης, καπιταλιστικής δημοκρατίας ως έσχατου πολιτειακού και κοινωνικοοικονομικού υποδείγματος, *The End of History and the Last Man*, εκδ. Free Press, New York, 1992.

⁷⁶ Έτσι, Bauman, *Παράπλευρες απώλειες*, ό.π., σ. 31.

σμική έκφραση του κοινωνικού κράτους δικαίου, συμβάλλει αποφασιστικά στην από κοινού διαμόρφωση του περιεχομένου του κοινωνικού συμβολαίου, συνδέοντας την υλική υπόσταση των δικαιωμάτων ένταξης-συμπερίληψης με την αμοιβαιοποίηση των βαρών στη βάση της κοινωνικής-εθνικής αλληλεγγύης⁷⁷.

Διά της κοινωνικής ασφάλειας η δημοκρατική συμμετοχή δεν εξαντλείται σε μια τυπική διαβουλευτική διαδικασία. Ανάγεται, παράλληλα, σε πολιτικό δικαίωμα στη ζωή εν κοινωνία, δηλαδή σε ισότιμο διαβατήριο ένταξης στην «κοινωνία των ίσων»⁷⁸. Το δικαίωμα ένταξης στην «κοινωνία των ίσων» υπερβαίνει τον παροχικό χαρακτήρα των κλασικών κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς αναβαθμίζει τα πρόσωπα από δικαιούχους προνοιακής μεταχείρισης σε (ισο)ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.

Η αρχή της ισοελευθερίας αποτελεί την ηθικοπολιτική βάση για μια εκ βάθρων ανακαίνιση της ιδιότητας του πολίτη. Ο Balibar επιχειρεί να αναδείξει, με επιχειρήματα εμπειρικής και κανονιστικής υφής, ότι τα αιτήματα της ισότητας και της ελευθερίας συναρθρώνονται στο επίκαιρο αίτημα της ισοελευθερίας, εμπλουτίζοντας τη ρεπουμπλικανική δομή της πολιτικής κοινωνίας με μια χειραφετητική προοπτική⁷⁹. Ως ισοελευθερία ορίζεται από τον ίδιο τον Balibar «ένα καθολικό δικαίωμα στην πολιτική δραστηριότητα και αναγνώριση, σε όλους τους χώρους όπου τίθεται το πρό-

⁷⁷ Ο Rosanvallon εκθέτει το ακόλουθο παράδειγμα, προκειμένου να φανεί η συσχέτιση ανάμεσα στην ενεργό άσκηση των δικαιωμάτων ένταξης-συμπερίληψης και στην αμοιβαία ανάληψη υποχρεώσεων των μελών της πολιτικής κοινότητας,: «η κοινή ζωή βασίζεται στην αποδοχή μιας απλής αριθμητικής: οι υποχρεώσεις του συνόλου απέναντι σε καθένα από τα μέλη του είναι αντιστάθμισμα της συμμετοχής τους. Επειδή οι πολίτες είναι έτοιμοι να πεθάνουν για την πατρίδα τους, αυτή έχει ένα χρέος απέναντί τους. Είναι ίδιον του πολέμου άλλωστε να καθιερώνει τη ριζική ιστιμιά: κάθε ζωή βαραίνει εξίσου και η θυσία του καθενός μετράει το ίδιο. Το κράτος πρόνοιας, αν και είναι μια ειρηνική και καθημερινή εκδοχή αυτού του προτύπου, θεμελιώνεται σε παρόμοια λογική», Το νέο κοινωνικό ζήτημα, ό.π., σ. 69.

⁷⁸ Rosanvallon, *Η κοινωνία των ίσων*, ό.π., σ. 229. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ο φιλελεύθερος Tocqueville επιθυμεί την προαγωγή της δημοκρατίας ως «κοινωνίας των ομοίων», υποστηρίζοντας σαφώς ότι «η εξίσωση των συνθηκών είναι ο κινητήρας της δημοκρατικής κοινωνίας», άρα «προς αυτή την πλευρά οφείλουν οι φίλοι της δημοκρατίας να στρέφουν αδιάκοπα και με ανησυχία τα βλέμματά τους, γιατί, αν ποτέ η διαρκής ανισότητα των συνθηκών και η αριστοκρατία διεισδύσουν ξανά στον κόσμο, μπορούμε να προβλέψουμε ότι από αυτή την πόρτα θα μπουν», *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., σ. 569. Βλ. επίσης, Alexis de Tocqueville, *Μνημόνιο για τη Φτώχεια*, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 90-91, όπου διατυπώνεται εναργώς η θέση ότι η δημοκρατική προοπτική της αστικής κοινωνίας δέον να στηριχθεί σε αντικατάσταση της πρωταγωνιστικής δράσης του εργοδότη από βιομηχανικούς συνεταιρισμούς εργατών (όπως παραπέμπεται από τον Σταμάτη, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 364, υποσημ. 71).

⁷⁹ Balibar, *Equaliberty: Political Essays*, ό.π., σ. 48.

βλημα της συλλογικής οργάνωσης στην άσκηση του δικαιώματος του έχει, του εξουσιάζειν και του γνωρίζειν»⁸⁰.

Έτσι, η πολιτική ελευθερία ως αίτημα για απόκρουση της κυριαρχίας των μεν επί των δε συναντά την κοινωνική ισότητα ως αίτημα εξάλειψης της ταξικής εκμετάλλευσης. Εξάλλου, η διατήρηση της ταξικής διασπρωμάτωσης της κοινωνίας πάντοτε εγκυμονεί τον κίνδυνο να μετασχηματιστεί η οικονομική κυριαρχία σε πολιτική ηγεμονία των προνομιούχων έναντι των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων⁸¹.

Συνεπώς, υπό την αιγίδα της ισοελευθερίας, η σύμπραξη των ίσων και ελεύθερων πολιτών τείνει προς τη δημοκρατική διαχείριση του κοινωνικού πλούτου, του υλικού αντικειμένου της *res publica*. Με άλλα λόγια, διανοίγεται η δυνατότητα να υπερκεραστεί η δομική αντίφαση της αστικής κοινωνίας. Δηλαδή να διαφυλαχθεί ως κόρη σφραγίδου η προσωπική και η συλλογική αυτονομία μέσα από την εμπέδωση και άνθιση των κοινωνικών όρων για ουσιαστική ενάσκησή της⁸².

Η ισοελευθερία, με τη σειρά της, μπορεί να προσφέρει την ηθικοπολιτική έδρα για την οικοδόμηση *κοινωνικής δημοκρατίας* ως προτύπου οργάνωσης του κοινωνικοοικονομικού βίου. Η κοινωνική δημοκρατία εμφανίζεται ως εναλλακτικός ιδεότυπος τόσο απέναντι στο ρόλο του κοινωνικού κράτους μέσα σε συνθήκες αγοραίου ανταγωνισμού όσο και απέναντι στον κρατικό πατερναλισμό της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας.

Η κοινωνική δημοκρατία επιζητεί να προλαμβάνει την εκβλάστηση ταξικών προνομίων που εκτρέφει η κοινωνικοοικονομική διάρθρωση της

⁸⁰ Étienne Balibar, «Η πρόταση της ισοελευθερίας», μτφρ. Β. Παπαοικονόμου / Δ. Δημούλη, *Θέσεις*, τχ. 42, Ιανουάριος- Μάρτιος 1993, σ. 81-111.

⁸¹ Ο Rousseau συνέδεε στενά την κοινωνικοοικονομική με την πολιτική ανισότητα ορίζοντας την τελευταία ως «... *προνόμια που απολαμβάνουν μερικοί σε βάρος των άλλων, όπως με το να είναι πιο πλούσιοι, πιο σεβαστοί, πιο ισχυροί από τους άλλους, ή και ακόμα με το να κάνουν τους άλλους να τους υπακούουν*», *Πραγματεία περί της ανισότητας*, ό.π., σ. 75.

⁸² Κατά τον αείμνηστο Αριστόβουλο Μάνεση, «*η δημοκρατία καθίσταται ουσιαστική, μόνον εφ' όσον η ισότης και δι' αυτής η ελευθερία, τας οποίας πραγματοποιεί κατ' αρχήν η πολιτική ελευθερία, διευρύνονται και επεκτείνονται, πέραν του καθαρώς νομικού-πολιτικού, και επί του οικονομικού και του καθ' όλου κοινωνικού πεδίου, ώστε να διέπουν και τας οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Τούτο συμβαίνει εις την κοινωνικής δημοκρατίαν. Εις αυτήν, καταλυομένης όχι μόνον της πολιτικής αλλά και της οικονομικοκοινωνικής κυριαρχίας των ολίγων επί των πολλών, ο λαός καθίσταται πράγματι και ουσιαστικώς, ήτοι όχι μόνον νομικοπολιτικώς αλλά και οικονομικώς και κοινωνικώς, κυρίαρχος, οπότε και μόνον η δημοκρατία –και η ελευθερία– ολοκληρούται και τελειούται*», «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας», *Αρμ.*, 1962, σ. 535-587, ιδίως σ. 583.

αστικής κοινωνίας, ως ελεύθερη αγορά σκληρά ανταγωνιζόμενων προσώπων. Χάρη σε αυτήν την οιονεί προληπτική λειτουργία, διαφοροποιείται από την αμιγώς «κατασταλτική» (διορθωτική) παρέμβαση του κράτους πρόνοιας πάνω στις ανισωτικές εκβάσεις της αγοράς⁸³.

Στην οπτική του εξισωτικού φιλελευθερισμού, η κοινωνική δημοκρατία συνάδει με τη ρωσιανή «αρχή της διαφοράς», σύμφωνα με την οποία: «*οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διευθετούνται έτσι, ώστε (α) να αναμένεται εύλογα ότι θα αποβούν προς όφελος των ασθενέστερων και, ταυτόχρονα, (β) να τελούν σε συνάρτηση με θέσεις και αξιώματα που είναι ανοικτά σε όλους*»⁸⁴. Μέσω της σύνδεσης με την αρχή της διαφοράς ανανεώνεται και το κανονιστικό βάθος της υποτιμημένης αρχής της αδελφότητας ως αλληλεγγύης, τόσο στο πολιτικό όσο και στο κοινωνικοοικονομικό πεδίο.

Ωστόσο, με το να αντιμετωπίζονται οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες ως πιθανά κίνητρα για τη βελτίωση της θέσης των λιγότερο ευνοημένων μελών της πολιτικής κοινότητας παύει να έχει αυτοτελές ηθικό ενδιαφέρον ποιος παράγει τον πλούτο και ποιος απολαμβάνει τους καρπούς της εργασίας των άλλων. Με άλλα λόγια, η αρχή της διαφοράς συμβάλλει μεν στην κατάστρωση μιας ικανής θεωρίας περί διανομής πόρων, ωφελημάτων και αξιωμάτων, χωρίς όμως να εξετάζονται παράλληλά οι ταξικά καθορισμένοι όροι κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Από ριζοσπαστική σκοπιά, η κοινωνική δημοκρατία προβάλλεται ως η πλέον ενισχυμένη μορφή πολιτικής δημοκρατίας. Αφενός, εμποδώνει πραγματική ισότητα όλων μέσω του νόμου κι όχι απλώς τυπική ισότητα *ενώπιον* του νόμου⁸⁵. Αφετέρου, δεσμεύεται για αναγνώριση (recognition) των προσώπων, προκειμένου οι πολιτισμικές κ.λπ. διαφορές μεταξύ των πολιτικών υποκειμένων να εκδηλώνονται θεμιτά υπό τον όρο της ίσης μεταχείρισης αυτών τόσο από πολιτική όσο και από κοινωνικοοικονομική σκοπιά⁸⁶.

⁸³ Βλ. Richard Krouse / Michael McPherson, “Capitalism, “Property-Owning Democracy”, and the Welfare State”, στο: Amy Gutmann (ed.), *Democracy and the Welfare State*, εκδ. Princeton University Press, Princeton, 1988, σ. 79-106, ιδίως σ. 84.

⁸⁴ Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 92.

⁸⁵ Dominique Schnapper, *La Démocratie providentielle*, εκδ. Gallmard, Paris, 2002, σ. 36.

⁸⁶ Βλ. Fraser, «From Redistribution to Recognition?», ό.π., σ. 68 επ., ιδίως σ. 69.

Μολαταύτα, το πρόβλημα με τη ριζοσπαστική θεώρηση της κοινωνικής δημοκρατίας έγκειται στο γεγονός ότι μάλλον υποβαθμίζεται η θεσμική διαρρύθμιση της πολιτικής κοινωνίας βάσει αρχών χάριν μιας διαισθητικής πρόσληψης των κοινών μορφών ζωής και της δημοκρατικής ελευθερίας εν γένει⁸⁷.

3. Κριτική στην εξατομίκευση της κοινωνικής ασφάλισης από τη σκοπιά της δημοκρατικής αρχής

Όπως προαναφέρθηκε κατά την ανάλυση του συστήματος των «πολλαπλών πυλώνων», η σύγχρονη τάση στην κοινωνική ασφάλιση ρέπει σε απορρύθμιση της κοινωνικής προστασίας πέραν της «βασικής σύνταξης» και στην εξατομίκευση του δικαιούχου-ωφελούμενου από το κοινωνικό κράτος. Η παραπάνω αντίληψη βρίσκεται στον αντίποδα της καθολικότητας ως θεμελιώδους αρχής του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, καθώς και της «κοινωνίας των ίσων» ως υπαρκτικού όρου για μια όντως συμπεριληπτική δημοκρατία.

Αντλώντας διδάγματα από την μακρά ιστορία των πολιτικών κοινωνιών, μπορεί κανείς να σχηματίσει τη γνώμη ότι ο επιμεριστικός χαρακτήρας των κοινωνικών παροχών δεν συνάδει με μια πολιτειακή διαδικασία συμπερίληψης των προσώπων, στην οποία έχουν συμβάλει αναμφίβολα θεσμοί, όπως το «θεωρικών» στην αρχαία Αθήνα⁸⁸. Αντιθέτως, κοινωνική πολιτική που αποδίδει αποκλειστική έμφαση στην ατομική ευθύνη του προσώπου και στην αμιγή ανταπόδοση ανάμεσα σε εισφορές και παροχές, αναπαράγει, τηρουμένων των αναλογιών, τις διαχωριστικές

⁸⁷ Βλ. χαρακτηριστικά Jacques Rancière, *Το μίσος για τη δημοκρατία*, μτφρ. Β. Ιακώβου, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2009, σ. 20, όπου τονίζεται αφοριστικά πως «πραγματική δημοκρατία» υπάρχει εκεί όπου «η ελευθερία και η ισότητα δεν αντιπροσωπεύονται πλέον στους θεσμούς και τους νόμους του κράτους, αλλά ενσαρκώνονται στις ίδιες τις μορφές της υλικής ζωής και της κατ' αίσθηση εμπειρίας».

⁸⁸ Το «θεωρικών» ήταν η –διά δημόσιας χρηματοδότησης– επιχορήγηση της παρακολούθησης θεατρικών παραστάσεων και λοιπών εορταστικών δρωμένων στην αρχαία Αθήνα, παρέχοντας έτσι την ευκαιρία στα λαϊκά στρώματα να συμμετέχουν ενεργά στον καθημερινό βίο της πόλης. Σύμφωνα με τον Γαβριήλ Αμίτση, το «θεωρικών» αποτέλεσε «το πρώτο μέτρο γενικής εφαρμογής που υιοθετήθηκε ποτέ για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την προώθηση της ένταξης των απόρων» στις λειτουργίες της (άμεσης τότε) δημοκρατίας, *Η θεσμική κατοχύρωση των ελάχιστων ορίων διαβίωσης στην ελληνική και διεθνή έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 29. Για μια εν γένει ιστορική αναδρομή σε θεσμούς κοινωνικής προστασίας διαμέσου των αιώνων, βλ. Ευθύμιο Θωμόπουλο, *Η Ιστορία της Κοινωνικής Προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1977, και Αναστασία-Σοφία Αλεξοπούλου, *Κοινωνική προστασία: Ιστορική και φιλοσοφική διάσταση*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2015.

γραμμές που εμμέσως χάρασαν οι «Νόμοι των φτωχών» στη βικτωριανή Αγγλία⁸⁹.

Οι «Νόμοι των Φτωχών» αντιμετώπιζαν τη φτώχεια όχι ως κοινωνικό ζήτημα, αλλά ως παρέκκλιση μεμονωμένου, ενδεούς ατόμου από ορισμένη κοινωνική «κανονικότητα». Έτσι, θεσμοθετούσαν κατ' ουσία μια αγαθοεργία βασισμένη σε ευθύ πατερναλισμό (την επιβαλλόμενη «διόρθωση» του «φτωχού-κοινωνικώς παρεκκλίνοντος») και σε πλήρη εξατομίκευση της περίπτωσης του, με αυθαίρετα κριτήρια διάκρισης ανάμεσα στους χρήζοντες και τους μη χρήζοντες αρωγή⁹⁰.

Με άλλα λόγια, η «ευεργεσία» προς το αναξιοπαθούν άτομο προϋπέθετε εξαίρεσή του από την ιδιότητα του ίσου κι ελεύθερου πολίτη, άρα φράζοντας το δρόμο για οποιαδήποτε διεκδίκηση συλλογικής αυτονομίας στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο⁹¹. Έτσι, το πρόσωπο που δοκιμαζόταν από ανέχεια βίωνε πλήρη αποξένωση από τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της ύπαρξής του, υποβιβαζόμενο στην κατηγορία της «υποτάξης» (underclass)⁹², δηλαδή πρακτικά στο status μιας «γυμνής ζωής»⁹³.

Στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κράτους δικαίου, ωστόσο, η φτώχεια δεν παρίσταται ως αμιγώς ατομικό δεινό, αλλά ως «*άρνηση του κοινωνικώς νοσηματοδοτούμενου σεβασμού*» ενός προσώπου ή ορισμένης κοινωνι-

⁸⁹ Ιδιαίτερη μνεία αξίζει ο «Νόμος των Φτωχών» (Poor Law Amendment Act) του 1834, ο οποίος θεσμοθετήθηκε από το αγγλικό Κοινοβούλιο, με πρωτοβουλία των Ουίγγων, ως εργαλείο ανακούφισης της ακραίας φτώχειας κατά την εποχή της πρωταρχικής συσσώρευσης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Για τους «νόμους περί φτώχειας» ως απόπειρα εξαναγκασμένης συναίνεσης του αγροτικού πληθυσμού σε βίαιη προλεταριοποίησή του (βιομηχανικοί εργάτες) και ως θεσμικό εργαλείο για αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ εργατικής τάξης και απόρων, βλ. Karl Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφρ. Κ. Γαγανάκη, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη-Σκόπελος, 2001, σ. 164.

⁹⁰ Βλ. Ewald, *Ιστορία του κράτους πρόνοιας*, ό.π., σ. 53.

⁹¹ Όπως εντοπίζει διεισδυτικά ο Δ. Δρόσος, «*η απαξίωση των ιδεών της κοινωνικής ολότητας ολοκληρώνεται στην απαξίωση της δημοσιότητας της πολιτικής πρακτικής: δεν χειραφεταιί μόνον την αγορά από τις «στρεβλωτικές παρεμβάσεις» του κράτους, αλλά χειραφεταιί και το κράτος από τους μειριαστικούς ελέγχους της κοινωνίας των πολιτών, αφήνοντάς το «ελεύθερο» να συμμορφωθεί με τις επιταγές της αγοράς*», «Αγορά, Πολιτεία και πολιτική απόφαση...», ό.π., σ. 351.

⁹² Bauman, *Παράπλευρες απώλειες*, ό.π., σ. 236-237.

⁹³ Βλ. Giorgio Agamben, *Homo sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσιαμούρα, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2005.

κής ομάδας⁹⁴. Η εξατομίκευση της κοινωνικής προστασίας συνεπάγεται την εμφάνιση μιας –ταξικά και πολιτικά διαχωρισμένης– κοινωνικής ομάδας, των «ωφελούμενων χρηστών»⁹⁵. Οι αποδέκτες υπηρεσιών κοινωνικής αρωγής λαμβάνουν μια επιδοματικού τύπου φροντίδα, χωρίς να δύνανται να επηρεάσουν την καθημερινή λειτουργία του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος, δίχως κανένα περιθώριο για ουσιαστική βελτίωση της άνισης πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής δομής⁹⁶.

Η –διαρκώς διευρυνόμενη στην εποχή μας– απορρύθμιση της κοινωνικής ασφάλειας δεν οφείλεται μόνο στη δυσμενή δημοσιονομική και οικονομική συγκυρία διεθνώς. Αποκαλύπτει, παράλληλα, την ολοένα μεγαλύτερη αποσύνδεση μεταξύ κοινωνικού κράτους και δημοκρατικής αρχής. Η προϊούσα ανάθεση υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας στην «αυθορμησία» και στις κερδαλέες βλέψεις της αγοράς, αφενός, ορθώνει μια διαχωριστική μεθόριο ανάμεσα στους «ωφελούμενους» και στους «αποκλειόμενους».

Αφετέρου, ναρκοθετεί τη σύνδεση του κοινωνικού κράτους δικαίου με την ίση πολιτική ελευθερία⁹⁷. Η άνιση κατανομή ωφελημάτων και βαρών στο πλαίσιο της *res publica* προξενεί κοινωνική ευπάθεια και δυσπραγία του πολιτικού υποκειμένου⁹⁸. Τα κοινωνικοοικονομικά δικαιώματα του προσώπου καθίστανται αναλώσιμα, καθώς τελούν υπό την αίρεση ότι οι κανόνες δικαίου που τα κατοχυρώνουν συμμορφώνονται με την «κανονικότητα» της ελεύθερης αγοράς.

⁹⁴ Bauman, *Παράπλευρες απώλειες*, ό.π., σ. 235-236. Παρομοίως, ο Sen εύλογα εκλαμβάνει τη φτώχεια ως στέρση «ικανότητας», *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 292-296.

⁹⁵ Σπανού, «Κοινωνικές ανισότητες και εμπόδια στην πρόσβαση σε κοινωνικά δικαιώματα: Το πολιτικοδιοικητικό πεδίο», στο: Γ. Κατρούγκαλος (επιμ.), *Ανισότητες και δίκαιο*, ό.π., σ. 107-108.

⁹⁶ Ο κίνδυνος απομάγευσης του κράτους πρόνοιας μέσω της μετατροπής του από αναδιανεμητικό σε επιδοματικό θεσμό επισημαίνεται και από τον Rawls, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π., σ. 265. Ο Macpherson θεωρεί πως η «ισότητα της ανασφάλειας», δηλαδή η θεσμική πρόβλεψη της καθολικής ψηφοφορίας χωρίς ισότητα ως προς την πραγματική επιρροή στη λειτουργία της δημοκρατίας, αποτελεί τη βασική πρόκληση που θέτει ο «κτητικός ατομισμός», *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, ό.π., σ. 365.

⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006, σ. 151.

⁹⁸ Όπως παρατηρεί ο Τάκης, αποσαθρώνεται «το αίσθημα του ανήκειν επί ίσοις όροις σε ένα κοινό πολιτικό εμείς», διότι «... ακόμη κι αν είμαστε θεωρητικά όλοι ίσοι ενώπιον του νόμου, δεν είμαστε και ίσοι μπροστά στην προοπτική της οικονομικής και κοινωνικής εξαθλίωσης», «Δικαιώματα και κρίση – Δικαιώματα σε κρίση», ό.π.

Με το να αντιμετωπίζεται η πολιτική ως αμιγώς ανταλλακτική σχέση μεταξύ υπολογιστικών οικονομικών υποκειμένων σε μια ανοικτή αγορά ιδιοτελών συμφερόντων⁹⁹, δεν τίθεται εν αμφιβόλω μόνον η καθολική υλοποίηση της κοινωνικής ασφάλειας. Επιπλέον, αναιρείται συθέμελα η πολιτική δυνατότητα για από κοινού δημόσιο αναστοχασμό και για επί ίσοις όροις διαμόρφωση πολιτικής βούλησης. Παράλληλα, η δημοκρατία παύει να θεωρείται αυταξία, καθώς τίθεται η ίδια στην υπηρεσία της ανταπόδοσης συναλλακτικά διαμορφωμένων προσδοκιών μεταξύ των ατόμων¹⁰⁰. Η υποταγή της δημοκρατίας στην κερδοφορσύνη της ιδιωτικής οικονομίας επάγεται εν τέλει την αναγωγή της ελεύθερης αγοράς σε υπόδειγμα για μια γενική τεχνική διακυβέρνησης¹⁰¹.

Η καπιταλιστική κρίση συνοδεύεται αναπόδραστα από αυξημένη πίεση για ιδιωτικοποίηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος και από την τάση για διαρκή συρρίκνωση του πολυμερούς περιεχομένου της δημοκρατίας. Πριν από την εκδίπλωση της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, ο καπιταλισμός και η δημοκρατία ευρίσκονταν σε σχέση ανταγωνιστικής συμβίωσης¹⁰². Το κοινωνικό κράτος εν γένει και, ειδικότερα, η κοινωνική ασφάλιση συγκρατούσε κάποια συναινετική προσέγγιση μεταξύ (συμπεριληπτικής) πολιτικής και (ανταγωνιστικής) οικονομίας.

⁹⁹ Για την έννοια της «πολιτικής αγοράς» στο πλαίσιο μιας οικονομικής θεωρίας της δημοκρατίας, βλ. Anthony Downs, *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1997. Κατά την αφοριστική διατύπωση του Joseph Schumpeter, η δημοκρατία δεν είναι τίποτε διαφορετικό από ένα ανταγωνιστικό παίγνιο, στο οποίο οι πολίτες-ιδιοτελώς δρώντες καλούνται να επιλέξουν, διά της ψήφου τους, την πιο συμφέρουσα εναλλακτική, *Capitalism, Socialism and Democracy*, 2nd ed., εκδ. Harper and Brothers, New York-London, 1947, σ. 269.

¹⁰⁰ Για τη δημοκρατία ως –ενδεχομένως αναποτελεσματική– θεσμική παράμετρο προς τη διαμόρφωση διαπροσωπικών σχέσεων βασισμένων στην αρχή της ανταποδοτικότητας, βλ. David Shapiro, *Is the Welfare State Justified?*, ό.π., σ. 174. Βλ. χαρακτηριστικά το ακόλουθο απόσπασμα από τη συνέντευξη του Friedrich A. Hayek στη χιλιανή εφημερίδα “El Mercurio” (12.4.1981), κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στη Χιλή επί δικτατορίας Πινοσέτ, «θα έλεγα ότι, σε μακροπρόθεσμο θεσμικό επίπεδο, είμαι εντελώς αντίθετος με τις δικτατορίες. Αλλά μια δικτατορία μπορεί να αποτελεί αναγκαίο σύστημα για μια μεταβατική περίοδο. Κάποιες φορές είναι αναγκαίο για μια χώρα να έχει προσωρινά κάποια μορφή δικτατορικής εξουσίας. Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, είναι πιθανό ένας δικτάτορας να κυβερνά με φιλελεύθερο τρόπο. Επίσης είναι πιθανό μια δημοκρατία να κυβερνάται με πλήρη έλλειψη φιλελευθερισμού. Προσωπικά προτιμώ έναν φιλελεύθερο δικτάτορα από μια δημοκρατική κυβέρνηση που στερείται φιλελευθερισμού» (μτφρ. δική μου), <https://puntodevistaeconomico.com/2016/12/21/extracts-from-an-interview-with-friedrich-von-hayek-el-mercurio-chile-1981/>, 21.12.2016.

¹⁰¹ Βλ. Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, μτφρ. Β. Πατσογιάννη, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2012, σ. 131.

¹⁰² Βλ. Dahl, *Περί Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 219.

Η πλήρης κατίσχυση της αγοράς έναντι της δημοκρατίας έχει ως αποτέλεσμα την *ατομιστική* (ανα)νοηματοδότηση της προσωπικής αυτονομίας¹⁰³. Η αυτονομία του ατόμου παρουσιάζεται, πλέον, ως ασύμβατη με την κοινωνική αλληλεγγύη, ενώ η υλοποίησή της επιχειρείται μέσα από *αναίρεση* των –δημόσια διαρρυθμισμένων– συλλογικών συνθηκών που την εγγυούνταν¹⁰⁴. Συνεπώς, η σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας αναδιατάσσεται πλήρως και προκρίνεται η *ad hoc* ρύθμιση, ήτοι η *κοινωνικοτεχνική εξατομίκευση*¹⁰⁵ του γενικού κι αφηρημένου κανόνα με στόχο την –με αγοραίους όρους– αποδοτικότερη διαχείριση των επιμέρους ανταγωνιζόμενων συμφερόντων και προσδοκιών¹⁰⁶.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης χάνει τη συμπεριληπτική του λειτουργία και εντάσσεται λειτουργικά στην οικονομικοτεχνική λογική της «ρυθμιστικής διακυβέρνησης» (*New Public Management*). Ο κοινωνικοπολιτικός σκοπός του θεσμού (απόκρουση της επισφάλειας/ανασφάλειας) καθυποτάσσεται, λοιπόν, στα ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια λειτουργίας μιας επιχείρησης, ήτοι στην αναγόρευση των αριθμητικών δεικτών (εσόδων-εξόδων) σε αποκλειστικό γνώμονα κατά τη χάραξη και την υλοποίηση κοινωνικής πολιτικής¹⁰⁷.

Εν κατακλείδι, η πολιτική και κοινωνική όψη της ανασφάλειας επ' ουδενί πρέπει να αποτελέσει επιχείρημα ότι οποιαδήποτε προσπάθεια

¹⁰³ Από κριτική σκοπιά, ο Κωτσονόπουλος επισημαίνει πως η «δημοκρατία της αγοράς» αποτελεί τη νέα ηγεμονική «συναίνεση» στην αντιφατική και διαρκώς αναπροσδιορίσιμη σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας, *Η χαμένη συναίνεση*, ό.π., σ. 226.

¹⁰⁴ Βλ. σχετική κριτική από τον Γράβαρη, *Κρίση του κοινωνικού κράτους και νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 103. Ιδίως σε συνθήκες καπιταλιστικής κρίσης εντείνεται η σύγκρουση ανάμεσα σε αγοραίους (δανειστές) και δημοκρατικούς (πολίτες) δρώντες εκτρέποντας την οικονομική ύφεση σε κρίση πολιτικής νομιμοποίησης, όπως τονίζει ο Wolfgang Streeck, *Buying Time: The delayed crisis of democratic capitalism*, εκδ. Verso, London, 2014, σ. 71-72.

¹⁰⁵ Βλ. μια διεισδυτική κριτική στον εξατομικευτικό χαρακτήρα και την εξατομικευμένη διατύπωση των νομικών διατάξεων ως νεοφιλελεύθερη απεικόνιση του Ορθού Λόγου, από την Wendy Brown, *Η καταστροφή του δήμου...*, ό.π., σ. 99 επ.

¹⁰⁶ Με τα λόγια του Δ. Δρόσου πρόκειται για «... *μία νέα μορφή της καθολικότητας, που χωρίς να παραιτείται από την αυθεντία της έναντι του μερικού εν γένει, τείνει να τη θέσει στην υπηρεσία της ισχυρότερης μερικότητας*», «Αγορά, Πολιτεία και πολιτική απόφαση...», ό.π., σ. 351.

¹⁰⁷ Βλ. την εύστοχη κριτική του Supriot, ο οποίος τονίζει ότι «*προερχόμενη από την κυβερνητική, η έννοια της διακυβέρνησης (ενν. το New Public Management) μας υποχρεώνει να αντιμετωπίζουμε τον αριθμό όχι ως ένα πλαίσιο, αλλά ως έναν σκοπό δράσης, ή, ακριβέστερα, ως ένα μοιέρ αντίδρασης, καθώς κάθε ιδιωτικός ή δημόσιος φορέας υποτίθεται ότι δεν δρα πια, αλλά αντιδρά στα αριθμητικά σινιάλα που λαμβάνει, προκειμένου να βελτιώσει την απόδοσή του*», *Το πνεύμα της Φιλαδέλφειας*, ό.π., σ. 83-84.

για βελτίωση των βιοτικών συνθηκών είναι εξ ορισμού μάταιη. Αντιθέτως, μέσα από μια πιο αισιόδοξη οπτική, η διάκριση των προσώπων σε ασφαλή και ευάλωτα αναδεικνύει την επιτελεσματικότητα της έννοιας του «λαού», άρα την αδήριτη ανάγκη για έναν ανοιχτό δημοκρατικό αγώνα με στόχο την καθολική συμπερίληψη και την ισότιμη κοινωνική αναγνώριση των προσώπων.

Όπως παρατηρεί διεισδυτικά η Judith Butler, σκιαγραφώντας τη σχέση μεταξύ επισφάλειας και δημοκρατικής συμμετοχής για την άρση της επισφάλειας, *«κανείς μας δεν ενεργεί χωρίς τις συνθήκες που μας επιτρέπουν να ενεργούμε, μολονότι κάποιες φορές πρέπει να ενεργήσουμε, για να δημιουργήσουμε και να διατηρήσουμε αυτές ακριβώς τις συνθήκες»*¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Judith Butler, *Σημειώσεις για μια επιτελεσματική θεωρία της συνάθροισης*, μτφρ. Μ. Λαλιώτη, εκδ. Angelus Novus, Αθήνα, 2017, σ. 28.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα ως πρακτική εφαρμογή της βιοτικής αυτοτέλειας

1. Ιστορικές καταβολές και έννοια του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος

Η ιδέα ενός κατ' ελάχιστον εγγυημένου εισοδήματος (minimum income) ανατρέχει στον ουτοπικό σοσιαλισμό του Charles Fourier¹⁰⁹ και στον ριζοσπαστικό ρεπουμπλικανισμό του Thomas Paine. Αμφότεροι οι στοχαστές προσέγγισαν την ιδέα αυτή με όρους φυσικού και αναπαλλοτριώτου δικαιώματος, το οποίο είναι σύμφυτο με την εγγενή ελευθερία του προσώπου. Η –κοινωνικά νοηματοδοτημένη– έμφυτη ελευθερία αποτελεί, λοιπόν, το ηθικοπολιτικό έρμα για την εγγύηση ενός απροϋπόθετου εισοδήματος σε όλα τα μέλη της πολιτικής κοινότητας.

Ο Paine, συγκεκριμένα, διέκρινε μεταξύ «φυσικής» (natural) και «επίκτητης» (acquired) ιδιοκτησίας, προκειμένου να καταδείξει τους δικαιολογητικούς λόγους για την καθιέρωση ενός κατ' ελάχιστον, κοινού εισοδήματος. Η μεν φυσική ιδιοκτησία αποτελεί οικουμενικό δικαίωμα, με το οποίο εφοδιάζεται κάθε μέλος του ανθρώπινου γένους ήδη από τη γέννησή του¹¹⁰. Από την άλλη, η ανισομερής κτήση περιουσιακών στοιχείων, η οποία εκβάλλει σε ανατροπή των ίσων διανομών της ιδιοκτησιακής φυσικής κατάστασης, δεν στηρίζεται μονάχα στην προσωπική αξιοσύνη, αλλά απαιτεί, προς υπέρβαση της διανεμητικής ανισότητας, την συνδρομή της πολιτικής κοινότητας υπέρ των ασθενέστερων μελών της¹¹¹.

Οπότε, η καθιέρωση και η χρηματοδότηση ενός «βασικού εισοδήματος για όλους» μέσω ενός (αρμόδιου) Εθνικού Ταμείου (National Fund) θα επενεργούσε ως αποζημιωτικός μηχανισμός των προσώπων για την απώλεια ή, έστω, τη σχετικοποίηση του φυσικού δικαιώματος στην ιδιοκτησία¹¹². Η γη, εξάλλου, κατά τον Paine, δεν αποτελεί περιουσιακό

¹⁰⁹ Charles Fourier, *La Fausse industrie, morcellée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit et perfection extrême en toute qualité* (1836), εκδ. Anthropos, Paris, 1967, σ. 491-492.

¹¹⁰ Thomas Paine, *Agrarian Justice*, 1795, Digital edition by www.grundskyld.dk, 1999, αναρτημένο στον ιστότοπο: <http://piketetty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf>, σ. iii.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 17-18.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 10.

στοιχείο προς ατομική ιδιοποίηση, αλλά συνιστά κοινή ιδιοκτησία του ανθρώπινου γένους, δυνάμενη να αξιοποιηθεί προς όφελος όλων. Άρα, είναι μη απαλλοτριώσιμη υπέρ ορισμένων μόνο μελών του κοινωνικού σώματος. Έτσι, το βασικό εισόδημα αποτυπώνει την έγγεια οφειλή που υπέχουν οι ιδιοκτήτες γης προς τους ακτήμονες της πολιτικής κοινότητας.

Μετά τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, είναι δυνατό να οριστεί το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα (ή, αλλιώς, βασικό εισόδημα) και να ταξινομηθούν τα τρία κύρια επιχειρήματα που συνηγορούν υπέρ της θεσμοθέτησής του στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας. Το «βασικό εισόδημα», λοιπόν, συνίσταται σε «*εισόδημα καταβαλλόμενο από την κυβέρνηση σε κάθε ενήλικο μέλος της κοινωνίας απροϋπόθετα, δηλαδή ανεξαρτητως από την εισοδηματική, οικογενειακή, επαγγελματική κ.λπ. κατάσταση του προσώπου*»¹¹³.

Συνεπώς, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, αφενός, χαρακτηρίζεται από καθολικότητα (εμβάθυνση της ιδιότητας του πολίτη, αποσύνδεση από τη σχέση εξαρτημένης εργασίας)¹¹⁴ και, αφετέρου, προϋποθέτει μια συνεκτική θεωρία των βασικών αναγκών των ανθρώπων, προκειμένου να προσδιοριστεί το αντικείμενο της αξίωσης καταβολής του.

Οι τρεις κύριες υπερασπιστικές γραμμές του «ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος» στη σύγχρονη βιβλιογραφία αφορούν στην προαγωγή: α) της ίσης πολιτικής ελευθερίας, β) της κοινωνικής δικαιοσύνης, γ) της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς.

2. Ratio καθιέρωσης του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος

2.1. Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και ίση πολιτική ελευθερία

Ήδη στη σκέψη του Paine διαφαίνεται ευκρινώς ότι το έμφυτο δικαίωμα στην ιδιοκτησία αποτελεί βατήρα για την επί ίσοις όροις κτήση της πολιτικής ιδιότητας και έτσι για την έμπρακτη άσκηση της πολιτικής

¹¹³ Ο ορισμός αυτός αντλείται από τον Philippe Van Parijs, “A Basic Income for All”, <http://bostonreview.net/forum/ubi-van-parijs>, 1.10.2000. Για περαιτέρω λεπτομέρειες σχετικά με τα δομικά χαρακτηριστικά και τις εμπειρικές αποτυπώσεις του «βασικού εισοδήματος», βλ. την ιστοσελίδα του BIEN (Basic Income Earth Network), basicincome.org.

¹¹⁴ Σχετικά με τον απροϋπόθετο χαρακτήρα του «βασικού εισοδήματος» ως εγγυητική ρήτρα της καθολικής διάστασής του, βλ. Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, ό.π., σ. 172.

ελευθερίας από όλους. Η αξίωση για καταβολή του ελάχιστου εισοδήματος, λοιπόν, αποτελεί δικαίωμα του ατόμου-πολίτη, προκειμένου να συγκεραστεί αρμονικά η ατομική θεώρηση καθενός για καλό έννομο βίο με το γενικό συμφέρον της *res publica*¹¹⁵.

Η σύνδεση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος με την προάσπιση της ίσης πολιτειότητας αποδίδεται πειστικά στο έργο της Carole Pateman¹¹⁶. Κρίνεται ότι η θεσμοθέτηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος δεν περιορίζεται σε πρόσκαιρη ανακούφιση της ακραίας φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Αλλά παρίσταται ως το δραστικό πρακτικό μέσο για ουσιαστικό αυτοκαθορισμό του λαού, δηλαδή για αυτονομία στην πολιτική της διάσταση¹¹⁷. Η δημοκρατία, κατά την Pateman, συνίσταται στην ελευθερία καθενός από εκμετάλλευσή του από τους ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς εξουσίας¹¹⁸.

Το βασικό εισόδημα διευκολύνει, λοιπόν, ουσιαστικά την πραγμάτωση ευρείας δημοκρατικής συμμετοχής. Το βασικό εισόδημα δεν αποτελεί απλώς έναν εξισορροπητικό κίονα του ισχύοντος πολιτικού και κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Παράλληλα, η επαναπολιτικοποίηση της ιδιωτικής σφαίρας ανοίγει το παράθυρο σε μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας και της Πολιτείας προς την κατεύθυνση της κοινωνικής δημοκρατίας.

2.2. Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και κοινωνική δικαιοσύνη

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το βασικό εισόδημα επενεργεί ως το πρακτικό μέσο προς διασφάλιση κοινωνικής δικαιοσύνης ως θεμελιώδους δικαιοκούς αρχής. Στο έργο του Van Parijs, η κοινωνική δικαιοσύνη δεν παρίσταται μόνον ως μέσο προς ενδυνάμωση της δημοκρατικής διαβού-

¹¹⁵ Βλ. Paine, *ό.π.*, σ. 17.

¹¹⁶ Βλ. ιδίως Pateman, "Democratizing Citizenship: Some Advantages of a Basic Income", *ό.π.*, σ. 89-105. Σε υπαινικτική μορφή, η καθιέρωση ενός υλικού minimum συνδέεται με το ιδεώδες της πολιτικής ισότητας ήδη στο: G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 3^η έκδ., εκδ. Felix Meiner, Leipzig, 1930, σ. 299, όπου υποστηρίζεται ότι «... οι άνθρωποι είναι μεν ίσοι, αλλά μόνο ως πρόσωπα, ήτοι ως προς την πηγή των αποκτημάτων τους. Για αυτό το λόγο θα έπρεπε κάθε άνθρωπος να διαθέτει ιδιοκτησία» (μτφρ. δική μου).

¹¹⁷ Βλ. Pateman, "Democratizing citizenship", *ό.π.*, σ. 90 επ., ιδίως σ. 94-95. Σχετικά με το βασικό εισόδημα ως «μισθό του πολίτη» (ή, αλλιώς, «εισόδημα πολιτειότητας»), βλ. χαρακτηριστικά Jean-Marc Ferry, *L' allocation universelle: Pour un revenu de citoyenneté*, εκδ. Cerf, Paris, 1995.

¹¹⁸ Pateman, *στο ίδιο*, σ. 92. Για την πολιτική ελευθερία ως «μη κυριάρχηση» (non-domination), βλ. επίσης Daniel Raventós, *Basic Income: The Material Conditions of Freedom*, εκδ. Pluto Press, London, 2007.

λευσης, αλλά, παράλληλα, αποτελεί υψηλής σπουδαιότητας αρχή για κρατικά οργανωμένη πολιτική κοινωνία ίσων και ελεύθερων προσώπων, η οποία σέβεται τον εαυτό της. Συνέχεται, επιπλέον, με τη δυνατότητα πραγμάτωσης μιας αυτόνομα διαμορφωμένης σφαίρας επιλογών στον ατομικό και συλλογικό βίο.

Η ελευθερία, εξάλλου, κατά τον Van Parijs δεν εξαντλείται στην καταναλωτική ελευθερία του *homo economicus*, αλλά συμπεριλαμβάνει οπωσδήποτε την ελευθερία του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου¹¹⁹. Συνεπώς, η πολιτική διάσταση της ελευθερίας χαρακτηρίζεται από –αδέσμευτη από κυριαρχία– ποικιλομορφία (“undominated diversity”) των προαιρέσεων των πολιτών. Αξιώνει, με άλλα λόγια, την απάμβλυνση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων που διασαλεύουν την αμοιβαία συνύπαρξη διαφορετικών προσωπικοτήτων¹²⁰.

Παρά ταύτα, φαίνεται να εμφιλοχωρούν δυο αντιφάσεις στη γόνιμη σκέψη του Van Parijs. Δίχως τη συνδρομή μιας συνεκτικής θεωρίας αναγκών, το «καλάθι των βασικών αγαθών» μεταγεται αναπόφευκτα στην επικράτεια των ατομικών προαιρέσεων. Εάν, όμως, οι βασικές ανάγκες αποτελούν κατ’ ουσίαν προαιρέσεις, τότε επιπολάζει πλήρης υποκειμενισμός ως προς τι συνιστά στοιχειώδη υλικό πόρο και τι όχι. Έτσι, η ενσωμάτωση των βασικών αναγκών στο αίτημα για ελευθερία καθενός να σχηματίζει προτιμήσεις απαλλαγμένες από σχέσεις κυριαρχίας υποσκάπτει τον δικαιολογητικό λόγο για την καθιέρωση ενός απροϋπόθετου, άρα αδιαφοροποίητου, βασικού εισοδήματος¹²¹.

Επιπλέον, η εκ μέρους του πρόταξη της (ενδογενεακής και διαγενεακής) κοινωνικής δικαιοσύνης έναντι της δημοκρατικής διαβούλευσης ενδέχεται να σχετικοποιήσει την αυτοτελή κανονιστική δυναμική της δημοκρατίας ως νομιμοποιητικού βάρους της πολιτικής κοινωνίας, εντός της οποίας διενεργείται, μεταξύ άλλων, και κριτικός αναστοχασμός περί διανεμητικής δικαιοσύνης¹²².

¹¹⁹ Van Parijs, *Real Freedom for All...*, ό.π., σ. 30 επ., ιδίως σ. 33.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 58.

¹²¹ Για μια διεισδυτική ανάπτυξη της συγκεκριμένης επιφύλαξης, βλ. Andrew Williams, “Resource Egalitarianism and the Limits to Basic Income”, στο: Andrew Reeve / Andrew Williams (eds.), *Real Libertarianism Assessed: Political Theory after Van Parijs*, εκδ. Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York, 2003, σ. 111-135, ιδίως σ. 120-121.

¹²² Βλ. μια ανάλυση της σχετικής ένστασης από τον Thomas Christiano, “Is Democracy Merely a Means to Social Justice?”, στο: A. Reeve / A. Williams (eds.), *Real Libertarianism Assessed...*, ό.π., σ. 172-200, ιδίως σ. 188 επ.

2.3. Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και εύρυθμη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς

Η τρίτη συνηγορία υπέρ του κατ' ελάχιστον εγγυημένου εισοδήματος κρίνει την καθιέρωση στοιχειωδών όρων κοινωνικής προστασίας ως αναγκαία παράμετρο για –έστω και στοιχειώδη– συμμετοχή του ατόμου στον οικονομικό βίο και για την εύρυθμη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς εν γένει¹²³. Ακόμα και από νεοφιλελεύθερη σκοπιά έχει ριφθεί η ιδέα ότι κάποιο ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα θα ήταν θεμιτό και χρήσιμο, στο βαθμό που η αγορά αγαθών και υπηρεσιών θα υποβοηθείται από αυτό. Με αυτόν τον τρόπο, το δρών ορθολογικό οικονομικό υποκείμενο καθίσταται ικανό να πραγματώνει την ελευθερία με τη νεοφιλελεύθερη του όρου έννοια, όπως λόγου χάριν την ελευθερία ανάληψης (επιχειρηματικών) κινδύνων στην αγορά. Εξάλλου, χάρη στο ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, εξασφαλίζεται μακροοικονομικά ένα σταθερό επίπεδο ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών, αφού οι ωφελούμενοι πολίτες είναι ταυτόχρονα και καταναλωτές, συμβάλλοντας κι αυτοί στην επιθυμητή ισορροπία προσφοράς και ζήτησης.

Υπό αυτή τη διόπτρα, πάντως, εξατομικεύεται και αποπολιτικοποιείται η ratio υιοθέτησης του βασικού εισοδήματος. Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα καλείται απλώς να εξυπηρετεί, ως συμπληρωματικό μέσο¹²⁴, την έμπρακτη συμμετοχή του ατόμου στη «φυσική» αγοραία τάξη του κόσμου, μέσω της απόκρουσης των καθαρά ατομικών κινδύνων, που σχετίζονται με τη ζωή και την απλή επιβίωση των φτωχών ανθρώπων. Ας μην περάσει απαρατήρητο ότι ακόμη και αυτή η αμιγώς πραγματιστική – καθόλου δεοντοκρατική– δικαιολόγηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος γίνεται με κόστος μια πρόδηλη ανακολουθία για όποιον πιστεύει σε μια δήθεν αυθόρμητη, «φυσική» αυτορρύθμιση της αγοράς. Διότι έτσι δικαιώνεται κατ' αποτέλεσμα η –έστω και ελάχιστη δυνατή– παρέμβαση του Κράτους στην (ανα)διανεμητική διαδικασία.

Το ελάχιστο εισόδημα, ως *minimal* ασφάλεια του ατόμου¹²⁵, δεν είναι, εξάλλου, απροϋπόθετο, αλλά απλώς υπαγορεύεται από το ενδεχό-

¹²³ Βλ. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Vol. 2, *ό.π.*, σ. 87. Με παρόμοιο πνεύμα ο Milton Friedman προτείνει την καθιέρωση ενός εγγυημένου εισοδήματος με τη μορφή αρνητικού φόρου (*negative tax*) για ανακούφιση της φτώχειας, *Capitalism and Freedom*, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 1962, κεφ. 12 (“*Alleviation of poverty*”).

¹²⁴ Βλ. Hayek, *The Constitution of Liberty*, *ό.π.*, σ. 207.

¹²⁵ Σύμφωνα με τον Hayek, η *minimum* ασφάλεια που πρέπει να εγγυάται το Κράτος στα άτομα, σε περίπτωση αποτυχίας της αγοραίας διανομής αγαθών, συμπεριλαμβάνει «*φαγητό, καταφύγιο και ρουχισμό, επαρκή για τη διατήρηση της υγείας και της ικανότητας προς εργασία*», *The Road to Serfdom*, *ό.π.*, σ. 133. Στη χαγκελιανή θεώρηση του ελαχι-

μενο η αυθορμησία της αγοράς να αποτύχει να διασφαλίσει τα χρειώδη της επιβίωσης για μια μερίδα του πληθυσμού¹²⁶. Επιπλέον, το ελάχιστο εισόδημα υπόκειται στη δαμόκλειο σπάθη («κόφτη») μιας –αγοραία ιδωμένης– «επιφύλαξης του εφικτού», καθώς η χορήγησή του από το Κράτος τελεί υπό την αίρεση ότι δεν θα παραβλάπτει την αποτελεσματική λειτουργία του ελεύθερου και ανόθευτου ανταγωνισμού¹²⁷.

3. Η κανονιστική αποτύπωση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην ελληνική έννομη τάξη

Από κανονιστική σκοπιά, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα αποτελεί αξίωση του προσώπου που απορρέει τόσο από τη γραμματική διατύπωση του άρθ. 21 παρ. 1 εδ. β', το οποίο προστέθηκε κατά την πρόσφατη αναθεώρηση του Συντάγματος¹²⁸, όσο και από τη συστηματική ερμηνεία των άρθ. 2 παρ. 1 Συντ. (ανθρώπινη αξιοπρέπεια) και 5 παρ. 1 Συντ. (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας). Συνάμα, συνιστά υποχρέωση της Πολιτείας για την υλοποίηση της συνταγματικά κατοχυρωμένης αποστολής του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθ. 25 παρ. 1 Συντ.).

Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα δεν υποκαθιστά την κοινωνική ασφάλιση, αλλά λειτουργεί ως ατομικό δικαίωμα σε ένα ύστατο δίκτυο ασφαλείας (social safety net)¹²⁹, προκειμένου να αποτραπεί η διακίνδυνωση της διαβίωσης¹³⁰, εντάσσεται δηλαδή στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας (social care). Ωστόσο, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα δεν πρέπει να ιδωθεί ως «παγίδα φτώχειας», δηλαδή ως ένας πατερναλιστικός

σου εγγυημένου εισοδήματος, πάντως, δεν συμπεριλαμβάνεται η κοινωνική ασφάλεια του προσώπου.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 133.

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 134.

¹²⁸ «...Το Κράτος μεριμνά για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, όπως νόμος ορίζει», όπως τέθηκε σε ισχύ με το Ψήφισμα της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, που δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. 187/Α'/28.11.2019.

¹²⁹ Σχετικά με την αναγωγή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος σε ατομικό δικαίωμα, βλ. ΙΝΕ (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ), *Το βασικό εγγυημένο εισόδημα και οι πολιτικές του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην ΕΕ-15*, Μελέτες 9, 2010.

¹³⁰ Ο Αμίτσης θεωρεί ότι ένα πλήρες πρόγραμμα ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος θα πρέπει όχι μόνο να διασφαλίζει την αποτροπή του κινδύνου διαβίωσης, αλλά προσέτι να λειτουργεί ως γενικό σύστημα κοινωνικής ένταξης των ευάλωτων ατόμων, *Η θεσμική κατοχύρωση των ελάχιστων ορίων διαβίωσης στην ελληνική και διεθνή έννομη τάξη*, ό.π., σ. 547.

μηχανισμός καθήλωσης του ατόμου σε μια διαρκή συνθήκη επαιτείας. Αντιθέτως, συνιστά μέσο κοινωνικής επανένταξης του αποκλεισμένου (π.χ. από την αγορά εργασίας) προσώπου¹³¹, διευρύνοντας τα περιθώριά του να συνεχίσει να αναπτύσσει την προσωπικότητά του εν κοινωνία, με αξιοπρέπεια και αίσθηση αυτοσεβασμού.

Υπό το φως των παραπάνω επισημάνσεων, αμέσως κατωτέρω εξετάζονται αδρομερώς τα δειλά και μάλλον αποσπασματικά βήματα προς την υιοθέτηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην ελληνική έννομη τάξη¹³² με το ν. 4093/2012¹³³ και την κοινή υπουργική απόφαση αριθμ. Γ.Δ.5 οικ. 2961-10/2017¹³⁴.

Με το άρθ. πρώτο παρ. 11 (ΙΑ. 3) του ν. 4093/2012 («Ρυθμίσεις για τον ΟΑΕΔ – Ασφαλιστικές και συνταξιοδοτικές διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας») τέθηκε σε εφαρμογή ένα «πilotικό» πρόγραμμα ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος. Συγκεκριμένα, η χωρική εμβέλεια του προγράμματος περιορίστηκε σε δύο μόνο περιοχές της επικράτειας, με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, οι οποίες επελέγησαν με κλήρωση (περ. 1). Επιπλέον, το πρόγραμμα ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος επρόκειτο να λειτουργήσει συμπληρωματικά προς τις λοιπές υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, φιλοδοξώντας να συνδυάσει την επιδοματική καταπολέμηση της φτώχειας με δράσεις κοινωνικής επανένταξης των δικαιούχων ατόμων και οικογενειών (περ. 2).

Η πρώτη απόπειρα για θεσμοθέτηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην ελληνική έννομη τάξη δεν ανταποκρίθηκε ικανοποιητικά στα αιτήματα για καθολικότητα των δικαιούχων και επάρκεια των παροχών. Πράγματι, η «πilotική» υλοποίηση του προγράμματος νόθευε τον καθολικεύσιμο ορίζοντα του ελάχιστου εισοδήματος, αποτέμοντάς το a priori από το δικαίωμα στη βιοτική αυτοτέλεια, που απολαμβάνουν εξίσου όλα τα μέλη της πολιτικής κοινότητας. Περαιτέρω, το ανώτατο όριο

¹³¹ Ο Ματσαγγάνης προβαίνει σε συνδυαστική επίκληση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος με την κατάρτιση ατομικών σχεδίων επανένταξης στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία εν γένει, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, ό.π., σ. 222.

¹³² Σε υπερεθνικό επίπεδο, βλ. τη Σύσταση του Συμβουλίου 92/441/ΕΟΚ της 24.6.1992 «σχετικά με τα κοινά κριτήρια που αφορούν την επάρκεια πόρων και παροχών στα συστήματα κοινωνικής προστασίας».

¹³³ Ν. 4093/2012, «Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 – Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής του ν. 4046/2012 και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016», Φ.Ε.Κ. Α' 222/12-11-2012.

¹³⁴ «Καθορισμός των όρων και των προϋποθέσεων εφαρμογής του προγράμματος Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης», δημοσιευμένη στο Φ.Ε.Κ. Β' 128/24-1-2017.

δαπάνης για τη χρηματοδότηση της δράσης υπολογίστηκε σε ύψος μόλις 20 εκατομμυρίων ευρώ (περ. 2), δηλαδή σε ένα ποσό εξ αντικειμένου ανεπαρκές να καλύψει στους δικαιούχους (άτομα, οικογένειες) το «*θερμιδικό ελάχιστο της ανθρώπινης ύπαρξης*»¹³⁵.

Με την κοινή υπουργική απόφαση αριθμ. Γ.Δ.5 οικ. 2961-10/2017, τέθηκε σε ισχύ ένα νέο προνοιακό πρόγραμμα, το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (ΚΕΑ). Όπως προβλέπεται στο άρθ. 1 της ως άνω κοινής υπουργικής απόφασης, μέσω του ΚΕΑ επιχειρείται ο συγκερασμός της εισοδηματικής ενίσχυσης των ωφελούμενων ευάλωτων ατόμων και κοινωνικών ομάδων με την παροχή συμπληρωματικών κοινωνικών υπηρεσιών (π.χ. δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη) και κοινωφελών αγαθών (π.χ. κοινωνικό τιμολόγιο παροχών ύδρευσης και ηλεκτρικής ενέργειας), καθώς και με την επανενεργοποίηση των δικαιούχων στην κοινωνική και οικονομική ζωή.

Το πρόγραμμα έχει επιλεκτική στόχευση, αναγνωρίζοντας ως ωφελούμενες μονάδες μονοπρόσωπα νοικοκυριά, πολυπρόσωπα νοικοκυριά και αστέγους (άρθ. 2). Το ύψος της εισοδηματικής ενίσχυσης του ΚΕΑ κυμαίνεται από τα 200 ευρώ (μονοπρόσωπο νοικοκυριό) έως τα 900 ευρώ ανά μήνα (άρθ. 2). Στο άρθ. 3 καθορίζονται σωρευτικά τα κριτήρια ένταξης στο πρόγραμμα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται εισοδηματικές και περιουσιακές προϋποθέσεις, καθώς επίσης και η νόμιμη διαμονή στην ελληνική επικράτεια.

Βάσει του άρθ. 6, όσοι δικαιούχοι του ΚΕΑ δύνανται να εργαστούν υποχρεούνται να εκπληρώνουν μια σειρά από όρους (π.χ. επίσκεψη στα Κέντρα Κοινότητας, που λειτουργούν στο δήμο διαμονής τους σε μηνιαία βάση, ανανέωση της κατάστασης ανεργίας σύμφωνα με το ισχύον κανονιστικό πλαίσιο του ΟΑΕΔ, αποδοχή κάθε προτεινόμενης κατάλληλης θέσης εργασίας, απαγόρευση εκούσιας και αναιτιολόγητης παραίτησης από την ανειλημμένη εργασία), προκειμένου να μη διακοπεί η καταβολή της παροχής (άρθ. 9 παρ. 3).

Το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης αποτελεί αδιαμφισβήτητη πρόοδο σε σχέση με την «πilotική» εφαρμογή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, καθώς διευρύνει τον αριθμό των δικαιούχων και εμβαθύνει το περιεχόμενο της κοινωνικής φροντίδας (παροχές σε χρήμα και σε είδος). Ωστόσο, οι όροι που τίθενται στους δικαιούχους για την απρόσκοπτη συνέχιση της καταβολής του ΚΕΑ αποπνέουν την ιδέα για πατερναλιστική τιμώρηση των «ανάξιων φτωχών», απομακρύνοντας, έτσι, το πρό-

¹³⁵ Βαρβάρα Λαλιώτη, *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα: Το χρονικό ενός «πολυαναμενόμενου» αναγγελθέντος μέτρου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2017, σ. 129.

γραμμα από τον τελολογικό ορίζοντά του (ουσιαστική βιοτική αυτοτέλεια για όλους).

4. Προοπτικές και κίνδυνοι από τη θεσμοθέτηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος

Η θεσμοθέτηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, στην απροϋπόθετη εκδοχή του, διανοίγει προοπτικές για μια δικαιότερη πολιτική κοινωνία και, δευτερογενώς, για πιο ισοδύναμη συμμετοχή όλων στη δημοκρατική διαβούλευση. Από την άλλη πλευρά, εντούτοις, ενεδρεύει ο κίνδυνος εγκλωβισμού των μαζών σε μια πατερναλιστική –επιδοματικού τύπου– μεταχείριση, εκτός εάν χαραχθεί προσεχώς ένα όντως χειραφετητικό κοινωνικοπολιτικό σχέδιο για αναδόμηση των κοινωνικών βάσεων της πολιτικής οικονομίας.

4.1. Προοπτικές

Από δεοντοκρατική σκοπιά, το βασικό εισόδημα μπορεί να συμβάλλει στην εμπέδωση της βιοτικής αυτοτέλειας ως θεμελιώδους αρχής δικαίου. Η διασφάλιση ενός *minimum* για τα άτομα-μέλη του κοινωνικού συνόλου εγγυάται τον επί ίσοις όροις σεβασμό της *προσωπικής* αυτονομίας, αναδεικνύοντας συνάμα τους *συλλογικούς* όρους ύπαρξης της ελευθερίας¹³⁶. Χάρη σ' αυτό τα μέλη της κοινωνίας όχι μόνο διατηρούνται κοινωνικώς ενεργά, αλλά συνάμα διασφαλίζουν έτσι αυτοσεβασμό και αξιοπρέπεια.

Επιπροσθέτως, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα δύναται να αναχθεί σε αποτελεσματικό μέσο για την άμβλυση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων λόγω φύλου. Το απροϋπόθετο «βασικό εισόδημα για όλους», χάρη στην καθολικότητά του, μπορεί να ανατρέψει πατριαρχικά υπολείμματα στη δομή της οικογένειας και της αγοράς εργασίας, αυξάνοντας το πεδίο επιλογών των γυναικών στον κοινωνικό βίο¹³⁷.

Σε ιστορική προοπτική, η καθιέρωση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος θα απαλλάξει τον εργαζόμενο πληθυσμό από το καταθλιπτικό βάρος της ανεύρεσης κάποιας επισφαλούς θέσης εντός μιας ολοένα και πιο αυτοματοποιημένης αγοράς εργασίας, στην οποία θα καταργούνται θέσεις ζωντανής εργασίας με ανησυχητικά αυξητικό ρυθμό στον 21^ο

¹³⁶ Για τον επί ίσοις όροις αυτοσεβασμό και την ελευθερία ως μείζονα κοινωνικά αγαθά, βλ. Michelman, "Constitutional Welfare Rights and A Theory of Justice", στο: N. Daniels (ed.), *Realizing Rawls...*, ό.π., σ. 319-346, ιδίως σ. 346.

¹³⁷ Βλ. έτσι, Pateman, "Democratizing citizenship...", ό.π., σ. 98-99.

αιώνα. Με αυτόν τον τρόπο, συντελεί σε τόνωση της πλήρους απασχόλησης¹³⁸ και σε μερική αποεμπορευματοποίηση της εργασίας¹³⁹. Προάγοντας την κοινωνικοοικονομική χειραφέτηση του προσώπου, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα λειτουργεί ως ένα μέσο απόκρουσης των ποικιλόμορφων διακινδυνεύσεων, που προξενούν τόσο η απορρυθμισμένη οικονομία της αγοράς όσο και ο κυβερνητικός πατερναλισμός.

4.2. Κίνδυνοι

Ο ηθικός στιγματισμός του επωφελούμενου προσώπου παρουσιάζεται ως ο μείζων κίνδυνος από την καθιέρωση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος. Από νεοφιλελεύθερη σκοπιά, επαναλαμβάνεται σταθερά η μομφή ότι ο αποδέκτης λαμβάνει κάτι που δεν αξίζει¹⁴⁰. Από εξισωτική οπτική, όμως, επικρίνεται τούτο ως μια επιδοματικού τύπου υλική ενίσχυση, με τίμημα την ηθική και πολιτική περιθωριοποίηση του προσώπου¹⁴¹.

Υπό το πρίσμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού των καπιταλιστικών κοινωνικοοικονομικών δομών, η εφαρμοσμένη θεωρία του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος ψέγεται, διότι αφήνει στο απυρόβλητο την αρχή του ελεύθερου και ανόθευτου ανταγωνισμού ως τρόπο οργάνωσης του βίου και διατηρεί ακλόνητα τα πεδία αγοραίας διευθέτησης, επιχειρώντας απλώς να αυξήσει τις πραγματικές ευκαιρίες συμμετοχής κάθε ατόμου στην αγορά¹⁴².

Παράλληλα, η θεσμοθέτηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος κρίνεται ύποπτη για υποκατάσταση του δικαιώματος στην εργασία

¹³⁸ Ο Barry θεωρεί ότι το βασικό εισόδημα μπορεί επίσης να εξισορροπήσει την υπέρμετρη δύναμη που διαθέτουν οι εργοδότες έναντι των εργαζομένων τους, *Why Social Justice Matters*, ό.π., σ. 212.

¹³⁹ Όπως επισημαίνει ο Emanuele Murra, «... ακόμα κι αν δεν εκδημοκρατίσουμε την αγορά, τουλάχιστον ας απελευθερώσουμε από τις επιταγές της έναν ζωτικό χώρο προσωπικών αποφάσεων» (μτφρ. δική μου), “Limiting Economical Instrumental Action: Basic Income in Habermasian Perspective”, 15th International BIEN Congress - Re-Democratizing Market, Montréal, 27-29 June 2014.

¹⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Bryan Caplan, “Why Libertarians Should Oppose the Universal Basic Income”, https://www.econlib.org/archives/2017/02/why_libertarian_2.html, 20.2.2017.

¹⁴¹ Ο Rosanvallon υποστηρίζει ορθώς πως «η ιδέα του καθολικού επιδόματος αποτελεί κι αυτή ένδειξη της τάσης για όλο και μεγαλύτερο διαχωρισμό ανάμεσα στη σφαίρα της οικονομικής δραστηριότητας και στη σφαίρα της αλληλεγγύης», *Το νέο κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 159.

¹⁴² Daniel Zamora, “The Case Against a Basic Income”, transl. by Jeff Bate Boerop, *jacobinmag.com*, 28.12.2017.

από επιδοματική μέριμνα των ολοένα πολυπληθέστερων ανέργων ή επισφαλώς εργαζόμενων προσώπων. Σε αυτή την περίπτωση, το βασικό εισόδημα αποσυνδέεται πλήρως από τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, εμπορευματοποιώντας έτι περαιτέρω την ήδη ευρέως απορρυθμισμένη αγορά εργασίας¹⁴³.

Στο έργο των Ackerman και Alstott, “The Stakeholder Society” παρουσιάζεται μια εναλλακτική θεώρηση του ελάχιστου εισοδήματος. Προτείνεται η εφ’ άπαξ παροχή ενός ποσού στους πολίτες με τη συμπλήρωση του 18^{ου} έτους της ηλικίας τους αντί για την περιοδική (π.χ. μηνιαία) καταβολή του. Οι δυο συγγραφείς ισχυρίζονται ότι η εφ’ άπαξ παροχή συνδυάζει την οικονομική ανεξαρτησία του προσώπου με τον αντιπατερναλισμό της άπαξ (και όχι διαρκούς) κυβερνητικής παρέμβασης¹⁴⁴.

Η ιδέα του stakeholding, πάντως, ασπάζεται μια στατική οπτική της ισότητας των ευκαιριών (αφειρητική ισότητα σε κάποια –ηλικιακά προσδιορισμένη– πρωταρχική θέση)¹⁴⁵. Συνάμα, καθόλου δεν αμφισβητεί την ταξική δομή της αστικής κοινωνίας για όλη τη μετέπειτα πορεία του ανθρώπινου βίου. Η αποκατάσταση της ισότητας των ευκαιριών δεν αποτελεί στιγμιαίο εξατομικευμένο αίτημα, αλλά αδιάπτωτη διεκδίκηση της κοινωνίας των πολιτών, ουσιαδώς υποστηρικτική της πολιτικής ελευθερίας¹⁴⁶. Η μονόπλευρη έμφαση στο αφηρημένο άτομο αποκαθλώνει, λοιπόν, το κατ’ ελάχιστον εγγυημένο εισόδημα από την εξέχουσα θέση, που θα μπορούσε να κατέχει τούτο στο πλαίσιο μιας συνεκτικής θεωρίας κοινωνικής δικαιοσύνης.

¹⁴³ Ο Χάρης Ναζάκης αποκρούει τη σχετική ένσταση υποστηρίζοντας ότι «δεν πρόκειται για μια αποσύνδεση της σχέσης εργασίας και εισοδήματος αλλά αυτής (ενν. της σχέσης) ανάμεσα στη διάρκεια της εργασίας και στο εισόδημα», «Προς ένα Κοινωνικά Εγγυημένο Ισόβιο Εισόδημα», εις: *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα* (Συλλογικός Τόμος), εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993, σ. 59 επ., ιδίως σ. 64.

¹⁴⁴ Βλ. Bruce Ackerman / Anne Alstott, *The Stakeholder Society*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1999, σ. 11.

¹⁴⁵ Βλ. σχετική κριτική στο άρθρο των Jeffrey Lehman / Deborah Malamud, “Saying No to Stakeholding”, *Michigan Law Review*, Vol. 98, May 2000, σ. 1482-1503, ιδίως σ. 1488.

¹⁴⁶ Υπό αυτή την οπτική γωνία, ασκείται η εύλογη κριτική της Pateman στην εφ’ άπαξ καταβολή ενός κεφαλαίου-οιονεί καταπιστεύματος, “Democratizing citizenship...”, *ό.π.*, σ. 97.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή φιλοδοξεί να σκιαγραφήσει την κοινωνική ασφάλιση ως θεσμό διανεμητικής δικαιοσύνης, δηλαδή ως μηχανισμό κατανομής βαρών και ωφελειών μεταξύ των μελών ορισμένης –εθνικής ή υπερεθνικής– πολιτικής κοινότητας, με σκοπό την άμβλυνση των βασικών βιοτικών κινδύνων (π.χ. γήρας, ασθένεια, αναπηρία, ανεργία) με όρους καθολικής ισχύος.

Προκειμένου να διακριβωθεί η (ανα)διανεμητική βάση του κοινωνικοασφαλιστικού θεσμού, επικαιροποιήθηκε σε νεωτερικά συμφραζόμενα η αριστοτελική διάκριση μεταξύ διανεμητικής (θεσμικής-κοινωνικής) και μη διανεμητικής (ανταλλακτικής-διαπροσωπικής) δικαιοσύνης. Το πρωτείο της διανεμητικής δικαιοσύνης μπορεί ευχερώς να ανευρεθεί στην εύλογη διαπίστωση ότι κάθε διανεμητική διεργασία, ήτοι η πρακτική εκδίπλωση κάθε θεωρίας δικαιοσύνης, διεξάγεται εντός ενός θεσμικού-κοινωνικοπολιτικού συγκειμένου. Με άλλα λόγια, η (ανα)διανομή πόρων, ωφελειών, ευκαιριών, «ικανοτήτων» ζωής κ.λπ. δεν δύναται να λάβει χώρα σε *tabula rasa*, πέραν και έξω ενός –δημοκρατικά νομιμοποιημένου– συλλογικού μηχανισμού για τη διαχείριση του κοινού μας βίου.

Ωστόσο, έκαστη διανεμητική διαδικασία δεν αφήνεται στο έλεος του άκρατου σχετικισμού, δηλαδή σε μια λογική “anything goes” ως προς το *distribuendum*. Απεναντίας, εδράζεται σε μια προθεσμική (άρα, μη διανεμητική) συνθήκη: την πολιτική ισότητα των συμμετεχόντων-ορθολογικών δρώντων τόσο κατά την αρχική διαμόρφωση, όσο και κατά την καθημερινή εφαρμογή των κανόνων του συλλογικού παιχνιδιού. Υπό αυτή την οπτική, η ισότητα αναβαπτίζεται σε πρωταρχική αρχή δικαίου, καθόσον λειτουργεί, αφενός, ως όρος προαγωγής της (αρνητικής και θετικής) ελευθερίας, αφετέρου δε ως ηθικοπολιτική και κανονιστική μήτρα για κοινωνική συμπερίληψη των ασθενέστερων μελών της πολιτικής κοινωνίας.

Η κοινωνική ασφάλιση, εντασσόμενη σε ένα εξισωτικό κοινωνικοπολιτικό εγχείρημα με όρους προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας, δεν εξαντλείται στην αντιμετώπιση ενός –νομοθετικά προκαθορισμένου– ατομικού βιοτικού κινδύνου. Ανυψώνεται, παράλληλα, σε κρίσιμο θεσμό για την άμβλυνση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, οι οποίες προξενούνται από την ανισότιμη πρόσβαση των προσώπων στην αγορά εργα-

σίας. Ο κοινωνικοασφαλιστικός θεσμός καθίσταται προνομιακό πεδίο για την παραπληρωματική εξέταση δύο (εκ πρώτης όψεως ανταγωνιστικών) αρχών διανεμητικής δικαιοσύνης, την αλληλεγγύη και της ανταπόδοσης.

Μολονότι οι δύο προαναφερόμενες αρχές διεκδικούν ισοδύναμη θέση ως προς τη χάραξη και την υλοποίηση ενός δημόσιου ασφαλιστικού συστήματος, η πραγμάτωση της εύλογης ανταπόδοσης στις επιμέρους εκφάνσεις της (επιβράβευση της εξαρτημένης εργασίας, προστασία της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, διαφύλαξη του περιουσιακού δικαιώματος στη λήψη συνταξιοδοτικών παροχών) τελεί υπό τον όρο να εκπληρώνεται το πολιτικό καθήκον (ενδογενεακής, διαγενεακής και κοινωνικής) αλληλεγγύης.

Η πρωτοκαθεδρία της αλληλεγγύης στην κοινωνική ασφάλιση εκδηλώνεται κατ' αρχήν μέσα από την υποχρεωτική υπαγωγή του εργαζόμενου πληθυσμού στην χρηματοδότηση του θεσμού σύμφωνα με την αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη, δηλαδή ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες καθενός. Επιπλέον, ο τελολογικός ορίζοντας της κοινωνικής ασφάλισης έγκειται στο να ανυψωθεί σε κοινωνική ασφάλεια για όλους. Η καθολική στόχευση του θεσμού εκκινεί μεν από το «θερμιδικό ελάχιστο» του βίου (βασικές ανθρώπινες ανάγκες), αλλά δεν έχει προδιαγεγραμμένη κατάληξη. Κατά συνέπεια, αφήνεται διάπλατα ανοιχτό το παράθυρο για διαρκή βελτιστοποίηση της κοινωνικής προστασίας μέχρι το «μη εισέτι είναι» της –πάντοτε ατελώς χειραφειτημένης– ανθρώπινης ύπαρξης.

Η καθολική συμπερίληψη του πληθυσμού σε ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης άξιο λόγου δεν θα γίνει κατορθωτή χωρίς την άρση των αθέμιτων (άμεσων ή έμμεσων) διακρίσεων, που μαστίζουν κάθε πολιτική κοινωνία. Η απαγόρευση των αθέμιτων διακρίσεων μας παρέχει τη δυνατότητα να εμπλουτίσουμε κανονιστικά την ουσιαστική-αναλογική ισότητα (ίση μεταχείριση όμοιων καταστάσεων και άνιση των ανόμοιων) με την ύπατη αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καταφάσκοντας ένα προπολιτικό «δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα».

Υπό το διακριτό φωτισμό της προθεσμικής, άρα αναπαλλοτριώτης, αυτής αξίωσης κάθε ανθρώπινου όντος, η ανισότητα των φύλων, παραδείγματος χάριν, εκλαμβάνεται ως ζήτημα κυριάρχησης τόσο στο διατομικό όσο και στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο. Επομένως, ένα κοινωνικό κράτος δικαίου δεν πρέπει να αρκείται σε μια πρόσκαιρη –επανορθωτικής υφής– ανακούφιση του αδικημένου, υποεκπροσωπούμενου (στην πλήρη απασχόληση), φύλου, αλλά δέον να προσλάβει μετασχηματιστικό πρόσημο προς μια δικαιότερη κοινωνία ίσων και ελεύθερων προσώπων.

Με τη σειρά της, η ιθαγένεια αποτελεί κατ' αρχήν το αποδεικτικό στοιχείο για την κατάφαση της ιδιότητας του πολίτη, άρα για την κτήση και απόλαυση κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων με συμμετοχικό προσανατολισμό (όπως το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση). Παρ' όλα αυτά, υφίστανται δύο ευλόγως υποστηρίξιμα επιχειρήματα για την αναγκαία διεθνοποίηση της κοινωνικής προστασίας, προκειμένου αυτή να μην διαφοροποιείται σε αισθητό βαθμό από το ένα κράτος στο άλλο και από ημεδαπό σε αλλοδαπό εντός της ίδιας –κρατικά οργανωμένης– πολιτικής κοινότητας.

Πρώτον, το «δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα» αποτελεί ανθρώπινο δικαίωμα και όχι πολιτικό «ατού», άρα η αποστέρησή του μεταφράζεται σε a priori έλλειψη μιας ιδιότητας συστατικής του ανθρώπινου γένους: τη δυνατότητα του ανήκειν σε οποιαδήποτε μορφή οργανωμένης πολιτικής κοινότητας.

Δεύτερον, από ιστορική-κοινωνιολογική σκοπιά, η διεθνική αλληλόδραση των δρώντων υποκειμένων (κράτη, άτομα, επιχειρήσεις) σε εποχή απορρυθμισμένης παγκοσμιοποίησης των σφαιρών παραγωγής και διανομής πλούτου, καθιστά αδήριτη ανάγκη την υπέρβαση των εθνικών ορίων για την προστασία της «ευάλωτης ζωής» απανταχού στην οικουμένη. Ενδεικτικά, η καθιέρωση παγκόσμιου φόρου επί της περιουσίας ή της κατοχής και αξιοποίησης κεφαλαίου θα ήταν μια ευκαταία και εφικτή προοπτική για την χρηματοδότηση των –έντονα δοκιμαζόμενων από την σφοδρή καπιταλιστική κρίση– θεσμών κοινωνικής πολιτικής.

Η διάχυση των κοινωνικών κινδύνων (εποχή της διακινδύνευσης κατά την εύστοχη διατύπωση του Ulrich Beck) και η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας επιτάσσουν την ομογενοποίηση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, προκειμένου αυτό να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό δίκτυο κοινωνικής προστασίας τόσο για τους insiders όσο και για τους outsiders της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Η μετατροπή των ποικίλων συντεχνιακών-ομοιοεπαγγελματικών σχημάτων (Bismarck) σε έναν ενιαίο φορέα με όρους καθολικότητας των παροχών (Beveridge) συνιστά απαραίτητο βήμα, προκειμένου να επιτευχθεί η απελευθέρωση του ανθρώπου από την ανάγκη. Συνεπώς, η ενοποίηση των ασφαλιστικών Ταμείων δεν αποτελεί απλώς οργανωτικό, τεχνικού χαρακτήρα, ζήτημα. Προσέτι, εγγυάται την ισότητα των προσώπων απέναντι στους κοινούς κινδύνους, ενώ παρέχει τα θεσμικά και υλικά εχέγγυα για βιώσιμη κοινωνική πολιτική σε μακροπρόθεσμο επίπεδο.

Εν συνεχεία, αναζητείται η χρυσή τομή ανάμεσα στο δημόσιο συμφέρον ως όρο επιβίωσης της res publica και στην ισότητα ως θεμελιώδη αρχή δικαίου. Στην παρούσα επιστημονική συμβολή, το δημόσιο

συμφέρον εκλαμβάνεται ως ιδεώδες καθολικότητας, το οποίο διέπει την καθημερινή πολιτική πρακτική. Χάρη στη συνδρομή του δημόσιου συμφέροντος, λοιπόν, οι πολίτες διατηρούν μεν ακέραιη την αυτονομία του πρακτικού Λόγου, επιφορτίζονται δε με την απαίτηση για παροχή ανιδιοτελών δικαιολογητικών λόγων για την τάδε ή δεινα συμπεριφορά τους. Έτσι, αυτή η σημασιολογικά αόριστη ρήτρα υπερβαίνει νοηματικά την αποκατάσταση της τρωθείσας δημοσιονομικής ισορροπίας του Κράτους και εμπλουτίζεται με κοινωνιοκεντρικό πρόσημο. Υπό αυτή την οπτική, κάθε περιοριστική νομοθετική παρέμβαση στα γεγνημένα και προσδοκώμενα κοινωνικοασφαλιστικά δικαιώματα δέον να εντάσσεται σε ένα ευρύτερο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, προς εξυπηρέτηση του γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, δηλαδή της διαγενεακής κάλυψης των βασικών βιοτικών αναγκών.

Η δε αρχή της ισότητας, κατά την κρατούσα θεωρητική προσέγγιση και την πάγια νομολογιακή πρακτική, φέρεται να λειτουργεί ως θεσμικό όριο στον περιορισμό των αξιώσεων κοινωνικοασφαλιστικής φύσεως για λόγους δημόσιου συμφέροντος. Ωστόσο, η εξισωτική αρχή αυτή καθεαυτήν δέον να εκληφθεί ως αυτοτελής στόχος δημόσιου ενδιαφέροντος, ο οποίος συνίσταται στην ισότιμη μεταχείριση των προσώπων από τα κρατικά όργανα. Εξάλλου, ο κριτικός αναστοχασμός περί της – θεωρούμενης ως αμιγώς ανταγωνιστικής– σχέσης μεταξύ ισότητας και δημόσιου συμφέροντος καταδεικνύει ότι η ισότητα και το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον χρήζουν αρμονικής συνύπαρξης, προκειμένου να αναδειχθεί η συστηματική ενότητα και η τελολογική αρτιότητα ενός κοινωνικού κράτους δικαίου άξιου υπακοής.

Νοούμενη ως διατομική και κοινωνική σχέση αναδιανεμητικού χαρακτήρα, η ισότητα συνεπάγεται την κατά προτεραιότητα επιβάρυνση των οικονομικώς ισχυρότερων προσώπων προς όφελος των κοινωνικώς ασθενέστερων μελών της πολιτικής κοινωνίας. Δυστυχώς, όμως, το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων», το οποίο υιοθετείται ως κινητήριος άξονας κάθε ασφαλιστικής μεταρρύθμισης από τη σχετική Έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας (1994) και πέρα, αποδυναμώνει το συλλογικό πνεύμα της κοινωνικής ασφάλισης. Απεναντίας, την καθιστά κατά κύριο λόγο αποταμιευτικό μηχανισμό, ο οποίος βασίζεται στην ατομική μέριμνα που οφείλει να επιδεικνύει ο «υπεύθυνος» χρήστης των –δήθεν– κοινωνοφελών υπηρεσιών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το πρόσωπο αποστασιοποιείται πλήρως από τους δεσμούς αλληλεγγύης και ενσυναίσθησης, λειτουργώντας ως υπολογιστικό ον (*homo economicus*), το οποίο σταθμίζει προσδοκίες, κίνητρα, συμφέροντα, με αποκλειστικό σκοπό τη μεγιστοποίηση της ατομικής,

αμιγώς περιουσιακής, ωφελιμότητάς του. Παράλληλα, το σύστημα των «πολλαπλών πυλώνων», διευρύνοντας τα πεδία αγοραίας διάρθρωσης του κοινωνικού βίου, ουδόλως συντελεί στην απελευθέρωση του ανθρώπου από την ανάγκη. Έτι περαιτέρω, χαράσσει μια νέα ιεραρχική τομή ανάμεσα στους «άξιους» και τους «ανάξιους» φτωχούς, με κριτήριο ένταξης το αν τα πρόσωπα διαθέτουν ή όχι την «ικανότητα» συμμετοχής σε μια ολοένα και πιο ανταγωνιστική αγορά εργασίας.

Η κοινωνική ασφάλιση δεν συνιστά ούτε φιλανθρωπική επίδειξη των επιτυχημένων δρώντων της αγοράς ούτε πατερναλιστική επιβολή κρατικής ελεημοσύνης. Ως διανεμητικός θεσμός δημόσιου ενδιαφέροντος, συνέχεται αδιάσπαστα με τη δημοκρατική αρχή, δηλαδή με τη συμμετοχική διαβούλευση σχετικά με τον τρόπο κατανομής βαρών και ωφελειών ανάμεσα στα μέλη της πολιτικής κοινωνίας. Η παρούσα γενεά ασφαλισμένων συμμετέχει –έστω και ασθενώς– στη διοίκηση των ασφαλιστικών οργανισμών, στρέφοντας το βλέμμα της στην αειφορία του θεσμού χάριν και των επόμενων γενεών. Η μακρόπνοη αυτή άσκηση πολιτικής ελευθερίας υλοποιείται με την υποχρέωση σύνταξης αναλογιστικών μελετών πριν την ψήφιση οποιασδήποτε ασφαλιστικής μεταρρύθμισης, αν και η αρμοδιότητα αυτή ανατίθεται σε μια –τεχνοκρατικά νομιμοποιούμενη– Ανεξάρτητη Αρχή, την Εθνική Αναλογιστική Αρχή.

Το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση δεν περιορίζεται στην παροχική του διάσταση, αλλά αντανακλά τη βιοτική αυτοτέλεια καθενός ως ισότιμου μέλους της πολιτικής κοινωνίας. Η καθολική αντιμετώπιση διαμοιρασμένων κινδύνων διατηρεί αμείωτη την προσδοκία για εμβάθυνση της δημοκρατίας από διαδικαστική (εκλογική) σε «κοινωνική δημοκρατία» με όρους ισοελευθερίας. Στο πλαίσιο, όμως, της εξατομικευμένης, μετα-δημοκρατικής κοινωνικής προστασίας των «άξιων φτωχών», διασπάται η γενική βούληση του λαού ως ενιαίου πολιτικού σώματος, με δυσμενή συνέπεια την υιοθέτηση κριτηρίων επιλεξιμότητας των προσώπων όσον αφορά στην απόλαυση των –αισθητά συρρικνωμένων– κοινωνικών παροχών.

Η αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας επιτείνει την κοινωνική ανασφάλεια. Η κοινωνική πολιτική δέον, λοιπόν, είτε να επανασυνδεθεί με τη «ζωντανή εργασία» με όρους πλήρους απασχόλησης, είτε να στραφεί προς την θεσμοθέτηση ενός απροϋπόθετου εισοδήματος του πολίτη, αποσυνδεδεμένου από την παροχή εργασίας. Το «βασικό εισόδημα για όλους» πληροί μεν την απαραίτητη προϋπόθεση για μια άξια λόγου κοινωνική προστασία (καθολική χειραφέτηση από την ανάγκη), ενέχει δε τον κίνδυνο να συρρικνωθούν οι προσδοκίες για μια συμπεριληπτική κοινωνική πολιτική στην αφετηριακή ισότητα των ευκαιριών, δι-

ως να τίθεται ως –εφικτός και οραματικός– στόχος η απο-εμπορευματοποίηση κοινωφελών αγαθών και υπηρεσιών. Κλείνοντας με τα λόγια του Samuel Moyn, «η ευλόγως υποστηρίξιμη σημασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ενν. και των αξιώσεων κοινωνικοοικονομικού περιεχομένου) θα αποκατασταθεί στο συλλογικό φαντασιακό μόνον εάν η ανθρωπότητα διασώσει τον εαυτό της από τις χαμηλές προσδοκίες»¹.

¹ Samuel Moyn, *Human Rights in an Unequal World*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 2018, σ. 220.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Ackerman, Bruce, *Social Justice in the Liberal State*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1980

Ackerman, Bruce / Alstott, Anne, *The Stakeholder Society*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1999

Acton, Harry Burrows, *The Morals of Markets and Related Essays*, ed. by David Gordon / Jeremy Shearmur, εκδ. Liberty Fund, Indianapolis, 1993

Αγαλλόπουλος, Χρίστος, *Αι Κοινωνικαί Ασφαλίσεις*, εκδ. Αφοί Γ. Ρόδη, Αθήναι, 1955

Agamben, Giorgio, *Homo sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσιαμούρα, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2005

Αγγελίδης, Μανόλης, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 2000

Αγγελοπούλου, Όλγα, *Η υποχρεωτικότητα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινωνικής ασφάλισης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004

Αγγελοπούλου, Όλγα, «Ο «πυρήνας του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος» ως όριο στις περικοπές συντάξεων: Σχόλιο στις αποφάσεις 2287/2015 και 2288/2015 της Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας», *ΕΔΚΑ*, 2015, σ. 450 επ.

Αλεξοπούλου, Αναστασία-Σοφία, *Κοινωνική προστασία: Ιστορική και φιλοσοφική διάσταση*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2015

Alexy, Robert, *Theorie der Grundrechte*, εκδ. Nomos, Baden-Baden, 1985

Αλιβιζάτος, Νίκος / Βουρλούμης, Παναγής / Γεραπετρίτης, Γιώργος / Κτιστάκης, Γιάννης / Μάνος, Στέφανος / Σπυρόπουλος, Φίλιππος, *Ένα Καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2016

Αμίτσης, Γαβριήλ, *Η θεσμική κατοχύρωση των ελάχιστων ορίων διαβίωσης στην ελληνική και διεθνή έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001

Αναγνώστου-Δεδούλη, Άρτεμις / Γαληνού, Ειρήνη-Ελευθερία, *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική προστασία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008

Anderson, Elizabeth, “What is the Point of Equality?”, *Ethics* 99/2, 1999, σ. 287-337

Andreotti, Alberta / Garcia, Soledad Marisol / Gomez, Aitor / Hespanha, Pedro / Kazerov, Yuri & Mingione, Enzo, “Does a Southern European Model Exist?”, *Journal of European Area Studies*, Vol. 9, No. 1, 2001, σ. 43-62

Andrietti, Vincenzo, “Portability of Supplementary Pension Rights in the European Union”, *International Social Security Review*, Vol. 54, Issue 1 (January-March 2001), σ. 59-83

Ανθόπουλος, Χαράλαμπος, *Εθελοντισμός, αλληλεγγύη και δημοκρατία: Η εθελοντική δράση στη συνταγματική προοπτική*, εκδ. Οξύ, Αθήνα, 2000

Ανθόπουλος, Χαράλαμπος, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενόψει του άρθρου 25 παρ. 2, 3 και 4 του Συντάγματος*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993

Αντωνίου, Θεοδώρα, «Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975», *ΔιΑ*, 2001, σ. 473 επ.

Αντωνίου, Θεοδώρα, *Η ισότητα εντός και διά του νόμου: Μια συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998

Αντωνίου, Θεοδώρα, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύσταγμα του 1975*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010

Aquinas, St. Thomas, *The Summa theologica of Saint Thomas Aquinas*, Encyclopaedia Britannica, Chicago, 1952

Arendt, Hannah, *The origins of totalitarianism*, εκδ. Meridian Books, Cleveland-New York, 1958

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια: Δεύτερος Τόμος (Βιβλία Ε-Κ)*, μτφρ. Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006

Αριστοτέλης, *Πολιτικά: Τρίτος Τόμος (Βιβλία Ε-ΣΤ)*, μτφρ. Π. Τζιώκα-Ευαγγέλου, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2005

Armstrong, Chris, *Global distributive justice: An introduction*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2012

Arneson, Richard, "Equality and Equality of Opportunity for Welfare", *Philosophical Studies*, vol. 55 (1989), σ. 77-93

Arrow, Kenneth, *Social Choice and Individual Values*, εκδ. Wiley & Sons, New York, 1951

Atkinson, Anthony, *Ανισότητα: Τι μπορεί να γίνει;*, μτφρ. Τρ. Παπαϊωάννου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2017

Baker, John, *Arguing for Equality*, εκδ. Verso, London-New York, 1987

Balibar, Étienne, *Equaliberty*, transl. by James Ingram, εκδ. Duke University Press, Durham (North Carolina), 2014

Balibar, Étienne, «Η πρόταση της ισοελευθερίας», μτφρ. Β. Παπαοικονόμου / Δ. Δημούλη, *Θέσεις*, τχ. 42, Ιανουάριος- Μάρτιος 1993, σ. 81-111

Balibar, Étienne, *Ο Σπινόζα και η Πολιτική*, μτφρ. Αρ. Στυλιανού, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2010

Barry, Brian, *Justice as Impartiality*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1995

Barry, Brian, *Theories of justice*, εκδ. Harvester Wheatsheaf, London, 1989

Barry, Brian, *Why Social Justice Matters*, εκδ. Polity Press, Cambridge-Malden, 2005

- Bauman, Zygmunt, *Παράπλευρες απώλειες: Κοινωνικές ανισότητες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Ε. Παραδέλλη, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2012
- Bauman, Zygmunt, *Σπαταλημένες ζωές: Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας*, μτφρ. Μ. Καρασαρίνη, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα, 2005
- Beauchamp, Tom, “Distributive Justice and the Difference Principle”, στο: Gene Blocker / Elizabeth Smith (eds.), *John Rawls' Theory of Social Justice*, εκδ. Ohio University Press, Ohio, 1980, σ. 132-161
- Beck, Ulrich, *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*, μτφρ. Ν. Πατινώτη, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2015
- Beechey, Susanne N., *Social Security and the Politics of Deservingness*, εκδ. Palgrave Macmillan, New York, 2016
- Beitz, Charles, *The Idea of Human Rights*, εκδ. Oxford University Press, New York, 2009
- Bell, Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society*, εκδ. Basic Books, New York, 1973
- Benhabib, Seyla, “The Philosophical Foundations of Cosmopolitan Norms”, στο: Robert Post (ed.), *Another Cosmopolitanism*, εκδ. Oxford University Press, Oxford-New York, 2006, σ. 13-44
- Bentham, Jeremy, *The Principles of Morals and Legislation*, εκδ. Prometheus Books, New York, 1988
- Berlin, Isaiah, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001
- Beveridge, Sir William, *Social Insurance and Allied Services*, εκδ. Majesty's Stationery Office, London, 1942
- Blackburn, Robin, “The Global Pension Crisis: From Gray Capitalism to Responsible Accumulation”, *Politics & Society*, Vol. 34 No. 2, June 2006, σ. 135-186
- Bleckmann, Albert, *Staatsrecht II – Die Grundrechte*, εκδ. Carl Heymann Verlag, Köln-München, 1997
- Bloch, Ernst, *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, μτφρ. Θ. Γκιούρα, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2015
- Bobbio, Norberto, *Ισότητα και ελευθερία*, μτφρ. Μ. Αρχιμανδρίτου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1998
- Bobbio, Norberto, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, μτφρ. Π. Ράμου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993
- Boeger, Nina, “Solidarity and EC competition law”, *ELRev*, 2007, σ. 319 επ.
- Bourgeois, Léon, *Solidarité*, εκδ. Armand Colin, Paris, 1896
- Μπριόλας, Δημήτριος, «Η κοινωνική ασφάλιση και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *ΕΔΚΑ*, 2006, σ. 928 επ.

- Brown, Wendy, *Η καταστροφή του δήμου: Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2017
- Bryan, Dick / Rafferty, Michael, “Financial Derivatives as Social Policy beyond Crisis”, *Sociology*, Vol. 48, No. 5, October 2014, σ. 887-903
- Buchanan, James / Tullock, Gordon, *The calculus of consent*, εκδ. The University of Michigan Press, Michigan, 1962
- Budd, Alan / Campbell, Nigel “The Pensions System in the United Kingdom”, στο: Martin S. Feldstein (ed.), *Privatizing Social Security*, University of Chicago Press, Chicago, 1998, σ. 99-127
- Butler, Judith, *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης*, μτφρ. Μ. Λαλιώτη, εκδ. Angelus Novus, Αθήνα, 2017
- Callinicos, Alex, *Equality*, εκδ. Polity, Cambridge 2000
- Caney, Simon, *Justice beyond Borders*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2005
- Caplan, Bryan, “Why Libertarians Should Oppose the Universal Basic Income”, https://www.econlib.org/archives/2017/02/why_libertarian_2.html, 20.2.2017
- Christiano, Thomas, “Is Democracy Merely a Means to Social Justice?”, στο: Andrew Reeve / Andrew Williams (eds.), *Real Libertarianism Assessed: Political Theory after Van Parijs*, εκδ. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003, σ. 172-200
- Christodoulidis, Emilios, «The European Court of Justice and "total market" thinking», *German Law Journal*, 14 (10), 2013, σ. 2005-2020
- Χρυσόγονος, Κώστας / Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 4^η αναθεωρημένη έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017
- Χρυσόγονος, Κώστας / Καϊδατζής, Ακρίτας, «Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση και Σύνταγμα. Μια πρώτη αποτίμηση, ενόψει και της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 668/2012», στο: *Το «Νέο» Εργατικό Δίκαιο (Τμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Δ. Κουκιάδη)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 149-162
- Cicero, M. Tullius, *De Natura Deorum*, ed. O. Plasberg, εκδ. Teubner, Leipzig, 1917
- Clayton, Matthew / Williams, Andrew, “Some Questions for Egalitarians”, στο: M. Clayton / A. Williams (eds.), *The Ideal of Equality*, εκδ. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2000, σ. 1 επ.
- Cohen, Daniel, *Homo economicus*, μτφρ. Μ. Μητσού, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2013
- Cohen, G.A., “On the Currency of Egalitarian Justice”, *Ethics* 99 (4), 1989, σ. 906-944
- Cohen, G.A., *Self-ownership, freedom and equality*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1995
- Cohen, Joshua, “Deliberation and Democratic Legitimacy”, στο: R. Goodin / P. Pettit (eds.), *Contemporary Political Philosophy: An Anthology*, 2nd ed., εκδ. Blackwell, Maiden-Oxford, 2006, σ. 159 επ.

- Condorcet, *Σχεδιάσμα για έναν ιστορικό πίνακα των προόδων του ανθρώπινου πνεύματος*, μτφρ. Ν. Χαρδαλιά, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006
- Constant, Benjamin, *Περί Ελευθερίας και ελευθεριών*, μτφρ. Π. Κιτρομηλίδη, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2000
- Cooper, David / Heller, Agnes, *Οι ριζικές ανάγκες*, μτφρ. Μ. Τσοσκούνογλου / Γ. Καραμπελιά, εκδ. Κομμούνια, Αθήνα, 1981
- Crouch, Colin, *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006
- Crozier, Michel / Huntington, Samuel P. / Watanaki, Joji, *The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracy*, εκδ. New York University Press, New York, 1975
- Δαγτόγλου, Πρόδρομος, «Ο κοινωνικός περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων», *NoB*, 1985, σ. 721 επ.
- Δαγτόγλου, Πρόδρομος, *Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 4^η αναθ. έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2012
- Dahl, Robert Alan, *Περί δημοκρατίας*, μτφρ. Β. Κόρκα, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2001
- Daniels, Norman, “Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty”, στο: N. Daniels (ed.), *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls’ ‘A Theory of Justice’*, εκδ. Stanford University Press, Stanford, 1989, σ. 253 επ.
- Δεκλερής, Μιχαήλ, *Το δίκαιο της βιωσίμου αναπτύξεως*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000
- Δεληγιάννη-Δημητράκου, Χριστίνα, «Θετικά μέτρα και αρχή της ισότητας από τη σκοπιά του συγκριτικού δικαίου», στο: *Το «Νέο» Εργατικό Δίκαιο (Τμηματικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Δ. Κουκιάδη)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 45-90
- Δεληγιάννη-Δημητράκου, Χριστίνα, «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους», *www.constitutionalism.gr*, 27.3.2013
- Δελλής, Γεώργιος, *Κοινή ωφέλεια και αγορά*, τόμ. α' (Το τέλος των διαχωριστικών γραμμών: η «αγορακεντρική» δημόσια ρύθμιση των κοινωφελών δραστηριοτήτων), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008
- Dewey, John, *Φιλελευθερισμός και κοινωνική δράση*, μτφρ. Μαγδ. Τσεβρένη, εισαγ. Θανάση Γιαλκέτση, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2019
- Δημόπουλος, Νικόλαος, «Η συνταγματικότητα των μέτρων νομοθετικής πολιτικής ενόψει της προστασίας του κοινωνικού κεκτημένου», *www.constitutionalism.gr*, 23.03.2011
- Downs, Anthony, *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1997
- Doyal, Len / Gough, Ian, *A Theory of Human Need*, εκδ. Macmillan, London, 1991
- Δρόσος, Διονύσης, «Αγορά, Πολιτεία και πολιτική απόφαση: Τα όρια του νεοφιλελεύθερου αντικρατισμού», *Αξιολογικά*, Ιούνιος 1998, σ. 326-367
- Duguit, Léon, *Souveraineté et liberté*, εκδ. La Mémoire du Droit, Paris, 2002

- Dupeyroux, Jean-Jacques / Borgetto, Michel / Lafore, Robert, *Droit de la sécurité sociale*, 17η έκδ., εκδ. Dalloz, Paris, 2011
- Durkheim, Emile, *De la division du travail social*, 2e éd., Quadrige/PUF, Paris, 1991
- Dworkin, Ronald, *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass.-London, 2000
- Dworkin, Ronald, *Taking Rights Seriously*, εκδ. Bloomsbury, London-New York, 2013
- ΕΕΔΑ (Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου), «Δήλωση για την επίδραση των συνεχιζόμενων μέτρων λιτότητας στα δικαιώματα του ανθρώπου», ΔτΑ, 2018, σ. 143-173
- Eide, Asbjorn, “Realization of Social and Economic Rights: The minimum threshold approach”, *Human Rights Law Journal* 1989, σ. 35 επ.
- Einstein, Albert, “Why Socialism?”, *Monthly Review*, May 1949, αναδημοσίευση στο: *Monthly Review*, 61 (1), 2009, σ. 55-61
- Ekelund Robert B. / Walker, Douglas M., «J.S. Mill on the Income Tax Exemption and Inheritance Taxes: The Evidence Reconsidered», *History of Political Economy*, 28 (1996), σ. 559-581
- Engmann, Joyce, “Cosmic Justice in Anaximander”, *Phronesis*, Vol. 36, No. 1 (1991), σ. 1-25
- ΕΠΚΟΔΙ (Ένωση για την Προάσπιση των Κοινωνικών Δικαιωμάτων), «Η κοινωνική ασφάλιση ως προϋπόθεση οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής. Ασφαλιστική μεταρρύθμιση και κρίση» (ημερίδα), 11.1.2016
- Esping-Andersen, Gøsta (επιμ.), *Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος*, μτφρ. Χ. Οικονόμου, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 2006
- Esping-Andersen, Gøsta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, εκδ. Polity, Cambridge, 1990
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Λευκή Βίβλος: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική- Η πορεία προς το μέλλον για την Ένωση*, 1994
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ανακοίνωση «σχετικά με τις πολιτικές της ΕΕ και τον εθελοντισμό: Αναγνώριση και προώθηση διασυννοριακών εθελοντικών δραστηριοτήτων στην ΕΕ», 2011
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Λευκή Βίβλος: Ατζέντα για επαρκείς και βιώσιμες συντάξεις*, 2012
- Eurostat, *Decision on classification of funded pension schemes in the case of government responsibility or guarantee*, 30/2004, 2.3.2004
- Ewald, François, *Ιστορία του κράτους πρόνοιας*, μτφρ. Μ. Κορασίδου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000
- Ferry, Jean-Marc, *L' allocation universelle: Pour un revenu de citoyenneté*, εκδ. Cerf, Paris, 1995
- Φινοκαλιώτης, Κωνσταντίνος, *Η αρχή της φορολογικής δικαιοσύνης και το Σύνταγμα*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1985

Flathman, Richard, *The Public Interest*, εκδ. Wiley & Sons, New York-London-Sydney 1966

Flikschuh, Katrin, *Kant and Modern Political Philosophy*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2000

Foucault, Michel, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, μτφρ. Β. Πατσογιάννη, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2012

Fourier, Charles, *La Fausse industrie, morcellée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit et perfection extrême en toute qualité* (1836), εκδ. Anthropos, Paris, 1967

Frankfurt, Henry, "Equality as a Moral Ideal", *Ethics*, Vol. 98, No. 1 (Oct. 1987), σ. 21-43

Fraser, Nancy, "From redistribution to recognition? Dilemmas of Justice in a 'post-socialist' age", *New Left Review*, I/212 (July-August 1995), σ. 68-93

Fraser, Nancy / Gordon, Linda, «Civil Citizenship against Social Citizenship? On the Ideology of Contract-versus-Charity», στο: Bart van Steenberg (ed.), *The Condition of Citizenship*, εκδ. Sage Publications, London-Thousand Oaks-New Delhi, 1994, σ. 90-107

Friedman, Milton, *Capitalism and Freedom*, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 1962

Fukujama, Francis, *The End of History and the Last Man*, εκδ. Free Press, New York, 1992

Galbraith, John Kenneth, *Η καλή κοινωνία*, μτφρ. Α. Χαραλαμπίδη, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 1997

Galbraith, John Kenneth, *Οικονομία και κοινό συμφέρον*, μτφρ. Κ. Χατζηαργύρη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1974

Galli, Carlo, *Η αμηχανία της δημοκρατίας*, μτφρ. Π. Δημητρουλόπουλου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2016

Γαρυπίδης, Νικόλαος, *Δικαιολόγηση και κριτική της αρχής της πλειοψηφίας στη θεωρία της δημοκρατίας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2012

Γεραπειρίτης, Γιώργος, «Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από τον δικαστή: Προβολές του New Deal», *Εφημερίδα*, 2011, σ. 460 επ.

Γεραπειρίτης, Γιώργος, «Πέρα από την τυπική ανισότητα: Ο μετασχηματισμός της νομικής αρχής της ισότητας», στο: Γ. Κατρούγκαλος (επιμ.), *Ανισότητες και δίκαιο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σ. 57-100

Γεράσιμος, Γιάννης, «Η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην ενωσιακή έννομη τάξη», *ΤοΣ*, 2018, σ. 55-95

Γεωργόπουλος, Γεώργιος, «Η επαναφορά (;) της επεκτατικής μορφής της ισότητας επί ευνοϊκών ρυθμίσεων στη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας – Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2257/2017 (ΣΤ' τμήμα)», *www.constitutionalism.gr*, 21-11-2017

Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος, «Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο»», *ΕφημΔΔ*, 2015, σ. 417-442

Γιαννίτοης, Τάσος, *Το ασφαλιστικό και η κρίση*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015

Giddens, Anthony, *Ο Τρίτος Δρόμος: Η ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, μτφρ. Α. Τάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1998

Gilbert, Margaret, “Collective Guilt and Collective Guilt Feelings”, *The Journal of Ethics* 6, No. 2 (2002), σ. 115-143

Gillion, Colin / Bonilla, Alejandro, “Analyse d’un régime national de retraite privé: Le cas du Chili”, *Revue Internationale du Travail*, 1992, σ. 183 επ.

Γληνός, Δημήτρης, «Επιστολή για τη φιλανθρωπία και την αλληλεγγύη», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1932, σ. 421-422

Goodin, Robert, *Reasons for Welfare*, εκδ. Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1988

Gramsci, Antonio, *Ιστορικός υλισμός: Τετράδια τις φυλακής*, μτφρ. Τ. Μυλωνόπουλου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1973

Γράβαρης, Διονύσης, *Κρίση του κοινωνικού κράτους και νεωτερικότητα*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 1997

Green, T.H., *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Writings*, ed. by Paul Harris / John Morrow, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1986

Gros, Frédéric, *Η αρχή της ασφάλειας*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2016

Grotius, Hugo, *The Rights of War and Peace*, ed. Richard Tuck, εκδ. Liberty Fund, Indianapolis, 2005

Habermas, Jürgen, *Legitimation Crisis*, εκδ. Beacon Press, Boston, 1975

Habermas, Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, transl. by Thomas Burger, εκδ. The MIT Press, Cambridge-Mass., 1989

Habermas, Jürgen, *The Theory of Communicative Action*, εκδ. Beacon Press, Boston, 1984

Hain, Karl-Eberhard, «Konkretisierung der Menschenwürde durch Abwägung», *Der Staat* 45 (2006), σ. 189 επ.

Hare, Richard, *Moral Thinking: Its Level, Method and Point*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1981

Harsanyi, John, «Can the Maximin Principle Serve as a Basis of Morality? A Critique of John Rawls’ Theory», *American Political Science Review* 69 (1975), σ. 594-606

Harsanyi, John, *Essays on ethics, social behavior, and scientific explanation*, εκδ. D. Reidel, Dordrecht-Boston-London, 1980

- Hart, H.L.A., “Are There Any Natural Rights?”, *The Philosophical Review*, vol. 64, No. 2 (Apr. 1955), σ. 175-191
- Hayek, Friedrich, *Law, Legislation and Liberty*, εκδ. Routledge & Kegan Paul, London, 1982
- Hayek, Friedrich, *The Constitution of Liberty*, ed. by R. Hamowy, εκδ. The University of Chicago Press, Chicago, 2011
- Hayek, Friedrich, *The Road to Serfdom*, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 1994
- Hegel, G.W.F., *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 3η έκδ., εκδ. Felix Meiner, Leipzig, 1930
- Heidegger, Martin, “The Anaximander Fragment”, στο: M. Heidegger, *Early Greek Thinking*, transl. by David Farrell Krell / Frank A. Capuzzi, εκδ. Haroer & Row, New York, 1975, σ. 13-58
- Held, David, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφρ. Μ. Τζιαντζή, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα, 2003
- Heller, Agnes, *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, μτφρ. Α. Ρινόπουλου, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2018
- Hirschman, Albert O., *Η αντιδραστική ρητορική*, μτφρ. Κ. Σπαθαράκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017
- Hobbes, Thomas, *Λεβιάθαν, Η Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*, μτφρ. Γρ. Πασχαλάκη / Αιμ. Μεταξόπουλου, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989
- Ιγγλεζάκης, Ιωάννης, *Κοινωνικό κράτος δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005
- ILO (Διεθνής Οργάνωση Εργασίας), *Διακήρυξη της κοινωνικής δικαιοσύνης για μια δίκαιη παγκοσμιοποίηση*, 2008
- ILO (Διεθνής Οργάνωση Εργασίας), *Declaration concerning the aims and purposes of the International Labour Organisation (Declaration of Philadelphia)*, 1944
- INE (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ), *Το βασικό εγγυημένο εισόδημα και οι πολιτικές του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην ΕΕ-15*, Μελέτες 9, 2010
- Iversen, Torben, *Capitalism, Democracy and Welfare*, εκδ. Cambridge University Press, Massachusetts, 2005
- Jhering, Rudolf von, *Ο σκοπός εν τω δικαίω*, μτφρ. Γ. Σαραντάκη, Αθήναι, 1955
- JP Morgan (έκθεση), *The Euro Area adjustment: about halfway there*, 28.3.2013
- Καϊδατζής, Ακρίτας, «Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον», *www.constitutionalism.gr*, 1.7.2011
- Καϊδατζής, Ακρίτας, «Κοινωνικά δικαιώματα, ιδιότητα του πολίτη και μετανάστες», *www.constitutionalism.gr*, 10.6.2010

- Καϊδατζής, Ακρίτας, *Συνταγματικοί περιορισμοί των ιδιωτικοποιήσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2006
- Καλλιβώκας, Διονύσιος, «Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων στη νομολογία του Σ.τ.Ε.», σε: *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979 I*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 437-480
- Καρτσιδίου, Ιφιγένεια, *Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου: ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001
- Καρτσιδίου, Ιφιγένεια, «Μια κατάσταση εξαιρέσης καθόλου εξαιρετική: Η κρίση του δημόσιου χρέους και το λυκόφως του Συντάγματος», *ΔτΑ*, 2017, σ. 587-610
- Kant, Immanuel, *Δοκίμια*, μτφρ. Ε.Π. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1971
- Kant, Immanuel, *Η Διένεξη των Σχολών*, μτφρ.-εισαγ.-επιμ. Θ. Γκιούρα, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2004
- Kant, Immanuel, *Η Μεταφυσική των Ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2013
- Kant, Immanuel, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, μτφρ. Γ. Τζαβάρια, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1984
- Kant, Immanuel, *Προς την αιώνια ειρήνη* / Habermas, Jürgen, *Η ιδέα του Καντ περί της αιώνιας ειρήνης*, μτφρ. Κ. Σαργέντη / Α. Συριοπούλου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006
- Καψάλη, Βασιλική, «Δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας», *ΔτΑ*, 2008, σ. 511 επ.
- Καραβοκύρης, Γιώργος, *Το Σύνταγμα και η κρίση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2014
- Κασιμάτης, Γεώργιος, «Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος: Θεωρία και νέον Σύνταγμα», *ΤοΣ*, 1975, σ. 5 επ.
- Κατρούγκαλος, Γιώργος, «Γιατί η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης δεν αποτελεί αρχή του δικαίου κοινωνικής ασφάλειας», *ΕΔΚΑ*, 2008, σ. 937 επ.
- Κατρούγκαλος, Γιώργος, *Θεσμοί κοινωνικής πολιτικής και προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων σε διεθνές και εθνικό επίπεδο*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009
- Κατρούγκαλος, Γιώργος, «Νομικό περιεχόμενο και εξέλιξη της αρχής της ισότητας», στο: Γ. Κατρούγκαλος (επιμ.), *Ανισότητες και δίκαιο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 19-54
- Κατρούγκαλος, Γιώργος, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής: Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στον σύγχρονο κόσμο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998
- Katrougalos, George / Lazaridis, Gabriella, *Southern European Welfare States: Problems, Challenges and Prospects*, εκδ. Palgrave Macmillan, London, 2003
- Κατορέλλη, Άννα, *Διεθνής κοινωνική ασφάλεια: Δι' ανακατονομής μέρους του διεθνούς εισοδήματος*, εκδ. Γ.Π. Ξένου, Αθήνα, 1961
- Katz, Michael B. *The Undeserving Poor*, 2^η έκδ., έκδ. Oxford University Press, Oxford, 2013

Kelly, Paul, “Why Equality? On Justifying liberal egalitarianism”, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 13 (1), 2010, σ. 55-70

Kesby, Alison, *The Right to have Rights*, εκδ. Oxford University Press, Oxford-New York, 2012

Κιβωτιδης, Δημήτριος, «Η νομοθεσία της κρίσης στην Ελλάδα: διαλεκτική ανάλυση», *ΕφημΔΔ*, 2018, σ. 56-77

Κοφίνης, Στέργιος, *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016

Κοφίνης, Στέργιος, «Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης - και ταυτόχρονα μια αφορμή συζήτησης για το μέλλον της», *ΕφημΔΔ*, 2017, σ. 244-264

Κοινοβουλευτική Συνέλευση Συμβουλίου της Ευρώπης, Resolution 2032 (2015), Final version, “Equality and the crisis”, δημοσιευμένο στον ιστότοπο: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=21530&lang=en>, 28.1.2015.

Konsta, Anna-Maria, “Towards the right to care in EU Law: Issues of legitimacy, gender and citizenship”, στο: L. Papadopoulou / I. Pernice / J.H.H. Weiler (eds.), *Legitimacy issues of the European Union in the Face of Crisis*, εκδ. Nomos, Baden-Baden, 2017, σ. 271 επ.

Κοντιάδης, Ξενοφών, *Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006

Κοντιάδης, Ξενοφών, «Η σταθεροποιητική λειτουργία των κοινωνικών δικαιωμάτων: Το παράδειγμα του κοινωνικού κεκτημένου», *ΤοΣ*, 1999, σ. 199 επ.

Κοντιάδης, Ξενοφών, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997

Κοντιάδης, Ξενοφών, *Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004

Κοντογεωργοπούλου, Παυλίνα, «Σκέψεις για την επάρκεια των συντάξεων», *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 750 επ.

Κωτσονόπουλος, Λουδοβίκος, *Η χαμένη συναίνεση: Κοινωνικό Κράτος, Καπιταλισμός, Δημοκρατία*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016

Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, Σοφία, «Η τροποποίηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος: Από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα των φύλων», *ΔτΑ*, 2001, σ. 509 επ.

Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, Σοφία, «Μέτρα λιτότητας που παραβιάζουν τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, δίκαιο της Ένωσης και ΟΛΣτΕ 2287-2290/2015», *ΕΕργΔ*, 2015, σ. 745 επ.

Κοζύρης, Φαίδων, «Προνομιακή μεταχείριση για την πραγμάτωση της ισότητας», *ΕΕΕυρΔ*, 1986, σ. 279 επ.

Κραβαρίτου, Γιώτα, «Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνική ιδιότητα του πολίτη», *ΝοΒ*, 2002, σ. 1426 επ.

Κρεμαλής, Κωνσταντίνος, *Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλειας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1996

Κρεμαλής, Κωνσταντίνος, *Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985

Κρεμαλής, Κωνσταντίνος, *Κοινωνική πρόνοια: διερεύνηση και αξιολόγηση ενός συστήματος*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1990

Κρεμαλής, Κωνσταντίνος, *Το δικαίωμα του ατόμου για κοινωνική πρόνοια*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1991

Κροτοτκίν, Ρυοτ, *Αλληλοβοήθεια*, μτφρ. Ευ. Στεφανοπούλου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2009

Krouse, Richard / McPherson, Michael, “Capitalism, “Property-Owning Democracy”, and the Welfare State”, στο: Amy Gutmann (ed.), *Democracy and the Welfare State*, εκδ. Princeton University Press, Princeton, 1988, σ. 79-106

Κτιστάκη, Σταυρούλα, «Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα», *ΕΔΚΑ*, 2012, σ. 481 επ.

Kymlicka, Will, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρ. Μολύβα, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2005

Κυπριανού, Άρτεμις, «Η αρχή της συμμετοχής στα δημόσια βάρη ως πραγμάτωση της ιδέας της διανεμητικής δικαιοσύνης», στον: *Τμητικό Τόμο για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων* (επιμ. Φ. Κατσιγιαννη, Ν. Μαρούλη, Β. Μπουκουβάλα, Μ. Ειρηνάκη), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 769 επ.

Κυριακάκη, Ειρήνη, «Νομοθετικές εξελίξεις σε σχέση με την πρόσβαση σε δωρεάν υπηρεσίες υγείας», *ΕΔΚΑ*, 2015, σ. 16-36

Κυριακουλάκος, Παναγιώτης, «Η ασφαλιστική συνείδησις, προϋπόθεσις προόδου του θεσμού της Κοινωνικής Ασφάλισεως», *ΕΔΚΑ*, 1968, σ. 129-133

Λαλιώτη, Βαρβάρα, *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα: Το χρονικό ενός «πολυαναμενόμενου» αναγγελθέντος μέτρου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2017

Landau, David, “The Reality of Social Rights Enforcement”, *Harvard International Law Journal*, Vol. 53, Number 1, Winter 2012, σ. 189-247

Larsen, Trine P. / Taylor-Gooby, Peter “New Risks at the EU Level; A Spillover from Open Market Policies”, στο: P. Taylor-Gooby (ed.), *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2004, σ. 181-208

Laurent, André, «Τα όρια της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην κοινωνική ασφάλιση», ελλ. απόδ. Αθ. Πετρόγλου, *ΕΔΚΑ*, 1998, σ. 200 επ.

Λαζαράτος, Πάνος, «Δημοσιονομικό συμφέρον και δικαίο της ανάγκης», *ΘΠΔΔ*, 2013, σ. 686 επ.

- Λαζαράτος, Πάνος, «Περί του δικαιώματος ακροάσεως στην κοινωνικοασφαλιστική διαδικασία», *ΕφημΔΔ*, 2016, σ. 325 επ.
- Lazzarato, Maurizio, *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*, μτφρ. Γ. Καράμπελα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014
- Lehman, Jeffrey / Malamud, Deborah, "Saying No to Stakeholding", *Michigan Law Review*, Vol. 98, May 2000, σ. 1482-1503
- Λεβέντης, Γεώργιος, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», *ΤοΣ*, 1976, σ. 121-186
- Λεβέντης, Γεώργιος, «Το δικαίωμα για κοινωνική ασφάλιση», *ΝοΒ*, 1977, σ. 638 επ.
- Λιγωμένου, Άννα, «Η νομική φύση του συνταξιοδοτικού δικαιώματος των δημοσίων υπαλλήλων», *ΕΔΚΑ*, 1999, σ. 909 επ.
- Locke, John, *Δεύτερη Πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μτφρ. Π. Κιτρομηλίδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1990
- Lukes, Steven, *Individualism*, εκδ. Blackwell, Oxford, 1973
- MacKinnon, Catharine, *Towards a Feminist Theory of the State*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1989
- Macpherson, C.B., *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, μτφρ. Ε. Κασίμη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986
- Majone, Giandomenico, *The Regulatory State and its Legitimacy Problems*, εκδ. HIS, Wien, 2017
- Μαλούτας, Θωμάς / Οικονόμου, Δημήτρης, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα: χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988
- Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων», στο: Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 316-349
- Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών», *Δίκαιο και Πολιτική*, 1983, σ. 9-37
- Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας», *Αρμ.*, 1962, σ. 535-587
- Μανιτάκης, Αντώνης, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος», *ΤοΣ*, 1978, σ. 433 επ.
- Μανιτάκης, Αντώνης, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας Ι*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1994
- Μανιτάκης, Αντώνης, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων: κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981
- Μαντζούφας, Παναγιώτης, «Η αναθεώρηση του Συντάγματος στη δίνη της παροχολογίας», *ΔτΚΑ*, τχ. 3/2019, σ. 549-553

- Μαντζούφας, Παναγιώτης, *Οικονομική κρίση και Σύνταγμα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014
- Μαντζούφας, Παναγιώτης, *Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006
- Μαραβέλιας, Πάνος, «Η νεοφιλελεύθερη θεμελίωση της ηθικής. Ο Hayek ως κριτικός της κοινωνικής δικαιοσύνης», *Αξιολογικά*, τχ. 3, Ιανουάριος 1992, σ. 56-84
- Marshall, T.H., «Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη», στο: T.H. Marshall / Tom Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2001
- Marx, Karl, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, εκδ. Progress Publishers, Moscow, 1959
- Marx, Karl, *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Β', μτφρ. Δ. Διβάρη, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1989
- Marx, Karl, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2015
- Marx, Karl, *Το Κεφάλαιο*, τόμος γ', μτφρ. Π. Μαυρομμάτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978
- Maslow, Abraham, «A theory of human motivation», *Psychological Review*, 50, 1943, σ. 370-396
- Μαθιουδάκης, Ιάκωβος, «Η αρχή της αλληλεγγύης κατά το αρθ. 25 παρ. 4 Συντ. Ερμηνευτικές οριοθετήσεις με βάση τη νομολογία της οικονομικής κρίσης», *ΕφημΔΔ*, 2016, σ. 464-477
- Μαθιουδάκης, Ιάκωβος, «Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης. Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ.) του ΣΤ' Τμ. του ΣτΕ», *ΕφημΔΔ*, 2011, σ. 478 επ.
- Ματσαγγάνης, Μάνος, «Αλληλεγγύη και ανταποδοτικότητα», *ΕΔΚΑ*, 1998, σ. 209 επ.
- Ματσαγγάνης, Μάνος, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2011
- McIntyre, Alasdair, *After Virtue*, 3^η εκδ., εκδ. University of Notre Dame Press, Notre Dame-Indiana, 2007
- Μελά, Λία, *John Rawls: Η προβληματική του συμβολαίου*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2007
- Miaille, Michel, *Το κράτος του δικαίου: Εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου*, γ' έκδ., μτφρ. Μ. Παπαγιαννάκη, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983
- Μιχαλοπούλου, Αλεξάνδρα, «Η επίδραση των Μνημονίων στα κοινωνικά δικαιώματα : Προοπτικές προστασίας με βάση την πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ και τις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων», *www.constitutionalism.gr*, 4-4-2016

- Michelman, Frank, “Constitutional Welfare Rights and A Theory of Justice”, στο: Norman Daniels (ed.), *Realizing Rawls: Critical Studies on Rawls' a Theory of Justice*, εκδ. Stanford University Press, California, 1975, σ. 319-346
- Mill, John Stuart, *Principles of Political Economy*, ed. by J. Lawrence Laughlin, αναρτημένο στο: The Project Gutenberg EBook, 27.9.2009
- Mill, John Stuart, *Περί ελευθερίας*, μτφρ. Ν. Μπαλή, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα, 1983
- Mill, John Stuart, *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φ. Παιονίδη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2002
- Miller, David, *National Responsibility and Global Justice*, εκδ. Oxford University Press, New York, 2007
- Miller, David, *Principles of Social Justice*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1999
- Miller, David / Walzer, Michael, *Pluralism, Justice and Equality*, εκδ. Oxford University Press, New York, 1995
- Mishra, Ramesh, *The Welfare State in Crisis*, εκδ. Palgrave Macmillan, London, 1984
- Μήτας, Στέργιος, *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016
- Μήτας, Στέργιος, «Η βιοτική αυτοτέλεια, ως ratio και κανονιστικός πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων», *www.constitutionalism.gr*, 21.3.2012
- Μολύβας, Γρηγόρης, *Αξιοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2018
- Μολύβας, Γρηγόρης, «Επανεξετάζοντας τα κριτήρια της αντιπαράθεσης φιλελευθερισμού-κοινοτισμού», *Ισοπολιτεία*, τόμ. VII, τχ. 1-2, 2003, σ. 225 επ.
- Μολύβας, Γρηγόρης, *Ηδονές, προτιμήσεις και ανάγκες: διακυβεύματα δικαιοσύνης και ισότητας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2010
- Mouffe, Chantal, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004
- Μουζουράκη, Παρασκευή, «Η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», στον: *Τμητικό Τόμο του ΣτΕ, 75 χρόνια*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 363 επ.
- Moyn, Samuel, *Human Rights in an Unequal World*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 2018
- Mulhall, Stephen / Swift, Adam, *Liberals and Communitarians*, εκδ. Blackwell, Oxford, 1992
- Murphy, Liam / Nagel, Thomas, *The Myth of Ownership: Taxes and Justice*, εκδ. Oxford University Press, New York, 2002
- Murra, Emanuele, “Limiting Economical Instrumental Action: Basic Income in Habermasian Perspective”, 15th International BIEN Congress - Re-Democratizing Market, Montréal, 27-29 June 2014

- Murray, Charles, *Losing Ground: America's Social Policy 1950-1980*, εκδ. Basic Books, New York, 1984
- Nagel, Thomas, *Η θέα από το πουθενά*, μτφρ. Χ. Σταματέλου, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2000
- Nagel, Thomas, *Ισότητα και μεροληψία*, μτφρ. Κώστα Κουκουζέλη – Παναγιώτη Φλέσσα, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2011
- Nagel, Thomas, "The Problem of Global Justice", *Philosophy and Public Affairs*, 33/2, 2005, σ. 113-147
- Narveson, Jan / Sterba, James P., *Are Liberty and Equality Compatible?*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2010
- Νάσκου-Περάκη, Παρούλα, «Η διεθνής κοινότητα και η προστασία της τρίτης ηλικίας», *ΔτΑ*, 2017, σ. 769-807
- Ναξάκης, Χάρης, «Προς ένα Κοινωνικά Εγγυημένο Ισόβιο Εισόδημα», στο: *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα* (Συλλογικός Τόμος), εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993, σ. 59 επ.
- Νεκτάριος, Μιλτιάδης, *Ασφαλιστική μεταρρύθμιση με συναίνεση και διαφάνεια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2008
- Noddings, Nel, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, εκδ. University of California Press, Berkeley, 1984
- Nozick, Robert, *Anarchy, State and Utopia*, εκδ. Basic Books, New York, 1974
- Nussbaum, Martha, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Νεκταρίου Καλαϊτζή, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2005
- Nussbaum, Martha, *Women and Human Development: The Capability Approach*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2000
- O' Neill, Onora, *Constructions of Reason*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1989
- O' Neill, Onora, «Η οικονομική δικαιοσύνη μεταξύ των εθνών», μτφρ. Κ. Βιρβιδάκη, *Ισοπολιτεία*, VII, τχ. 1-2, 2003, σ. 75 επ.
- OECD, *Pensions at a Glance 2017*, 2017
- Offe, Claus, *Contradictions of the welfare state*, εκδ. Hutchinson, London, 1984
- Okin, Susan Moller, *Justice, Gender, and the Family*, εκδ. Basic Books, New York, 1989
- Okun, Arthur M., *Equality and Efficiency: The Big Tradeoff*, εκδ. Brookings, Washington DC, 1975
- Ορφανουδάκης, Σαράντης, *Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2003

Orszag, Peter / Stiglitz, Joseph, "Rethinking Pension Reform: Ten Myths About Social Security Systems", Presented at the World Bank Conference, "New Ideas About Old Age Security", September 14-15, 1999

Paine, Thomas, *Agrarian Justice*, 1795, Digital edition by www.grundskyld.dk, 1999, αναρτημένο στον ιστότοπο: <http://piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf>

Παιονίδης, Φιλήμων, «Η πρόταση του Sen για την ισότητα: Η επανεξέταση υπό εξέταση», *Ισοπολιτεία*, τόμ. III, τχ. 2, Οκτώβριος 1999, σ. 251-274

Παιονίδης, Φιλήμων, «Σε ποιες ανισότητες οφείλουμε να αντιδρούμε;», *Athens Review of Books*, τχ. 99, Οκτώβριος 2018, σ. 34-37

Papadopoulos, Yannis, "Accountability and Multi-Level Governance: More Accountability, Less Democracy?", Revised version of a paper presented at the "Connex" workshop on Accountability, European University Institute, Florence, 21.4.2008

Παπαδοπούλου, Λίνα, «Ο «χρυσός κανόνας» στο Σύνταγμα και το Δικαστήριο της Ένωσης», στο: Λίνα Παπαδοπούλου / Ευγενία Πρεβεδούρου / Κωνσταντίνος Γώγος (επιμ.), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 307 επ.

Παπαδοπούλου, Τριανταφυλλιά, «Ισότητα εναντίον ισότητας: μοντέλα διανεμητικής δικαιοσύνης», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 13 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2004), σ. 167-199

Παπακωνσταντίνου, Απόστολος, «Η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων νόμου με βάση την αρχή της ισότητας – Παρατηρήσεις στις ΑΠ 13/1996 (Ολ.), 21/1997 (Ολ.), 1341/1996 και 431/1997», *ΤοΣ*, 1998, σ. 545 επ.

Παπακωνσταντίνου, Απόστολος, *Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Πατρίνα, *Δίκαιο της Κοινωνικής Ασφάλισης*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Πατρίνα, *Η εξέλιξη στο δίκαιο της κοινωνικής ασφάλισης: Περισσότερη αγορά και περισσότερο κράτος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Πατρίνα, *Η επικουρική κοινωνική ασφάλιση στο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Δίκαιο του Ανταγωνισμού*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Πατρίνα, «Οι Ενοποιήσεις των Ασφαλιστικών Οργανισμών», *ΕΔΚΑ*, 2008, σ. 177 επ.

Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Πατρίνα, «Οικονομική βιωσιμότητα και ανταποδοτικότητα ως συνταγματικές αρχές της κοινωνικής ασφάλισης. Ανάγκη νομολογιακής καθιέρωσής τους», *ΘΠΔΔ*, 2012, σ. 112 επ.

Παραράς, Πέτρος, *Ελευθερία και ισότητας στη σύγχρονη Γαλλία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989

Παραράς, Πέτρος, «Η ελευθερία της εργασίας και το δικαίωμα προς εργασίαν του άρθρου 22 παρ. 1 του Συντάγματος (ΣΕ 458/79)», *ΤοΣ*, 1979, σ. 259 επ.

- Pareto, Vilfredo, *Η άνοδος και η πτώση των ελίτ*, μτφρ. Α. Δουκούρη / Γ. Μερτίκα, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017
- Parsons, Talcott, *The Social System*, εκδ. The Free Press, New York, 1951
- Πάσχος, Γιώργος, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία: δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, β' έκδ., εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1981
- Pashukanis, Evgeni, *Μαρξισμός και δίκαιο*, β' έκδ., μτφρ. Α. Χριστόπουλου – Μ. Ζορμπά, εκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα 1985
- Πατέλλη, Ιόλη, «Ο Καντ για την ιδιοκτησία, την ισότητα και την αυτοτέλεια», στο: Μ. Αγγελίδη / Στ. Δημητρίου / Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική: Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 444 επ.
- Pateman, Carole, “Democratizing Citizenship: Some Advantages of a Basic Income”, *Politics & Society*, vol. 32 No. 1, March 2004, σ. 89-105
- Pateman, Carole, *The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory*, εκδ. Polity, Cambridge, 1985
- Pätomaki, Heikki, *Democratising Globalisation: The leverage of the Tobin Tax*, εκδ. Zed Books, New York, 2001
- Pavlakos, George, “A plea for moderate optimisation: On the structure of principles as interpersonal reasons”, στο: Μ. Browski / S.L. Paulson / J.-R. Sieckmann (eds.), *Rechtsphilosophie und Grundrechtstheorie. Robert Alexys System*, εκδ. Mohr Siebeck, Tübingen, 2017, σ. 395-410
- Pavlidou, Kyriaki, “Social Rights in the Greek austerity crisis: Reframing constitutional pluralism”, *Italian Journal of Public Law*, Vol. 10 Issue 2/2018, σ. 287-321
- Παυλόπουλος, Αναστάσιος, «Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση και η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκότερης ρύθμισης», *ΤοΣ*, 2011, σ. 305 επ.
- Παυλόπουλος, Προκόπης, *Η δημόσια υπηρεσία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017
- Περάκης, Μανώλης, «Η δημοσιονομική σταθερότητα ως έννομο αγαθό στην κοινοτική έννομη τάξη», *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, 2009, σ. 115 επ.
- Perrin, Guy, «Les nouvelles frontières de la sécurité sociale», *Revue belge de sécurité sociale*, 1977, σ. 214-231
- Πετμετζίδου-Τσουλουβή, Μαρία, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1992
- Πετρόγλου, Αντώνιος, «Προϋποθέσεις διά την ενοποίηση της κοινωνικής ασφαλίσεως» *ΕΔΚΑ*, 1964, σ. 425-427
- Πετρόγλου, Αθηνά, «Η ανταποδοτικότητα και η κοινωνική αλληλεγγύη στην κοινωνική ασφάλιση», *ΘΠΔΔ*, 2009, σ. 695 επ.
- Pettit, Philip, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1997

Pieters, Danny, *Social security: An Introduction to the Basic Principles*, 2η αναθεωρημένη έκδ., εκδ. Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2006

Pieters, Danny, “Social security and sustainable development”, στο: D. Pieters (ed.), *Social protection of the Next Generation in Europe*, European Institute of Social Security (EISS) Yearbook 1997, εκδ. Kluwer Law International, London-The Hague-Boston, 1998, σ. 73 επ.

Piketty, Thomas, *Το Κεφάλαιο στον 21^ο αιώνα*, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2014

Plant, Raymond / Lesser, Harry / Taylor-Gooby, Peter, *Political Philosophy and Social Welfare*, εκδ. Routledge & Kegan Paul, London, 1980

Pogge, Thomas, *Realizing Rawls*, εκδ. Cornell University Press, Ithaca (U.S.A.), 1989

Pogge, Thomas, *World Poverty and Human Rights*, 2^η έκδ., εκδ. Polity Press, Cambridge-Malden, 2008

Polanyi, Karl, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφρ. Κ. Γαγανάκη, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη-Σκόπελος, 2001

Popper, Karl, *Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της, Τόμος I («Η Γοητεία του Πλάτωνα»)*, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2003

Πουλιαντζάς, Νίκος, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμ. α', γ' έκδ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1985

Ψηλός, Γεώργιος, «Η εκπροσώπηση των ασφαλισμένων στους οργανισμούς κοινωνικής ασφάλισης», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, 1985, σ. 24 επ.

Ψηλός, Γεώργιος, «Το εφ' άπαξ βοήθημα ως ασφαλιστική παροχή», *ΔΕΝ*, 2000, σ. 545 επ.

Ψήμμος, Θωμάς, «Η συνταξιοδοτική μεταχείριση των δικαστικών λειτουργών: Κριτική αποτίμηση», *ΔιΚΑ*, τχ. 2/2019, σ. 203-221

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, «Η υλιστική θεωρία της “δίκαιης” ιδιοποίησης», στο: Κ. Σταμάτη (επιμ.), *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 127 επ.

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1999

Publications Office of the European Union, *Employment and Social Developments In Europe 2013*, Luxembourg, 2014

Rancière, Jacques, *Το μίσος για τη δημοκρατία*, μτφρ. Β. Ιακώβου, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2009

Raventós, Daniel, *Basic Income: The Material Conditions of Freedom*, εκδ. Pluto Press, London, 2007

Rawls, John, *Η δίκαιη κοινωνία: Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση*, μτφρ. Φ. Παιονίδη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006

- Rawls, John, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννη, Α. Τάκη κ.λπ., εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001
- Rawls, John, *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004
- Rawls, John, *The Law of Peoples*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1999
- Raz, Joseph, “Human Rights Without Foundations,” στο: Samantha Besson / John Tasioulas (eds.), *The Philosophy of International Law*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2010, σ. 321-337
- Raz, Joseph, *The Morality of Freedom*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 1986
- Reath, Andrews, “Legislating for a Realm of Ends: The Social Dimension of Autonomy”, στο: Andrews Reath / Barbara Herman / Christine Korsgaard (eds.), *Reclaiming the History of Ethics: Essays for John Rawls*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 1997, σ. 214-239
- Rennuy, Nicolas, “Assimilation, territoriality and reverse discrimination: a shift in European social security law?”, *European Journal of Social Law*, 2011, σ. 289-320
- Ripstein, Arthur, *Force and Freedom*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 2009
- Ρίζος, Σωτήριος, «Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος», *ΘΠΔΔ*, 2015, σ. 289 επ.
- Ρομπόλης, Σάββας / Χλέτσος, Μιχάλης, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995
- Ρομπόλης, Σάββας / Χλέτσος, Μιχάλης, «Το σύστημα των κοινωνικών ασφαλίσεων στον ορίζοντα του 2000», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους I*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 399-430
- Rorty, Richard, *Τυχαιότητα, ειρωνεία, αλληλεγγύη*, μτφρ. Κώστα Κουρεμένου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002
- Rosanvallon, Pierre, *Η κοινωνία των ίσων*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2014
- Rosanvallon, Pierre, *Το νέο κοινωνικό ζήτημα*, μτφρ. Σπ. Κακουριώτη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003
- Rosenberg, Gerald N., *The Hollow Hope: Can Courts Bring About Social Change?*, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 1991
- Rosenfeld, Michel, *Affirmative Action and Justice*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1991
- Rothstein, Bo, *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1998

Rousseau, Jean-Jacques, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφρ. Μ. Αλεξίου-Καναγκίνη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006

Rousseau, Jean-Jacques, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου / Α. Σταϊνχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2013

Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος, «Αναζητώντας το νέο κοινωνικό κράτος», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 1999, σ. 23-67

Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος, *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001

Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος / Στεργίου, Άγγελος (επιμ.), *Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 2010

Salomon, Margot, “Of Austerity, Human Rights and International Institutions”, *LSE Law, Society and Economy Working Papers*, 2/2015

Salomon, Margot, “Sustaining neoliberal capital through socio-economic rights”, *criticallegalthiniking.com*, 18.10.2017

Sandel, Michael J., *Ο φιλελευθερισμός και τα όρια της δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2003

Sandel, Michael J., *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, μτφρ. Μ. Μητσού, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2016

Σαραφιάνος, Δημήτρης, «Θεωρητική θεμελίωση του νομικού νεοφιλελευθερισμού», στο: Θ.Κ. Παπαχρίστου (επιμ.), *Νεοφιλελευθερισμός και δίκαιο: μια κριτική προσέγγιση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σ. 51-107

Savidan, Patrick, *Η ισότητα των ευκαιριών*, μτφρ. Β. Βουτσάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2011

Scanlon, Thomas M., “Rawls’ Theory of Justice”, στο: Norman Daniels (ed.), *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls’ ‘A Theory of Justice’*, εκδ. Stanford University Press, Stanford, 1989, σ. 169 επ.

Scanlon, Thomas M., *What We Owe to Each Other*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1998

Scanlon, Thomas M., *Why Does Inequality Matter?*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2018

Schaar, John, “Equality of Opportunity and the Just Society”, στο: Gene Blocker / Elizabeth Smith (eds.), *John Rawls’ Theory of Social Justice*, εκδ. Ohio University Press, Athens (U.S.A.), 1980, σ. 162-184

Schmitt, Karl, *Political Theology: Four chapters on the concept of sovereignty*, transl. by G. Schwab, εκδ. University of Chicago Press, Chicago, 2005

Schnapper, Dominique, *La Démocratie providentielle*, εκδ. Gallmard, Paris, 2002

- Schumpeter, Joseph, *Capitalism, Socialism and Democracy*, 2nd ed., εκδ. Harper and Brothers, New York-London, 1947
- Sen, Amartya, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004
- Sen, Amartya, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μτφρ. Γ. Χρησιδίδη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015
- Shachar, Ayelet, *The Birthright Lottery*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 2009
- Shapiro, David, *Is the Welfare State Justified?*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2007
- Shklar, Judith, *The Faces of Injustice*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1992
- Singer, Peter, "Famine, Affluence, and Morality", *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 1, No. 3 (Spring 1972), σ. 229-243
- Σισιλιάνος, Λίνος-Αλέξανδρος, *Η ανθρώπινη διάσταση του διεθνούς δικαίου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010
- Σισσούρας, Άρης / Αμίτσης, Γαβριήλ, «Το κοινωνικό δίκτυο ασφάλειας και οι μηχανισμοί εφαρμογής του στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας», στο: *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα, 1993, σ. 537-566
- Σκανδάλη, Μαρίνα, «Οι κοινωνικοασφαλιστικές παροχές κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου. Παρουσίαση νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», *ΔτΑ*, 2009, σ. 77 επ.
- Σκανδάμης, Νίκος, «Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και η κοινωνική ασφάλεια», *ΕΔΚΑ*, 1986, σ. 1-9
- Skinner, Quentin, *Η ελευθερία προτιμότερη από τον φιλελευθερισμό*, μτφρ. Α. Παρίση, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2002
- Σκόρδας, Αχιλλέας / Σισιλιάνος, Λίνος-Αλέξανδρος, «Προστατεύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ το ύψος των συνταξιοδοτικών παροχών;», *ΝοΒ*, 2000, σ. 1221 επ.
- Σκουρής, Βασίλειος / Βενιζέλος, Ευάγγελος, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1985
- Smart J.J.C./ Williams, Bernard (ed.), *Utilitarianism: For and Against*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 1973
- Smith, Adam, *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Χρ. Βαλλιάνου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000
- Smith, Adam, *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, μτφρ. Δ. Δρόσου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012
- Soniewicka, Marta, "The problem of global distributive justice in Rawls's The Law of Peoples", *Diametros*, n. 17, 2008, σ. 45-59

Σωτηρέλης, Γιώργος, «Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης», *Εφημερίδα*, 2013, σ. 298 επ.

Σωτηρόπουλος, Δημήτρης, «Όψεις Βαβυλωνίας: ερμηνείες της μεταπολιτευτικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο: Δ. Βενιέρης / Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προοπτικές*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 88 επ.

Σούρλας, Παύλος, «Διορθωτική δικαιοσύνη: αυτοτελής ή υποτελής στη διανεμητική; Σχόλια στον John Rawls», στο: Σούρλας, *Δημοκρατία και αυτονομία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2017, σ. 330 επ.

Σούρλας, Παύλος, *Δίκαιο και δικανική κρίση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα-Ηράκλειο, 2017

Σπανού, Καλλιόπη, «Κοινωνικές ανισότητες και εμπόδια στην πρόσβαση σε κοινωνικά δικαιώματα: Το πολιτικοδιοικητικό πεδίο», στο: Γ. Κατρούγκαλος (επιμ.), *Ανισότητες και δίκαιο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σ. 101 επ.

Spitz, Jean-Fabien, *Γιατί πρέπει να αγωνιζόμαστε κατά των ανισοτήτων;*, μτφρ. Μ. Τσεβρένη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015

Σπυρόπουλος, Φίλιππος / Κοντιάδης, Ξενοφών / Ανθόπουλος, Χαράλαμπος / Γεραπετρίτης, Γιώργος (επιμ.), *Σύνταγμα: Κατ' άρθρο ερμηνεία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017

Σταμάτης, Κώστας, *Ασική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 1995

Σταμάτης, Κώστας, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2000

Σταμάτης, Κώστας, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, 8^η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009

Σταμάτης, Κώστας, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης: Θεμελίωση αρχών*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2011

Σταμάτης, Κώστας, «Κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης για την ισότητα», στον *Τμητικό Τόμο για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη*, τόμ. Γ', εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 143-170

Σταμάτης, Κώστας, *Μεθοδολογία του δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016

Σταμάτης, Κώστας, «Ο Amartya Sen και η κριτική της πολιτικής οικονομίας», *Ισοπολιτεία*, τόμ. III, τχ. 2, Οκτώβριος 1999, σ. 321-352

Σταμάτης, Κώστας, *Σχολιασμός δικαστικής απόφασης*, β' έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009

Σταμάτης, Κώστας, «Το κοινό περί δικαίου αίσθημα ως απαιτηλό κριτήριο ορθότητας», *ΝοΒ*, 2005, σ. 817-835

Σταμάτης, Κώστας / Τάκης, Ανδρέας, *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, β' έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2018

Standing, Guy, *The Precariat: The New Dangerous Class*, εκδ. Bloomsbury, London-New York, 2011

Στασινοπούλου, Όλγα, *Από το Κράτος Πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002

Στεργίου, Άγγελος, *Αυτοαπασχολούμενος και μισθωτός στην κοινωνική ασφάλιση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005

Στεργίου, Άγγελος, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, γ' έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017

Στεργίου, Άγγελος, «Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση», *ΕΔΚΑ*, 2012, σ. 321-357

Στεργίου, Άγγελος, «Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στο κοινοτικό δίκαιο κοινωνικής ασφάλειας», *ΕΔΚΑ*, 1996, σ. 81 επ.

Στεργίου, Άγγελος, «Η μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος υπό την πίεση των μνημονίων. Η κοινωνική ασφάλιση ως εναπομένουσα μεταβλητή της δημοσιονομικής προσαρμογής», *ΕΔΚΑ*, 2015, σ. 255 επ.

Στεργίου, Άγγελος, «Η μη οπισθοδρόμηση των κοινωνικών δικαιωμάτων (η αρχή του «standstill») στη διεθνή της διάσταση», *ΕφημΔΔ*, 2018, σ. 466-484

Στεργίου, Άγγελος, «Η σύμπραξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα στα δημόσια συνταξιοδοτικά συστήματα (Η διείδυση της αγοράς στο κράτος)», *ΕΕργΔ*, 2009, σ. 1321 επ.

Στεργίου, Άγγελος, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994

Στεργίου, Άγγελος, «Η υποχρέωση σύνταξης αναλογιστικών μελετών με αφορμή τις αποφάσεις της Ολομ. ΣτΕ 1889-1891/2019. Προς μια θεσμική ενδυνάμωση της κοινωνικής ασφάλισης», *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 716-737

Στεργίου, Άγγελος, *Κοινωνική ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1992

Στεργίου, Άγγελος, «Ο νόμος 4387/2016 για τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού-συνταξιοδοτικού συστήματος», *ΕφημΔΔ*, 2016, σ. 250 επ.

Στρατηλάτης, Κώστας, *Ο πολιτικός Κανι σήμερα*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη-Σκόπελος, 2011

Streeck, Wolfgang, *Buying Time: The delayed crisis of democratic capitalism*, εκδ. Verso, London, 2014

Summer, William Graham, *What Social Classes Owe to Each Other*, εκδ. The Caxton Printers, Caldwell (Idaho), 1974

Sunstein, Cass R., *Free Markets and Social Justice*, εκδ. Oxford University Press, New York, 1997

Supriot, Alain, «Μεγαλείο και πενία του κοινωνικού κράτους», μτφρ. Ευ. Αγγελόπουλου, *ΕΕργΔ*, 2016, σ. 257 επ.

Supriot, Alain, *Το πνεύμα της Φιλαδέλφειας: Η κοινωνική δικαιοσύνη απέναντι στην ολοκληρωτική αγορά*, μτφρ. Ευ. Αγγελόπουλου, εκδ. Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, Αθήνα, 2019

Σβώλος, Αλέξανδρος, «Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του κράτους», στο: Αλ. Σβώλος, *Νομικαί Μελέται*, τόμ. δεύτερος, εκδ. Ιωαν. Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι, 1958, σ. 157-171

Σβώλος, Αλέξανδρος, *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, τόμ. Β', εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1972

Τάχος, Αναστάσιος, «Η υποχρέωση αλληλεγγύης κατά το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος», *ΔτΑ*, 1999, σ. 785-832

Τάκης, Ανδρέας, «Δικαιώματα και κρίση - Δικαιώματα σε κρίση», *chronosmag.eu*, Δεκέμβριος 2014

Τασόπουλος, Γιάννης, *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001

Tawney, Richard Henry, *Equality*, β' έκδ., εκδ. Allen & Unwin, London, 1938

Taylor, Charles, *Sources of the Self*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1989

Taylor-Gooby, Peter, "New Risks and Social Change", στο: P. Taylor-Gooby (ed.), *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 2004, σ. 1-28

Temkin, Larry, "Equality, Priority and the Levelling Down Objection", στο: M. Clayton / A. Williams (eds.), *The ideal of equality*, εκδ. MacMillan Press – St. Martin's Press, London-New York, 2000, σ. 126 επ.

Τέμμινγκ-Δαβίλλα, Σοφία, «Το ατομικό δικαίωμα προς εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης κατά τη νομολογία του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Απόφαση της 9.2.2010)», *ΕΔΚΑ*, 2011, σ. 401 επ.

Θωμόπουλος, Ευθύμιος, *Η Ιστορία της Κοινωνικής Προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1977

Τήνιος, Πλάτων, *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2010

Τήνιος, Πλάτων, *Κοινωνία, οικονομία, συντάξεις: Κρυμμένος θησαυρός;*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2001

Tocqueville, Alexis de, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπ. Λυκούδη, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1997

Tocqueville, Alexis de, *Μνημόνιο για τη Φτώχεια*, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2005

Τραυλός-Τζανετάτος, Δημήτρης, «Κατάσταση ανάγκης», δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας – Με αφορμή την 2307/2014 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας», *ΕΕργΔ*, 2015, σ. 5 επ.

Tsakyrakis, Stavros, “Proportionality: An assault on human rights?”, *I-CON*, Vol. 7, July 2009, σ. 468-493

Τσαμπάση, Αθανασία, «Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση κατά το Σύνταγμα και το κοινοτικό δίκαιο –ζητήματα εκ της νομολογίας», *ΕΔΔΔ*, 1996, σ. 321-345

Τσάτσος, Δημήτρης, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Γ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987

Τσέτουρα, Άννα, *Ο Ευρωπαίος Συνταξιούχος*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017

Τσιλιώτης, Χαράλαμπος, «Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Συντ. : Η «συνταγματοποίηση» μιας νομολογιακής εξέλιξης», *ΔτΑ*, 2001, σ. 479 επ.

Τσιρωνάς, Αθανάσιος, «Η εξίσωση στην ανισότητα και η αμφισβήτηση του κρατικού προνομίου στην αναδιανομή», *ΕφημΔΔ*, 2009, σ. 211 επ.

Τσοτσορού, Θεοδώρα / Σκλήκας, Νικόλαος, *Ο εκσυγχρονισμός του συνταξιοδοτικού μηχανισμού των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας. Οι γενικές αρχές της εξομίσωσης και του συνυπολογισμού*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Είδωλα πολιτισμού: Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, β' έκδ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986

Twine, Fred, *Citizenship and Social Rights*, εκδ. Sage Publications, London, 1994

Βακαλόπουλος, Γεώργιος, «Η εξέλιξη των κατώτατων ορίων συντάξεως σε σύστημα καθολικής κάλυψης του πληθυσμού με ελάχιστο συνταξιοδοτικό όριο», *ΕΔΚΑ*, 1989, σ. 257-271

Βακαλόπουλος, Γεώργιος, «Χάσμα των γενεών και στην κοινωνική ασφάλιση;», *ΕΔΚΑ*, 1992, σ. 606-607

Van Parijs, Philippe, “A Basic Income for All”, <http://bostonreview.net/forum/ubi-van-parijs>, 1.10.2000

Van Parijs, Philippe, *Real Freedom for All: What (if Anything) Can Justify Capitalism?*, εκδ. Oxford University Press, Oxford, 1995

Βανακλιώτου, Αγγελική, «Η προστασία της υγείας των εργαζομένων μέσα από την κοινωνική ασφάλιση», διπλωματική εργασία, Νομική Σχολή ΑΠΘ, Νοέμβριος 2017

Βασιλόγιαννης, Φίλιππος, «Δύο επιχειρήματα του Marx κατά της ατομικής ιδιοκτησίας», *Ισοπολιτεία*, τομ. VI, τχ. 1, 2002, σ. 82 επ.

Βασιλόγιαννης, Φίλιππος, *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: Ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2015

Βεγλερής, Φαίδων, «Το πρόβλημα της παραβίασεως της ισότητας εκ παραλείψεως του νομοθέτου», στο: Φ. Βεγλερής, *Παρατηρήσεις επί της νομολογίας περί το δημόσιον δίκαιον*, εκδ. Κέρκης, Αθήνα 1955, σ. 108 επ.

Βενιέρης, Δημήτρης, *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης: Η κοινωνική πολιτική του Συμβουλίου της Ευρώπης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002

Βενιζέλος, Ευάγγελος, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1990

Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Ιδιωτικοποίηση: Το συνταγματικό πλαίσιο μιας πολιτικής απόφασης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999

Βούλγαρης, Γιάννης, *Φιλελευθερισμός-Συντηρητισμός-Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2003

Waldron, Jeremy, “Socioeconomic Rights and Theories of Justice”, *New York University Public Law and Legal Theory Working Papers*. Paper 245, 2010

Walzer, Michael, *Spheres of Justice: A Defence of Pluralism and Equality*, εκδ. The Pitman Press, Oxford, 1983

Warren, Paul, «Should Marxists Be Liberal Egalitarian?», *The Journal of Political Philosophy*, March 1997, σ. 47-68

Weber, Max, *Οικονομία και Κοινωνία*, τ. Ι (Κοινωνιολογικές Έννοιες), μτφρ. Θ. Γκιούρα, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2005

Westen, Peter, “The Empty Idea of Equality”, *Harvard Law Review* 95 (3), 1982, σ. 537-596

White, Stuart, *Equality*, εκδ. Polity Press, Cambridge, 2007

Wilensky, Harold L., *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*, εκδ. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1975

Williams, Allan, ““Need” as a demand concept”, στο: A.J. Culyer (ed.), *Economic Policies and Social Goals*, εκδ. Martin Robertson, London, 1974, σ. 60-76

Williams, Andrew, “Resource Egalitarianism and the Limits to Basic Income”, στο: Andrew Reeve / Andrew Williams (eds.), *Real Libertarianism Assessed: Political Theory after Van Parijs*, εκδ. Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York, 2003, σ. 111-135

Williams, Bernard, “The Idea of Equality” στο: B. Williams, *Problems of the Self*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1973, σ. 230-249

World Bank, *Averting the Old Age Crisis*, 1994

Young, Michael, *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033*, εκδ. Penguin Books, Middlesex, 1961

Zamora, Daniel, “The Case Against a Basic Income”, transl. by Jeff Bate Boerop, jacobinmag.com, 28.12.2017

Ζυμπίδης, Αλέξανδρος, «Αναλογιστική προσέγγιση στην ασφαλιστική μεταρρύθμιση»,
ΕΔΚΑ, 2008, σ. 414-418

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΣτΕ

- 2102/1965 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 1965, σ. 687-688
- 867/1975, *ΕΔΚΑ*, 1975, σ. 648-649
- Πρακτικό Επεξεργασίας 1010/1976, *ΤοΣ*, 1977, σ. 107 επ.
- 2253/1976, *ΝοΒ*, 1977, σ. 605
- 3217/1977, *ΤοΣ*, 1977, σ. 459 επ.
- 3582/1979 Ολ., *ΕΔΔ*, 1980, σ. 170
- 141/1981, *ΕΔΚΑ*, 1981, σ. 142 επ.
- 1154/1983 Ολ., *ΤοΣ*, 1983, σ. 217 επ.
- 5208/1983, *ΕΔΚΑ*, 1984, σ. 429
- 2112/1984, *ΤοΣ*, 1985, σ. 63 επ.
- 832/1985 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 1985, σ. 214 επ.
- 3737/1985, *ΕΔΚΑ*, 1986, σ. 227 επ.
- 5024/1987 Ολ., *ΤοΣ*, 1988, σ. 348 επ.
- 10/1988 Ολ., *ΤοΣ*, 1988, σ. 117 επ.
- 241/1989, *ΕΔΚΑ*, 1989, σ. 479-480
- 2983/1989, *ΕΔΚΑ*, 1990, σ. 92-93
- 2973/1991 Ολ., *ΤοΣ*, 1991, σ. 399 επ.
- 3519/1992 Ολ., *ΤοΣ*, 1992, σ. 557 επ.
- 2692/1993 Ολ., *ΤοΣ*, 1994, σ. 892 επ.
- 436/1995, *Λογιστής*, 1997, σ. 408
- 1479/1997 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 1997, σ. 349 επ.
- 2453/1997, *ΤοΣ*, 1998, σ. 569 επ.
- 4837/1997, *ΔιΔικ*, 1999, σ. 387 επ.
- 1379/1998, *ΔτΑ*, 1999, σ. 201 επ.
- 1917/1998 Ολ., *ΔιΔικ*, 1999, σ. 619 επ.
- 1933/1998 Ολ., Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ
- 3122/1998, *ΕΔΚΑ*, 2000, σ. 28-29

58/1999, *ΕΔΚΑ*, 1999, σ. 615 επ.

3405/1999, *ΕΔΚΑ*, 1999, σ. 934 επ.

3824/2000, *ΕΔΚΑ*, 2001, σ. 444 επ.

92/2001, *ΕΔΚΑ*, 2001, σ. 102 επ., με σχόλιο Αθ. Πετρόγλου

3099/2001 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2001, σ. 746 επ.

3310/2001, *ΔιΔικ*, 2003, σ. 214 επ.

2905/2003, *ΕΔΚΑ*, 2004, σ. 124 επ.

3969/2003, *ΕΔΚΑ*, 2004, σ. 282 επ.

2180/2004 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2004, σ. 675 επ.

3177/2004, *ΕΔΚΑ*, 2005, σ. 523 επ.

4064/2005, *ΔιΔικ*, 2007, σ. 1033 επ.

718/2006, *ΕΔΚΑ*, 2006, σ. 439 επ.

1982/2006, *ΔιΔικ*, 2008, σ. 182 επ.

3470/2006, *ΔιΔικ*, 2008, σ. 979 επ.

2703/2008, *ΔιΔικ*, 2009, σ. 1247 επ.

3487/2008 Ολ., *ΘΠΔΔ*, 2009, σ. 709 επ., με παρατηρήσεις Ελ. Λεκέα

157/2009, *ΔιΔικ*, 2010, σ. 354 επ.

1663/2009 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2009, σ. 402 επ.

1580/2010 Ολ., *Αρμ.*, 2011, σ. 300 επ., με παρατηρήσεις Ιακ. Μαθιουδάκη

2199/2010, *ΕΔΚΑ*, 2010, σ. 1109 επ.

3085/2010

1620/2011, *ΕΔΚΑ*, 2011, σ. 350 επ.

668/2012 Ολ., *ΝοΒ*, 2012, σ. 384 επ.

1285/2012 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2012, σ. 920 επ.

1972/2012 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2012, σ. 583 επ.

460/2013 Ολ., *Αρμ.*, 2013, σ. 789 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή

2548/2013, Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ

604/2014, Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ

2192/2014 Ολ., *Αρμ.*, 2014, σ. 1919 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή

3410/2014, *ΘΠΔΔ*, 2014, σ. 933 επ., με παρατηρήσεις Ε.-Ε. Γαληνού
4741/2014 Ολ., *ΘΠΔΔ*, 2015, σ. 826 επ.
119/2015, Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ
1997/2015 Ολ., *ΘΠΔΔ*, 2015, σ. 862 επ., με παρατηρήσεις Σπ. Βλαχόπουλου
2287/2015 Ολ., *ΘΠΔΔ*, 2015, σ. 668 επ., με παρατηρήσεις Π. Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη
2288/2015 Ολ., Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ
2290/2015 Ολ., Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ
734/2016 Ολ., *Αρμ.*, 2016, σ. 884 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή
960/2017, *ΘΠΔΔ*, 2017, σ. 457 επ., με παρατηρήσεις Ε.-Ε. Γαληνού
1709/2017, *ΘΠΔΔ*, 2017, σ. 1166 επ., με παρατηρήσεις Θ. Ψήμμα
1880/2019 Ολ., *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 587 επ.
1888/2019 Ολ., *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 627 επ.
1889/2019 Ολ., *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 643 επ.
1890/2019 Ολ., *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 661 επ.
1891/2019 Ολ., *ΔτΚΑ*, 4/2019, σ. 678 επ.

ΕΛΣυν

1533/1995, *ΕΔΚΑ*, 1996, σ. 427-428
1273/1996 Ολ., *Διδικ*, 1997, σ. 505 επ.
871/1998 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 1998, σ. 569 επ.
Πρακτικό Επεξεργασίας 16/1.6.1999, *ΕΔΚΑ*, 2000, σ. 283 επ.
110/2001 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2001, σ. 769 επ.
1363/2001, *Διδικ*, 2004, σ. 1568 επ.
304/2003 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2003, σ. 780 επ.
373/2004 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2005, σ. 379 επ.
2702/2006 Ολ., *ΑρχΝ*, 2008, σ. 399 επ.
1938/2009 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2010, σ. 37 επ., με σχόλιο Αθ. Πετρόγλου
1824/2010 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2010, σ. 1028 επ., με σχόλιο Αθ. Πετρόγλου
7412/2015 Ολ., *Αρμ.*, 2016, σ. 684 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή

244/2017 Ολ., *Αρμ.*, 2017, σ. 449 επ., με παρατηρήσεις Ακρ. Καϊδατζή
277/2019

ΑΠ

759/1985, *ΕΔΚΑ*, 1985, σ. 663 επ.

17/2005 Ολ., *ΕΔΚΑ*, 2005, σ. 370 επ.

ΑΕΔ

9/1980, *ΝοΒ*, 1981 σ. 768-769

16/1983, *ΕΔΚΑ*, 1984, σ. 320-321

28/2004, *ΕΔΚΑ*, 2005, σ. 259-260

5/2007, *ΔιΔικ*, 2007, σ. 1050 επ.

25/2012, *ΕΔΚΑ*, 2012, σ. 908 επ.

Ειδικό Δικαστήριο άρθρου 88 του Συντάγματος («Μισθοδικείο»)

2/2018, *ΔΕΝ*, 2018, σ. 424 επ.

ΕΔΔΑ

Müller κατά Αυστρίας, 6.12.1974, προσφ. υπ' αριθμ. 5849/72

Gaygusuz κατά Αυστρίας, 16.9.1996, (προσφ. υπ' αριθμ. 17371/90)

Koua Poirrez κατά Γαλλίας, 30.9.2003 (προσφ. υπ' αριθμ. 40892/98)

Kjartan Asmundsson κατά Ισλανδίας, 12.10.2004, προσφ. υπ' αριθμ. 60669/00

Kechko κατά Ουκρανίας, 8.11.2005, προσφ. υπ' αριθμ. 63134/00

Luczak κατά Πολωνίας, 27.11.2007, προσφ. υπ' αριθμ. 77782/01

Andrejeva κατά Λετονίας, 18.2.2009, προσφ. υπ' αριθμ. 55707/00

Αποστολάκης κατά Ελλάδα, 22.11.2009, προσφ. υπ' αριθμ. 39574/07

Maggio κ.λπ. κατά Ιταλίας, 31.5.2011, προσφ. υπ' αριθμ. 46286/09, 52851/08, 53727/08, 54486/08 και 56001/08

Valkov κ.λπ. κατά Βουλγαρίας, 25.10.2011, προσφ. υπ' αριθμ. 2033/04, 19125/04, 19475/04, 19490/04, 19495/04, 19497/04, 24729/04, 171/05 και 2041/05

Κουφάκη/ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδα, 7.5.2013, προσφ. υπ' αριθμ. 57665/12 και 57657/12

Da Conceição Mateus κατά Πορτογαλίας, 8.10.2013, προσφ. υπ' αριθμ. 62235/12, και Santos Januário κατά Πορτογαλίας, προσφ. υπ' αριθμ. 57725/12

ΔΕΕ (τέως ΔΕΚ)

Defrenne κατά Βελγίου, 25.5.1971, C-80/70

Pinna κατά Caisse d'allocations familiales de la Savoie, 15.1.1986, C-41/84, και Pinna II, 2.3.1989, C-359/87

Verholen κ.λπ. κατά Sociale Verzekeringsbank Amsterdam, 11.7.1991, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-87/90, C-88/90, C-89/90

Παράοχη κατά Landesversicherungsanstalt Württemberg, 4.10.1991, C-349/87

Poucet/Pistre κατά AGF and Cancava, 17.2.1993, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-159/91 και C-160/91

Ten Oever κατά Stichting Bedrijfspensioenfonds voor het Glazenwassers- en Schoonmaakbedrijf, 6.10.1993, C-109/91

Schröder (C-50/96), Συλλ. 2000, I-774, και Sievers (C-270/97), Συλλ. 2000, I-933, 10.2.2000

Griesmar, 29.11.2001, C-366/99

Cisal, 22.1.2002, C-218/00

Palacios de la Villa, 16.10.2007, C-411/05

International Transport Workers' Federation and Finnish Seamen's Union κατά Viking Line ABP and OÜ Viking Line Eesti, 11.12.2007, C-438/05

Laval un Partneri, 18.12.2007, C-341/05

Kattner Stahlbau, 5.3.2009, C-350/07

Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ελλάδα, 26.3.2009, C-559/07

ΕΕΚΔ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων)

ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ κατά Ελλάδα, προσφυγή υπ' αριθμ. 65/2011, και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδα, προσφυγή υπ' αριθμ. 66/2011, 23.5.2012

ΙΚΑ-ΕΤΑΜ κατά Ελλάδα, προσφυγή υπ' αριθμ. 76/2012, 7.12.2012

BVerf GE

Numerus Clausus I, 18.7.1972

Hartz IV, 9.2.2010, 1 BvL 1/09, *ΤοΣ*, 2010, σ. 192 επ., με παρατηρήσεις Β. Χρήστου

Conseil Constitutionnel

N. 90-285, 28.12.1990

Συνταγματικό Δικαστήριο Λετονίας

Υπόθ. Νο. 2009-43-01, 21.12.2009, *ΕΔΚΑ*, 2010, απόδ. Αθ. Πετρόγλου, σ. 284 επ.

Συνταγματικό Δικαστήριο Νότιας Αφρικής

Grootboom κ.λπ. κατά Oostenberg Municipality κ.λπ. (6826/99) [1999] ZAWCHC 1, 17.12.1999

Διοικ Εφ Αθ

597/2009, *ΕΔΚΑ*, 2010, σ. 47 επ.

Τριμ Διοικ Πρωτ Αθ

13477/1990, *ΔιΔικ*, 1991, σ. 606 επ.

18906/2015, *ΘΠΔΔ*, 2016, σ. 326 επ., με παρατηρήσεις Ολ. Αγγελοπούλου